

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Випуск 5

КИЇВ
ШЛЯХ
2004

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
НАН УКРАЇНИ І УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 5

Пам'яті П.П. Єфименка

КИЇВ
ШЛЯХ
2004

УДК 902(477)“631/634
ББК 63.4(Укр)
К18

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ.

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
д.і.н., с.н.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.П.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Черненко С.В.
д.і.н. Сегеда С.П.

Свідомство про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ № 8605 від 01.04.2004 р.
Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології

Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – Вип. 5. – Київ: Шлях,
К18 2004. – 252 с.; іл.

ISBN 966-650-150-3

Періодичне видання відділу кам'яного віку Інституту археології НАН України виходить тричі на рік і містить статті співробітників відділу та інших наукових установ, присвячені актуальним проблемам кам'яної доби України та суміжних територій. Зокрема, у випуск увійшли матеріали Міжнародної археологічної конференції в Лубнах з нагоди 130-річчя відкриття стоянки Гінці.

ББК 63.4 (Укр)

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ЄФИМЕНКО
21(9).11.1884 – 18.04.1969

ЗМІСТ

САПОЖНИКОВ І.В., КУХАРЧУК Ю.В.
КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ ТА ПЕТРО
ПЕТРОВИЧ ЄФИМЕНКО (ДО 120-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО:
21(9).11.1884 – 18.04.1969)

6

КРОТОВА О.О.
П.П. ЄФИМЕНКО, О.М. РОГАЧОВ
ТА ПРИНЦИПИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ
ПІЗЬОГО ПАЛЕОЛІТУ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ.
(ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС)

23

**СТЕПАНЧУК В.М., КОВАЛЮХ М.М.,
ПЛИХТ Й. ВАН ДЕР**
РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ ВІК
ПІЗЬОПЛЕЙСТОЦЕНОВИХ
ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК КРИМУ

34

**СТЕПАНЧУК В.М., КОЄН В.Ю.,
ГЕРАСИМЕНКО Н.П., ДАМБЛОН Ф.,
ЕЗАРТС П., ЖУРАВЛЬОВ О.П.,
КОВАЛЮХ М.М., ПЕТРУНЬ В.Ф.,
ПЛИХТ Й. ВАН ДЕР, ПУЧКОВ П.В.,
РЕКОВЕЦЬ Л.І., ТЕРНЕР Х.Г.**
БАГАТОШАРОВА СТОЯНКА МІРА НА
СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ: ОСНОВНІ
РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК 2000 РОКУ

62

**УСИК В.І., КУЛАКОВСЬКА Л.В.,
МОНІГАЛ К., ГЕРАСИМЕНКО Н.П.,
МАТВІШИНА Ж.М., КОНОНЕНКО О.М.,
КОВАЛЮХ М.М.**
ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ
ЗАКАРПАТТЯ

99

РИЖОВ С.М.
КРЕМ'ЯНІ ВИХОДИ КАНИВСЬКОГО
ПРИДНІПРОВ'Я

112

ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
„ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНИ...”
ДЕСЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ

120

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., МАНЬКО В.О.
СТОЯНКИ БІЛЯ С. ДОБРЯНКА
НА Р. ТІКИЧ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ
НЕОЛІТИЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО
ПОДНІПРОВ'Я

137

CONTENTS

SAPOZHNIKOV I.V., KUKHARCHUK YU.V.
STONE AGE OF UKRAINE AND PETRO P.
EFIMENKO (TO THE 120 YEARS
ANNIVERSARY OF SCHOLAR' DATE OF BIRTH:
21(9).11.1884 – 18.04.1969)

KROTOVA O.O.
P.P. EFIMENKO AND O.M. ROGACHOV
AND THE STANDARDS OF THE
PERIODIZATIONS OF THE UPPER
PALEOLITHIC EPOCH OF THE EAST EUROPE
(HISTORIOGRAPHIC ESSAY)

**STEPANCHUK V.M., KOVALYUKH M.M.,
PLICHT J. VAN DER**
RADIOCARBON AGE OF THE LATE
PLEISTOCENE PALEOLITHIC SITES
OF CRIMEA

**STEPANCHUK V.N., COHEN V.YU.,
GERASIMENKO N.P., DAMBLON F.,
HAESAERTS P., ZHURAVLEV O.P.,
KOVALYUKH N.N., PETROUGNE V.F.,
PLICHT J. VAN DER, PUTSHKOV P.V.,
REKOVETS L.I., TURNER C.G.**
THE MULTILAYERED OPEN-AIR SITE OF MIRA
IN MIDDLE DNIEPER AREA: THE MAIN
RESULTS OF 2000 FIELD CAMPAIGN

**USIK V., KOULAKOVSKA L.,
MONIGAL K., GERASIMENKO N.,
MATVYISHYNA Z., KONONENKO O.,
KOVALUKH N.**
THE UPPER PALAEOLITHIC
OF TRANSCARPATHIAN

RYZHOV S.M.
FLINT PLACES
OF KANIV-DNIPER REGION

ZALIZNYAK L.L.
“PREHISTORY OF UKRAINE...”
TEN YEARS LATER

ZALIZNYAK L.L., MAN'KO V.O.
THE SITES NEAR DOBRIANKA VILLAGE
ON THE TIKYCH RIVER AND CERTAIN
PROBLEMS OF NEOLITIZATION OF MIDDLE
DNIEPER AREA

ЯНЕВИЧ О.О. ТАШ-АЇРСЬКА НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ГІРСЬКОГО КРИМУ (СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ)	169	YANEVICH O.O. THE TASH-AIR NEOLITHIC CULTURE OF MOUNTAINOUS CRIMEA (THE CONTEMPORARY STATE OF INVESTIGATIONS)
КОНЧА С.В. ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ ЗА КАМ'ЯНОЇ ДОБИ (МАТЕРІАЛИ ІНДОЄВРОПЕЇСТИКИ)	191	KONCHA S.V. PERSPECTIVES OF ETHNOGENETIC RECONSTRUCTIONS IN STONE AGE (ON MATERIALS OF INDO-EUROPEAN STUDIES)
МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “ГІНЦІВСЬКА СТОЯНКА ТА ПРОБЛЕМИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ УКРАЇНИ”	204	MATERIALS OF CONFERENCE “GINTSY SITE AND THE PROBLEMS OF STONE AGE OF UKRAINE”
КРОТОВА О.О., НУЖНИЙ Д.Ю., КРАКАЛО І.В. МОЗОЛІВСЬКЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ДОБИ КАМЕНЮ НА ПОЛТАВЩИНІ	204	KROTOVA O.O., NUZHNIY D.JU., KRAKALO I.V. MOZOLIVKA SITE OF STONE AGE IN POLTAVA REGION
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ДЕТКІН А.В., СИВОЛАП М.П. МЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА ДНІПРОВЕЦЬ БІЛЯ ЧЕРКАС	209	ZALIZNYAK L.L., DETKIN A.V., SIVOLAP M.P. MESOLITHIC DNIPROVETS SITE NEAR CHERKASY CITY
КРОТОВА А.А., ПАШКЕВИЧ Г.А. ВЕРХНЕПАЛЕОЛІТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА ГОВОРУХА И ЕЕ ПАЛИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА	217	KROTOVA A.A., PASHKEVICH G.A. UPPER PALEOLITHIC SITE GOVORUHA AND ITS PALINOLOGICAL CHARACTERISTICS
МАНЬКО В.А. МЕЗОЛІТИЧЕСКАЯ ПОДОСНОВА РАННЕГО НЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ	225	MANKO V.O. THE MESOLITHIC HABITATION BEYOND THE NEOLITHIC IN EAST UKRAINE
ТОВКАЙЛО М.Т. ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ БУГО- ДНІСТРОВСЬКОГО НЕОЛІТУ	236	ТОВКАЙЛО М.Т. THE PROBLEMS OF DATING OF BUG-DNIESTER NEOLITHIC
ЛУГОВА Л.М., МЕЛЬНИКОВА І.С. МАТЕРІАЛИ ДОБИ НЕОЛІТУ У ЗБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАСЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	247	LUGOVA L.M., MELNIKOVA I.S. MATERIALS FROM NEOLITHIC SITES IN POLTAVA MUSEUM

**САПОЖНИКОВ І.В.,
КУХАРЧУК Ю.В.**

**КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ
ТА ПЕТРО ПЕТРОВИЧ
ЄФИМЕНКО
(ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО:
21(9).11.1884 – 18.04.1969)**

**SAPOZHNIKOV I.V.,
KUKHARCHUK YU.V.**

**STONE AGE OF UKRAINE
AND PETRO P. EFIMENKO
(TO THE 120 YEARS
ANNIVERSARY OF SCHOLAR'
DATE OF BIRTH: 21(9).11.1884 –
18.04.1969)**

“Зрозуміло, що в працях Петра Петровича Єфименка, як і в роботах інших великих учених, багато що здається сьогодні застарілим. Але стиль, традиції, методика, характер виховання наукової школи мають неминуще значення і залишаються з нами”.

П.Й. Борисковський (1984)

“Єфименко жив у важку й жахливу епоху. Вона багато в чому спотворила його творчий шлях. Однак, здійснене ним – дуже значне. Його ім'я назавжди зайняло одне з найпочесніших місць в історії вітчизняної археології”.

О.О. Формозов (2002)

21 листопада 2004 року минає 120 років від дня народження академіка АН УРСР Петра Петровича Єфименка – видатного археолога та історика первісного суспільства, почесного члена кількох закордонних наукових товариств та інститутів¹, одного з фундаторів вітчизняної археологічної науки.

Родина П.П. Єфименка

Народився П.П. Єфименко у Харкові, в багатодітній сім'ї². Дід його походив з селища Великий Токмак Бердянського повіту. Служив в армії, був солдатом під час війни 1812 року, брав участь у взятті Парижу. Згодом став городничим повітового містечка Ногайська (нині Запорізька обл.). Про батьків – відомих істориків і етнографів – слід сказати окремо, оскільки їх творча діяльність, безумовно, суттєво вплинула на вибір професії майбутнього ученого та широту його наукових зацікавлень.

Батько – Петро Савович Єфименко (1835–20.05.1908), член Імператорського Російського географічного товариства – був знаним етнографом та істориком, автором “Збірки малоросійських заклинань” [Єфименко, 1874] та низки інших праць [Єфименко, 1864, 1869, 1877, 1878 та ін.]. За участь у діяльності Харківсько-Київського народницького товариства був заарештований (утримувався в Петропавлівській фортеці) і засланий, спочатку в Перм (1860-1861), а згодом – у Архангельську губернію, де мешкав в Онезі (1861-1863), Холмогорах (1863) та Архангельську (1863-1871). Саме тоді він розшукав у Соловеському монастирі намогилю плиту останнього кошового

Запорізької Січі Петра Калнишевського, привернувши увагу громадськості до трагічної долі цього видатного діяча статтею “Калнишевський, останній кошовий Запорізької Січі” [Єфименко, 1875].

Працюючи секретарем Архангельського губернського статистичного комітету, Петро Савович збирав етнографічні матеріали, залучаючи до цієї справи місцеву інтелігенцію та інших політичних засланих. Так, він плідно співпрацював з Павлом Платоновичем Чубинським – автором слів гімну України, який також перебував на засланні протягом 1862-1869 років. Його зусиллями 1879 року при Харківському університеті було створено історичний архів, основу якого склали документи Малоросійської колегії [Багалій, 1993, с.228; Тронько, 1991, с.19].

Мати – Олександра Яківна Єфименко (уроджена Ставровська, 18.04.1848–18.12.1918) – відомий історик, етнограф та правознавець, науковий співробітник історико-філологічного товариства та архіву при Харківському університеті, професор Санкт-Петербурзьких вищих (Бестужевських) жіночих курсів, дійсний член багатьох наукових установ, товариств і комісій. Свого часу її порівнювали з Софією Ковалевською як першу жінку-науковця Російської імперії, що отримала звання доктора історії (honoris causa)³.

Познайомились батьки у Холмогорах, де мати працювала вчителькою двокласного училища. Після одруження (1870) сім'я кілька разів переїздила (Всронеж, Самара, Чернігів) і врешті 1879 року

оселилася в Харкові. Саме в Україні О.Я.Єфименко стала як історик, пов'язавши всі свої наукові інтереси з історичним минулим та культурою українського народу. Своїм учителем вона вважала В.Б. Антоновича, всіляко популяризуючи його науковий метод. Захоплювалась також працями М.О. Максимовича, П.О. Куліша і М.І. Костомарова.

Про шанобливе ставлення О.Я. Єфименко до традицій українського народу, до його самобутньої культури й мови красномовно свідчать дві її статті, опубліковані 1881 року, у розпал гонінь на українську мову й літературу: "З приводу українофільства" та "Малоросійська мова в народній школі". Обізвавши чорносотенний "Киевлянинъ" "прихвостнем "Московских Ведомостей"" (за його запобігливість перед російськими шовіністами), вона рішуче відстоює тут право викладання в українських школах національною мовою, наголосивши на існуванні тісного зв'язку між мовою й національною особливістю світосприйняття і назвавши "розв'язними наїзниками в публіцистиці" тих, хто обзиває українську мову "обласною говіркою" [Єфименко, 1905, т.2, с.209, 222, 286, 294]¹.

З численних друкованих праць О.Я. Єфименко найбільш вагомими є двотомна збірка її статей "Південна Русь", куди увійшли яскраві нариси про Г. Сковороду, І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка та ін. [Єфименко, 1905], і "Історія українського народу" [Єфименко, 1906]. Остання книга, яку тричі перевидавали в Україні (у 1922, 1990 і 1992 рр.), 1906 року була удостоєна І-ї премії в конкурсі на кращу узагальнюючу науково-популярну працю з історії, оголошеному часописом "Київська старовина".

Зауважимо, що і батько, й мати П.П. Єфименка мали безпосереднє відношення до археології. Так, Петро Савович у 1869 році подав доповідь про старожитності Архангельської губернії на I Археологічний з'їзд у Москві і був обраний членом-кореспондентом Московського археологічного товариства. Олександра Яківна брала участь у кількох Археологічних з'їздах (VI, IX та XII) і в 1902 р. теж стала дійсним членом Московського археологічного товариства.

Основні віхи біографії П.П.Єфименка

Отже, майбутньому вченому було з кого брати приклад. Він рано почав цікавитись історією, етнографією, але передусім – археологією. Ще гімназистом йому пощастило стати учасником археологічних досліджень, коли в околицях Харкова, у зв'язку з підготовкою XII Археологічного з'їзду розгорнулися роботи по збору археологічних матеріалів. Брав він участь і в розкопках Салтівського могильника VIII-X ст., які провадив у 1900-1910 рр. В.О. Бабенко.

Вступивши 1904 року до історико-філологічного факультету Харківського університету, юнак віддає перевагу первісній археології. Він здійснює самостійні розвідки, бере активну участь у роботі підготовчого комітету по організації Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.). За підготовку довідника

археологічної та етнографічної літератури його нагородили тоді премією ім. О.О. Потєбні. Першим учителем П.П. Єфименка був відомий український історик і археолог Д.І. Багалій (отже, не випадково він пізніше взяв участь у збірці статей, присвяченій 70-річному ювілею вченого [Єфименко, 1927]).

Попри раннє зацікавлення наукою, П.П.Єфименко не стояв і осторонь бурхливих політичних подій початку ХХ ст. Відомо, що 1906 року він на три місяці потрапив до в'язниці за участь у студентському русі, і не виключено, що саме це стало однією з причин переїзду його родини того ж року до Санкт-Петербургу². На цей час П.П.Єфименко вже був одружений (1905 р.) з Є.Ф. Поташниковою (від цього шлюбу народилася донька Наталка).

Продовживши навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, П.П. Єфименко невдовзі стає позаштатним співробітником етнографічного відділу Російського музею у Санкт-Петербурзі, вчиться і працює на кафедрі географії та етнографії Російського антропологічного товариства при університеті. На цій кафедрі з 1907 року викладав курси антропології і доісторичної археології видатний учений – антрополог, археолог і етнограф Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (Волков), який з 1910 року її очолив.

За дорученням цих установ П.П.Єфименко виконує різноманітні наукові завдання – від збору етнографічних матеріалів до самостійних археологічних досліджень. Так, 1907 року на кошти Російського музею він провів розвідку на Південному Уралі; 1908 року здійснив етнографічну експедицію в Костромську губернію і розкопав марійський могильник; 1911 року на кошти Російського археологічного товариства обстежив береги Новгородських озер, а також провів етнографічну розвідку на Верхній Волзі. (Є дані, що в цей час він робив також, за програмою Ф.К. Вовка, антропологічні виміри населення Чернігівщини і Воронежчини, але сам він про ці роботи не згадує [Єфименко, 1914]). Багато зусиль доклав П.П. Єфименко і для обладнання створеного при кафедрі кабінету географії та антропології (знаходився на Василівському острові), визнаного кращим навчальним кабінетом Петербурзького університету⁶.

Під впливом і керівництвом Ф.К. Вовка студент Єфименко починає активно займатися палеолітичною проблематикою. У 1908 р. він зробив опис кам'яних колекцій, зібраних К.С. Мережковським у Криму в 1879-1880-му роках, які зберігалися в геологічному музеї університету. Наступного, 1909 року він бере участь у розкопках відкритої Ф.К. Вовком Мізинської стоянки (про це ще йтиме мова далі), зробивши пізніше ґрунтовну публікацію знайдених там кам'яних виробів [Єфименко, 1913]⁷. Розробка власної методики систематизації та опису палеолітичних крем'яних виробів була продовжена на матеріалах Костьонок I із розкопок І.С. Полякова (1879) та О.І. Кельсієва (1881), причому, П.П. Єфименко опрацював збори другого з

них, що зберігалися в Історичному музеї Москви [Ефименко, 1915-а]. Дослідження названих колекцій та поглиблене знайомство з існуючою літературою дозволили йому протягом 1909-1911 (а також 1914-1915) років вести семінарії з археології кам'яної доби на Бестужевських жіночих курсах.

Університет П.П. Єфименко закінчує з відзнакою (навесні 1912) і його залишають при кафедрі антропології та географії для підготовки до професури (січень 1913). За поданням Ф.К. Вовка, він отримав престижну “стипендію Кана”, яку використав для подорожі до Європи, Африки та Азії (травень 1913 – жовтень 1914)⁸.

Вільне володіння французькою, німецькою та англійською мовами давало змогу глибше знайомитися з найновішими досягненнями зарубіжної археології, вивчати археологічні та етнографічні колекції в музеях Берліну, Парижу, Риму, Неаполя, Лондона, Цюріха, Каїру. Крім того, молодому вченому пощастило побувати у піренейських і грimalьдійських гротах, побачити пальові житлові споруди Швейцарії, відвідати розкопки палеолітичних стоянок Франції (Є. Піттарда у Лез Ейзі та ін.).

Нагадаємо, що в цю унікальну і винятково плідну в науковому сенсі подорож П.П.Єфименко їхав уже маючи чималий практичний досвід роботи з палеолітичними колекціями Східної Європи. Отож, йому було з чим порівнювати багатющі палеолітичні зібрання Заходу. У Палестині він вже сам організував пошуки палеолітичних стоянок, відкривши там низку нових пам'яток кам'яної доби [Ефименко, 1914, 1915]. Переслана звідти значна колекція кам'яних знарядь раннього палеоліту – неоліту (понад 800 екз.) нині зберігається в Санкт-Петербурзі [Фрадкін, 1963].

Протягом усієї подорожі П.П. Єфименко листувався з Ф.К. Вовком, рекомендації якого сприяли знайомству молодого дослідника з багатьма провідними археологами Європи. Але його зацікавлення не обмежувалися археологічною тематикою: у французькому Сомалі, в “туземному шпиталі” Джибуті, він здійснив антропологічні дослідження за методикою свого вчителя, на острові Ява зібрав цікаві етнографічні матеріали.

За підсумками подорожі П.П.Єфименко подав ґрунтовний звіт до Міністерства народної освіти і виступив з доповідями про доісторичні стоянки Японії та періодизацію кам'яної доби Палестини на засіданнях Російського археологічного товариства. Його обирають дійсним членом РАТ, а також – Російського географічного товариства, Товариства землекористування при Санкт-Петербурзькому університеті, Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії. Йому пропонують наукову роботу в Москві і, оскільки відповідного місця для нього в Петербурзі не знайшлося, він пристає на цю пропозицію.

Отож, у 1915 р. П.П. Єфименко переїздить до Москви, де мешкає аж до 1923 року, працюючи в Історичному музеї спочатку помічником хранителя, а

пізніше – завідувачем відділу слов'яно-фінської археології.

Про московський період життя ученого знаємо небагато. Є дані, що в Москві він розробив анкету “Одяз селянського населення Рязанської губернії”, а також займався археологією Рязанського краю, здійснивши туди дві експедиції (1921 і 1922 років). Відомо також, що в 1919 р. його зараховують до Московської секції ДАІМК асистентом з палеоетнології.

Були то тяжкі для всієї країни роки Першої світової війни, революції та громадянської війни. Біда не обминула й родину П.П.Єфименка: 1918 р. померла дружина, а через кілька місяців на Харківщині від рук бандитів трагічно загинули мати й сестра Тетяна. Вдруге Петро Петрович одружується у Москві з художницею Лідією Михайлівною Алексєєвою. Від цього шлюбу він мав сина Володимира. Третьою дружиною стала співробітниця Історичного музею Софія Миколаївна Калиновська, яка народила йому двох доньок – Тетяну і Ольгу.

У 1923 р. П.П. Єфименко повертається до північної столиці, де працює в Російському Музеї етнографії разом з кількома іншими учнями Ф.К. Вовка (С.І.Руденком, Г.А.Бонч-Осмоловським, Б.Г.Крижановським), а в Ермітажі, завідує секцією археології в Інституті антропології та етнографії АН СРСР. Окрім того, з 1924 по 1930 роки він веде семінари та читає курси з первісної археології, археології східних слов'ян, фінських старожитностей та народознавства на археологічному відділенні Ленінградського університету (з 1929 року – в ранзі професора).

Ось як згадував він у 1937 р. про ці роки: “Мені вдалося, завдяки тому, що моїм учителем був Волков, одразу ж, зі студентської лави, ясно усвідомити: для того, щоб рухати вперед питання нашого палеоліту, треба повністю опанувати досвід [палеоліту] західноєвропейського. Цьому допомогла і та обставина, що два роки я перебував за кордоном і мав можливість попрацювати у кількох десятках найбільших музеїв...”⁹ Таким чином, близько 1920-х років, коли у нас в СРСР зростала зацікавленість палеолітом, мені фактично довелося ділитися своїм досвідом, своїми знаннями з більшістю тих товаришів, які зараз працюють...” [Платонова, 2004].

З переходом на постійну роботу в ДАІМК (1925), пізніше реорганізовану в Інститут історії матеріальної культури (ІМК, з 1937 року), П.П.Єфименко працює секретарем розряду палеоетнології у відділенні етнології. У 1930 р. він переходить до новоствореного Інституту історії докласового суспільства ДАІМК, директором якого був В.І. Равдоникас. Тут, поступово згуртувавши навколо себе дослідників кам'яної доби, він ініціює створення сектору палеоліту й неоліту (1937). Під його керівництвом цей сектор незабаром стає одним із провідних наукових підрозділів інституту.

Справжньою науково-дослідною лабораторією, де співробітники сектору і університетська молодь набували практичного археологічного досвіду, стала Костьонківсько-Боршівська група палеолітичних

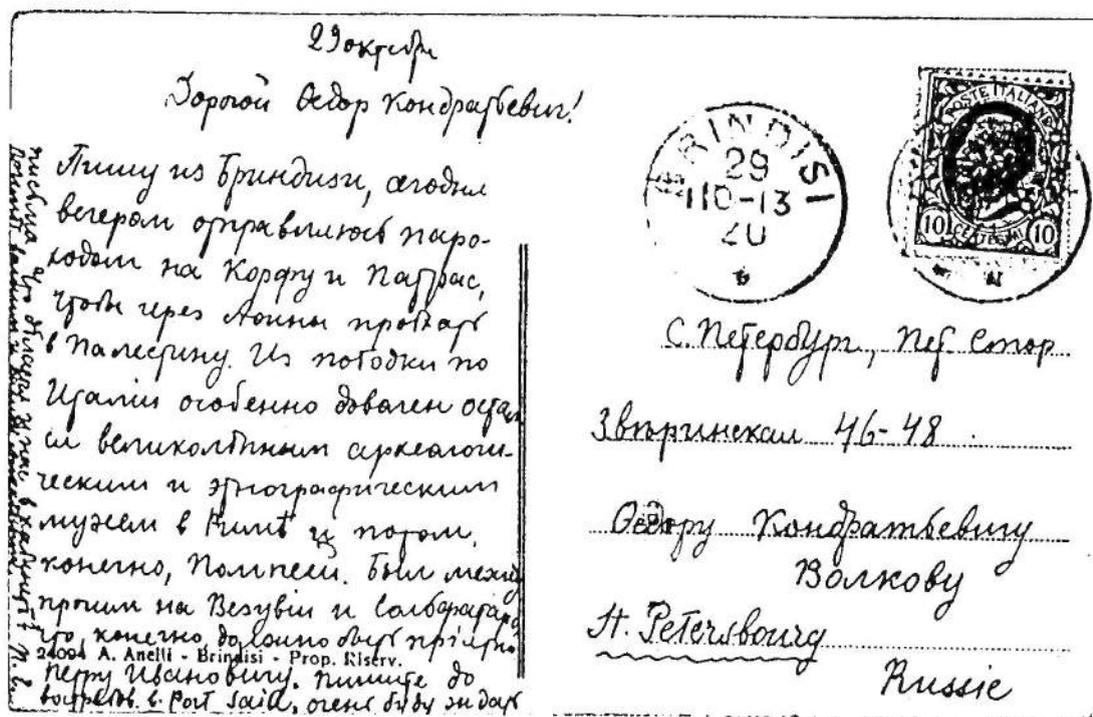

Рис. 1. Листи П.П.Єфименка до Ф.К.Вовка, надіслані під час кругосвітньої подорожі з Сингапура її Порт-Саїду. 1913 р.

стоянок на Дону. Протягом 1923, 1925-1926¹⁰, 1928-1929, 1931-1934, 1936-1937 років П.П. Єфименко керує роботами Костьонківської експедиції, розробляючи і впроваджуючи в життя систему розкопок широкими площами. Застосування з 1931 року цієї методики (замість традиційного кесонного способу) дало змогу точніше відтворити планіграфію поселень та їх окремих об'єктів. Вже перший польовий сезон розкопок у Костьонках приніс відкриття низки нових місцезнаходжень (Костьонки II-III, Борщево III) та

знахідку першої на території СРСР цілої жіночої статуетки з бивня мамонта [Єфименко, 1926, 1931].

Але польові дослідження П.П. Єфименка 20-30-х років не обмежувалися роботами в Костьонках. Він розпочав розкопки Сунопівської стоянки на Десні (1926) і зробив опис знайдених там кам'яних виробів [Єфименко, 1926а; 1934в, с. 108], продовжив дослідження пам'яток кам'яної доби Донбасу (детальніше про це буде сказано далі).

На підставі отриманих матеріалів, аналізу робіт Г.А. Бонч-Осмоловського, С.М. Замятіна та інших

Рис.2. Екскурсія в басейн Дону учасників Об'єднаного пленуму, присвяченого дослідженню четвертинних відкладів. У першому ряду другий зліва - П.П.Сфименко. Травень 1941 р

вітчизняних дослідників вчений намітив схему розвитку раннього палеоліту і створив принципово нову, восьмиступеневу періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи. Останнім періодом цієї схеми був так званий "азільський час" із "справжніми геометричними мікролітами". І досі не втратила своєї актуальності висловлена ним ще в 20-і роки теза, що "льодовикова епоха, яка погіршила умови існування... людських груп, стала могутнім поштовхом для ускладнення потреб, розширення меж пошуків та досвіду, розвитку первісної техніки" [1928, с.58]. Сформульовані тоді позиції та ідеї він розвивав та поглиблював понад тридцять років у своїх наступних статтях та монографіях.

На розкопках 20–30-х років у Костьонках зростає ціла плеяда фахівців, що входили до складу так званої "пітерської школи палеолітознавства". Вона вже в довоєнні роки лишила далеко позаду своїх московських колег. Її засновником слід вважати Ф.К. Вовка, але крім П.П. Сфименка та його учнів, вона була представлена групою ще одного його учня й послідовника – Г.А. Бонч-Осмоловського, відомого своїми плідними дослідженнями кам'яної доби Криму [Платонова, 2004].

У житті Петра Петровича Сфименка ці дослідження становлять дуже важливий період. Отримані ним новітні факти і матеріали стали підґрунтям його історико-соціологічних побудов – перших у світовій практиці, що спиралася на палеолітичні артефакти. Так, зокрема, знахідка "костьонківської Венери" стала поштовхом до спроби дати пояснення натуралістичним та символічним зображенням жінки, виявленим у різних місцях на пам'ятках пізньопалеолітичного часу. Свої висновки щодо змісту цих зображень учений виклав у спеціальній роботі [1931а]. Основна її ідея полягала в тому, що присутність у палеолітичних житлах жіночих статуєток є проявом культу жінки.

Та не тільки це дає підставу вважати П.П. Сфименка зачинателем осмислення археологічних пам'яток кам'яної доби як історичних джерел. Саме йому належать і перші спроби реконструкції та інтерпретації палеолітичних жител. Проаналізувавши рештки житлової споруди, розкопаної С.М. Замятніним 1929 року в Гагаріно, та зіставивши їх з даними про розкопки палеолітичних стоянок на Заході, він зробив революційний для свого часу висновок про існування у пізньому палеоліті довготривалих жител, а відтак – і про осілий характер життя їхніх мешканців¹¹. Не менш революційною була й похідна від цієї тези думка: родовий устрій склався не в неоліті, як тоді було прийнято вважати, а в добу пізнього палеоліту [Ефименко, 1931б].

Вагомим внеском у світову науку стала монографія "Дородове суспільство" [1934], у якій вчений виклав в узагальненому вигляді свої новаторські концепції (твір двічі перевидавався у допрацьованому вигляді в 1938 та 1953 роках під назвою "Первісне суспільство") [Ефименко, 1938, 1953б]. Це фундаментальне дослідження було належно поціноване Президією Академії наук СРСР: 1934 року вченому без захисту дисертації було присуджено ступінь доктора історичних наук. Як зазначив О.О. Формозов, саме після виходу цієї книги у 1934 році П.П. Сфименко на довгі роки став безсумнівним лідером палеолітознавства в СРСР [Формозов, 2002, с.100].

Під час війни 1941–1945 років П.П. Сфименко літаком був евакуйований з блокадного Ленінграду. Перебуваючи в Казані та Слабузі, він продовжував наукові дослідження, вивчаючи шигання генези волго-окських фінно-угрів від первісності до пізнього середньовіччя. Ці роботи значною мірою ґрунтувалися на результатах власних розкопок могильників III–VIII ст. в районі Рязані, здійснених ще на початку 20-х років. Отримані тоді матеріали стали основою розробленої

ним методики кореляційного “культурно-стратиграфічного” датування могильників [Єфименко, 1926а], які А.В. Арциховський назвав віртуозними [1940, с.98]. Цікаві висновки були зроблені й щодо загального характеру культурн епохи бронзи Північного Дінця, зокрема стосовно її контактів з одночасними пам'ятками Середнього Подніпров'я [Єфименко, 1948].

Ще одним напрямком роботи вченого у складі Єлабузької групи ПМК були розвідки з метою створення археологічної карти Волзько-Камського басейну (1942–1943), а також розкопки могильників – Ананінського і Луговського (1943). Окрім того, Петро Петрович з жовтня 1942 по січень 1943 року керував роботами ЕОП (Експедиції особливого призначення) ПМК, під час яких “ледь не замерз”.

Ось як згадував про це С.М. Бібіков (записано Н.І. Платоною 1988 року): “Обстежували ми ділянку від гирла Ками вниз на 300 км. Шукали старі гіпсові шахти. Там, на великій глибині, постійна температура взимку і влітку +7°C. Командування було в цьому дуже зацікавлене. Такі печери планувались під склади боеприпасів. Ми знімали плани... Склад не був постійним – прилипало багато різного народу. А основні були ми з Єфименком. Робили дуже важко. Ні теплої одежі, ні харчів... Звітувались потім, а кому – сам не знаю. Отож, все це було засекречено” [Платонова, 1991]

У 1945 р., у зв'язку з ювілеєм АН СРСР, П.П. Єфименка за високі досягнення в науці було нагороджено Орденом Леніна. Звісно, науковцеві такого рангу, відзначеному найвищою урядовою нагородою, належало зайняти й відповідну адміністративну посаду. Тож, коли навесні 1945 року П.П. Єфименко став старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, мабуть, ні в кого не виникло сумнівів щодо справжньої місії іменитого колеги з Ленінграду. І дійсно, вже через кілька місяців його, одночасно з обранням дійсним членом АН УРСР, було призначено директором республіканського Інституту археології¹².

Тут слід згадати про те, що науковий потенціал української археології в той час був дуже сильно підірваним. Це сталося як внаслідок репресій 30-х років, так і через те, що значна кількість учених загинула на фронті. П.П. Єфименко проблему нестачі кадрів в Інституті археології АН УРСР вирішував у два основних способи: запросивши ряд фахівців з інших міст (О.І. Тереножкіна, М.І. Вязьмітіну, В.О. Богусевича та ін.) та розпочавши масову підготовку української молоді через аспірантуру.

Директорство П.П. Єфименка припало на роки післявоєнної відбудови столиці України, яка за часи окупації перетворилась у жахливу руїну. Найбільш масштабні реконструктивні роботи розгорнулися на території майже зовсім зруйнованої центральної частини Києва. Значні сили Інституту були кинуті на те, щоб максимально дослідити решки давніх споруд, що раз-по-раз знаходили в котлованах численних

новобудов. Новий директор надавав великої ваги цим розкопкам, навіть очолюючи деякий час комплексну експедицію “Великий Київ”, яка вела цілорічні польові дослідження на території міста [Єфименко, Богусевич, 1952].

Втім таких же значних зусиль П.П. Єфименко доклав для розгортання археологічних досліджень по всій території України. У 1945–1954 роки кількість експедицій вже сягала 25–30 на рік. До розкопок залучались працівники центральних та місцевих музеїв і вузів, створювались спільні експедиції. Протягом цього періоду було виявлено і досліджено дуже значну кількість пам'яток різних періодів, матеріали яких склали основу існуючої на той час джерельної бази з археології України [Шовкопляс, 1957, 1969, с.ХХІ–ХХV та ін.].

Помітнішим став процес автономізації української археології. Зауважимо, що йшов він не за рахунок розриву плідних стосунків з фахівцями Москви та Ленінграду – кількість їхніх експедиційних досліджень в Україні, навпаки, збільшилася. Йдеться про інше. Так, 1950 р. претензії на монопольне проведення новобудовних археологічних досліджень у зоні спорудження Каховської ГЕС та Південно-Українського каналу висловила група московських співробітників ПМК на чолі з Б.Д. Граковим. Керівництву Інституту археології АН УРСР довелося тоді витримати чималий тиск, щоб лишити ці роботи у своєму підпорядкуванні. Твердість позиції директора проявилася і 1954 року, коли скіфські золоті прикраси, знайдені О.І. Тереножкіним у Мелітопольському кургані, вперше були здані на зберігання не до “Золотої комори” Ермітажу, а до фондів Державного історичного музею УРСР. В обох епізодах П.П. Єфименку активно допомагав І.Г. Шовкопляс, який був тоді вченим секретарем Інституту (з 1949 року), потім заступником директора (з 1950 року) [Онищенко, 1996, с. 9–11]¹³.

За роки директорства П.П. Єфименка поживалась і видавнича діяльність провідної археологічної установи України. При ньому почали виходити нові серійні видання “Археологічні пам'ятки УРСР”, “Археологія” та “Краткие сообщения ИА АН УССР”¹⁴. За його ініціативи було створено й першу колективну працю з давньої історії України – “Нариси стародавньої історії УРСР”. У цей же період вийшло кілька монографій (у тому числі й третє видання “Первісного суспільства” [1953]), було проведено три наукові конференції Інституту (V–VII) [Рудинська, 1948 та ін.] і видано (під редакцією П.П. Єфименка) доповіді однієї з них [Доклады..., 1953].

Не буде перебільшенням сказати, що за період директорства П.П.Єфименка Інститут археології УРСР став однією з провідних археологічних установ СРСР, а наукові здобутки його співробітників отримали широкий розголос та визнання не тільки в самій країні, а й далеко за її межами¹⁵. Цілком очевидно, що особистий внесок П.П.Єфименка у післявоєнне відродження Інституту був дуже відчутним і суттєвим.

Але ця нелегка справа забрала в нього багато життєвих сил.

Різка погіршення стану здоров'я після перенесеної важкої операції змусило П.П. Єфименку у 1954 році відмовитися від керівництва Інститутом археології АН УРСР. Але ще довго він провадив науково-консультативну роботу, брав участь у науковому редагуванні періодичних та інших видань, був цінним порадиником для своїх колег та вчителем багатьох українських археологів.

У кінці 50-х рр. П.П. Єфименко повертається до Ленінграду, де доводить до видання ще одне монографічне дослідження "Костенки I" [1958], підготовлене раніше, а також пише кілька узагальнюючих статей з проблем пізнього палеоліту та неоліту, остання з яких вийшла 1964 року. На цей час припадає його спроба влаштуватися на роботу в Махачкалі, а також поїздка до Д.Н. Лева в Узбекистан, наслідком якої стала його стаття про відому Самаркандську пізньопалеолітичну стоянку [1964]. Певний час він ще брав участь у засіданнях сектору палеоліту і неоліту ЛОИА, але на початку 1960-х років практично відійшов від активної наукової діяльності.

Помер учений в Ленінграді 18 квітня 1969 року, під час роботи Всесоюзної конференції, присвяченої 50-річчю Інституту археології АН СРСР, і її учасники провели його в останню путь.

Плідну діяльність П.П. Єфименка в археологічній науці продовжили його численні учні, серед яких слід згадати С.М. Замятніна, П.Й. Борисковського, П.М. Третьякова, О.М. Рогачова, М.В. Воєводського, М.М. Герасимова, О.П. Окладникова, Д.Н. Лева, Г.П. Сосновського, Є.Ю. Кричевського, С.М. Бібікова, П.М. Гуріну, О.Ф. Лагодовську, А.М. Каландадзе, М.З. Панічкіну, В.М. Даниленка, І.Г. Шовкопляса, В.І. Довженка, О.І. Тереножкіна, В.І. Канівця, В.О. Ільїнську, С.С. Березанську, Д.Я. Телегіна та ін.¹⁶ Частина названих у цьому переліку дослідників кам'яної доби виросла зі створеного ученим ще в 20-ті роки семінару по вивченню крем'яних виробів палеоліту, де особлива увага зверталася на взаємозв'язок між морфологією і функціями кам'яних знарядь. Тож зовсім не випадково, що саме серед його учнів ще у 1931 році зародився такий популярний у наш час напрямок вивчення знарядь праці, як трасологія, засновником якого цілком справедливо вважається С.А. Семенов. Але слід пам'ятати – ще у довоєнні роки П.П. Єфименко сам дослідив під мікроскопом значну кількість знарядь Костьонка I та Тельманської стоянки [Єфименко, Борисковський, 1957; Єфименко, 1958; с. 209–289, Борисковський, 1989, с. 258].

Творча спадщина вченого є дуже значною, а його внесок у науку був високо оцінений ще за життя. П.П. Єфименка не минули політичні репресії, зокрема, під час відомої антимарровської кампанії початку 1950-х років, яка припинилася лише зі смертю Сталіна [Єфименко, 1953; Борисковський, Окладников, 1953; Формозов, 2002, с. 117–118 та ін.].

Зі значної кількості статей, присвячених П.П. Єфименку, найбільш цінними та ґрунтовними вважаємо роботи його учнів – П.Й. Борисковського [1964, 1980, 1989] і С.М. Бібікова [1984, 1985], а також статті О.О. Франко [1984], Г.П. Григор'єва [1992, 1994], О.О. Формозова [2002]¹⁷ та ін. Діяльність вченого висвітлена у загальних працях з історії радянської та російської археології ХХ ст. [Генинг, 1982; Пряхин, 1986; Платонова, 1991, 1997; Тихонов, 1995; Васильєв, 2001–2002 та ін.]. Деякі факти його життя згадані у біографіях його вчителя Ф.К. Вовка, сучасників та учнів [Борисковський, 1990; Франко, Франко, 1990; Франко, 1992, 2001 та ін.; Шовкопляс, 1959; Праслов, 1992; Платонова, 1995, 2003, 2004; Карпова, 1997; Тихонов, 1997; Руденко, 2003; Ситник, 1999; Григор'єв, 2001 та ін.]. Вже давно складений та опублікований майже повний список його друкованих праць [Борисковський, Григор'єв, 1964]. Існує також кілька статей, присвячених аналізу окремих напрямків його наукової діяльності, зокрема, внеску у соціологічну інтерпретацію [Рогачев, 1972] та періодизацію [Синицын, 1992; Васильєв, 1998 та ін.] палеоліту, методиці розкопок палеолітичних пам'яток [Александрова, 2002], дослідженню палеолітичного мистецтва [Абрамова, 1992], фінно-угорській археології [Третьяков, 1975] та методології археологічної науки [Гороховський, 1989; Васильєв, 2002 та ін.].

Водночас ми мусимо визнати, що роль П.П. Єфименка у дослідженні та інтерпретації пам'яток кам'яної доби України розкрита поки що недостатньо, хоча в окремих роботах різних авторів вона неодноразово висвітлювалася під тим чи іншим кутом зору [Борисковський, 1947, 1949, 1953, с.19, 24–25; Илларионов, 1947; Шовкопляс, 1957, 1965, 1969, 1971; Телегін, 1982; Черныш, 1985; Сергин, 1987; Курінний, 1994; Залізняк, 1998; Горелик, 2001; Сапожников, 2003 та ін.]. Саме тому ми зупинимось на цих аспектах детальніше.

Археологічні дослідження в Україні

Перші власні розвідки П.П. Єфименко провів у 1901–1902 роках на Харківщині, в ході підготовки до XII Археологічного з'їзду, відкривши чотири дюнні стоянки неподалік хут. Кочеток Зміївського повіту на лівому березі Сіверського Дінця (неподалік від Чугуєва) та інші пам'ятки. Біля Кочетка, разом зі своїм приятелем М.Е. Воронцем, який теж пізніше став археологом, Петро Петрович зібрав крем'яні вироби і уламки кераміки, разом з більш пізніми предметами епохи бронзи та заліза, причому один із пунктів був інтерпретований ним як майстерня [Єфименко, 1902, 1924, с.216]. Інформація про них увійшла до відомої Археологічної карти Харківської губернії, складеної Д.І. Багалієм [1905, с.24 та ін.]. Пізніше він повідомив, що 1907 року передав на збереження до кабінету географії та антропології Петербурзького університету "колекції кам'яних знарядь, первісного гончарства та ін., зібраних на дюнних стоянках, городищах та в курганах Харківської губернії" [Єфименко, 1914].

У 1909 р., за дорученням Ф.К. Вовка, він здійснює (за участю В.В. Сахарова) дослідження Мізинської стоянки¹⁸. В останні роки з'явилась інформація про те, що методика цих розкопок не була досконалою, причому цитується фрагмент листа Ф.К. Вовка до С.І. Руденка від 19 жовтня того ж року [Тихонов, 1995, с.112]. Проте, повний текст цього листа, встановлений за оригіналом Н.І. Платоновою, свідчить, що його інтонація була дещо іншою і в ньому практично не йшлося про питання методики:¹⁹ *“...Об этом я боюсь даже и писать Вам, надежда разве на то, что Вы человек художавый, и апоплексического удара с Вами не случится... Раскопки дали такие результаты, какие нам и не снились [...], и что досаднее всего, всё это съел за здорово живёшь Пётр Петрович. Мне, разумеется, не удалось вырваться из Петербурга вовремя, а потому я послал в Мезин Петра Петровича и Сахарова одних, а они к моему приезду уже всё и кончили. Не говоря уже о массе всевозможного палеонтологического материала, они почти сразу наткнулись на богатейшие залежи, где оказались обработанные кости и поделки из слоновой кости. Эти последние заключают в себе иглы, куски мамонтовых бивней с надрезами и т.п. и, наконец, такие вещи, которых никто до сих пор не находил и которые вызвали всеобщее изумление даже в Париже, где я показав их на Конгрессе по поводу 50-летнего юбилея Парижского Антропологического общества [...]. Мы их приняли за phallus'ы, на которые они понашему всего больше походят. В Париже с этим согласились чётко в S.-Germain'ском музее. Знаюки же, вроде А. de Mortillet, Carthailac'a и пр. с этим не согласны, и каждый предлагает своё объяснение, одно другого пеленее... Спеши копать, Пётр Петрович наскоро напихал в 13 ящиков массу костей, кремней и просто магмы, и теперь ведёт раскопки у нас на 16-й линии, и находит целую массу кремнёвых орудий, поделок из кости, и даже кончик ещё одного phallus'a. Само собой разумеется, что Петр Петрович совсем и голову потерял над всем этим...”* [Руденко, 2003, с.364].

С.І. Руденко засвідчив, що саме роботи П.П. Єфименка, який копав тоді не краще і не гірше за інших, були найбільш результативними з усіх дореволюційних розкопок Мізина, як за кількістю знайдених крем'яних знарядь, так і “видатних витворів мистецтва з бивня мамонта” [Руденко, 2003, с.363]. Крем'яний інвентар з розкопок 1908-1909 років, як було зазначено вище, обробив і опублікував сам П.П. Єфименко [1913 (1912)]. Предмети кістяної пластики були опубліковані Ф.К. Вовком у Працях Міжнародного конгресу антропології і доісторичної археології в Женеві [Volkov, 1913].

Зараз мало хто знає про те, що під час експедиції в Мізин П.П. Єфименко знайшов ще й кілька дюнных неолітичних стоянок. Про одну з них він зробив доповідь “Дюнна стоянка в околицях с.Мізина Чернігівської губ.” на засіданні РАТ, а всі знайдені матеріали 1909 року передав до кабінету географії та

антропології [Єфименко, 1914]. І дійсно, у каталозі неолітичних пам'яток Лівобережної України можна знайти характеристику поселення Мізин-Острів, матеріали на якому збирали М.Я. Рудинський, Ю.Г. Колосов і В.І. Непріна [Непріна, 1986, с.157, № 18], але ніде не згадується, що відкрив цю пам'ятку П.П. Єфименко.

Слід відзначити, що влітку 1912 року П.П. Єфименко провів цілеспрямовані розвідки на Полтавщині, головною метою яких були пошуки саме неолітичних стоянок. Відомо, що він певний час перебував у с.Скелька, з якого 27 липня писав Ф.К. Вовку: “Шукаю по Ворсклі неоліт, проте, здається, не знайду, оскільки в цій місцевості зовсім немає кременю”. Зазначимо, що по дорозі в Полтаву він заїздив до Києва, де зустрівся з уже хворим В.В. Хвойкою.

Наступною значною знахідкою П.П. Єфименка в Україні стало відкриття 1924 року, разом з М.В. Сибільовим, місцезнаходження ранньопалеолітичних виробів у гирлі річки Деркул [Єфименко, 1924а]. Учений додатково обстежував його в 1925-му та 1930-му роках, але культурний шар не був виявлений. Сьогодні матеріали Деркула – кілька виготовлених із кварциту гостроконечників, скребло, левалуазька пластина з ретушню, дископодібний нуклеус та ін. [Єфименко, 1935а], навряд чи можуть вразити когонебудь своєю унікальністю. Проте, не будемо забувати про те, що 75 років тому це була перша виразна пам'ятка означеного часу на території всієї Східноєвропейської рівнини. Тому можна сміливо сказати, що саме відкриття Деркула дало поштовх для подальших пошуків раннього палеоліту в цьому великому регіоні.

У 1925 р. П.П.Єфименко продовжив розвідки в цьому районі (переважно в околицях міста Ізюма). Результати цих досліджень, як і описані П.П. Єфименком колекції самого М.В. Сибільова, були опубліковані в окремій статті. Більша частина цих пам'яток, репрезентованих підйомними матеріалами, була розподілена ним на дві групи – ранні, з мікролітичним інвентарем, та неолітичні, з крупнішими знаряддями [Єфименко, 1928а]. Слід відзначити, що далеко не всі пам'ятки, знайдені П.П. Єфименком (особисто або разом з М.В. Сибільовим) та іншими дослідниками в басейні Сіверського Дінця протягом 1900-1920 рр., були пізніше обстежені і інтерпретовані на сучасному науковому рівні. Чи не єдиним винятком з цього списку є багатощарова стоянка Мінівський Яр [Єфименко, 1953б, с.638], розкопки якої були продовжені М.В. Сибільовим (1938, 1940), І.Ф. Левицьким та Д.Я.Телегіним (1950), О.Ф. Гореликом та О.О. Кротовою (1976) [Телегин, 1985, с.95-97 та ін.].

Доцільно нагадати, що під час своїх розвідок в Україні П.П. Єфименко відвідав Київ та Полтаву (1924-1925), де ознайомився з матеріалами пам'яток кам'яного віку, у першу чергу Гінців (можливо, й Кирилівської). Тут він спілкувався з М.Я. Рудинським, який, хоча й не був учнем Ф.К. Вовка, слухав його лекції

в Петербурзі, і саме там вони мали нагоду познайомитись. О.О. Формозов вважає, що їх перша зустріч відбулася в Харківському університеті [2002, с.90], але М.Я. Рудинський перебрався до Харкова 1907 року, коли П.П. Єфименка там вже не було [Нестуля, 1991; Шовкопляс, 1959].

Ще однією пам'яткою України, яка привернула увагу П.П.Єфименка вже після Другої світової війни, стала печера Іллінка²⁰. Очевидно, що він одразу ж надав їй особливого значення, оскільки вже восени 1945 року приїхав на місце розкопок. Вдруге він побував там у березні 1946 року [Єфименко, 1946], а в червні того ж року зробив про неї доповідь на V конференції ІА АН УРСР [1948а, с.214-215]. Вже у травні-серпні 1946 року розкопки печери провела Одесько-Дністровська експедиція під керівництвом І.Г. Підопличка, причому ці роботи були організовані й профінансовані за ініціативою директора інституту. У грудні того ж року П.П. Єфименко доповів про пам'ятку на засіданні сектора палеоліту й неоліту ЛВ ІМК. Відомо, що С.М. Бібіков і П.Й. Борисковський не погодилися тоді з його датуванням та інтерпретацією печери [Єфименко, 1946а, 1947]. Згодом П.П. Єфименко відвів матеріалам Іллінки помітне місце в останньому виданні "Первісного суспільства", де, використавши широкі аналогії, виділив особливий тип пам'яток – тимчасові мисливські табори [1953б, с.231-237]. Пізніші дослідження підтвердили вірність цього висновку, хоча й показали, що артефакти Іллінки слід пов'язувати не з муст'єрським часом, а з раннім етапом пізнього палеоліту [Сапожников, Сапожникова, 1989; Сапожников, 2004].

Крім Іллінки, у 1945-1954 роках П.П. Єфименко ініціював відновлення розкопок Осокорівки (1946 – І.Ф. Левицький). Тоді ж були продовжені дослідження Володимирівки (1946-1947 – О.П. Черниш), Кам'яної Могили (1947 – В.М. Даниленко), Амвросіївки (1949-1950 – П.Й. Борисковський, І.Г. Підопличка), Мінівського Яру (1950 – І.Ф. Левицький, Д.Я. Телегін), Мізина (з 1954 року – І.Г. Шовкопляс). У той же період були проведені розкопки Круглика (1946 – В.М. Даниленко), зібрані матеріали на Ненаситці I (1949-1950 – О.В. Бодяньський), досліджені Погон та Бугорок (1946 – М.В. Воеводський), Новоклінівка II (1950 – П.Й. Борисковський), Добранічівка (1953 – І.Г. Шовкопляс), Фастівська стоянка (1954 – І.Г. Шовкопляс), навіс Сюрень II (1954-1955 – О.О. Векилова), Чаплинський (1950 – О.В. Бодяньський), Волоський (1952 – О.В. Бодяньський, В.М. Даниленко), Василівський перший (1953 – А.Д. Столяр) та третій (1955 – Д.Я. Телегін) ґрунтові могильники, мезолітична стоянка Пісочний Рів (1945-1947 – М.В. Воеводський та О.О. Формозов), низка неолітичних поселень на Дніпрі (1945-1946 – О.В. Добровольський, В.М. Даниленко, О.В. Бодяньський), Південному Бузі – Саврань, Мельнична Круча та Миколина Брояка (1949-1955 – В.М. Даниленко) та ін. Слід згадати також розвідки П.Й. Борисковського і С.М. Бібікова у 1946-1948 рр. на Середньому Дністрі та Збручі (Лука-

Врублівецька, Хотин та ін.); плідні роботи Дністровської палеолітичної експедиції під керівництвом О.П. Черниша, які розпочалися 1949 року розкопками стоянок Молодове I і V, Кормань IV, Бабин та ін.; розпочаті 1954 року Одеським палеолітичним загоном під керівництвом П.Й. Борисковського багаторічні дослідження палеоліту й мезоліту Північного Причорномор'я (Гребеники, Велика Акаржа та ін.) [Черныш, 1985; Телегін, 1985; Залізник, 1998; Сапожников, Сапожникова, 2001 та ін.]. Цей перелік можна продовжити.

Звичайно, ми далекі від думки, що до всіх цих досліджень, матеріали яких складають золотий фонд української та світової археології, П.П. Єфименко мав безпосереднє відношення. Але факт залишається фактом: такого розмаху робіт по дослідженню унікальних і значних пам'яток кам'яної доби в Україні не спостерігалось ні до нього, ні після. І все це відбувалося в голодні повоєнні роки! Отже, не буде перебільшенням сказати, що саме за П.П. Єфименка почалося систематичне вивчення вітчизняного палеоліту, мезоліту й неоліту, в якому використовувались комплексні методи дослідження пам'яток і методика розкопок широкими площами.

За образним висловом О.О. Франко, "київська палеолітична школа Ф. Вовка в середині 30-х років була знищена, але через десять років, завдяки П.П. Єфименку, вона відновила свою діяльність". Серед членів гуртка, його однодумців та послідовників у Києві, авторка називає П.Й. Борисковського, І.Г. Підопличка, М.Я. Рудинського та І.Г. Шовкопляса [Франко, 2001, с.213-214]. Можливо, в цих словах є певне перебільшення, оскільки сам П.Й. Борисковський, працюючи в Ленінграді, принаймні в той час, не пов'язував себе ні з Ф.К. Вовком, ні з палеоетнологічною школою [Борисковский, 1953, с.18-20, 23]. Проте, тут слід підкреслити інше. Як директор інституту, П.П. Єфименко дійсно підтримував М.Я. Рудинського, котрий наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років був ученим секретарем Кабінету антропології АН УРСР ім. Ф.К. Вовка, а 1944 року повернувся до Києва після 10-річного північного заслання. Саме Петро Петрович допоміг йому у захисті докторської дисертації в Ленінграді (1948). До кінця своїх днів Михайло Якович працював в Інституті археології, займаючи посади завідувача польового комітету, ученого секретаря та завідувача відділу первісної археології [Шовкопляс, 1959; Формозов, 2002, с.113].

Проблеми кам'яної доби України у працях П.П.Єфименка

Швидке накопичення джерел у першій половині ХХ ст., звичайно, вимагало від П.П. Єфименка постійного внесення коректив у свою концепцію розвитку палеоліту. Так, наприклад, третє видання "Первісного суспільства" помітно відрізняється від першого. Навіть після його виходу, у працях другої половини 50-60-х рр. учений продовжував розвивати свої погляди, пильно відслідковуючи появу матеріалів новітніх досліджень.

Обмежений обсяг статті, на жаль, не дає нам можливості детально розглянути еволюцію поглядів ученого, а тим більше дати характеристику та проаналізувати його побудови соціально-історичного характеру. Тому ми обмежимося лише деякими аспектами періодизації пам'яток та питанням зональності палеоліту й мезоліту України.

Маючи дуже обмежену джерельну базу з раннього палеоліту, П.П. Єфименко відніс до пізнього ашелю місцезнаходження Ненаситець і Круглик [Єфименко, 1953б, с. 168-169, 174]. Ще раніше він поставив питання про розподіл нечисленних тоді мустьєрських пам'яток Східної Європи на південні – з двобічними формами, і північні – без таких (Деркул). Втім учений допускав можливість того, що ці відмінності мають хронологічний характер (кам'яний інвентар Деркула розглядався як більш розвинений і пізніший, у межах середнього палеоліту [Єфименко, 1927; 1935а, с. 23]), – що згодом і підтвердилося. Зараз більшість фахівців погоджуються з існуванням у регіоні двох типів індустрій або навіть шляхів розвитку, атрибутованих на підставі саме названих ним ознак.

За наявності кількох авторських варіантів періодизації пам'яток пізнього палеоліту Східної Європи, П.П. Єфименко неодноразово наголошував на тому, що принципово важливим є розподіл цього періоду (принаймні для території прильодовикової Європи та Сибіру) на три етапи: ранній (оріньяксько-солотрійський), пізній (мадленський) та заключний (азильський) [1953б, с. 287]. Цілком очевидно, що такий підхід і досі не втратив свого значення, оскільки ще донедавна більшість археологів колишнього СРСР користувалася триступеневою схемою розвитку верхнього палеоліту, розробленою О.М. Рогачовим та М.І. Аніковичем [1984] на базі робіт П.П. Єфименка та інших учених. Лише в останні роки до цієї схеми почали додавати ще один – початковий етап, датований М.І. Гладких періодом близько 38-29 [1991, с. 12], М.І. Аніковичем – 40-33 [2000, с. 11], а одним із авторів цієї статті – близько 40-30 тис. років ВР [Сапожников, 2003, с. 40, 230].

Найбільш відомий варіант його детальної періодизації пам'яток пізнього палеоліту названого регіону складається з семи хронологічних типів (груп). До другого з них (пізньотельманського) віднесена Сюрень I, до четвертого (мізинського) – Мізин, до п'ятого (кирилівського) – Кирилівка та Амвросіївка, до шостого (гінцівського) – Гінці, Кайстрова Балка IV та нижній (восьмий) шар Володимирівки, і до останнього (борщевського або журавського) – верхній шар Кирилівської, Журавка, Володимирівка (1-7 шари) та Рогалик. При цьому, три перші групи датувалися раннім етапом, четверта – вважалася перехідною від раннього до пізнього етапу, п'ята й шоста – пізнім етапом, а сьома – заключним, азильським етапом пізнього палеоліту. Крім того, автор висловив думку щодо датування Осокорівки, Дубової Балки і Кайстрових Балок I-III, віднісши їх до пізнього та заключного етапів [1953б, с. 315-316, 559, 617].

Зазначимо, що хоча після публікації цієї схеми минуло вже 50 років, і з того часу методика датування пам'яток пішла далеко вперед, в ній було чимало вірних висновків, особливо у визначенні місця пам'яток пізнього та фінального етапів верхнього палеоліту.

Проте, як зазначав П.П. Єфименко, викладені вище схеми не стосувалися південних районів Європи, Азії та Африки, оскільки “у пізній час плейстоцену на прильодовикових просторах північної півкулі для життя людського суспільства створювалися умови, зовсім відмінні від тих, які мали місце на півдні, навіть у найближчих областях – в Криму, Закавказзі і на півостровах Середземного моря, де вплив льодовикової епохи на клімат, а також на тваринний і рослинний світ не міг бути особливо помітним” [1953б, с. 288].

Зауважимо, що цей висновок не можна вважати простою згодою з розподілом палеоліту Європи на дві провінції, запропонованим незадовго до того С.М. Замятніним [1951]. І дійсно, означена ідея склалася у П.П. Єфименка ще в 20-30-х роках. Він не раз наголошував, що середземноморській області (до її складу включалися Крим із Сюренню I і кілька пам'яток Закавказзя) упродовж майже всього верхнього палеоліту був притаманний особливий тип господарства, зумовлений відмінним від північніших районів складом фауни і флори, а також – значно більшою роллю збиральництва рослинних продуктів і молюсків [Єфименко, 1933, с. 91-92; 1934в, с. 112-113; 1938, с. 599, 620 та ін.]. Зауважимо, що в дещо іншому контексті ця думка промайнула ще в статті 1915 року про кам'яну добу Палестини [1915], а трохи згодом – у статті, присвяченій мікролітичним (перехідним від палеоліту до неоліту) індустріям Східної Європи, які зараз атрибутовуються, здебільшого, як мезолітичні. Учений розподілив їх на південноруську (Гірський Крим та басейн Сіверського Дінця з геометричними мікролітами), західноруську та окську групи [1924].

Отже, ще у 20-х – на початку 30-х років минулого століття П.П. Єфименко висловив думки, принципово відмінні від пануючої тоді концепції В.О. Городцова, який схилився до розподілу пам'яток пізньої (мадленської) пори палеоліту Європи на три культури – західно-, центрально- та східноєвропейську²¹ [Городцов, 1923, с. 277-278 та ін.]. Подальший хід розробки проблеми виокремлення “значних історико-культурних областей пізнього палеоліту” нещодавно був розглянутий С.О. Васильєвим [2001–2002, 2002а], тому нема потреби зупинятися на цьому питанні.

Головна відмінність між прильодовиковими та південними пам'ятками, на думку П.П. Єфименка, полягала в тому, що на півночі, де переважаючим мисливським об'єктом були мамонти, поселення людей були більш постійними та довготривалими, а в азово-причорноморських степах та Криму – короточасними та сезонними. Так, у 1950-х роках він дав відомому Амвросіївському комплексу (стоянці та кістковищу) таку інтерпретацію: “сюди, на вододільне підвищення... люди періодично приходили для загінного полювання на зубрів, залишаючись тут певний час для

заготовлення продуктів у вигляді м'яса, сала та шкір забитих тварин" [Єфименко, 1953, с.550].

Подальший розвиток цих поглядів учений виклав в одній із останніх своїх робіт, присвячених проблемам палеоліту. У ній висловлено думку, що в степах Північного Причорномор'я та Приазов'я у часи пізнього льодовиків'я, на основі спеціалізованого полювання на зубрів, склався "особливий тип культури пізньопалеолітичних степових мисливців". Аналізуючи культурні шари Великої Акаржі та Амвросіївської стоянки, П.П. Єфименко відзначив виразну їх сезонність: "такий характер культурного шару може свідчити лише про короткочасне помешкання, причому воно багато разів поновлювалось протягом якогось тривалого часу" [1960, с.23-24].

Зауважимо, що в цій статті вчений ще раз продемонстрував свою широку ерудицію, застосувавши до часів палеоліту етнографічну паралель щодо способу життя індіанців Північної Америки: "Відомо, що це були бродячі мисливці, життя яких проходило у переслідуванні стад названих тварин [бізонів], що відкочували, залежно від пори року, то на північ – в області, більш заліснені і забезпечені кормом у зимові місяці, то назад – на трав'янисті рівнини. І побут, і весь лад існування цих індіанських племен були цілком підпорядковані такому способу життя... У нас є всі підстави гадати, що постійне полювання на європейського бізона-зубра, як основне джерело існування, за багато тисячоліть мусило справили глибокий вплив на спосіб життя степових пізньопалеолітичних племен, які населяли наприкінці льодовикового періоду рівнини Північного Причорномор'я. Звичайно, при цьому мусить враховуватися далеко не однаковий ступінь розвитку, на якому стояли неолітичні племена індіанців Північної Америки і пізньопалеолітичні мешканці наших степів" [Єфименко, 1960, с. 22].

ПРИМІТКИ

¹ Королівського Антропологічного інституту Великобританії та Ірландії (1943), Міжнародної спілки доісториків і протоісториків (1958), Італійського Інституту доісторії у Флоренції (1960).

² Був ще старший брат Тарас і три молодші сестри – Олександра, Віра й Тетяна.

³ У 1910 р., в зв'язку з 40-річчям наукової діяльності. Оскільки тогочасний університетський статут не передбачав присудження цього звання жінці, рішення Харківського університету було особисто стверджене імператором Миколою II.

⁴ Навдивовижу точно підмітила ця етнічна росіянка одну дуже показову відмінність у ментальності "малоросів" (як в імперії називали українців) і "великоросів": "В малоросові, як селянинові, так і інтелігенті, порівняно з великоросом, значно сильнішими є почуття любові до батьківщини, до того куточка, з яким пов'язані його перші безпосередні дитячі враження. Великорос, у більшості, – мандрівник, бурлака, в якого є вітчизна, але нема батьківщини". (Цитовано за перевиданням названих статей у двохтомнику "Южная Русь" [Єфименко, 1905, т.2, с.228]).

⁵ Іншою важливою причиною було запрошення, яке надійшло в цей же час Олені Яківні від керівництва Вищих (Бестужевських) жіночих курсів – читати лекції з історії України [Смолий В.А., 1990, с.413].

⁶ Його офіційним наглядачем вважався В.В. Передольський, який насправді кабінетом не займався [Платонова, 2003, с. 367].

Як бачимо, П.П. Єфименко не тільки вірно поставив проблему існування особливої степової природно-господарської (культурно-історичної – ?) області, але й накреслив один із основних можливих напрямків її вирішення [Сапожников, 2003, с.190, 217 та ін.]. Тому ми не можемо погодитись з О.О. Формозовим, який написав, що стаття П.П. Єфименка 1960 року не викликала значного резонансу [2002, с.120]. У дійсності цей резонанс був, щоправда, значно пізніше – у 80–90-х роках, коли питання виділення крупних регіонів у пізньому палеоліті знову набуло актуальності.

Даний приклад є яскравим свідченням того, що справжні, класичні наукові роботи не старіють. Вони схожі на добре вино – чим пізніше його куштувати, тим воно краще. Заслуга П.П. Єфименка якраз і полягає в тому, що він написав низку таких класичних праць. Його творчий науковий пошук продовжив своє життя в роботах наступних поколінь учених.

Висновки

Підводячи підсумок, ми висловимо згоду з тими авторами, що вже давно оцінили внесок П.П. Єфименка у вітчизняну й світову археологічну науку як дуже значний і різнобічний. Багато зробленого ним залишається й сьогодні актуальним. Це – і матеріали його польових досліджень, і їх інтерпретація, і вагомий організаційний внесок у розвиток вітчизняної археології.

Зараз, коли з життя пішли майже всі прямі учні Петра Петровича, традиції створеної ним наукової школи, яка через Ф.К. Вовка безпосередньо пов'язана з класичною французькою школою Г. де Мортільє, втілюють у життя десятки його "онуків та правнуків", що плідно працюють у провідних археологічних установах України та Росії, а також – багатьох інших країн світу.

Подяка

Автори висловлюють щире вдячність співробітниці ІМК РАН Н.І.Платоновій за цінні доповнення й уточнення, зроблені нею в процесі написання статті.

⁷ Цю роботу дуже високо оцінив нещодавно О.О. Формозов, назвавши її “першою висококваліфікованою публікацією з даної тематики, яка вийшла в Росії”. На його думку, “в статті Єфименка 1913 року ми знаходимо вже сучасну наукову термінологію для зрять кам'яної доби. Очевидно, він її й створив” [Формозов, 2002, с. 81].

⁸ О.О. Формозов невірно датував що подорож 1912-1915 роками [2002, с. 82]. Виходячи з датування його листів до Ф.К. Вовка, П.П. Єфименко, скоріш за все, не був у США, а у зв'язку з початком Першої світової війни повернувся додому через Владивосток.

⁹ Ці слова, а також опис його наукової роботи за 1906-1914 рр. [Єфименко, 1914], суперечать твердженню О.О. Франко про те, що в студентські роки П.П. Єфименко (як і два інших учня Ф.К. Вовка – С.І. Руденко та І.Раковський) пройшов стажування у Франції, зокрема в Парижі, Монако, Діжоні [Франко, 2001, с. 105, 154, 179].

¹⁰ На думку О.О. Формозова, у 1926 році “Єфименко в Костьонках... не був” [2002, с. 90]. Це не відповідає дійсності, оскільки, згідно з повідомленням О.О. Векилової, цього року він керував роботами Південно-Східної експедиції, яка у липні-серпні провела в Костьонках дуже результативні пошукові роботи [Векилова, 1977, с. 208-209].

¹¹ О.О. Формозов підкреслив, що вперше палеолітичне житло було описане 1923 року Й. Байєром на стоянці Ланг-Меннесдорф [Формозов, 2002, с.96], але зауважимо, що того ж року П.П. Єфименко у щоденнику розкопок стоянки Костьонки III зазначив, що там, скоріш за все, були виявлені рештки житла [Праслов, 1982, с.11].

¹² Відзначимо, що до 1951 року (звільнення з ЛОПМК) він залишався завідувачим сектором палеоліту, а 1950 року керував Воронежсько-Курською експедицією, яка провела розкопки в Авдєєво та Костьонках. За повідомленням О.О. Формозова, стати директором Інституту археології АН УРСР П.П. Єфименка умовив його попередник, Л.М. Славін, який обіцяв залишитись заступником і взяти на себе всі адміністративні обов'язки [2002, с.113]. Весь період директорства він мешкав “на два будинки” – в Ленінграді та Києві. В столиці України він жив на вул.Костьольній, маючи ще дачу в Прохоровці.

¹³ Як бачимо, навіть у сталінські часи українська археологія далеко не завжди була такою вже “слухняною” і “правовірною”, як про це пише О.О. Формозов [2002, с.110, 118].

¹⁴ Під його редакцією за період з 1947 по 1955 рр. вийшло дев'ять томів “Археології”, п'ять томів “Археологічних пам'яток УРСР” та чотири випуски “КСИА АН УССР”.

¹⁵ У 1954 р. П.П. Єфименко очолював делегацію Інституту на конференції в Чехословаччині, а в 1955 р. – на Міжнародному конгресі в Будапешті [Єфименко, 1955, 1956а].

¹⁶ “Одним із п'яти своїх головних учителів” вважає його й А.Д. Столяр [2001, с.24].

¹⁷ Біографічний нарис О.О. Формозова, написаний на підставі виданих і деяких архівних матеріалів, а також спогадів племінниці та онуків ученого, є першою спробою створити “неофіційну” біографію вченого. У ньому, дійсно, подекуди присутній “живий Єфименко” – без регалій і звань. Автор виправив деякі помилки, наявні в попередніх спогадах, але, на жаль, не уникнув нових. Безперечно, така неординарна постать, як П.П.Єфименко, заслуговує на спеціальну монографію, але до досліджень такого характеру варто підходити більш об'єктивно й доброзичливо.

¹⁸ Мізинська стоянка була випадково відкрита 1907 року [Волков, 1911]. Досліджувалася під загальним керівництвом Ф.К. Вовка 1909 року (П.П. Єфименко і В.В. Сахаров). У 1910-1911 роках розкопки не провадилися через відсутність коштів. Продовжені у 1912-1914, 1916 роках [Шовкопляс, 1965, с.13]. В них брали участь С.І. Руденко, Л.Є. Чикаленко, О.В. Носов, Б.Г. Крижанівський, П.О. Смелов, М.Я. Рудинський і В. Шульгін. Тоді було розкрито близько 200 кв. м площі культурного шару. Звіти, складені Ф.К. Вовком і Л.Є. Чикаленком, зберігаються в РА ПМК РАН, інша документація – в ІА НАНУ [Сергін, 1987, с.5-13; Руденко, 2003, с.263]. О.О. Франко [2001, с. 233, 236] помилково відносить участь П.П. Єфименка у розкопках Мізина до 1908 та 1911 років.

¹⁹ Цитуємо мовою оригіналу.

²⁰ Печера була відкрита Т.Г.Грицаєм 1938 року на правому березі Куяльницького лиману, неподалік від Одеси. Розкопувалася А.Д. Рошиним (1938), Д.К. Третьяковим, Т.Г. Грицаєм, І.Я. Яцьком (1939), О.В. Добровольським (1941), Т.Г. Грицаєм (1944-1945) та І.Г. Підоплічком (1946) [Підоплічко І.Г. 1949; Добровольський, 1950; Сапожников, Сапожникова, 1989 та ін.]

²¹ Показово, що в той же час П.П. Єфименко надавав терміну “культура” зовсім іншого сенсу, оперуючи такими поняттями, як мізинська та гінцівська культури, які протягом певного часу співіснували [1928]. Пізніше він погодився з виділенням окремих археологічних культур у Костьонківсько-Борщівському районі [1956], що запропонував О.М. Рогачов [1957].

ОСНОВНІ ПРАЦІ П.П.ЄФИМЕНКА

Собрание каменных орудий, керамики и пр. с дюнных стоянок Харьковской губ. у с.Кочеток, Б.Даниловка и др. // Каталог выставки XII Археологического съезда в Харькове. – Харьков, 1902. – С.9–14.

Каменные орудия палеолитической стоянки в с.Мезине Черниговской губернии // Ежегодник РАО при СПб. университете. – 1913. – Т. IV. – С.67–102. – (отд. оттиск 1912 г.).

К вопросу о стадиях каменного века в Палестине // Ежегодник РАО при СПб. университете. – 1915. – Т. V. – С.63–88.

Костенковская палеолитическая стоянка // Ежегодник РАО при СПб. университете. – 1915. – Т. V. – 1915а. – С.13–26.

Доисторическая археология, ее задачи и перспективы в областном изучении // Краеведение. – 1923. – № 2. – С.93–98.

Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста // РАЖ. – 1924. – Т. 13. – Вып.3–4. – С.211–228.

Статуэтка солютрейского времени с берегов Дона // МЭ. – 1926. – Т. II. – Вып.1. – С.139.

Рязанские могильники: опыт культурно-стратиграфического анализа могильников массового типа // МЭ. – 1926а. – Вып.1–2. – С.59–84.

Пам'ятки мустьєрської культури на Сході Європи // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія. – К., 1927. – Т. I. – С.286–301. – (Збірник Іст.-філол. відділу ВУАН).

Некоторые итоги изучения палеолита СССР // Человек. – 1928. – № 1. – С.45–59.

Стоянки каменного века в окрестностях г.Изюма // СІ. – 1928а. – Вып.3. – С.5–10.

Женские статуэтки ориньяко-солютрейской эпохи // СГАИМК. – 1931. – № 7. – С.4–5.

Значение женщины в ориньякскую эпоху // ИГАИМК. – Л., 1931а. – Т. XI. – Вып.3–4. – С.1–73.

Палеолит СССР. Итоги и перспективы его изучения // СГАИМК. – 1931б. – № 3. – С.7–9.

Из исследований в области палеолита СССР за последние годы [1914–1932] // СГАИМК. – 1932. – № 9–10. – С.24–27.

Капсийцы – охотники и собиратели. // Из истории докапиталистических формаций / ИГАИМК. – Л., 1933. – Вып.100. – С.83–99.

Дородовое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества. // ИГАИМК. – Вып.79. – М.–Л., 1934. – 532 с.

Маркс и проблемы древнейшего периода первобытно-коммунистического общества // ИГАИМК. – 1934а. – Вып.81. – С.3–39.

Мустьерская орда // СЭ. – 1934б. – № 1–2. – С.95–122.

Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины // Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып.5. – Л.–М. –Новосибирск, 1934в. – С.88–113.

То же: Die Paläolithischen Stationen des Ostereuropischen Ebene // Transact. II Inter. conf. INQUA. – Fasc.5. – L.–M.–N., 1935. – P.84–112.

Находки остатков мустьерского времени на р.Деркуле // Палеолит СССР / ИГАИМК. – М.–Л., 1935а. – Вып.118. – С.13–25.

Некоторые итоги изучения ископаемого человека в СССР: 1932–1935 гг. // МЧП. – 1936. – Вып.1. – С.111–120.

Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени [Изд. 2–е]. – Л.: 1938. – 636 с.

Палеолитические местонахождения СССР // МИА. – 1941. – № 2. – С.254–290 (соавт. Н.А. Береговая).

Палеолит // Материалы к Всесоюзному археологическому совещанию. – М., 1945.

Короткий звіт про археологічні експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1946 р. // ВАН. – 1947. – № 5. – С.3–11.

До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С.3–43.

Стейбище мисливців на печерного ведмеда під Іллінкою / Рудинська Е. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. – 1948а. – Т. 2. – С.214–215. – (реферат доповіді).

Підсумки польових досліджень Інституту археології Академії наук Української РСР 1949 р. // ВАН. – 1950. – № 2. – С.13–21.

Современное состояние советской науки об ископаемом человеке // МЧП. – 1950а. – Вып.2. – С.81–87.

Сучасний стан радянської науки про викопну людину // ВАН. – 1950б. – № 1. – С.46–54.

Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // ВАН. – 1952. – № 12. – С.38–46 (співавт. В.А. Богусевич).

Підсумки роботи і завдання Інституту археології Академії наук УРСР // ВАН. – 1952а. – № 7. – С.45–50.

Итоги работы и задачи Института археологии АН УРСР в свете трудов И.В. Сталина по вопросам языкознания // Доклады VI научной конференции Института археологии. – К., 1953. – С.5–19.

На новому етапі // Археологія. – 1953а. – Т. 8. – С.3–9 (про завдання ІА АН УРСР).

Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени [Изд. 3–е]. – К., 1953б. – 663 с.

- Палеолитическая стоянка Борщево II // МИА. – 1953. – № 39. – С.66–110. (соавт. П.И. Борисковский).
Итоги полевых археологических исследований на территории УССР в 1951 г. // СА. – 1953. – Т. XVII. – С.309–319. – (соавт. И.Г. Шовкопляс).
Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення (Рец. на кн.: Борисковский П.И. Палеолит Украины: историко-археологические очерки. М.–Л., 1953: 464 с., илл. (МИА.– № 40). // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С.168–177.
Археологические открытия на Украине за последние годы // СА. – 1954. – Т. XIX. – С.5–40. (соавт. И.Г. Шовкопляс).
На археологічній конференції в Чехословаччині // ВАН. – 1955. – № 2. – С.30–38.
К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы: о памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа // СА. – 1956. – Т. XXVI. – С.28–53.
На археологічній конференції в Будапешті (1955, 3–6 вересня) // ВАН. – 1956а. – № 5. – С.39–45.
Новое в вопросе происхождения культуры позднего палеолита Средней Азии и Восточной Европы // ААН. – 1956б. – Vol. VII. – № 1–4. – С.281–289.
По поводу статьи А.А.Формозова “О времени и исторических условиях сложения племенной организации” // СА. – 1957. – № 1. – С.22–25.
Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи // Археологія. – 1957а. – Т. 10. – С.3–10.
Тельманское палеолитическое поселение: раскопки 1937 г. // МИА. – 1957б. – № 59. – С.191–234. (соавт. П.И. Борисковский).
Костенки I. – М.–Л., 1958. – 484 с.
Неолитический Мерсин: к вопросу о первых земледельческих поселениях Древнего Востока // СА. – 1959. – № 1. – С.291–299.
Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья: к происхождению мадленской культуры Восточной Европы // СА. – 1960. – № 4. – С.14–25.
К вопросу о возрасте позднепалеолитической стоянки в Самарканде // Тр. СГУ. – 1964. – Вып.133. – С.100–112.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Листи й листівки П.П. Єфименка до Ф.К. Вовка:

1. від 02.01.1910 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2319.
2. від 27.07.1912 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2321.
3. від 09.07.1913 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2320.
4. від 21.09.1913 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2324.
5. від 29.10.1913 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2325.
6. від 21.02.1914 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2323.
7. від 6–19.03.1914 / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2326.

Єфименко П.П. Описание научной работы в 1906–1914 гг. / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2322. – 1914.

Лист П.П.Єфименка до С.І. Руденка / Архів ІА НАНУ.– Ф. А.– № В/2327. (–1916–1917 рр.).

Єфименко П.П. Отчет о поездке на Украину в 1924 г. с задачами палеозтологического исследования // Архів ІА НАНУ.– Фонд ВУАК.– № 49/6. – 1924а.

Єфименко П.П. Описание кремневых находок Супоневской стоянки / РА ИИМК РАН. – № 235. – 1926а.

Єфименко П.П. Заметки о палеолитической стоянке в Ильинке / Архів ІА НАНУ.– № 837. – 1946.

Єфименко П.П. Сообщение о состоянии работ по изучению палеолита и неолита на Украине на заседании сектора палеолита и неолита ЛОИИМК 23.12.1946а. – (протокол № 23) / РА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Д. 251. – Л.73–74.

ПРАЦІ ПРО П.П.ЄФИМЕНКА

- Петр Петрович Ефименко: к 75-летию со дня рождения // КСИА. – 1959. – Вып.8. – С.90–91.
Петр Петрович Ефименко: к 75-летию со дня рождения // СА. – 1959. – № 4. – С.152.
Єфіменко Петро Петрович // Історія Академії наук Української РСР. – Кн. 2. – К., 1967. – С.265–266.
Петро Петрович Єфіменко: до 80-річчя з дня народження // Археологія. – 1964. – Т.16.– С.3–6.
Петро Петрович Єфіменко: 1984–1969. Некролог // УІЖ. – 1969. – № 8. – С.159.
Памяти П.П.Єфименко // КСИА. – 1972. – Вып.131. – С.3–4.
Єфименко Петр Петрович // БСЭ. – Т. 9. – 1972. – С.108.
Єфіменко Петро Петрович (1984–1964) // Словник-довідник з археології. – К.,1996. – С.395.
Єфименко Петро // ЕУ. – Т. 2. – 1993. – С.658.
Єфименко Петро Петрович // Мезенцева Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці, 1997. – С.17.

- Абрамова З.А. П.П. Ефименко и изучение палеолитического искусства // КСИА. – 1992. – Вып.206. – С.17–22.
- Александрова М.В. Идеология раскопок в “новой методике” П.П. Ефименко // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С.25–32.
- Биби́ков С.Н. Петр Петрович Ефименко: к 100-летию со дня рождения // СА. – 1984. – № 4. – С.287–290.
- Бібіков С.М. Відомий учений-археолог: до 100-річчя з дня народження П.П. Єфименка // ВАН. – 1985. – № 11. – С.100–104.
- Борисковский П.И. К 80-летию Петра Петровича Ефименко // СА. – 1964. – № 4. – С.52–56.
- Борисковский П.И., Григорьев Г.П. Список печатных трудов П.П. Ефименко // СА. – 1964. – № 4. – С.56–58.
- Борисковский П.И. Петр Петрович Ефименко: воспоминания ученика // СА. – 1989. – № 3. – С.253–259.
- Гороховский Е.Л. П.П. Ефименко – создатель корреляционного метода датирования могильников в советской археологии // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989. – С.171–179.
- Григорьев Г.П. П.П. Ефименко и С.Н. Замятнин // КСИА. – 1992. – Вып.206. – С.12–14.
- Григорьев Г.П. П.И. Борисковский и П.П. Ефименко // АВ. – 1994. – № 3. – С.262–263.
- Карпова О.В. Ф.К. Волков и его ученики на Украине // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тезисы докладов Международной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения Фёдора Кондратьевича Волкова (Вовка). – СПб., 1997. – С.35–37.
- Рогачев А.Н. П.П. Ефименко и вопросы социологии первобытного общества: краткий историографический очерк // КСИА. – 1972. – Вып.131. – С.5–10.
- Синицын А.А. П.П. Ефименко и современное палеолитоведение // КСИА. – 1992. – Вып.206. – С.6–11.
- Третьяков П.Н. П.П. Ефименко и финно-угорская археология // Труды Мордовского НИИ языка, литературы, истории и экономики. – 1975. – Вып.48. – С.3–6.
- Третьяков П.Н. Петр Петрович Ефименко: некролог // СА. – 1970. – № 1. – С.310–312.
- Формозов А.А. О Петре Петровиче Ефименко: материалы к биографии // Очерки истории отечественной археологии. – Вып.3. – М., 2002. – С.73–126.
- Франко О.О. Академік АН УРСР П.П. Єфименко: до 100-річчя з дня народження // УІЖ. – 1984. – № 11. – С.143–145.

ЛІТЕРАТУРА

- Ашикович М.В. Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // SP. – 2000. – № 1. – С.11–30.
- Арциховский А.В. Введение в археологию. – М., 1940.
- Багалей Д.И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губ. // Труды XII Археол. съезда в Харькове 1902 г. – Т. I. – М., 1905. – С.1–92.
- Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
- Белановская Т.Д. Проблемы истории первобытного общества в трудах П.И. Борисковского // АВ. – 1994. – № 3. – С.260–261.
- Борисковский П.И. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С.85–99.
- Борисковский П.И. Изучение палеолита в Советском Союзе // Вестн. ЛГУ. – 1949. – № 2. – С.75–87.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины. – МИА. – 1953. – № 40. – 464с.
- Борисковский П.И. Первые 30 лет Института археологии АН СССР // КСИА. – 1980. – Вып.163. – С.5–10.
- Борисковский П.И., Сергій Миколайович Бібіков і його час // Археологія. – 1990. – № 2. – С.98–106.
- Борисковский П.И., Окладников А.П. О преодолении вульгаризаторских псевдомарксистских концепций Н.Я. Марра в изучении ранних этапов развития первобытнообщинного строя // Против вульгаризации марксизма в археологии. – М., 1953. – С.70–93.
- Васильев С.А. Стадиализм в палеолитоведении 60 лет спустя // АВ. – 1998. – № 5. – С.250–255.
- Васильев С.А. П.И. Борисковский и развитие методики полевого исследования палеолитических памятников России // Каменный век Старого Света: к 90-летию П.И.Борисковского. – СПб., 2001. – С.28–31.
- Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // SP. – 2001–2002. – № 1. – С.21–171.
- Васильев С.А. Проблемы культур верхнего палеолита в российской археологии: исторический обзор // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С.10–17.
- Васильев С.А. Проблема критериев выделения крупных историко-культурных областей позднего палеолита: история вопроса и методология подхода // Сибирское археологическое обозрение. – 2002а. – Вып.3 (электр. журнал: sati.archaeology.nsc.ru/sibirica).
- Векилова Е.А. Летопись работ Костенковской палеолитической экспедиции // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С.208–217.
- Волков Ф.К. Палеолитическая стоянка в с.Мезине Черниговской губ. // Труды XIV Археол. съезда в Чернигове 1908 г. – Т. III. – М., 1911. – С.262–270.

- Волков Ф.К. Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезин Черниговской губ. // Записки Отд. рус. и слав. археологии РАО. – 1913. – Т. IX. – С.299–306.
- Генинг В.Ф. Очерки истории советской археологии: у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов. – К., 1982.
- Гладких М.І. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту: за матеріалами території України. – К., 1991.
- Горелик А.Ф. Памятники Роголико-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – К.–Луганск, 2001.
- Григорьев Г.П. П.И. Борисковский на фоне социальной психологии первой половины XX века // Каменный век Старого Света: к 90-летию П.И.Борисковского. – СПб., 2001. – С.33–38.
- Добровольський А.В. Печера коло с.Іллінки Одеської області // Археологія. – 1950. – Т.IV. – С.152–155.
- Доклады VI научной конференции Института археологии. / Отв. ред. П.П. Ефименко. – К., 1953. – 274 с.
- Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. – СПб., 1884. – 382с.
- Ефименко А.Я. Южная Русь. [В 2-х т.]. – СПб., 1905 (т.I – 439 с.; т.II – 359 с.).
- Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб., 1906.
- Єфименко О.Я. Історія українського народу / Ред. та доповн. Д.І.Багалія. – Харків, 1922.
- Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
- Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с.
- Ефименко П.С. О Яриле, языческом божестве русских славян // ЗРГО. – 1869. – Т. 2.
- Ефименко П.С. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874. – 70 с.
- Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // РС. – 1875. – Т.XIV. – Кн. 9. – С.405–420.
- Ефименко П. С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. [В 2-х ч.]. – М., 1877–1878.
- Ефименко П. С. Исследования кустарных промыслов Сумского уезда. – Харьков, 1882.
- Ефименко П. С. Материалы для изучения экономического положения крестьян Харьковской губернии. – Харьков, 1884.
- [Ефименко] Одинець И. К вопросу об украинском народничестве // КС. – 1906. – Т.VI–VIII.
- Залізник Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – 307с.
- Замятин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ. – 1951. – Т.XVI. – С.89–152.
- Илларионов В.Т. Опыт историографии палеолита СССР: Обзор исследований палеолитического периода научными учреждениями и обществами СССР до начала Великой Отечественной войны. – Горький: ОГИЗ, 1947. – 187–192.
- Куріцин П.П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 140 с.
- Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины. – К., 1966.
- Неприна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно–хронологическое определение // Неприна В.И., Зализник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. – К., 1986. – С.143–213.
- Нестуля О.О. Невтомний дослідник пам'яток України: М.Я. Рудинський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С.273–278.
- Онищенко Ол. Вступна стаття // Іван Шовкопляс: бібліографічний покажчик. – К., 1996. – 5–20.
- Панов А. К 5-летию со дня смерти П.С. Ефименко // Изв. Архангельского общ-ва изучения русского Севера. – 1913. – № 13.
- Петр [Савич] Ефименко // Токарев С.А. История русской этнографии: дооктябрьский период. – М., 1966. – С.249–251.
- Підоплічко І.Г. Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р. // АП. – 1949. – Т. 2. – С.323–325.
- Платонова Н.И. Институт истории материальной культуры в годы Великой Отечественной войны // Археология и социальный прогресс. Материалы конференции. – Вып. I. – М., 1991. – С.45–78.
- Платонова Н.И. Г.А. Бонч–Осмоловский. Этапы творческой биографии // Санкт-Петербург и отечественная археология: историографические очерки. – СПб., 1995. – С.121–144.
- Платонова Н. И. Палеоэтнологическая школа в русской археологии 1920-х годов // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Фёдора Кондратьевича Волкова (Вовка). – СПб., 1997. – С.52–55.
- Платонова Н. И. Фёдор Кондратьевич Волков глазами ученика: к публикации очерка С.И. Руденко // АВ. – 2003. – №10. – С.367–373.
- Платонова Н.И. Глеб Анатольевич Бонч-Осмоловский – выдающийся палеолитовед // Костенки и проблемы ранней поры верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2004. – Сер. “ТКБЭ”. – Вып. I/2 (в друці).
- Праслов Н.Д. История изучения палеолита Костенковско-Боршевского района и сложение костенковской школы // Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону: 1879–1979. – Л., 1982. – С.7–13.

- Праслов Н.Д.** Памяти Павла Иосифовича Борисковского // РА. – 1992. – № 3. – С.288–296.
- Пряхин А.Д.** История советской археологии: 1917 – середина 30-х гг. – Воронеж, 1986.
- Рогачев А.Н.** Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. – 1957. – № 59. – 9–134.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М., 1984. – С.162–271.
- Руденко С. И.** Памяти Фёдора Кондратьевича Волкова: к пятидесятилетию со дня смерти // АВ. – 2003. – № 10. – С.361–366.
- Рудинська Е.А.** V наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С.199–225.
- Сапожников И.В.** Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К.: Шлях, 2003. – 302.
- Сапожников И.В.** Палеолит Северного Причерноморья и П.П. Ефименко: исследования и интерпретация пещеры Ильинка // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2004. (в друці).
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.** Новое о пещере Ильинка // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев, 1989. – С.179–187.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.** Полевые исследования П.И. Борисковского в Северо-Западном Причерноморье // Каменный век Старого Света: к 90-летию П.И. Борисковского. – СПб., 2001. – С.67–69.
- Сергин В.Я.** Структура Мезинского палеолитического поселения. – М., 1987. – 104 с.
- Ситник Ол.** Хведір Вовк – перший професійний дослідник палеоліту України // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – С.7–12.
- Смолий В.А.** А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // А.Я. Ефименко. История украинского народа. (Приложения). – К.: Лыбедь, 1990. – С.403–426.
- Столяр А.Д.** Археология в пути или путь археолога. – Ч. I. – СПб., 2001.
- Телегін Д.Я.** Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н.е.). – К.: Наукова думка, 1982. – 255 с.
- Телегін Д.Я.** Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР: карта местонахождений. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
- Тихонов И.Л.** Петербургская палеоэтнологическая школа: этапы формирования // Санкт-Петербург и отечественная археология: историографические очерки. – СПб., 1995. – С.100–120.
- Тихонов И. Л.** Деятельность Ф.К. Волкова в Санкт-Петербургском университете // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тезисы докладов Международной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения Федора Кондратьевича Волкова (Вовка). – СПб., 1997. – С.11–16.
- Тронько П.Т.** Патріарх історичної науки: Д.І. Багалій // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С.16–21.
- Фрадкин Э.Е.** Археологические памятники из Палестины в хранилищах Ленинграда. – СЭ. – 1963. – № 4. – С.173–174.
- Франко А.Д., Франко О.Е.** Федор Кондратьевич Вовк (Волков): биографический очерк // СЭ. – 1990. – № 1. – С.86–95.
- Франко О.О.** Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. – 1992. – № 2. – С.112–119.
- Франко О.** Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – Львів, 2001. – 378 с.
- Черныш А.П.** Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – Т. I. – К., 1985. – С.54–83.
- Шовкопляс І.Г.** Археологічні дослідження на Україні: 1917–1957. Огляд вивчення археологічних пам'яток. – К., 1957.
- Шовкопляс И.Г.** М.Я. Рудинский: 1887–1958 // КСИА. – 1959. – Вып.8. – С.175–178.
- Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка: к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. – 328 с.
- Шовкопляс І.Г.** Розвиток радянської археології на Україні: 1917–1966. – К., 1969.
- Шовкопляс И.Г.** Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. Т. I: Первісна археологія. – К., 1971. – С.39–64.
- Volkov Th.** Nouvelles decouvertes dans la station paleolithique de Mezine // Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie prehistoriques. Compte Rendu de la XIV Session (Geneve, 1912). – V.I. – Geneve, 1913. – P.414–428.

SAPOZHNIKOV I.V., KUKHARCHUK YU.V.

STONE AGE OF UKRAINE AND PETRO P. EFIMENKO (TO THE 120 YEARS ANNIVERSARY OF SCHOLAR' DATE OF BIRTH: 21(9).11.1884 – 18.04.1969)

120 years pass November 21 2004 since the date of birth of the prominent scientist, one of the founders of domestic archeological science academician Petro Petrovich Efimenko. Considerable and wide P.P.Efimenko' contribution in domestic and world archeological science was highly valued already at his life. Much of his heritage still remains actual today.

КРОТОВА О.О.

**П.П. ЄФИМЕНКО,
О.М. РОГАЧОВ ТА ПРИНЦИПИ
ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПІЗЬНОГО
ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ
ЄВРОПИ.
(ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
НАРИС)**

KROTOVA O.O.

**P.P. EFIMENKO AND
O.M. ROGACHJOV
AND THE STANDARDS OF THE
PERIODIZATIONS OF THE
UPPER PALEOLITHIC EPOCH
OF THE EAST EUROPE
(HISTORIOGRAPHIC ESSAY)**

У статті йдеться про вклад видатних археологів П.П. Єфименка та О.М. Рогачова у вирішення проблеми археологічної періодизації. Показано, як їх розробки з цього питання призвели до трансформації поглядів на характер історичного процесу у Східній Європі за доби пізнього палеоліту.

Вивчення питань хронології та періодизації як необхідної умови впорядкування та інтерпретації археологічного матеріалу є одним із першочергових завдань археологічної науки. Стосовно пам'яток доби палеоліту, то вирішення цих проблем має певні труднощі, що пов'язано як з обмеженістю даних для розміщення їх на абсолютній часовій шкалі, так і з недостатньою розробленістю методологічних та методичних принципів співвіднесення матеріалу з певною епохою.

У розробці принципів періодизації пізнього палеоліту Східної Європи в період з кінця 1920-х до початку 1960-х років, видатну роль відіграли праці П.П. Єфименка та О.М. Рогачова. Дискусія з цього приводу, головними учасниками якої вони були, призвела до зміни принципів хронології та періодизації, типологічного – геолого-стратиграфічним, що значною мірою стимулювало зміну стадіальної (еволюційної) концепції розвитку історичного процесу концепцією нерівномірності історичного розвитку за доби пізнього палеоліту у Східній Європі.

Періодизація доби пізнього палеоліту, перш за все Східної Європи, була однією з найважливіших проблем, вирішенням якої П.П.Єфименко постійно займався протягом трьох десятиліть. Вже в кінці 1920-х років у статті “Некоторые итоги изучения палеолита СССР” він підвів підсумок дослідженню палеоліту на території Європейської частини СРСР та узагальнив результати власних робіт у басейні р. Сіверський Донець і в селах Костьонки та Борщево на Середньому Дону [Єфименко, 1928].

Тут дослідник запропонував схему “хронологічної періодизації” відомих на той час пам'яток і, продемонструвавши єдність власних позицій з основними точками зору західних дослідників, дав оцінку характеру історичного процесу за доби палеоліту Східної Європи. Він вказав на його складність, як на різних материках, так і власне в Європі, яку не можна розглядати “як область однотипної культури”, де простежується існування

кількох особливих “провінцій” з власним “темпом культурної еволюції”. Слідом за А. Брейлем він стверджує, що “елементи культур палеоліту в рамках Європи мають різне походження”, що в той час головну роль у досягненні людства відігравав “не внутрішній прогрес відокремлених груп населення, а їх жива взаємодія, яка слугувала імпульсом до прогресу техніки і побуту”, і що розвиток “расової і культурної історії” відбувався шляхом міграцій, змішування різних племен та витіснення відсталих груп населення [Єфименко, 1928, с.45-46].

За основу для власної схеми розвитку палеоліту Східної Європи дослідник взяв загальновідому західноєвропейську схему Г. Мортільє з доповненнями А. Брейля, хоча й зауважив, що вона не може слугувати універсальною схемою розвитку культури доби палеоліту на різних територіях, навіть у рамках Європи. Відмітивши, що французькі назви епох доби палеоліту по відношенню до матеріалів різних областей СРСР є “далеко не точним мірилом і мають досить умовний характер”, все ж дослідник використовує саме їх [Єфименко, 1928, с.49].

Схема “хронологічної класифікації пам'яток європейської території СРСР” П.П. Єфименка [1928, с.49-58] включала всього II етапів: 3 – доби раннього палеоліту (ашельська, ранньомустьєрська і пізньомустьєрська епохи) і 7 – доби пізнього палеоліту (ранньооріньяцький, пізньооріньяцький, ранньосолютрейський, пізньосолютрейський, ранньомадленський, середньомадленський та пізньомадленський часи), а також азильський час. Відомі на той час пізньопалеолітичні пам'ятки Східної Європи дослідник розподілив по виділенім ним етапам наступним чином: ранній оріньяк – Сюрень I; пізній оріньяк – Борщево I; ранне солютре – Костьонки I; пізніе солютре – Мізин; ранній мадлен – Костьонки II, III, Карачарово; середній мадлен – Гінці, Борщево II (нижній шар); пізній мадлен – Супонево, Борщево II (верхній шар); Кирилівська (верхній шар), Сюрень II, печера Вірхова [Єфименко, 1928, с.49].

Запропонована П.П. Єфименком схема періодизації пам'яток європейської території СРСР, у яку він пізніше лише вносив певні зміни, була прийнята радянськими дослідниками палеоліту. Вона була, як на той час, "важливим досягненням радянської археології в області вивчення давньокам'яної доби в СРСР" [Рогачев, 1957, с. 12]. Ця робота завершувала період "формування" археології палеоліту в Росії та СРСР (1873-1928), для якої було характерне сприйняття еволюційної теорії та поглядів дарвіністів (фундатор – Ф.Вовк), розробка нових методів та методологічних підходів [Бонч-Осмоловский, 1928; Городцов, 1929; Платонова, 2002, с. 268-271], коли її розвиток в цілому йшов у руслі розвитку європейської науки про палеоліт [Soffer, 1985, р. 9; Мерперт, 1995, с.4].

На початку 1930-х років керівною теорією радянської археології стала марксистсько-ленінська філософія. Цей процес супроводжувався як радикальними змінами у методологічних підходах та конкретних методах, так і в протиставленні їх принципам і методам "буржуазної" археологічної науки, з якими відтепер необхідно було вести "нещадну боротьбу". Роль своєрідного маніфесту нового напрямку в археології виконала робота В.Й. Равдонікаса "За марксистскую историю материальной культуры" [1930], написана на завдання спеціального методологічного бюро, створеного в Академії наук.

П.П.Єфименко належав до групи археологів, які, в результаті тісного спілкування у попередні роки з представниками революційно-демократичного напрямку історичної науки в Росії, були підготовлені до сприйняття марксистських ідей [Борисковский, 1964; Формозов, 1995, с.4]. Вже на початку 1930-х у ряді статей П.П. Єфименка, перш за все "Значение женщины в ориньякскую эпоху", з'являються перші положення, які пізніше склали основу соціально-економічної періодизації доби верхнього палеоліту: про вплив полювання як господарської бази на формування матеріальної культури та соціальної організації, про роль жінки у становленні матріархату та переходу від тотемних союзів до первісних родових об'єднань, про роль поселень із довгочасними житлами в організації господарчої діяльності мисливських общин. Дослідник наголосив на необхідності визнання цих проблем як перспективних у справі вивчення палеоліту в СРСР [1931; 1931a].

Незабаром з'являється програмна стаття П.П.Єфименка "Маркс и проблемы древнейшего периода первобытнокоммунистического общества" [1934]. У ній дослідник роз'яснює радянським історикам-марксистам, які "не мають сталої точки зору на характер розвитку ранніх періодів історії первісного суспільства" загальні положення марксистського вчення стосовно історичного розвитку як закономірного поступального процесу, що базується на вченні про зміну суспільно-економічних формацій, а також вперше дає схему розвитку первісного суспільства доби палеоліту з точки зору діалектичного та історичного матеріалізму К. Маркса і Ф. Енгельса.

У цій роботі П.П.Єфименко дав характеристику трьох стадій розвитку первісного суспільства за доби палеоліту (перш за все, льодовикової Європи), окреслив властиві їм риси виробництва та суспільних відносин. Ранній палеоліт – найнижча стадія, що являла собою "шлях від тваринного стану до людини", від зграї до "зародкових суспільних колективів". Середній палеоліт – період "ізолюваного існування" мисливських орд (ендогамні групи неандертальців). Пізній палеоліт – період існування груп мисливців на великих трав'янистих ("первісні екзогамні утворення" *Homo sapiens*), для яких характерне використання довготривалих жител, зростання ролі жінки як ознаки зародження матріархату та родової організації [Єфименко, 1934, с. 12-27].

Ця схема з певними доповненнями та уточненнями слугувала базою соціально-економічних реконструкцій та стадіального розуміння розвитку первісного суспільства доби палеоліту як для самого дослідника, так і для інших фахівців радянського палеолітознавства. У результаті радянська археологія палеоліту, яка раніше певною мірою вважалася природничою наукою, стає частиною історичної дисципліни (історією первісного суспільства). Ця тенденція знайшла відображення вже в назвах узагальнюючих праць 1930-х років – двох перших видань книги П.П.Єфименка ("Дороговое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества" [1934 а], "Первобытное общество" [1938]) та В.Й. Равдонікаса "История первобытного общества" [1939]. Вказані твори належать до серії праць, які базувалися на "принципово нових для археології" підходах [Формозов, 1995, с.4].

Перехід до марксистської методології мав для розвитку археології як позитивні, так і негативні результати. До позитивних належать широке використання археологічного матеріалу з метою дослідження соціально-економічних проблем первісного суспільства, акцентування уваги на дослідженні масового матеріалу, зокрема поселень, та на питаннях теорії – визначенні предмету і об'єкту науки, вдосконаленні методів польових робіт тощо. До негативних результатів відносять ідеологізацію та політизацію археології, протиставлення соціально-економічного (соціологічного) напрямку, який часто набував гіпертрофованих розмірів та вульгаризованого характеру, багатьом іншим напрямкам та методам, у тому числі формально-типологічному, палео-етнологічному та геолого-стратиграфічному [Рогачев, 1972; Массон, 1980; Генинг, 1982; Мерперт, 1995].

У 1930-і роки, в двох перших виданнях книги про первісне суспільство, а також у ряді статей, П.П.Єфименко аргументує і розвиває свої погляди на періодизацію доби палеоліту, частково видозмінивши їх відповідно до марксистської методології [Єфименко, 1934 а, б; 1938].

У першому виданні книги дослідник, узагальнивши увесь відомий на той час європейський матеріал з археології доби палеоліту та критично розглянувши точки зору західноєвропейських учених, доповнив свою періодизацію верхнього палеоліту, що раніше

базувалася виключно на “ознаках типологічного порядку”, стадіями розвитку мисливського господарства льодовикової зони Європи. Загалом його схема розвитку історії первісного суспільства доби верхнього палеоліту включала три фази:

1.Оріньяко-солютрейська епоха – початковий етап формування суспільства доби верхнього палеоліту, якому відповідає “більш-менш осілий тип мисливського господарства”.

2.Пізносолютрейська та мадленська епохи зі своєрідним господарсько-побутовим укладом мисливців-номадів, значним ускладненням крем'яної індустрії, широким застосуванням обробки кістки й рогу та розквітом мистецтва.

3.Епоха епіпалеоліту (азіль, тарденуаз) – час занепаду палеолітичного мисливського господарства та появи нових джерел для добування засобів існування, “які отримують переважне значення за доби формування родового суспільства чи так званого неоліту” [Єфименко, 1934 а, с. 241].

Стосовно віднесення пам'яток до відповідних етапів розвитку доби пізнього палеоліту, виділених за типологічними ознаками, то принципових змін у порівнянні зі схемою 1928 року у новій схемі немає. В цілому етапів стало на 1 менше – тепер їх 6, а не 7, як раніше; крім того, дещо уточнено датування декотрих раніше відомих стоянок і додано кілька нових. Замість ранньооріньяцького з'явився середньооріньяцький етап (Сюрень I, деякі печери Закавказзя); пізнооріньяцький і раньосолютрейський час тепер складають єдиний, другий за рахунком етап (Борщево I, Костьонки I, Гагарино, Бердж); з'явився також етап, проміжний між солютре і мадленом (Мізин, Мальта); із мадленських етапів збережено ранній (Костьонки II, III, IV, Карачарово, Студениця, Київська стоянка, Супонево, Тимоновка) та пізній (Борщево II, нижній і середній горизонти, Гінці) етапи, але ліквідовано середньомадленський етап. До пізнішого мадлено-азільського часу віднесено Борщево II, верхній шар, Кирилівську, верхній шар, Журавку і кілька стоянок Закавказзя і Криму [1934 а, с.346].

У другому виданні своєї книги П.П. Єфименко більше уваги приділяє соціологічній періодизації доби палеоліту, виконаній на засадах марксистської методології. Він визначає епоху мустьє як період існування ендогамного суспільства, пов'язаного кровно-родинними стосунками, яке прийшло на зміну первісній орді початкової пори історії суспільства. Суттєвою була поправка стосовно розуміння доби пізнього палеоліту як часу виникнення родового екзогамного суспільного устрою з його раннім ступенем – матріархатом [Єфименко, 1938, с.5, 10] (у попередньому виданні дослідник дотримувався загальноприйнятої точки зору про формування родового устрою за доби неоліту [Єфименко, 1934 а, с. 241]). Типологічна ж схема стадій розвитку доби пізнього палеоліту – ідентична тій, що була опублікована у попередньому виданні книги [Єфименко, 1934 а, с.346], як і пам'ятки, віднесені до

цих стадій [Єфименко, 1938, с. 1-10, 328-329, 342-344, 440].

На сторінках цього видання П.П.Єфименко критикує буржуазних дослідників пізнього палеоліту за те, що вони в процесі розкопок недостатньо уваги приділяють вивченню характеру поселень, що є необхідною умовою “відтворення умов існування первісного суспільства”, і ставлять при цьому “досить спрощені завдання”, такі як отримання ефектних знахідок та встановлення стратиграфії нашарувань, з метою з'ясування власне геологічних умов залягання культурного шару [Єфименко, 1938, с.320]. Критикує він і більшість узагальнюючих праць західних учених з первісної історії, які, за його словами, базуються на “абсолютно неприйнятних методологічних засадах”, і в яких “рушійними силами історії проголошуються міграції племен і народів, запозичення”, тощо, а “твердо встановлена єдність походження людства, спільність шляхів розвитку первісного суспільства і тотожність основних історичних ступенів для усього людства в цілому” заперечуються; зміст же історичного процесу зводиться до так званих “культур” [Єфименко, 1938, с. 7, 8].

На початок 1950-х років у результаті інтенсивних польових досліджень значно зросла джерелознавча база доби верхнього палеоліту Східноєвропейської рівнини, накопичилися факти, які не вкладалися у стадіальну схему розвитку. На зміну їй приходять концепція нерівномірності історичного розвитку, основою якої став стратиграфічний принцип побудови хронологічної класифікації пам'яток, локальний підхід до оцінки матеріалів та виділення археологічних культур у палеоліті. У цьому по-справжньому революційному перевороті в радянській палеолітичній науці видатну роль відіграв О.М. Рогачов.

Зміна стадіального підходу на концепцію нерівномірності історичного розвитку, а також “реабілітація” геолого-стратиграфічного методу визначення хронології пам'яток у радянській палеолітичній науці не була простою [Гуляев, 1996, с.8]. Гостра дискусія розгорнулася з приводу визначення стратиграфії та культурно-типологічної специфіки крем'яних комплексів багатшарових пізньопалеолітичних пам'яток Костьонківсько-Борщевського району на Середньому Дону. Вирішення цих питань мало важливе значення для розуміння розвитку історичного процесу за доби пізнього палеоліту на всій території Східної Європи.

У цьому регіоні, де вперше стоянку доби пізнього палеоліту було відкрито ще 1879 року І.С. Поляковим, 1922 року розпочав польові роботи С.М. Замятнін. У 1923-1936 роках їх продовжив П.П. Єфименко. Результатом цих робіт було відкриття й дослідження у районі сіл Костьонки і Борщево низки нових пізньопалеолітичних стоянок. Добути матеріали вже у 1930-і роки послугували базою для вивчення етапів, “які пройшло суспільство верхнього палеоліту не тільки території середнього Дону, але й більш широкої території... Східної Європи” [Єфименко, 1938, с. 439].

П.П.Єфименко у цих дослідженнях основну увагу приділяв соціологічному напрямку, перш за все вивченню палеолітичних жител. Ще 1923 року, при розкопках стоянки Костьонки III він відмітив у польовому щоденнику можливість наявності в її культурному шарі залишків житла [Єфименко, 1953, с. 534; Праслов, Рогачев, 1982, с. 11]. У 1931 році, після дослідження в 1927 році С.М. Замятніним палеолітичного житла на стоянці Гагаріно [Замятнін, 1929, 1935] та у зв'язку із переходом на початку 1930-х радянської палеолітичної науки на нові, марксистські методологічні засади, саме з метою пошуку решток жител і було розпочато розкопки верхнього культурного шару Костьонок I, дослідження якого тривали по 1936 рік включно.

П.П.Єфименко тут вперше застосував нову методику розкопок широкими площами, яка дозволяла встановлювати взаємозв'язок предметів у шарі та досліджувати конструктивні деталі жител і яка послугувала школою польових робіт для кількох поколінь радянських дослідників доби палеоліту [Єфименко, 1949, с. 113-114; Праслов, Рогачев, 1982, с.12]. У підсумку було досліджено ділянку овальної форми площею понад 500 кв. м із залишками 9-ти розташованих в ряд заглиблених вогнищ, яку дослідник інтерпретував як "великий дім", аналогічний тим, які можна спостерігати у етнографічних суспільств, що "переживають ступінь родового ладу" [Єфименко, 1953, с.425-430; 1958, с.43-208].

Проблемам геолого-стратиграфічного датування та синхронізації пам'яток і культурних шарів у процесі цих досліджень П.П.Єфименко приділяв значно менше уваги, більше покладаючись на можливості типологічного методу. За період з 1923 по 1936 роки, коли він очолював польові роботи в Костьонках, із спеціалістів природничих наук певні визначення тут зробили палеоботанік П.А.Нікітін, палеонтолог В.І.Громов [1948, с.202] та геолог Г.Ф. Мірчинк [Єфименко, 1958], однак детальне вивчення геології окремих стоянок і регіону в цілому не провадилася [Лазуков, 1957, с.135].

У монографії, присвяченій стоянці Костьонки I, більшу частину розділу, присвяченого характеристиці геологічних умов залягання культурних залишків стоянки, займає опис топографічних умов розташування відомих на той час стоянок у районі сіл Костьонки і Борщево та умов відкладання суглинків і лесів за доби валдайського (вюрмського) зледеніння із посиланням на загальні реконструкції природного середовища В.І. Громовим та Г.Ф. Мірчинком [Єфименко, 1958, с. 18-27]. Тут же наведено опис стратиграфічного розрізу стоянки, у якому вже на початку 1930-х років було зафіксовано два похованих гумусових прошарки, а також сліди "нижнього" (пізніше IV або V?) культурного шару [Єфименко, 1958, с.23-24; Праслов, Рогачев, 1982, с. 42].

У книзі наведено характеристику гумусових прошарків та деякі реконструкції природних умов часу їх формування, зроблені палеоботаніком П.А. Нікітіним

[Єфименко, 1958, с.25-27], але спроби використати їх для визначення відносної стратиграфії та хронології багатошарових стоянок Костьонківсько-Борщевського району дослідником тоді ще не було зроблено. Ось що він пише із цього приводу: "...Геологічна історія ...європейської частини СРСР за четвертинної доби виявляється ще настільки слабо висвітленою, настільки суперечливі точки зору щодо найважливіших моментів цієї історії, що шукати серед даних четвертинної геології, опорні віхи для історії палеолітичних суспільств здається майже неможливим" [Єфименко, 1958, с. 20].

Учень П.П.Єфименка О.М.Рогачев, який у 1938 році, а потім починаючи з 1948 року продовжив дослідження у Костьонківсько-Борщевському районі, підійшов до цієї проблеми з принципово інших позицій. Вже починаючи з 1938 року паралельно з археологами тут постійно працювали геологи та інші спеціалісти природничих наук, які систематично вивчали геолого-геоморфологічні умови залягання культурних шарів. Вони відкрили у розрізах кількох багатошарових стоянок два горизонти похованих гумусових відкладів (аналогічні тим, які зафіксував у Костьонках I П.П.Єфименко) із прошарком вулканічного попелу в суглинку, який їх розділяє. Передусім цей прошарок та самі гумусові товщі було використано як свосвідні стратиграфічні маркери. Це забезпечило можливість визначення відносної хронології та співставлення культурних нашарувань цих стоянок [Грищенко, 1950; Лазуков, 1957].

Одразу ж виникла проблема співвідношення верхніх і нижніх культурних шарів стоянок Костьонки I (під верхнім "оріньяко-солотрейським" шаром знаходився нижній (пізніше V) шар "розвиненого солотре" із двобічно обробленими виробами трикутної форми) і Костьонки IV (під "солотрейським" шаром – шар з типово "мадленським" інвентарем), характеристики крем'яного інвентарю яких, з урахуванням стратиграфічних даних, не уклалися у рамки схеми стадіального розвитку пізнього палеоліту [Рогачев, 1950; 1951].

Результати цих робіт із самого початку викликали нерозуміння й недовіру багатьох колег, навіть звинувачення у можливості допущення О.М.Рогачовим елементарних помилок, тому вони постійно супроводжувалися демонстрацією значної кількості розрізів широкому колу спеціалістів. Так, ще напередодні Великої Вітчизняної війни, 1941 року було проведено Воронежський пленум Радянської секції Міжнародної асоціації по вивченню четвертинного періоду Європи і організовано екскурсію його учасників для огляду розрізів на стоянках у Костьонках, що вже тоді поставило цей регіон в центр уваги вітчизняних геологів [Рогачев, 1957, с. 13; Праслов, 2002].

Після десятилітньої перерви, у 1948 році в Костьонках були продовжені роботи, значення яких важко переоцінити. У 1948-1949 роках було відкрито нові культурні шари на стоянках Костьонки I (шари II–

IV) і Костьонки 8 (Тельманській – шар II), які досліджувалися протягом наступних двох років. Ці відкриття та перше узагальнення даних з палеогеографії стоянок Костьонківсько-Борщевського району дозволили О.М. Рогачову, разом із геологом М.Н. Грищенком, на початку 1950-х років поставити питання про необхідність перегляду “спрощених хронологічних уяв, що базуються на типологічному аналізі крем’яних знарядь” [Рогачев, 1950, 1951, с.29; Грищенко, 1950].

Протягом кількох наступних років у Костьонках було проведено цілеспрямований пошук та дослідження багатшарових пам’яток та їх геолого-геоморфологічні визначення. Результатом цих робіт було відкриття 1952 року низки нових стоянок – Олександрівки II, Городцовської (Костьонки XV) та Стрілецької II (Костьонки VI). Крем’яний інвентар перших двох пам’яток не повторював характерні риси вже відомих комплексів, інвентар же Стрілецької II був аналогічний знахідкам із раніше виявленого нижнього (V) культурного шару Костьонки I. Того ж року на Городцовській стоянці було досліджено перше в регіоні поховання людини [Рогачев, 1955 а.]. У 1953 році під керівництвом П.Й.Борисковського та О.М.Рогачова досліджувалося більше десяти стоянок, було відкрито кілька нових пам’яток та культурних шарів і розкрито ще два поховання на стоянках Костьонки II та Костьонки XIV (Маркина гора).

Ці роботи викликали жвавий інтерес провідних спеціалістів радянської палеолітичної науки. У 1952 році П.П. Єфименко та С.М. Замятнін відвідали розкопки в якості консультантів. Наступного року велику кількість стратиграфічних розрізів було продемонстровано комісії, до складу якої входили спеціалісти з природничих наук – М.М. Герасимов, М.Н. Грищенко, В.І. Громов, А.І. Москвітін, І.Г. Підоплічко, В.М. Фрідланд. Очолював комісію С.М. Замятнін [Рогачев, 1957, с.13-14]. Комісія визнала достовірність накопичених фактів і зняла звинувачення з О.М. Рогачова у можливості помилок, допущених в інтерпретації стратиграфічних даних та класифікації знахідок [Праслов, 2002, с.27].

Уже на початку 1950-х років П.П.Єфименко врахував результати нових даних у Костьонківсько-Борщевському районі і вніс певні корективи в свою схему стадіального розвитку пізнього палеоліту Східної Європи – спочатку у статті “Современное состояние советской науки об ископаемом человеке” [Єфименко, 1950], а потім у новому (3-му) виданні монографічного дослідження „Первісне суспільство” [1953], де він остаточно сформулював також ідеологічні та методологічні засади радянської палеолітичної науки. В остаточному варіанті ця схема включала сім стадій [Єфименко, 1953, с.314-319]:

1. Пам’ятки ранньотельманського типу (Костьонки 8, нижні шари).

2. Пам’ятки пізньотельманського типу (Костьонки 8, верхній горизонт, Костьонки I, нижній горизонт, Сюрень I).

3. Пам’ятки костьонківського типу (Костьонки I, Авдєєво, Гагаріно, Бердиж, Борщево I, Пушкарі I).

4. Пам’ятки мізинського типу (Мізин, Костьонки IV).

5. Пам’ятки кирилівського типу (Кирилівська, нижній горизонт, Костьонки II, III, Єлисеєвичі, Студениця, Амвросіївка).

6. Пам’ятки гінцівського типу (Борщево II, нижній і середній горизонти, Гінці, Володимирівка, нижній горизонт).

7. Пам’ятки борщівського або журавського типу (Борщево II, верхній горизонт, Кирилівська, верхній горизонт, Журавка, Володимирівка, Рогалик).

Три перших стадії дослідник вважав ранніми (оріньяко-солотрейськими), стадії від 4-ої до 6-ої – пізніми (мадленськими) а сьому – заключною ланкою розвитку пізнього палеоліту Східної Європи. Важливе місце в роботі посідали питання соціально-економічного розвитку за доби пізнього палеоліту, розглянуті більш ґрунтовно, ніж у попередніх виданнях – вчення про первісну родову общину з ознаками матриархату, про здебільшого спеціалізований промисловий характер полювання, про поселення з довготривалими зимовими житлами та тенденцію до осілости [Єфименко, 1953, с.303-319, 346-404].

З 1954 по 1957 р. у Костьонківсько-Борщевському районі під керівництвом О.М.Рогачова були продовжені пошукові роботи та невеликі за обсягом розкопки, які суттєво поповнили список пам’яток та культурних шарів. Але основні зусилля були спрямовані на подальше вивчення геології та геоморфології стоянок і складання детального плану й геологічної та геоморфологічної карт розташування стоянок Костьонківсько-Борщевського району. Вирішенням цих питань займалися М.Н. Грищенко і А.А. Величко [Рогачев, 1957, с. 134].

Використавши результати цих досліджень, О.М.Рогачов разом з геологами створив обґрунтовану стратиграфічну шкалу пам’яток регіону. Спочатку це була “схема стратиграфічного положення солотрейських шарів у Костьонках на Дону”, в якій він ув’язав основні пам’ятки та культурні шари з двобічно обробленими крем’яними знаряддями з геологічними відкладами, показавши їх взаємну стратиграфічну позицію [Рогачев, 1953, с. 53; 1955, с. 158], а згодом – “схема відносної давності” усіх пам’яток регіону, у їх зв’язку з терасами Дону та їх відкладами [Рогачев, 1957, с.122].

Дещо пізніше О.М.Рогачов опублікував два близьких варіанти схеми періодизації пам’яток Костьонківсько-Борщевського району, де за основу було прийнято стратиграфічне положення культурних шарів. Схема включала чотири стратиграфічно-хронологічні групи пам’яток регіону, з яких три перші знаходилися у відкладах другої надзаплавної тераси Дону: 1) нижня гумусова товща (приблизно, оріньяцький час); 2) верхня гумусова товща (приблизно, солотрейський час); 3) лесова товща другої надзаплавної тераси (приблизно, мадленський

час); 4) перша надзаплавна тераса (приблизно, малленський час) [Рогачев, 1957, с.120; 1957 а, с.14-15].

Один із варіантів вказаної схеми, складений разом із геологом Г.І. Лазуковим, О.М.Рогачов представив у 1957 році на Всесоюзній міжвідомчій нараді з вивчення четвертинного періоду [Рогачев, 1957 а, с.14-15]. Саме там було конкретно вказано, з приводу інтерпретації яких саме хронологічних груп погляди авторів схеми щодо стадій розвитку пізнього палеоліту Східної Європи та належності до них конкретних пам'яток регіону не співпадали навіть із модернізованими поглядами П.П.Єфименка [1953] та П.Й. Борисковського [1953]. Перш за все це стосувалося інтерпретації нижнього (V) шару Костьонк I (нижня гумусова товща), віднесеного П.П. Єфименком, разом із верхнім шаром Костьонк 8 – Тельманської (лесові відклади над верхньою гумусовою товщею), до 2-ої, пізньотельманської стадії. Другий шар Тельманської стоянки (верхня гумусова товща), включений ним до I-ої (початкової) стадії пізнього палеоліту, він вважав одним із найдавніших у Костьонках та на Східноєвропейській рівнині [Єфименко, 1953, с.323-326], що суперечило даним відносної стратиграфії пам'яток регіону.

Вказана розбіжність, на думку О.М. Рогачова свідчила про те, що ці дослідники остаточно не визнали значення стратиграфічних даних для відносної періодизації стоянок у Костьонках і не цілком відмовилися від стадіального підходу. Цей процес відбувався поволі й важко: "...чим більше накопичувалося подібного роду фактів, тим із більшою рішучістю П.П. Єфименко та П.Й. Борисковський виступали на захист своєї стадіальної концепції, відмітаючи факти геологічних умов залягання пам'яток та применшуючи значення місцевих типологічних відмін у техніці обробки та у складі інвентарю стоянок доби верхнього палеоліту європейської льодовикової зони" [Рогачев, 1957 а, с.12].

Ставлення П.П.Єфименка до новаторського підходу О.М. Рогачова та, певною мірою, до нього самого знайшло відображення у кількох статтях, опублікованих вже після 3-го видання його книги [Єфименко, 1954; 1956]. У статті "К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы" знаходимо цілу низку негативних оцінок, епітетів і навіть ярликів, котрими він нагороджує О.М. Рогачова та його підхід ("плод маризму", "парадоксальність теоретичних побудов", "нігілізм по відношенню до археологічного матеріалу", "надмірний типологізм", "погано зрозумілий геолого-стратиграфічний факт" тощо).

Разом з тим, загальна оцінка П.П. Єфименка зробленого О.М. Рогачовим та його послідовниками була в цілому позитивною ("позитивне та здорове зерно", "безсумнівна та велика заслуга"). Зокрема П.П. Єфименко відзначив, що О.М. Рогачов "змусив нас вперше звернути увагу на дуже важливі факти, які досі залишалися поза увагою" і що його підхід до пізнього

палеоліту є не тільки суто археологічним, але й історичним, оскільки він створює базу для "з'ясування конкретного змісту історичного процесу" [Єфименко, 1956, с.28-30]. Високо оцінив він і можливість більш ефективного використання добутого у Костьонківсько-Борщівському районі масового крем'яного матеріалу, для визначення культурних і технічних традицій великих та малих груп населення Європи, з'ясування складних явищ історичного процесу [Єфименко, 1956, с.33].

У цій роботі також міститься важлива ознака перегляду дослідником теоретичних засад стадіального підходу. Як негативну тенденцію відмітив він те, що деякі радянські вчені продовжують вважати, що "будь-яке первісне суспільство... завжди розвивається на місці саме із себе, в замкнутому прямолінійному процесі, переходячи без усяких зовнішніх впливів з одного стану до іншого, від одного ступеню до іншого, більш високого" [Єфименко, 1956, с.29]. Тут же було зроблене слушне застереження, особливо актуальне для сучасних дослідників, – про необхідність особливої обережності у справі виділення археологічних культур "доби верхнього палеоліту – епохи, яка охоплює десятки тисячоліть, щодо якої абсолютно неможливо говорити не відриваючись від реальної дійсності про історичні долі... самостійних, окремо взятих первісних общин..." [Єфименко, 1956, с.33].

Крім того, проаналізувавши пізньопалеолітичні матеріали Чехословаччини, частково Угорщини та Костьонк П.П.Єфименко дає відмінні, з його точки зору, схеми розвитку історичного процесу протягом пізнього палеоліту на цих територіях: прямолінійну – у Чехословаччині та більш складну, з паралельним розвитком різних традицій – у Костьонках. Тут він розвиває тезу, викладену раніше у книзі [Єфименко 1953, с.325-326], про два шляхи заселення Східної Європи за доби пізнього палеоліту – північний (солютрейський) та південний (оріньяко-гримальдійський). Щодо поховання негроїда у Костьонках XIV (Маркина гора) він висловив припущення про можливість проникнення сюди населення південного, середземноморського (гримальдійського) походження, хоча не виключав також східних, можливо, закаспійських впливів. У цілому ж, на думку дослідника, оріньяк і солютре є двома варіантами пізньопалеолітичної культури населення Європи: північного – прильодовикового (солютре) і південного – середземноморського (оріньяк), і що в усіх частинах материка – східній, середній і західній – розвиток суспільства в ранню пору пізнього палеоліту йшов тими ж двома головними напрямками [Єфименко, 1956, с.44-48; 1956 а].

Трохи пізніше, у монографії "Костенки I", він доповнив цю досить складну картину історичного процесу на теренах Східної Європи за доби пізнього палеоліту, певною мірою пояснюючи її зональними особливостями мисливського господарства. Він вважав, що культура селетського (східносолютрейського) типу склалася в специфічних

природних умовах льодовикової Європи, з своєрідним складом тваринного світу та домінуванням мамонта, який становив основу ресурсної бази населення цієї території. На півдні ж, в інших природних умовах склався інший тип мисливського господарства та культури – оріньякський. На думку дослідника, саме завдяки інфільтрації південних груп населення у зону північних мисливців на мамонта відбулося перешарування культурних відкладів різного характеру. Він висловив думку, що такі розселення могли в Європі проходити через південь Франції, по нижній течії долини Дунаю. Але їх не слід розглядати як масові переселення певних великих рас з Близького Сходу чи Африки, скоріше, таке пересування могло проходити дуже повільно, внаслідок звичайних перекочувань, необхідних “в умовах примітивного мисливського господарства” [Єфименко, 1958, с.447-448].

У заключному розділі цієї роботи П.П. Єфименко підводить підсумок своїм багаторічним дослідженням пам'яток доби пізнього палеоліту у цьому регіоні. Тут він вживає вже для груп пам'яток, які раніше називав “типами пам'яток” (ранньоселетський, селетський, костьонківський та ін.) [Єфименко, 1956, с.44], термін “археологічна культура”. Стоянку Костьонки I дослідник вважає сталонною пам'яткою костьонківської культури, називаючи ще низку близьких їй по матеріальній культурі пам'яток Східноєвропейської рівнини (Авдєєво, Гагаріно, Борщево I) та Середньої Європи – (Дольні Вестоніце, Павлов, Петржковіце) [Єфименко, 1958, с.410-428]. Свідомство належності цих пам'яток до однієї культури він вбачає у наявності певних рис схожості крем'яного інвентарю, виробів із кістки, залишків жител та витворів мистецтва. Особливо підкреслює значення останніх, в яких, на його думку, “етнографічні особливості різних первісних суспільств проявляються ... особливо ясно і наглядно” [Єфименко, 1958, с.422].

На території Східноєвропейської рівнини за доби пізнього палеоліту історичний процес, на думку дослідника, проходив не тільки прямолінійно, – як поступове зростання виробничих сил у результаті вдосконалення засобів виробництва. Скоріше, він протікав у складній обстановці постійних змін різних за складом культури первісних общин [Єфименко, 1958, с.449].

В інших роботах кінця 1950-х – початку 1960-х років П.П.Єфименко ще більш відверто визнає, що “історичний процес за доби пізнього палеоліту ми вже не можемо собі уявити так схематично і прямолінійно, як це було ще кілька років тому. Подібні спрощені погляди здаються нам тепер цілком застарілими” [1957, с.9]. Він деталізує власне розуміння характеру історичного процесу на території Східноєвропейської рівнини [1960].

Поворотним моментом для вирішення проблем хронології та періодизації пізнього палеоліту Східної Європи була проведена 1959 року в Москві робоча нарада, присвячена питанням стратиграфії та принципів періодизації палеоліту, яка підвела підсумок

дискусії стосовно періодизації пам'яток доби пізнього палеоліту Костьонківсько-Борщевського району. У резолюції наради було записано: “Створення схем періодизації палеоліту повинно провадитися на археологічній основі з обов'язковим урахуванням даних геологічних умов знаходження стоянок” [Вопросы..., 1961, с.257].

На ній було розглянуто питання геолого-стратиграфічних визначень окремих стоянок (Сунгирь), їх груп (Костьонківсько-Борщевський район) чи певних регіонів (Українське Полісся, Подесення, Подністров'я) або й окремих країн (Польща, Чехословаччина). Важливим було визнання геологічної стратиграфії необхідною основою для створення схем хронології й періодизації палеоліту – як локальних (Рогачов), так і більш загальних, регіональних, та їх співставлення (Величко, Іванова). Було також підняте питання про необхідність створення загальної (планетарної) періодизації геологічних подій на основі локальних стратиграфічних схем, про їх значення для вирішення проблем хронології та періодизації палеоліту і навпаки – про роль палеолітичних стоянок як важливих реперів стратиграфії антропогену (Громов).

Однією з актуальних проблем, які вирішувалися на цій нараді, було геологічне датування палеоліту, зокрема періоду мустье і початкової пори пізнього палеоліту в СРСР, та його узгодження з датуваннями більшості західних дослідників. Радянські вчені досі датували початок мустье часом не молодше максимального (дніпровського, риського) зледеніння, а його кінець – приблизно рис-вурмом [Громов, 1948, с. 385; Єфименко, 1953, с. 75], у той час як на заході цей період вважали значно молодшим (від W-1 до інтерстадіалу W-1–W-2 включно) [Громов, 1961, с.7, 12]. А.А. Величко, базуючись на останніх даних зі стратиграфії палеолітичних стоянок Східної Європи, зокрема басейнів Десни і Дону, та їх співставленні з даними, отриманими для стоянок Чехословаччини, дійшов висновку про “валдайській вік східноєвропейських стоянок верхнього палеоліту” [Величко, 1961, с.59, 60]. Саме такий геологічний вік (точніше – останні дві третини часу валдайського зледеніння) верхнього палеоліту зараз є загальноновизнаним, що підтверджується і даними абсолютного датування [Любин, 1970, с.26; Праслов, 1984, с.31; Soffer, 1985, р.28, 29; Аникович, 1994, с.146; Синицын, Праслов, 1997; Давня історія..., 1997, с.17-20].

Нові дослідження Костьонківсько-Борщевських пам'яток та їх матеріалів загалом підтверджують як саму їх відносну періодизацію, створену О.М. Рогачовим разом із геологами на основі стратиграфічних даних, так і актуальність геолого-стратиграфічного підходу до їх датування. Хоча, звичайно, багато моментів, що стосуються як стратиграфії та періодизації, так і культурної інтерпретації було пізніше уточнено й деталізовано і самим О.М. Рогачовим, і його учнями.

Так, у кінці 1960-х років О.М. Рогачов разом з А.А. Величком доповнили й деталізували схему періодизації пам'яток Костьонківсько-Борщевського району, які на той час вже налічували – з урахуванням багат шаровості – 52 поселення, пов'язані з 24-ма пунктами [Величко, Рогачев, 1969, с.76]. У схемі їх було поділено на дві великі групи – ранню та пізню. До ранньої пори верхнього палеоліту віднесено пам'ятки та культурні шари, що залягають у двох прошарках гумусових відкладів, а до пізньої – ті, що залягають у верхній частині покривних лесоподібних відкладів 1-ої та 2-ої терас Дону та схилів балок [Величко, Рогачев, 1969, с.80-81].

У той же час зіставлення результатів типологічного аналізу крем'яних колекцій з стратиграфічними даними дозволило О.М. Рогачову стверджувати про синхронне існування різнокультурних пам'яток у Костьонківсько-Борщевському районі. Так, у нижній гумусовій товщі поряд із стоянками костьонківсько-стрілецької культури з двобічно обробленими знаряддями (Костьонки I, нижній шар, Костьонки XII, третій шар, Костьонки VI (Стрілецька II), залягали й такі, у складі інвентарю яких немає подібних виробів (другий шар Костьонки XVII (Спіцинська), нижні, четверті шари Костьонки XIV (Маркина гора) та Костьонки 8 (Тельманська) [Величко, Рогачев, 1969, с.78].

До другої хронологічної групи ранньої пори (верхня гумусова товща) було віднесено культурні шари п'ятнадцяти стоянок, поміж яких також представлені геологічно синхронні різнокультурні пам'ятки: поряд із шарами з архаїчним крем'яним інвентарем, що включає знаряддя середньопалеолітичного типу (Костьонки XIV (Маркина гора), другий горизонт) залягали шари з інвентарем оріньяцького (Костьонки I, третій горизонт) та перигордійського (Тельманська, другий горизонт) типів [Величко, Рогачев, 1969, с.79].

Згідно з даними геоморфології та стратиграфії, пам'ятки пізньої пори дослідники також поділили на дві хронологічні підгрупи. До першої було віднесено ті, що залягають у верхній частині лесових відкладів другої тераси (верхні горизонти Костьонки I, Тельманської, Маркиної гори, Аносівки II та ін.), до другої – у лесових відкладах першої тераси (Костьонки III, XIX, XXI, Борщево I, II та ін.).

У цій роботі О.М. Рогачов та В.В. Величко підкреслили значення встановленої згідно стратиграфічних даних відносної давності культурних відкладів багат шарових пам'яток регіону та підтвердили висновок про “нерівномірність розвитку культури, а також... співіснування різних культур на окремих територіях у межах Європи” [Величко, Рогачев, 1969, с.87].

Пізніше М.В. Анікович розробив уточнену схему хронології, періодизації та культурно-технологічної належності пам'яток регіону. У ній пам'ятки згруповано згідно даних абсолютного датування (у межах 36-12 тис. років тому), сучасної ідентифікації відкладів із геологічними епохами та періодів розвитку доби верхнього палеоліту і належності до

технокомплексів (селетоїдного, п'єсекоїдного, оріньякоїдного та граветоїдного) [Анікович, 1993, с.15].

Ці схеми послугували базою для синхронізації і періодизації пам'яток доби верхнього палеоліту Східної Європи та створення більш загальних схем [Рогачев, Анікович, 1984, с.225; Анікович, 1994, с.154; 1999, с.10-11].

Сучасними дослідниками ці різні інтерпретації пам'яток Костьонківсько-Борщевського регіону розцінюються як варіанти “моделей розвитку пізньопалеолітичної культури”. На їх думку, як загальні стадіальні моделі П.П. Єфименка [1953] та П.Й. Борисковського [1953], так і регіональна – О.М. Рогачова [1953, 1957], були “одномірними”: вони фіксували лише послідовність, а не протяжність існування культурних явищ у часі. Друга, нова (багатолінійна) модель розвитку культури доби пізнього палеоліту Східної Європи, по суті – костьонківська, П.П.Єфименка [1956, 1958, 1960], була двомірною: в ній фіксувалися і час, і простір. Схема ж М.А. Аніковича розцінюється як перша спроба побудови багатомірної моделі за рахунок включення “категорії технокомплексу як окремого параметру моделі” [Синицын и др., 2002, с.4].

З часом відбувається деяка переоцінка значення результатів дискусії з приводу зміни концепцій, стадіальної – культурно-історичною. Все більше дискутується правомірність виділення вузько-локальних культур на матеріалах доби палеоліту (так звана “криза 1950-1980-х років” [Soffer, 1985, p.11-13; Праслов, 1999, с.50]); намітився також відхід від однозначно негативної оцінки стадіальної концепції [Васильєв, 1994, с.11-13]. Незмінно високою залишається оцінка зростання у результаті дискусії ролі геолого-стратиграфічного принципу у справі вирішення проблем хронології та періодизації доби верхнього палеоліту Східної Європи [Праслов, 1999, с.50; 2002, с.26-27; Анікович, 1993, с.4; 1994, с.146].

Діяльність видатних археологів П.П.Єфименка і О.М. Рогачова, які внесли неоціненний вклад у розробку питань періодизації та реконструкції історичного процесу у Східній Європі за доби пізнього палеоліту, прийшла на період між двома кардинальними зламами у розвитку радянського палеолітознавства. Початок 1930-х років ознаменувався переходом радянської археологічної науки, зокрема й палеолітознавства, на рейки марксизму, а початок 1950-х – відмовою від стадіального підходу на користь концепції нерівномірності історичного розвитку. Вчені діяли згідно тих обставин і того часу, в яких вони знаходилися, і робили, незважаючи на гостру дискусію, активними учасниками якої вони були, те, що кожен зміг зробити для розвитку палеолітичної науки.

Відтоді як марксистський методологічний підхід став керівним у радянській археології, яку стали вважати частиною загальноісторичної дисципліни, пріоритетним напрямком наукових досліджень в

археології доби палеоліту почав вважатися соціально-економічний напрямок. Серед конкретних проблем, які значною мірою визначили специфіку розвитку радянської палеолітичної науки, були такі, як дослідження залишків жител, структури поселень, специфіки організації полювання, соціальної структури палеолітичного населення на певних етапах розвитку первісного суспільства. Керівну роль як у постановці, так і конкретному дослідженні радянською палеолітичною наукою в цілому прогресивних соціально-економічних проблем відіграли роботи П.П. Єфименка – як в області польових досліджень, так і в узагальнюючих монографічних виданнях. На жаль, розвиток цього напрямку супроводжувався як зменшенням уваги до геолого-стратиграфічних визначень палеолітичних пам'яток, так і домінуванням стадіального підходу до вирішення проблем хронології і періодизації та розуміння історичного процесу за доби верхнього палеоліту радянськими дослідниками.

ЛІТЕРАТУРА

- Аникевич М.В.** О значении Костенковско-Боршевского района в современном палеолитоведении // Петербургский Археологический Вестник. -СПб., 1993. – № 3. – С.3-19.
- Аникевич М.В.** Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы // Археологические вестн. – СПб., 1994. – № 3. – С.144-157.
- Аникевич М.В.** Ключевое значение Костенковско-Боршевского района в проблематике верхнего палеолита Восточной Европы // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Тезисы докладов междунар. конференции, посв. 120-летию открытия палеолита в Костенках. – СПб., 1999. – С.9-11.
- Бонч-Осмоловский Г.А.** К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий // Человек. – 1928. – № 2-4.
- Борисковский П.И.** Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.-Л., 1953. – № 40. – 203 с.
- Борисковский П.И.** К 80-летию П.П.Єфименко // СА. – 1964. – № 4. – С.52-56.
- Васильев С.А.** К оценке роли стадиялизма в развитии науки о палеолите // Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения профессора В.И. Равдоникаса. Тезисы докладов. – СПб., 1994. – С.11-13.
- Величко А.А.** О возможностях геологического сопоставления районов палеолитических стоянок бассейнов Десны и Дона и их сходстве со стоянками Чехословакии // ТКИЧП. – 1961. – Т.18. – С. 50-61.
- Величко А.А., Рогачев А.Н.** Позднепалеолитические поселения на среднем Дону // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. – М., 1969. – С. 75-87.
- Вопросы стратиграфии и периодизации палеолита** // ТКИЧП. – 1961. – Т.18. -263 с.
- Генинг В.Ф.** Очерки по истории советской археологии. – К., 1982. – 225 с.
- Грищенко М.Н.** Палеогеография Костенковско-Боршевского района эпохи верхнего палеолита // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI.
- Грищенко М.Н.** Стратиграфическое положение и геологические условия донских палеолитических стоянок // ТКИЧП. – 1961. – Т.18. – С.62-71.
- Громов В.И.** Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды института геологич. наук., вып. 64, геол. серия. – М., 1948. – № 17. – 521 с.
- Громов В.И.** Принципы построения схемы периодизации палеолита // ТКИЧП. – 1961. – Т.18. – С.7-21.
- Гуляев В.И.** Введение // Антология Советской Археологии. – М., 1996. – Т.3 (1941-1956). – С.3-11.
- Давня історія України.** – К.: Наукова думка, 1997. – С.17-20.
- Єфименко П.П.** Некоторые итоги изучения палеолита СССР // Человек. -1928. – № 1. – С.45-59.
- Єфименко П.П.** Значение женщины в ориньякскую эпоху // ИГАИМК. – Л., 1931. – Т.11. – Вып.3-4. – С.1-73.
- Єфименко П.П.** Палеолит СССР. Итоги и перспективы его изучения // СГАИМК. – 1931а – № 3. – С. 7-9.
- Єфименко П.П.** Костенки I (Из итогов экспедиции 1931 г.) // СГАИМК. – 1931б. – Т.11. – Вып.3-4. – С.58-60.
- Єфименко П.П.** Из исследований в области палеолита СССР за последние годы // СГАИМК – 1932. – № 9-10. – С.24-27.

Ефименко П.П. Маркс и проблемы древнейшего периода первобытнокоммунистического общества // ИГАИМК. – М.-Л., 1934. – Т.81. – С.3-29.

Ефименко П.П. Дородовое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества. – М.-Л., 1934а. – 530 с.

Ефименко П.П. Капсийцы – охотники и собиратели // Из истории докапиталистических формаций. – М.-Л., 1934б. – С.83-99.

Ефименко П.П. Первобытное общество. (2-е изд.). – Л., 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Из материалов палеолитического поселения Костенки I. Землянка А // СА. – 1949. – №11. – С.113-126.

Ефименко П.П. Современное состояние советской науки об ископаемом человеке // Материалы по четвертичному периоду СССР. – М.-Л., 1950. – Вып.2. – С.90-106.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. (3-е изд.). – К., 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення // Археологія. – 1954. – Вип.IX. – С.168-177.

Ефименко П.П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы // СА. – 1956. – № 26. – С. 28-53.

Ефименко П.П. Новое в вопросе о происхождении культуры позднего палеолита Средней и Восточной Европы (В связи с последними открытиями в СССР) // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1956a. – 7.- P.281-289.

Ефименко П.П. Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи // Археологія. – К., 1957. – Вип.X. – С.4-10.

Ефименко П.П. Костенки I. – М.-Л., 1958. – 451 с.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. – 1960. – № 4. – С.14-25.

Ефименко П.П. и П.И. Борисковский. Тельманское палеолитическое поселение (раскопки 1937 г.) // МИА. – М.-Л., 1957. – № 59. – С.191-234.

Замятнин С.Н. Экспедиция по изучению культур палеолита в 1927 г. // Сообщения ГАИМК. – 1929. – Т.2.

Замятнин С.Н. Раскопки у с. Гагарина // Палеолит СССР. – М.-Л., 1935. – с.26-77.

Лазуков Г.И. Геология стоянок Костенковско-Боршевского района // МИА. – М.-Л., 1957. – № 59. – С.135-173.

Любим В.П. Нижний палеолит. Каменный век на территории СССР // МИА. – М., 1970. – № 166. – С.19-42.

Массон В.М. У истоков теоретической мысли советской археологии // КСИА АН СССР. – 1980. – Вып.163. – С.18-26.

Мерперт Н.Я. Введение // Антология советской археологии. – М., 1995. – С.3-14.

Праслов Н.Д., Рогачев А.Н. (ред.) Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону. 1879-1979. Некоторые итоги полевых исследований. – Л.: Наука, 1982. – 284 с.

Праслов Н.Д. Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР. Археология СССР. // М.: Наука, 1984. – С.17-40.

Праслов Н.Д. А.Н. Рогачев и костенковская модель развития верхнего палеолита // Верхний палеолит – Верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур (Материалы международной конференции посвященной 90-летию со дня рождения А.Н.Рогачева). – СПб., 2002. – С.26-29.

Праслов Н.Д. Костенковская модель развития верхнего палеолита // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Тезисы докладов междунар. конференции, посв. 120-летию открытия палеолита в Костенках. – СПб., 1999. – С.49-51.

Равдоникас В.И. За марксистскую историю материальной культуры // ИГАИМК. – Л., 1930. – Т. VII. – Вып.3-4.

Равдоникас В.И. История первобытного общества. – Л., 1939.

Рогачев А.Н. О нижнем горизонте культурных остатков Костенок I // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С.64-74.

Рогачев А.Н. Раскопки Тельманской стоянки в Костенках в 1950 г. // Тезисы докладов на сессии отделения истории и философии АН СССР и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1946-1950 гг. – М., 1951. – С.81-83.

Рогачев А.Н. О нижнем слое культурных остатков Тельманской стоянки в Костенках // КСИИМК. – 1951а. – С.23-29.

Рогачев А.Н. Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита Восточно-Европейской равнины // МИА. – М.-Л., 1953. – № 39. – С.39-55.

Рогачев А.Н. Некоторые вопросы хронологии верхнего палеолита (по материалам Тельманской стоянки в Костенках) // СА. – 1953а. – № 17. – С.149-160.

Рогачев А.Н. Александровское поселение древнекаменного века у села Костенки на Дону // МИА. – М.-Л., 1955. – № 45.

Рогачев А.Н. Погребение древнекаменного века на стоянке Костенки XIV (Маркина гора) // СЭ. – 1955а. – № 17. – С.149-160.

Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. – М.-Л., 1957. – № 59. – С.9-134.

Рогачев А.Н. Об относительной древности верхненепалеолитических стоянок Средне-Русской возвышенности // Тезисы докладов всесоюзного междуведомственного совещания по изучению

четвертичного періода. 16-27 мая 1957 г. Секция истории ископаемого человека. – М., 1957а. – С.14-15.

Рогачев А.Н. Некоторые вопросы стратиграфии и периодизации палеолита Восточной Европы // ТКИЧП. – 1961. – Т.18. – С.40-45.

Рогачев А.Н. Основные итоги и задачи изучения палеолита Русской равнины // КСИА. – 1962. – Вып. 92. – С.3-11.

Рогачев А.Н. Петр Петрович Ефименко и вопросы социологии первобытного общества (краткий историографический очерк) // КСИА. – 1972. -Вып.131. – С.5-10.

Синицын А.А., Праслов Н.Д. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – 141 с.

Синицын А.А., Сергин В.Я., Хофеккер Дж. Ф. 120 лет исследований палеолита Костенок: традиции и тенденции // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С.1-9.

Формозов А.А. Введение // Антология советской археологии. – М., 1995. – Т. II (1930-е годы). – С.3-10.

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. – Orlando: Academic Press., 1985. – 539 p.

KROTOVA O.O.

P.P. EFIMENKO AND O.M. ROGACHEV AND THE STANDARDS OF THE PERIODIZATIONS OF THE UPPER PALEOLITHIC EPOCH OF THE EAST EUROPE (HISTORIOGRAPHIC ESSAY).

The item of this paper is the analysis of the P.P. Efimenko's and O.M. Rogachev's important contribution to the development of Soviet Paleolithic Archaeology in the period from 1930s to 1960s. In the focus of this paper is the role of these scientists in the solutions of the problems and the changes of the standards of the periodization of Upper Paleolithic epoch in the East Europe and the role of theoretical approaches as the Marxist Philosophy mainly in this process. In 1930s based on this approaches P.P. Efimenko made the socio-economical scheme of the development of the Paleolithic society and the scheme of the typological evolutionary stages of Upper Paleolithic epoch in the East Europe. At the same time the socio-economic guideline was the main line of investigation, and the study of the geological stratigraphy was called the "bourgeois" guideline. In 1950-1960s O.M. Rogachev based on the geological stratigraphy of the Kostenki-Borshevo Upper Paleolithic sites made the scheme the development of the Upper Paleolithic epoch in this region and in the East Europe substantially that showed the errors of Efimenko's evolutionary scheme. He was the author of the idea of the study of the local archaeological Upper Paleolithic cultures in the East Europe and the return to the main role of the geological stratigraphy in the Paleolithic chronology and periodization.

**СТЕПАНЧУК В.М.,
КОВАЛЮХ М.М.,
ПЛІХТ Й. ВАН ДЕР**

**РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ ВІК
ПІЗНЬОПЛЕЙСТОЦЕНОВИХ
ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК
КРИМУ**

**STEPANCHUK V.M.,
KOVALYUKH M.M.,
PLICHT J. VAN DER**

**RADIOCARBON AGE
OF THE LATE PLEISTOCENE
PALEOLITHIC SITES
OF CRIMEA**

Стаття вводить у науковий обіг серію з 52 нових радіовуглецевих датувань пам'яток пізньої пори середнього і ранньої пори верхнього палеоліту Криму, отриманих в лабораторіях Кисва та Гронінгену. Нові дані дають підстави суттєво переглянути усталені уявлення про вік пізніх неандертальців і процес переходу до верхнього палеоліту на півдні східноєвропейської рівнини.

Вступ

Визначення часу остаточного зникнення неандертальців і асоційованих з ними середньопалеолітичних технологій являє собою одне з інтригуючих питань сучасних палеолітичних досліджень, яке має пряме відношення до дискусійної проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту. Запропонована стаття репрезентує серію нових радіовуглецевих датувань пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму, недавно отриманих у Київській і Гронінгенській лабораторіях. Загалом у цих лабораторіях отримано 52 датування, з яких нещодавно опубліковані лише 8. Нові дати суттєво доповнюють раніше опубліковані дані по абсолютній хронології палеоліту регіону. З 92 відомих на сьогодні радіовуглецевих датувань 69 отримані для середньопалеолітичних пам'яток. Таким чином, у рамках Східної Європи Кримський середньопалеолітичний регіон стає найбільш забезпеченим радіовуглецевими датами. Особливістю кримського середнього палеоліту є наявність численних близько розташованих багаточисельних печерних пам'яток. Встановлення абсолютного віку послідовно залягаючих шарів таких стоянок становить особливий інтерес з огляду кореляції окремих епізодів їхнього заселення. Вперше публікуються дати для більшості пізніх середньопалеолітичних пам'яток Східного Криму, раніше не датованих. Продатована більшість стоянок, які містять кісткові рештки викопної людини. Нові дані підтверджують пізній вік кримських неандертальців, які, безумовно, співіснували з людьми сучасного фізичного вигляду протягом принаймні чотирьох тисячоліть, між 32 та 28 тис. років тому. Кілька кримських середньопалеолітичних стоянок датуються незвично пізнім часом, що дозволяє ставити питання про вірогідне доживання принаймні частини регіональної неандертальської популяції до часу пізнього верхнього палеоліту. Фактична відсутність верхньопалеолітичних стоянок, датованих між 28 і 20 тис. років тому, і наявність середньопалеолітичних стоянок, які заповнюють цю лакуну, викликає

необхідність ставити питання про своєрідність регіонального кримського сценарію розвитку палеоліту і взаємин між архаїчними і сучасними людьми в цій частині Європи.

Хронологічна позиція регіонального пізнього середнього і раннього верхнього палеоліту: короткий огляд

Фінальні стадії процесу переходу від середнього до верхнього палеоліту у Східній Європі видаються хронологічно більш пізніми, ніж будь де у Європі [Cohen, Stepanchuk, 1999; 2000-2001]. Найбільш ранні технологічно і типологічно безсумнівно верхньопалеолітичні комплекси Східноєвропейської рівнини і Криму датуються близько 36-37 тис. років тому [Sinitsyn et al., 2002; Marks, Monigal, 2000]. Щойно з'явилися повідомлення про ще більш ранні верхньопалеолітичні індустрії в Костьонках [Anikovich, 2003; Hoffecker, 2003]. Таким чином, ранній регіональний верхній палеоліт займає хронологічну позицію, подібну до аналогічних пам'яток Центральної і Західної Європи [Bar-Yosef, Pilbeam 2000; Stringer et al., 2000; Orschiedt, Weniger, 2000]. У той же час, і середньопалеолітичні, і верхньопалеолітичні пам'ятки Східної Європи та Криму, без сумніву, доживають до епізоду Денекамп (Мезьєр; Брянськ, пізній Вітачів) [Синицын, Праслов, 1997].

Нові дані вказують на ще більш пізню дату заключних етапів існування неандертальських технологій на півдні Східної Європи. Співіснування неандертальців і людей сучасного фізичного вигляду дозволяє припускати теоретичну можливість наявності комбінованих індустрій, які об'єднують архаїчні і більш розвинені техно-типологічні риси. Такі індустрії теоретично можуть виникати протягом всього періоду сумісного проживання двох антропологічних типів населення в межах окремого географічного ареалу. Незалежно від хронологічної позиції, такі індустрії слід визначати як перехідні між середнім і верхнім палеолітом. На території України на сьогодні відомі два суттєво несхожих типи перехідних індустрій. Один із

них, визначений на матеріалах західноукраїнської пам'ятки Куличівка, демонструє суміш середньопалеолітичної левалуазької і верхньопалеолітичної технологій і являє собою пряму аналогію центральноєвропейського Bohunician [Stepanchuk, Cohen, 2000-2001] з вірогідною датою близько 30 тис. років тому. Датування цієї індустрії потребує подальшого підтвердження і уточнення. Натомість геохронологічні і палеонтологічні показники верхнього шару Міри дозволяють впевнено датувати його часом 28-27 тис. років тому. Перехідна індустрія верхнього шару Мірин в широкому сенсі відноситься до селету і має аналоги в матеріалах городцовської і стрелецької культур [Stepanchuk et al., 1998]. Слід спеціально наголосити різницю між середньопалеолітичними компонентами в комплексах названих перехідних індустрій. Комплекс Куличівки з технологічного погляду демонструє виразні риси левалуа і, таким чином, дає певний ґрунт для пошуків імовірного попередника серед місцевого левалуа-мустьє, добре представленого на середньому Дністрі [Черныш, 1982; 1987; Ситник, 2002]. З іншого боку, цілком не виключена можливість генетичного зв'язку з центральноєвропейськими аналогами [Valoch, 1990; Svoboda et al. 1996] і, далі, з аналогами близькосхідними [Marks, 1993]. Іншими словами, носії кременецької індустрії можуть мати позаєвропейське походження і не мати нічого спільного з місцевими мустьєрськими індустріями. В такому разі Куличівка може представляти собою один із заключних етапів еволюції однієї з "початкових" верхньопалеолітичних традицій, які зародилися на Близькому Сході.

Натомість Міра, навпаки практично позбавлена левалуазьких рис, демонструє виразний двобічний компонент, який дозволяє вбачати ймовірні витоки в локальному середньому палеоліті, обізнаному з технологією двобічної заготовки, тобто в т.зв. мікоку. Факт взаємного переплетіння середньопалеолітичної і верхньопалеолітичної технологій й морфології в межах гомогенних комплексів дозволяє припускати культурні взаємини між носіями цих різних технологій. Інтенсивні контакти, запозичення та інші форми обміну ідеями між двома групами населення більш вірогідні як пояснення виникнення індустрій типу верхнього шару Міри, аніж припущення про поступову і незалежну еволюцію від середньопалеолітичної підоснови. Індустрія Міри (верхній шар), таким чином, скоріше "контактна" за своєю генезою. Слід наголосити, що відносно молодий вік українських перехідних індустрій може бути зумовлений існуванням хронологічно близького середнього палеоліту. Такі пізні середньопалеолітичні пам'ятки дійсно існували на території Криму і, не виключено, на сході і заході континентальної України. Ще одна важлива особливість, яка виявляє себе в обох українських перехідних індустріях, – це наявність у їхньому складі певних оріньяцьких рис, таких як атипові пластиночки дюфур, скребачки карене, великі ретушовані пластини.

В цілому відомі на сьогодні перехідні індустрії на території України характеризуються: а) досить пізнім хронологічним положенням (між 27-30 тис. років тому) що співпадає з хронологією оріньяку Сюрени [Demidenko et al., 1998] і гравету Молодови I і V [Черныш, 1982; 1987; Haesaerts et al., 2003], б) різною природою середньопалеолітичного компоненту (левалуа-мустьє та мікоку), що може свідчити про різне походження неандертальських витокув, в) обов'язковою присутністю певних оріньяцьких рис, що може свідчити про ймовірні контакти з носіями розвинених верхньопалеолітичних технологій.

Існування перехідних індустрій з середньопалеолітичними і верхньопалеолітичними компонентами викликає потребу приділити спеціальну увагу пізнім проявам середнього палеоліту на території України. Якими є його граничні верхні дати? Люди якого антропологічного типу пов'язані з пізніми середньопалеолітичними і ранніми верхньопалеолітичними індустріями? Найбільш повні в цьому відношенні дані надаються кримськими стоянками.

Стоянки пізнього середнього палеоліту особливо численні в Криму і існують тут до 28 тис. років тому (AMS, ESR and U-series dates) [Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998; Чабай, 2003; Stepanchuk, 1998; Степанчук, 2002; Marks, 1998]. Наявні на сьогодні дані дозволяють розглядати модель заміщення як найбільш імовірний сценарій появи верхнього палеоліту в Криму [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Відсутність ознак локально інспірованого переходу одностайно підкреслюється більшістю дослідників [Степанчук 1996; Marks, Chabai 1998]. Опубліковані дані по хронології кримського середнього і верхнього палеоліту демонструють дивну лакуну між 28 і 20 тис. років тому. Ця лакуна особливо підкреслюється порівняно численними середньопалеолітичними стоянками, вік яких тяжіє до 30 тис. років тому і відносно добре представлені верхньопалеолітичними стоянками, датованими близько 20 і пізніше тис. років тому. Ще однією незвичною рисою кримського палеоліту є яскрава кількісна невідповідність численних середньопалеолітичних і поодиноких верхньопалеолітичних стоянок. Цей факт давно звернув на себе увагу. Пропонувалися різні пояснення цієї ситуації, але превалує ідея того, що стоянки верхнього палеоліту все ще лишаються нерозвіданими. У нашому контексті особливої уваги заслуговує точка зору М.В. Аніковича, який схильний пояснювати згадану диспропорцію пізнім переживанням регіонального середнього палеоліту [Анікович, 1992]. З накопиченням даних по радіовуглецевій хронології пам'яток регіону це досить незвичне припущення отримує нові аргументи.

Інша сторона проблеми численних пізніх середньопалеолітичних поселень – це питання згасання кримського середнього палеоліту і подальшої долі його носіїв. Існує думка про відток частини неандертальського населення з території півострова в

північному і східному напрямках [Anikovich, 1992, 1999; Степанчук, 1991; Любин, 1994; Cohen, Stepanchuk, 2000-2001]. Слід підкреслити, що тільки носії традицій виготовлення двобічних знарядь ймовірно були залучені в цей процес, тоді як для досить численних у Криму пам'яток мустье типового поки що немає підстав припускати аналогічні процеси.

Пізній середній палеоліт Криму і географічно близькі північнокавказькі стоянки пов'язані із залишками неандертальців [Колосов, 1986; Колосов і ін., 1993; Любин, 1994; Golovanova et al., 1999; Ovchinnikov et al., 2000], у той час як ранні верхньопалеолітичні культури Верхнього Дону і перехідний комплекс Міри в Середньому Подніпров'ї асоційовані із рештками людини сучасного фізичного вигляду [Праслов, Рогачев, 1982; Stepanchuk, Cohen, 2001; Turner in Степанчук, 2003].

Методологія і методики радіовуглецевого датування викопних кісток

Матеріал для радіовуглецевого датування з палеолітичних стоянок у більшості випадків представлений деревним вугіллям і кістками. Незважаючи на те, що і деревне вугілля і кістка є найбільш стійкими до біохімічного впливу, різні природні агенти спричиняють суттєву деструкцію цих матеріалів. Так колагенові волокна ушкоджуються мікробіотою, перетворюючись в короткі і водорозчинні фрагменти. Деревне вугілля, як і елементарний вуглець, дуже часто містить залишки органічної речовини, целюлози і лігніну. Ці компоненти в першу чергу руйнуються бактеріями і мікро-грибами, що призводить до втрати міцності вугілля і навіть до переходу його, при хімічній обробці, в колоїдний стан.

Органічна речовина ґрунту, що привноситься в досліджувані зразки ґрунтовими водами, найчастіше, містить більш "молодий" вуглець і може істотно викривляти радіовуглецевий вік. Втрата власної органічної речовини призводить до того, що дуже часто палеолітичні зразки містять мікрофракції вуглецю.

Внаслідок перерахованих вище факторів датування зразків з палеолітичних стоянок стикається з істотними труднощами.

У Київській радіовуглецевій лабораторії розроблена нова комплексна технологія первинної хімічної обробки вугільних і кісткових зразків палеолітичного походження і наступного виділення датуючої фракції вуглецю у виді бензолу.

Первинна обробка зразків

Традиційна методика первинної обробки кісткових зразків включає стадію виділення колагену в чистому вигляді [Арсланов, 1987]. Для цього подрібнений зразок обробляється 0.5н-2н хлористоводневою кислотою при кімнатній температурі. Мінеральна частина кістки, що складається з фосфатів і карбонатів кальцію та магнію, розчиняється в хлористоводневій кислоті, а колаген залишається у вигляді желеподібного матеріалу. Важливо відзначити, що певна частина органічної

речовини кістки при цьому також розчиняється і безповоротно губиться, що особливо небажано у випадку палеолітичних зразків. Подальша обробка колагену утруднена і вимагає багато часу. Желеподібна форма колагену вкрай незручна для промивання, центрифугування і сушіння. Багатоступеневість традиційної технології призводить до неминучих істотних втрат вуглецевмісткої речовини, що особливо небажано для мікро-зразків. За традиційною технологією взагалі неможливо виділити фракцію датуючого вуглецю з деяких типів кісткового матеріалу. Так, наприклад, обпалені кістки містять напівзруйнований колаген і дрібнодисперсне кісткове вугілля. Обидва компоненти цілком придатні для визначення точного радіовуглецевого віку, але напівзруйнований колаген практично повністю розчиняється в кислотах, а дрібнодисперсне кісткове вугілля може бути осажене тільки за допомогою ультра швидкісних і малопродуктивних центрифуг.

Розроблена нами технологія дозволяє одержати карбід літію з колагену чи кісткового вугілля без попереднього їхнього виділення у чистому вигляді [Skripkin, Kovalyukh, 1998]. Для цього кістки подрібнюються і після промивання розчином тринатрійфосфату обробляються 1-3% фтористоводневою кислотою. Ця кислота перетворює карбонат і частково фосфат кальцію у фторид. Фторид кальцію в слабких кислотах практично не розчинний, а заміна об'ємних аніонів Z_3^{-3} і PO_4^{-3} на компактні F^{-} приводить до виникнення пористої й очищеної від орґано-силікатного комплексу мінеральної матриці. Колаген при цьому знаходиться в напівзв'язаному, негідратованому стані. Істотною перевагою фтористоводневої кислоти є її здатність розчиняти силікати й абсорбовані на них гумінові кислоти і продукти життєдіяльності бактерій. Це дозволяє видалити привнесену органіку і карбонатний вуглець, легко і якісно відмити і висушити оброблений зразок. Втрати кісткової органіки чи кісткового вугілля при такій обробці є мінімальними [Kovalyukh et al., 1996].

Оброблювані за цією технологією зразки палеолітичного деревного вугілля також дуже якісно очищаються від привнесеного стороннього вуглецю, причому з мінімальними втратами "рідного".

Надалі зразки подрібнюються і змішуються з двоокисом марганцю для одержання карбіду літію за допомогою технології "вакуумного піролізу" – (*the direct chemisorption into a lithium alloy of carbonaceous gases produced by the controlled thermal degradation of organic materials under vacuum*).

Ця технологія ґрунтується на сполученні двох процесів: термодеструкції органічного зразка і хімічного поглинання газоподібних продуктів літієм. Конструкція реактора й елементи технології показані на рис. 1. Синтез проводиться в реакторі з нержавіючої сталі, на дні якого міститься металевий літій, а зразок знаходиться в титановій склянці. Склянка зі зразком фіксується на оптимальній висоті в трубчастому

утримувачі, який направляє газовий потік на розплавлений літій. Таке розташування літійу й обвуглюваного зразка дозволяє регулювати температуру в зоні термодеструкції (а отже і швидкість газовиділення) без зміни температури в зоні розплавленого літійу. Реактор опускається в електропіч на оптимальну глибину і фіксується в цьому положенні. Колаген, внаслідок процесів, що протікають, перетворюється у летучі органічні сполуки і кісткове вугілля. Додаток двоокису марганцю відіграє важливу роль. При нагріванні вище 550 °С двоокис марганцю розпадається з виділенням активного кисню по всій масі суміші. Виділення кисню протікає спокійно, у широкому діапазоні температур (550-940 °С). При цьому дрібнодисперсне кісткове вугілля окисляється до окису й двоокису вуглецю і у такому вигляді поглинається розплавленим металевим літєм. Дуже важливою властивістю окислів марганцю є їхня здатність зв'язувати фосфор і сірку в термостійкі з'єднання. Це дозволяє одержувати карбід літійу високої якості, причому практично з усього вуглецю кісткової органіки. Для мікророзривів викопних кісток був розроблений реактор зменшеного обсягу (400 мл³) що дозволило максимально знизити втрати на цій стадії.

Карбід літійу піддається гідролізу, а ацетилен, що виділяється, перетворюється в бензол на ванадієвому каталізаторі. Приведені вище конструктивні особливості дозволяють досягти 95–97% виходу бензолу при повній відсутності ефекту пам'яті. У результаті підсумовування перерахованих вище переваг нової комплексної технології стало можливим датувати зразки кістки із сумарним змістом колагену до 250–300 мг.

Трудомісткість і витрати часу для нового комплексного підходу виявилися в 5–10 разів меншими, ніж для традиційного методу проведення радіовуглецевого аналізу кісткового матеріалу. Гумусові речовини присутні в кісткових зразках у вигляді переосадженого конгломерату окису кремнію й органічної речовини ґрунту. При використанні нової технології гумусові речовини, разом із силікатами, видаляються з кісткових зразків на стадії обробки фтористоводневою кислотою.

Описана вище комплексна хімічна технологія одержання карбиду літійу зі зразків викопних кісток пройшла всебічне тестування. Серія кісток різного типу і збереженості, після подрібнювання і квартування, оброблялися паралельно традиційним і новим методами. Отримані результати порівнювалися й аналізувалися (табл. 1).

Зразки з явно вираженим омолоджуючим впливом гумінових кислот однаково добре очищалися від цих останніх як промиванням лугом чи тринатрійфосфатом, так і в результаті дії фтористоводневої кислоти.

Порівняння проводилося для зразків різної збереженості і різного археологічного віку. З'ясувалося, що для зразків, які мають вік 20–30 тис. років тому, метод "вакуумного піролізу" дає навіть більш давні дати, що свідчить про більш повне і селективне

видалення привнесеної органіки. При використанні нової технології вдається значно знизити втрати колагену, що дозволяє підвищити точність фізичних вимірів.

Залучені зразки

Велика серія зразків кісток тварин з різних пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок була проаналізована у лабораторіях радіовуглецевого датування Києва і Гронінгену.

Як матеріал для датування були використані кістки тварин, виявлені в близькій асоціації з кам'яними артефактами й іншими свідченнями діяльності людини в контексті так званих "культурних шарів". Ряд палеолітичних стоянок, часто багатошарових, був залучений до програми датування. За кількома винятками, майже усі вони є печерними стоянками локалізованими вздовж Головної гряди Кримських гір (рис. 2). Приналежність продатованих зразків і результати датування зведені в таблиці 2 і рис. 3 (дані по середньопалеолітичним пам'яткам).

Наступні середньопалеолітичні стоянки були продатовані в Київській і Гронінгенській лабораторіях, і результати аналізу більшості з них публікуються в цій статті вперше, а саме: Заскельна V, шари: I, II, III, IV; Заскельна VI (Колосовська): I, IV; Пролом II: I, II, III; Червона Балка II: Пролом I: I, II; Кіик-Коба IV; ГАБО: I, II; Альошин Грот: I, II; Шайтан-Коба IV: I:2, I:3, I:4, 2:1, 2:2, 2:4; Червоний Грот: e; Аджі-Коба II, шари: верхній, нижній.

Додаткове датування було здійснене для шарів II, III, і IIIa Заскельної VI (Колосовської), матеріали з яких попередньо були продатовані в Оксфорді [Hedges et al., 1996].

Дані по середньопалеолітичним шарам стоянок Буран-Кая III: B1, B1/C; Старосілля: 1, 2, I; Кабазі II: I, II:1, II:2, II:4, II:5; Карабі-Тамчін: III, IV/2 і верхньопалеолітичним шарам стоянок Буран-Кая III: C, 6-2, 6-3, 6-4, 6-5; Сюрень I: Fb1, Fb2, G, Ga, H; Скелястий: III/2, III/3, IV, V, VI, VII були залучені для порівняння [Otte et al., 1996; Hedges et al., 1996; Yanevich et al., 1996; Чабай и др., 1998; Евтушенко, 2003].

Результати і стисле обговорення

Слід підкреслити очевидне співпадіння результатів датування Київської, Гронінгенської та Оксфордської лабораторій у випадках датування зразків, які походять з одних і тих же культурних верств. Це може свідчити про відносно високу надійність встановленої хронологічної позиції досліджених зразків в координатах радіовуглецевої шкали абсолютного віку.

Середній палеоліт

З 69 радіовуглецевих дат кримського пізнього середнього палеоліту 62 досягли кінцевого результату. З цих 62 три дати, очевидно забруднені, молодші 14 тис. років тому. Останні групуються між 42 і 18 тис. років тому (рис. 4). Дати середнього палеоліту демонструють двохолюсний розподіл (рис. 5).

Перший пік зафіксований між 36 і 28 тис. років тому й охоплює 33 датування, у той час як другий пік варіює між 24 і 18 тис. років тому і нараховує 14 датувань. Стоянки, датовані між 25-27 і 34 тис. років тому абсолютно відсутні.

Особливу увагу треба приділити до зразків, які знаходилися в безпосередній близькості до решток викопної людини. Це - Заскельна VI (Колосовська), шар IIIa (39400±480, Ki-10610), Пролом II шар II (28100±350; Ki-10617). Обидва зразка походять із контексту середньопалеолітичної індустрії мікоксського вигляду (мікок типу Ак-Кая). Антропологічно рештки людини з IIIa шару Заскельної VI належать неандертальцям [Якимов, Харитонов, 1979; Данилова, 1980 з посиланнями]. Крім цих стоянок, неандертальські рештки були виявлені в наступних, на сьогодні датованих, місцезнаходженнях, а саме: Заскельна VI (Колосовська), шари II (30-31 тис. років тому) і III (35-38 тис. років тому); Пролом II, шар I (23-25 тис. років тому); Кийк-Коба, шар IV (32 тис. років тому); ймовірно Червоний Грот, шар e (40 тис. років тому). До цього списку слід додати виявлені у близькій асоціації з середньопалеолітичною індустрією, але морфологічно належні людині сучасного фізичного вигляду рештки з печерної стоянки Старосілля [Формозов, 1958]. Недавнє поновлення розкопок на цій пам'ятці призвело до знахідки кількох нових кістяків, цього разу ймовірно середньовічних [Marks et al., 1997]. Практично сучасний віку нових антропологічних знахідок у Старосіллі навряд чи може бути аргументом для передатування решток людини з розкопок О.О. Формозова. Безперечною є потреба у прямому датуванні решток, знайдених у 1950-х роках, а також у повторному аналізі стратиграфічних обставин знахідки скелету дитини; до тих пір думка про пізній вік цієї знахідки не може вважатися переконливою. Разом з тим, до отримання нових аргументів на користь давнього віку старосільського поховання, оперування цими даними має бути обережним.

Кілька середньопалеолітичних поселень датуються між 30 і 28 тис. років тому. Серед них: Заскельна V шар I; Заскельна VI (Колосовська) шар II; Пролом I шар I; Пролом II шар II; Буран-Кая III шар B1; Альошин Грот шар I. Поряд з цими - вже термінальними в загальному розумінні - неандертальськими стоянками, виявлені й поселення набагато більш молоді.

Дуже молодий вік верхнього середньопалеолітичного шару стоянки Пролом II аргументується трьома датами (22650±100, GrA-5445; 22900±300, Ki-10746; 24550±300, Ki-10745; 22800±600, Ki-10895) (рис. 6). Гронінгенська дата зовсім недавно була опублікована як належна до шару II [Колосов, Степанчук, 2002]; після отримання нових датувань першого і другого шарів стоянки умови залягання зразка були перевірені, і при цьому з'ясувалося помилкове віднесення його до другого шару. Ще не опублікована детально, а тільки попередньо досліджена українськими (Є.І. Данилова) та іспанськими (А. Розас) антропологами фаланга руки

неандертальця була виявлена в заповненні I шару разом із плейстоценовою фауною та мікоксською індустрією типу Ак-Кая. Зрозуміло, що необхідне подальше всебічне антропологічне вивчення цієї знахідки та її безпосереднє датування, що й планується здійснити найближчим часом. Разом з тим, вже сьогодні є підстави розглядати фалангу людини з Пролому II, шар I як одну з наймолодших за віком знахідок неандертальців на території Європи. Нижче залягаючий шар II Пролому II також містить ізольовану фалангу руки неандертальця (?). Цей шар датований по C14 близько 28 тис. років тому. Важливо, що ця кримська стоянка демонструє кілька послідовних заселень. Верхні епізоди були продатовані; колонка Пролому II демонструє кілька заселень, радіовуглецевий вік яких встановлюється між 42 і 23 тис. років тому.

Подібну картину багаторазового заселення печерного укриття, найпізніший шар якого датується екстра-пізнім - щодо неандертальських поселень - часом, простежено також на стоянці Заскельна VI (Колосовська) (рис. 7). Ця остання демонструє принаймні сім окремих епізодів заселення, верхні чотири з яких були датовані за C14. Шар IV виявився поза межами методу, в той час як хронологічна позиція шарів IIIa, III, II та I встановлена між 39 і 23 тис. років тому. Найпізніший шар I містить ту ж саму індустрію, що і всі нижче виявлені середньопалеолітичні шари стоянки (рис. 4). Індустрія шару I, як і в Проломі II - належить до мікоку типу Ак-Кая і датується 23-24 тис. років тому (22800±400, Ki-10605; 24400±480, Ki-10606; 22500±450, Ki-10892). Скелетні рештки неандертальців особливо численні в шарі IIIa, також відомі з II і III шарів. Таким чином, дані по Заскельній VI (Колосовській) знову вказують на дуже пізній вік кримських неандертальців - носіїв традиції мікоку типу Ак-Кая.

Інший тип середньопалеолітичної індустрії, цього разу мустьє типового, був виявлений у Південно-Західному Криму, на стоянці Шайтан-Коба IV. Індустрія Шайтан-Коби IV має безсумнівно середньопалеолітичний вигляд, оскільки містить типові середньопалеолітичні дископодібні та левалуазські нуклеуси, які повністю відповідають параметрам сколів колекції, та набір знарядь, складений різнотипними скреблами. Вивчена послідовність стоянки містить до восьми окремих горизонтів (епізодів) заселення, вік яких по серії гронінгенських та київських дат встановлюється між 21,240 і 17,800 тис. років тому (рис. 8). Слід підкреслити, що на даний час рештки людей сучасного фізичного вигляду не пов'язуються *безсумнівно* з жодною з середньопалеолітичних індустрій Європи. Таким чином, є підстави припускати, що саме неандертальці були творцями індустрії Шайтан-Коба IV. Отримані дати дуже незвичні і, природно, викликають багато питань. Певні застереження можуть бути висловлені щодо геологічної непорушеності вміщуючих верств, або вірності археологічного визначення індустрії. Треба

враховувати додатково й те, що дослідження стоянки знаходяться на початковому етапі, наразі вивчені тільки верхні шари і на дуже невеликій площі. Цілком ясно, що існує нагальна потреба в подальших дослідженнях, націлених на всебічне вивчення цієї вкрай цікавої стоянки. Тим не менш, наявні на сьогодні дані по хронологічній позиції наймолодших шарів Пролому II і Заскельної VI (Колосовської) дають додаткові аргументи на користь того, щоби оцінювати хронологію Шайтан-Коба IV як реалістичну, хоча і дуже незвичну.

Таким чином, радіовуглецева хронологія пізніх середньопалеолітичних пам'яток Криму недвозначно вказує на екстра-пізній вік локальної популяції неандертальців, які продовжували існувати тут значно довше, ніж будь де у Європі. Цей факт викликає широкий спектр питань, які потребують розв'язання, і має багато аспектів. Один з високо потенційних наслідків встановлення молодого віку кримської популяції неандертальців полягає в можливості пояснення явища пізнього віку індустрій перехідних між середнім і верхнім палеолітом.

Але головна проблема, яку необхідно вирішувати, полягає в з'ясуванні причин і умов екстра-пізнього доживання середньопалеолітичних традицій до часу пізнього верхнього палеоліту. Чому локальна середньопалеолітична популяція архаїчних людей існувала тут так довго? Яким чином вона протягом кількох тисячоліть спромоглася підтримувати традиційні технології, які не демонструють, фактично, ніяких ознак більш розвинених технологічних ідей і методів? Якими були взаємини архаїчних аборигенів з навколишнім світом людей сучасного фізичного вигляду?

Треба підкреслити, що кримський середній палеоліт не однорідний. Для після-еємського часу розрізняється чотири різних типи індустрій [Колосов и др., 1993; Stepanchuk, 1998; Чабай и др., 1998], хоча природа технологічної і типологічної варіабельності високо дискусійна. У нашому контексті треба звернути особливу увагу на очевидно різні верхні хронологічні межі різних типів кримського середнього палеоліту (рис. 4; 9; 10; 11; 12). Два з них, а саме індустрія пара-мікоку типу Київ-Коба і пара-мікоку типу Старосілля швидше за все не існують після 30-28 тис. років тому (рис. 10; 11). Звертає на себе увагу коротка хронологія індустрій типу Київ-Коба (рис. 10). Навпаки, мікок типу Ак-Кая і мустьє типового типу Кабазі продовжують існувати, відповідно, до 23 і 18 тис. років тому (рис. 9; 12). Ці факти, знов-таки, здаються високо потенційними щодо з'ясування порівняно пізньої хронологічної позиції перехідних від середнього до пізнього палеоліту індустрій Міри і, можливо, Куличівки. Не менш важливими нові дані є і в контексті реконструкції генези стрелецьких та городцовських пам'яток раннього палеоліту Костьонко-Боршевського району, середньопалеолітичні витоки яких вбачаються у кримських пам'ятках.

Верхній палеоліт

21 дата кримських верхньопалеолітичних стоянок залучає більшість відомих пам'яток і визначає їхній вік між 36,700 і 11,620 радіовуглецевих років тому (рис. 4; 13). Як і у випадку середнього палеоліту, зафіксований двошпиковий розподіл цих даних. Перший пік локалізується між 32 і 28 тис. років тому і налічує 8 датувань. Другий пік охоплює 10 дат між 15 і 10 тис. років тому. Дати між 27 і 18 тис. років тому цілковито відсутні (рис. 5).

Найбільш ранні дати характеризують так звану східноселетську індустрію шару С Буран-Кая III [Marks, 2000], яка датується проміжком часу 36-32 тис. років тому. Хоча автори публікацій цих матеріалів схиляються до давнішої дати, більш реалістичним видається вік цієї індустрії як такий, що тяжіє до 32 тис. років тому (див. рис. 4). Оріньяк Сюрени I горизонтів Fb1, Ga, H і Буран-Кая III горизонт 6-5 [Demidenko et al., 1998; Janevich, 1998) датується між 34 і 28 тис. років тому, але, схоже, він має більш компакту хронологію - між 30 і 28,5 тис. років тому. Гравет Буран-Кая III: 6-2 датується часом приблизно 30 тис. років тому. Хоча хронологія Буран-Кая III досить суперечлива, однак ця важлива стоянка свідчить про коротку хронологію раннього етапу кримського верхнього палеоліту. Як можна встановити, всі індустріїні варіанти раннього етапу верхнього палеоліту півострова (йдеться про "східний селет", оріньяк чи гравет) тяжіють до 30 +/-2 тис. років тому. Інші датовані стоянки, такі як Тав-Бодрак верхній шар (30790 +/-270; GrA-5446) також тяжіють до цієї хронологічної позиції.

Наступна група датованих верхньопалеолітичних поселень відноситься до 18300-11620 років тому і представлені епіграветськими та азильськими індустріями. Лише деякі стоянки цих індустріїних варіацій датовані по C14 і навіс Скелястий [Cohen et al., 1997] - ключова пам'ятка в цьому відношенні (рис. 3). У той же час, отримані абсолютні дати дають достатньо вказівок щодо хронологічної позиції епігравету і азілю.

Рештки людей сучасного фізичного вигляду були відкриті в кількох поселеннях. Найбільш значна серія, складена фрагментами черепа, ізольованими зубами і фалангами, належить кільком індивідуумам, попередньо визначеним як *Homo sapiens sapiens*. Ці рештки походять з оріньяцького шару 6-4, граветського 6-1 і епіграветського 5-2 в Буран-Кая III (особисте повідомлення О.О. Яневича та І.Д. Потехіної). Поки що для жодного з цих шарів абсолютних дат немає. Вік оріньяцького шару 6-4 можна визначити лише приблизно - близько 30 тис. років тому. Ця дата обумовлюється позицією вище залягаючого шару 6-2 (30740 +/-460) і нижче залягаючого шару 6-5 (28700 +/-620 і 34400 +/-1200) [Чабай и др., 1998]. Ймовірні рештки людини сучасного вигляду походять також із нижнього шару з розкопок Сюрени в 1920-х роках і були

знайдені в асоціації з оріньяцькою індустрією. Аналогічні верстви зараз датуються близько 28-29 тис. років тому [Otte et al., 1996]. Ізольовані рештки людини відкриті також в азильському шарі ШІ/3 гроту Скелястий, датованого близько 12 тис. років тому.

Співвідношення середнього і верхнього палеоліту

Таким чином, встановлюється, що ранній етап кримського верхнього палеоліту співпадає з локальним пізнім середнім палеолітом. Варто зупинитися на особливостях динаміки кількісної представленості синхронних середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних поселень. Близько 35 тис. років тому існувало 4-5 середньопалеолітичних поселень. Близько 32 тис. років тому існувало 1 верхньопалеолітичне і 4 середньопалеолітичних поселення. Таке ж співвідношення зберігалось близько 31 тис. років тому. Ситуація змінилася близько 30 тис. років тому, коли в Криму існувало 3 верхньопалеолітичних і 4 середньопалеолітичних поселення. Таке ж співвідношення спостерігалось і близько 28 тис. років тому. Після 28 тисяч і верхньопалеолітичні, і середньопалеолітичні поселення зникають. Останні незабаром – близько 24 тис. років тому - знову з'являються (два поселення), натомість верхньопалеолітичні стоянки лишаються невідомими в Криму до 18 тис. років тому. З цього моменту на території півострова з'являються епігравецькі і, опісля, азильські поселення.

Зрозуміло, що наведена статистика є дуже приблизною і неповною, і все ж вона демонструє досить цікаві закономірності. Одна з них полягає в незмінній кількості середньопалеолітичних поселень, зафіксованій протягом кількох тисячоліть, між 35 і 28 тис. років тому. Інша закономірність представлена тенденцією до збільшення числа верхньопалеолітичних поселень між 32 і 28 тис. років тому. Щось відбулося близько 27-28 тис. років тому, і кількість поселень неандертальців та кроманьйонців катастрофічно зменшилася. Схоже, що два з чотирьох різновидів кримського середнього палеоліту припиняють своє існування близько 28 тис. років тому (рис. 14). Неандертальська популяція відновила чисельність вже 24 тис. років тому і проіснувала на півострові до 18 тис. років тому. Натомість кроманьйонське населення, схоже, зникає з теренів Криму на кілька тисячоліть. Лише близько 20 тис. років тому люди сучасного фізичного вигляду знову з'являються у Криму і остаточно заміщають місцеве неандертальське населення (рис. 4).

Такий сценарій розвитку палеоліту в регіоні передбачає безконфліктне співіснування неандертальського і кроманьйонського населення протягом принаймні кількох тисячоліть у рамках територіально обмеженого ареалу. Археологічні дані надають деякі аргументи на користь такого припущення. Так, нижні оріньяцькі горизонти Сюрені І датовані близько 28-29 тис. років тому містять обов'язковий домішок середньопалеолітичних виробів

[Demidenko et al., 1998; Демиденко, 2000], що можна розглядати як свідчення мирних взаємозв'язків між архаїчними і сучасними людьми [Степанчук, 2001]. У свою чергу, пізні середньопалеолітичні стоянки містять певну кількість верхньопалеолітичних типів знарядь і заготовок. Однак ці численно незначні і морфологічно не стандартизовані вироби - скребачки і різці - залишаються в межах звичайної для середньопалеолітичних комплексів групи IV, за Ф.Бордом. Ознаки певних техно-типологічних змін відмічені в матеріалах наймолодших середньопалеолітичних стоянок, але природа цих імовірних зрушень потребує додаткового спеціального аналізу. Більш значимими щодо ймовірних контактів між неандертальцями і сучасними людьми, видаються факти застосування технології обробки кістки, продукування об'єктів мобільного мистецтва [Stepanchuk, 1993] і використання композитних знарядь [Hardy et al., 2001]. Звертає на себе увагу збіг часу появи у Криму прийшого населення – носія розвинених верхньопалеолітичних технологій і появи пам'яток пара-міоку типу Киїк-Коби. Показово, що середньопалеолітична домішка в низах Сюрені І найбільшу подібність знаходить саме в киїк-кобинських матеріалах [Степанчук, 1991; Демиденко, 2000]. Не виключено, що виникнення нового різновиду середньопалеолітичних традицій Криму на рубежі близько 32 тис. років тому було спровоковане появою на півострові прийшого населення.

Підсумки

Звичні уявлення про час існування останніх неандертальців зазнали суттєвих коректив протягом останнього десятиліття. Можна вважати доведеним, що архаїчні люди доживають у різних областях Європи до 30-28 тис. років тому. Факт досить тривалого - до семи тисячоліть – співіснування двох різновидів *Homo sapiens* у деяких областях Європи є незаперечним. Цей період може бути збільшений майже вдвічі, якщо вважати *Homo sapiens sapiens* відповідальним за такі ранні верхньопалеолітичні комплекси, як Віллендорф ІІ: 1, 2, Темната: 4, Богуніце: 4а, Клісоура Кейв І і деякі інші. Хронологічне і географічне перекривання *Homo sapiens sapiens* і *Homo sapiens neanderthalensis* рішуче відкидає ідею щодо еволюційної послідовності, але схиляє до думки про можливість схрещення між архаїчними і сучасними людьми [d'Ericco et al., 1998; Mellars et al., 1999; Wolpoff et al., 2001; Clark, 2002]. Це не узгоджується з даними про відсутність генетичної безперервності між неандертальцями і людьми сучасного фізичного вигляду [Caramelli et al., 2003]. Тим не менш, генетики не відкидають рішуче можливості схрещення двох різновидів населення [Höss, 2000; O'Rourke et al., 2000; Ovchinnikov, Goodwin, 2001; Hofreiter et al., 2001]. Існують антропологічні свідчення ймовірності такого схрещення [Duarte et al., 1999; Trinkaus et al., 2003]. Крим, разом з Хорватією [Karavanich, 2000; Smith et al., 1999], Іспанією [Carbonell et al., 2000; Hublin et al.,

1995], і Португалією [Zilhão, 2000; Carbonell et al., 2000] надає свідчення існування термінальних неандертальських поселень, які існували після 30 тис. радіовуглецевих років тому. Є вказівки на пізнє існування середньопалеолітичних стоянок також у континентальній Україні [Колесник, 2003], в Румунії [Svirciutaru, Anghelinu, 2000], та Німеччині [Pasda, 2000]. Свідчення існування екстра-пізнього середнього палеоліту на території Кримського півострова до певної міри можуть бути підтримані аналогічними молодими датами неандертальських поселень у різних областях Європи (наприклад: Гротта Барбара: G в Італії, Кальдейрао і Салемас (кар'єр) в Португалії, Мула і Монтань Жиро у Франції).

Питання часу зникнення регіональних популяцій архаїчних людей найтіснішим чином пов'язане з проблемою переходу від середнього до верхнього палеоліту у Східній Європі. Ця проблема інтенсивно дискутується [Anikovich, 1992; 1999; Аникович, 1991; 2000; Sinitsyn, 1996; 2000; Синицын, 2000; Chirica et al., 1996; Otte et al., 1996; Kozłowski, 1998; Kozłowski, Otte, 2000; Demidenko et al., 1998; Marks, 1998; Marks, Monigal, 2000; Tushabramishvili et al., 1999; Cohen, Stepanchuk, 1999; 2000-2001; Чабай, 2000]. Абсолютні дати, недавно отримані для ряду кримських пізньоплейстоценових археологічних пам'яток являють собою істотне доповнення до уявлення про перебіг подій на півдні Східної Європи 40-20 тис. років тому. Результати програми датування і огляд раніше опублікованих даних можуть бути підсумовані в такий спосіб:

1. Розроблена комплексна технологія датування зразків викопних кісток показала високий ступінь надійності одержуваних дат. Представлена технологія дозволяє отримувати достовірні результати для зразків, які раніше не було можливим датувати традиційними методиками.

2. Абсолютні радіовуглецеві дати пізнього середнього палеоліту Криму групуються між 42 і 18 тис. років тому практично без лакун. Локальні неандертальці і асоційовані середньопалеолітичні індустрії безсумнівно доживають до 28, дуже ймовірно - до 23, а можливо продовжують існувати і до 18 тис. років тому.

3. Абсолютні дати кримського верхнього палеоліту розподіляються між 37 і 12 тис. років тому. Більш реалістична нижня межа раннього локального

верхнього палеоліту могла б бути визначена десь близько 32 тис. років тому. Хронологічна послідовність не безперервна, фіксується різка лакуна між 28 і 18 тис. років тому.

4. Кримський середній і верхній палеоліт, без сумніву, співіснують між 32 і 28 тис. років тому.

5. Не виключено, що між 28 і 18 тис. років тому Крим був заселений тільки носіями середньопалеолітичних традицій.

6. Носії середньопалеолітичних традицій були постійними жителями півострова, натомість люди сучасного вигляду двічі освоювали цю територію.

7. Рештки кримських неандертальців датуються за зразками асоційованої фауни віком 39 (Заскельна VI: IIIa), 36 (Заскельна VI: III), 32 (Киїк-Коба: IV), 30 (Заскельна VI: II), 28 (Пролом II: II), і 23/24 (Пролом II: I) тис. років тому.

8. Рештки кримських людей сучасного фізичного вигляду датуються, за зразками асоційованої фауни, часом 32/29, між 30 і 28 (Буран - Кауа III: 6-4), і близько 12 тис. років тому (Скелястий: III/3).

Наявні на сьогодні дані дозволяють зробити такі припущення. Локальна популяція неандертальців проіснувала на півдні Східної Європи набагато довше, ніж будь-де у Європі. Місцеві неандертальці і прийшли люди сучасного фізичного вигляду спільно проживали в межах півострову принаймні чотири тисячоліття між 32 і 28 тис. років тому. За деякими ознаками, це співіснування мало мирний характер. Разом з тим, немає вказівок на те, що прийшли технології скільки-небудь помітно вплинули на місцеві технологічні традиції. Причини зникнення верхньопалеолітичних стоянок після 28 тис. років тому лишаються неясними. Упродовж майже 10 тис. років, до 18 тис. років тому Крим являв собою неандертальський рефугіум. З цього моменту на півострові знову з'являється верхньопалеолітичне населення і історія аборигенів - носіїв середньопалеолітичних традицій - остаточно закінчується.

Нові дані по хронології кримського палеоліту є цінними з точки зору перспектив вивчення культурних, поведінкових і антропологічних аспектів переходу від середнього до верхнього палеоліту у Східній Європі. Вказівки на дуже молодий вік локальної популяції архаїчного населення стимулюють необхідність переосмислення теоретичних підходів до проблеми зникнення неандертальців.

Табл. 1. Абсолютний радіовуглецевий вік кількох середньопалеолітичних стоянок Криму.

Порівняння результатів застосування різних методик датування.

Table 1. Absolute radiocarbon age of several Middle Palaeolithic Crimean sites.

Comparison of results of different dating methods.

Метод вакуумного піролізу			Класична методика з виділенням колагену [Арсланов, 1987]				
пам'ятка	шар	лаб. №	Вік	пам'ятка	шар	лаб. №	Вік
Заскельна V	I	Ki-10744	30080±350	Заскельна V	I	Ki-10891	28850±400
Заскельна VI	I	Ki-10605	22800±400	Заскельна VI	I	Ki-10892	22500±450
Заскельна VI	II	Ki-10607	30220±400	Заскельна VI	II	Ki-10893	30700±450
Заскельна VI	III	Ki-10609	38200±400	Заскельна VI	III	Ki-10894	36400±450
Пролом II	I	Ki-10745	24550±300	Пролом II	I	Ki-10895	22800±600
Пролом I	I	Ki-10614	30220±450	Пролом I	I	Ki-10896	29600±550

Табл. 2. Абсолютний радіовуглецевий вік середнього і верхнього палеоліту Криму
 (* публікується вперше)
 Table 2. Absolute radiocarbon age of Middle and Upper Palaeolithic in Crimea
 (* published for the first time)

№ п/п	Стоянка	Шар горизонт	Лаб.№	Років тому	джерело
1	2	3	4	5	6
Середній палеоліт					
Мікок типу Ак-Кая					
1	Заскельна V	I	Ki-10744	30080±350	*
2	Заскельна V	I	Ki-10891	28850±400	*
3	Заскельна V	II	Ki-10743	31600±350	*
4	Заскельна V	III	Ki-10603	39200±520	*
5	Заскельна V	IV	GrA-13916	> 46000	Колосов, Степанчук, 2002
6	Заскельна V	IV	Ki-10603	> 47000	*
7	Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10892	22500±450	*
8	Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10605	22800±400	*
9	Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10606	24400±480	*
10	Заскельна VI (Колосовська)	II	OxA-4131	30110±630	Hedges et al., 1996; Чабай и др., 1998
11	Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10607	30220±400	*
12	Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10893	30700±450	*
13	Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10608	31100±490	*
14	Заскельна VI (Колосовська)	III	OxA-4772	35250±900	Hedges et al., 1996; Чабай и др., 1998
15	Заскельна VI (Колосовська)	III	Ki-10894	36400±450	*
16	Заскельна VI (Колосовська)	III	Ki-10609	38200±410	*
17	Заскельна VI (Колосовська)	IIIa	OxA-4132	30760±690	Hedges et al., 1996; Чабай и др., 1998
18	Заскельна VI (Колосовська)	IIIa	OxA-4773	39100±1500	Hedges et al., 1996; Чабай и др., 1998
19	Заскельна VI (Колосовська)	IIIa	Ki-10610	39400±480	*
20	Заскельна VI (Колосовська)	IV	Ki-10611	> 47000	*
21	Пролом II	I верх	Ki-10746	22900±300	*
22	Пролом II	I	GrA-5445	22650±100	Колосов, Степанчук, 2002
23	Пролом II	I	Ki-10895	22800±600	*
24	Пролом II	I	Ki-10745	24550±300	*
25	Пролом II	II	Ki-10617	28100±350	*
26	Пролом II	III	Ki-10611	41600±800	*
27	Червона Балка	II	GrA-13920	> 46000	Колосов, Степанчук, 2002
Пара-мікок типу Киїк-Коба					
28	Пролом I	I	Ki-10896	29600±550	*
29	Пролом I	I	Ki-10614	30220±450	*
30	Пролом I	I	GrA-13917	30510+580/-530	Степанчук, 2002
31	Пролом I	I	GrA-13919	31300+630/-580	Степанчук, 2002
32	Пролом I	II	Ki-10615	33500±400	*

Пара-мікок типу Старосілля					
39	ГАБО	I	GrA-1616	32200±800	Stepanchuk, 1996
40	ГАБО	I	GrA-12116	11510±80	*
41	ГАБО	I	Ki-10612	12250±170	*
42	Старосілля	h. 1	OxA-4134	35510±1170	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
43	Старосілля	h. 2	OxA-4133	36100±1250	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
44	Старосілля	I	OxA-4775	41200±1800	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
45	Старосілля	I	OxA-4887	42500±3600	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
Типове мустьє					
46	Альошин Грот	I	Ki-10619	28700±510	*
47	Альошин Грот	I	Ki-10620	30200±490	*
48	Альошин Грот	II	GrA-13914	35910+1050\ -1000	Колосов, Степанчук, 2002
49	Альошин Грот	II	Ki-10621	36630±480	*
50	Альошин Грот	II	Ki-10622	37050±400	*
51	Шайтан-Коба IV	I:2	Ki-10747	14060±200	*
52	Шайтан-Коба IV	I:3	Ki-10748	17800±250	*
53	Шайтан-Коба IV	I:4	GrA-12117	18020±100	*
54	Шайтан-Коба IV	2:1	GrN-21189	20810±140	*
55	Шайтан-Коба IV	2:2	GrA-11925	20580±170	*
56	Шайтан-Коба IV	2:2	Ki-10462	20720±180	*
57	Шайтан-Коба IV	2:2	Ki-10463	20890±180	*
58	Шайтан-Коба IV	2:4	Ki-10464	21240±170	*
59	Кабазі II	II:1	OxA-4770	31550±600	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
60	Кабазі II	II:2	OxA-4771	35100±850	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
61	Кабазі II	II:4	OxA-4858	32200±900	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
62	Кабазі II	II:5	OxA-4859	33400±1000	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
63	Карабі Тамчін	III	OxA-10883	> 42400	Евтушенко, 2003
Ближче не визначений середній палеоліт					
64	ГАБО	II	Ki-10611	31700±380	*
65	ГАБО	II	GrA-21187	19190+510\ -480	*
66	Кабазі II	I	OxA-4115	34940±1020	Hedges et al., 1996; Chabai et al., 1998
67	Червоний Грот	e	GrA-11915	40260+2060\ -1640	Колосов, Степанчук, 2002
68	Аджі-Коба II	нижній	GrA-11442	> 46500	*
69	Карабі Тамчин	IV/2	OxA-10884	> 41200	Евтушенко, 2003

Верхній палеоліт "Східний селет"					
70	Буран-Кая III	C	OxA-6868	36700±1500	Marks, Monigal, 2000
71	Буран-Кая III	C	OxA-6672	32350±700	Marks, Monigal, 2000
72	Буран-Кая III	C	OxA-6869	32200±650	Marks, Monigal, 2000

Ориньяк					
73	Сюрень I	Fb1	OxA-5155	29950±700	Otte et al., 1996
74	Сюрень I	Fb2	Lv-2111	10520±150	Otte et al., 1996
75	Сюрень I	G	Lv-2112	250±60	Otte et al., 1996
76	Сюрень I	Ga	OxA-5154	28450±600	Otte et al., 1996
77	Сюрень I	H	OxA-8249	28200±440	Чабай и др., 1998
78	Буран-Кая III	6-3	OxA-4126	11900±150	Чабай и др., 1998
79	Буран-Кая III	6-4	OxA-4127	11950±110	Чабай и др., 1998
80	Буран-Кая III	6-5	OxA-4128	28700±620	Чабай и др., 1998
81	Буран-Кая III	6-5	OxA-6990	34400±1200	Чабай и др., 1998
Гравет					
82	Буран-Кая III	6-2	OxA-6882	30740±460	Чабай и др., 1998
83	Аджі-Коба II	верхній	GrA-5444	160±50	*
Епігравет					
84	Скелястий	IV	OxA-5166	14570±140	Cohen et al., 1997
85	Скелястий	V	Lv-2133	15510±310	Cohen et al., 1997
86	Скелястий	VI	OxA-5167	15020±150	Cohen et al., 1997
87	Скелястий	VII	OxA-5161	14880±180	Cohen et al., 1997
88	Скелястий	VII(?)	OxA-4889	18300±220	Cohen et al., 1997
Азізь					
89	Скелястий	III/2	OxA-5164	11620±110	Cohen et al., 1997
90	Скелястий	III/3	OxA-5165	11750±120	Cohen et al., 1997
91	Скелястий	III/3	OxA-4888	12820±170	Cohen et al., 1997
Ближче не визначений верхній палеоліт					
92	Тав-Бодрак	верхній	GrA-5446	30790±270	*

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита в Восточной Европе Автореф. дисс...д.ист.наук.. С-Петербург, 1991.

Аникович М.В. Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // *Stratum plus*.-2000. - №1. - С.11-31.

Арсланов Х.А. Радиоуглерод: геохимия и геохронология. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1987.

Вскилова Е.А. Сюрень I // Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма. -Вып.2. -Киев: Препринт, 1990.-С.1-12.

Данилова Е.И. О новых неандертальских находках в Крыму (предварительный отчет) // Вопросы антропологии.-1980. - №66.- С.121-125.

Демиденко Ю.Е. "Крымская загадка" – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // *Stratum plus*.-2000. - №1. - С.97-124.

Евтушенко А.И. Караби Тамчин – новая среднепалеолитическая стоянка Крымского высокогорья // Вариабельність середнього палеоліту України. Київ: Шлях, 2003.-С.207-243.

- Колесник А.В.** Памятники среднего палеолита Донбасса. Донецк, 2003.
- Колосов Ю.Г.** Аккайская мустьерская культура. Киев: Наукова Думка, 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.М.** Нові радіовуглецеві дати стоянок палеоліту Криму// Кам'яна доба України.- 2002.- №1, С.18-29.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.** Ранний палеолит Крыма. Киев: Наукова Думка, 1993.
- Любин В.П.** (ред.) Неандертальцы Гупского ущелья на Северном Кавказе. Макоп: Меоты, 1994.
- Праслов Н.Д., Рогачев А.Н.** (ред.) Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону. 1879-1979. Некоторые итоги полевых исследований. Ленинград: Наука, 1982.
- Синицын А.А.** Нижние культурные культурные слои Костенок 14 (Маркина гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // *Stratum plus*.-2000.- №1, С.125-146.
- Синицын А.А., Праслов Н.Д.** (ред). Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. Санкт Петербург: Академпринт, 1997.
- Синицын А.А., Эзарте П., Дамблон Ф. ван дер Плихт Й., Форман С.Л.** Новые абсолютные даты в радиоуглеродной последовательности Костенок 14 (Маркина Гора) // *Trends in the Evolution of the East European Palaeolithic*. Saint-Petersburg, 2002.-С.250-254.
- Ситник О.С.** Середній палеоліт Поділля. Львів, 2000.
- Степанчук В.Н.** Киик-кобинская мустьерская культура.- дис.....к.и.н.- Ленинград, - Наукові Архіви ІМК РАН, С.-Петербург, 1991 та ІА НАН України, Київ, 1991.
- Степанчук В.М.** Генезис та еволюція палеоліту Криму // *Археологія*,-1996.-№3.-С.20-29.
- Степанчук В.Н.** О новой интерпретации природы среднепалеолитических артефактов в нижнем слое Сюрени I // *Stratum plus*,-2001.-№1.-С.310-321.
- Степанчук В.Н.** Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники. Киев: Стилос, 2002.
- Степанчук В.Н.** Мира. Новый позднеплейстоценовый памятник на Среднем Днепре (первые результаты раскопок 2000 года). Полевой отчет, НА ИА НАНУ, Киев, 2003.
- Формозов А.А.** Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. Москва: Наука, 1958.
- Чабай В.П.** Особенности перехода от среднего палеолита к верхнему палеолиту в Крыму // *Stratum plus*.- 2000.- №1. –С.54-83.
- Чабай В.П.** Крым в контексте variability среднего палеолита Восточной Европы // *Варіабельність середнього палеоліту України*. Київ: Шлях, 2003.-С.78-105.
- Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М.** Variability среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // *Археологія*.-1998.-№4.-С.19-47.
- Черныш А.П.** 1982 Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на среднем Днестре. – М.: Наука, 1982. – С.6-102.
- Черныш А.П.** Эталонная многослойная стоянка Молодова V. *Археологія* // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – М.: Наука, 1987. – С.7-93.
- Якимов В.П., Харитонов В.М.** К проблеме крымских неандертальцев // *Исследование палеолита в Крыму*. Киев: Наукова Думка, 1979.-С.56-66.
- Anikovich M.V.** Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // *Journal of World Prehistory*.-1992.-Vol. 6, № 2.-P.205-245.
- Anikovich M.V.** The Formation of Upper Palaeolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // *Anthropologie*.-1999.- № XXXVII/II.-P.115-123.
- Anikovich M.V.** The problem of “Transitional” industries in the South West of Russian Plain // *EAA 9th annual meeting*. Final program and abstracts, Sanct-Petersburg, 2003.-P.70.
- Bar-Yosef O. and D. Pilbeam**, eds. The geography of Neandertals and modern humans in Europe and the greater Mediterranean.-Cambridge, Mass.: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2000.
- Buzinny M., Skripkin V.** Newly Designed 0.8ml Teflon^T Vial for Microvolume Radiocarbon Dating // *Radiocarbon*.-1995.-Vol.34.-№2.-P.724-748.
- Caramelli D., Lalueza-Fox C., Vernesi C., Lari M., Casoli A., Mallegni F., Chiarelli B., Dupanloup I., Bertranpetit J., Barbujani G., and G. Bertorelli.** Evidence for a genetic discontinuity between Neandertals and 24,000-year-old anatomically modern Europeans // *PNAS*.-2003.-Vol.100.-P.6593-7.
- Carbonell E., Vaquero M., Maroto J., Rando J.M., and Mallol C.** “A geographic perspective on the Middle to Upper Paleolithic transition in the Iberian peninsula // O. Bar-Yosef and D. Pilbeam (eds.) *The geography of Neandertals and modern humans in Europe and the greater Mediterranean*. Cambridge, Mass.: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2000.-P.5-34.
- Cârciumaru M., Anghelinu M.** The Carpathian Mousterian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Southern Romania // *Neandertals and modern humans — discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P.* Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000.-P.190-195.
- Chirica V., Borziyak I. and Ketraru N.** Gisement du Palaeolithic Superieure Ancient entre le Dniester et la Tissa. *Biblioteca Archaeologica Iassensis*.-1996.-V.

- Clark G.A.** 2002 Neandertal Archaeology – Implications for our Origins // *American Anthropologist*.-2002.-104(1)-P.50-67.
- Cohen V., Gerasimebko N., Rekovetz L. and Starkin A.** Chronostratigraphy of Rockshelter Skalisty: Implications for the Late Glacial of the Crimea // *Prehistoire Europeenne*.-1997.-Vol. 9.-P.325-356.
- Cohen V.Yu., Stepanchuk V.N.** Late Middle and Early Upper Palaeolithic Evidence From the East European Plain and Caucasus: a New Look at Variability, Interactions, and Transitions // *Journal of World Prehistory*.-1999.-13-3.-P.265-319.
- Cohen V.Yu., Stepanchuk V.N.** Middle to Upper Palaeolithic transition in the Eastern Europe // *Prehistoire europeenne*.- 2000-2001.-№16-17.-P.111-32.
- D’Ericco, F., Zilhro J., Julien M., Baffier D. and Pelegrin J.** Neanderthal acculturation in Western Europe? // *Current Anthropology*.- 1998.-Vol. 39.-P.1-44.
- Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V.** Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (The investigations of the 1994-1996 field seasons) // *E.R.A.U.L.*-1998.-85.-P.367-413.
- Duarte C., Mauricio J., Pettitt P.B., Souto P., Trinkaus E., van der Plicht H., Zilhro J.** The early Upper Paleolithic human skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and modern human emergence in Iberia // *PNAS*.-1999.-Vol. 96, no 20.-P.7604-9.
- Gibbons A.** The riddle of coexistence // *Science*.-2001.-291.-p.1725-1729.
- Golovanova L.V., Hoffecker J.F., Kharitonov V.M., Romanova G.P.** Mezmaiskaya Cave: a Neanderthal Occupation in the Northern Caucasus. *Current Anthropology*.-1999.- 40/1.-P.77-86.
- Hardy B.L., Kay M., Marks A.E. and Monigal K.** Stone tool function at the paleolithic sites of Starosele and Buran-Kaya III, Crimea: Behavioral implications // *PNAS*.-2001.-Vol. 98, no 19.-P.10972-7.
- Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J.** Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // *Archaeometry (Oxford)*.-1996.-38/1.-P.181-207.
- Hoffecker J.F., Anikovich M.V., Sinitsyn A.A., Holliday V.T., Forman, S.L.** Initial Upper Paleolithic in Eastern Europe: new research at Kostenki, Russia // *Journal of Human Evolution*.-2002.-№42 (3).
- Hoffecker J.F.** Neanderthal geography and the transition to modern humans in Eastern Europe // *EAA 9th annual meeting. Final program and abstracts, Sanct-Petersburg, 2003*.-P.70.
- Hofreiter M., Serre D., Poinar H.N., Kuch M., Pääbo S.** Ancient DNA // *Nature reviews*.-2001.-Vol.2.-P.353-359.
- Höss M.** Neanderthal population genetics // *Nature*.-2000.-Vol. 404.P.-453-454.
- Hublin J.-J., Barroso Ruiz C., Medina Lara P., Fontugne M., Reyss J.-L.** The Mousterian site of Zafarraya (Andalucia, Spain): Dating and implications on the Palaeolithic peopling processes of Western Europe // *Comptes Rendus de l’Academie des Sciences*.-1995.-ser.IIa №321.-P.931-7.
- Janevich A.A.** Buran-Kaya 3 – neue angaben zur kulturgliederung des jungpalaolithikums der Krim // *Prehistoire Europeenne*.-1998.-Vol.13.- P.133-148.
- Kovalyukh N.N., Skripkin V.V., Sobotovich E.V.** Peculiarities of Carbon Behavior of the Reactor Graphite of the Chernobyl Fall Out // *Third International Symposium and Exhibition on Environmental Contamination in Central and Eastern Europe. Warsaw, 1996*.-P.731-733.
- Kozłowski J.K., Otte M.** The formation of the Aurignacian in Europe // *Journal of Anthropological Research*.-2000.-56.-P.513-34.
- Marks A.E.** The Early Upper Paleolithic: the View From the Levant. // *H. Knecht, A. Pike-Tay and R. White (eds). Before Lascaux: the complex record of the Early Upper Paleolithic. Boca Raton, GRG, 1993*.-P.5-22.
- Marks A.E.** A New Middle to Upper Palaeolithic “Transitional” Assemblage From Buran-Kaya II, Level C: a Preliminary Report // *E.R.A.U.L.*-1998.- №85.
- Marks A.E., Chabai V.P. (eds.)** The Middle Paleolithic of Western Crimea, Vol.1- *E.R.A.U.L.*-1998.-№84.
- Marks A.E., Demidenko Yu.E., Monigal K., Usik V.I., Ferring C.R. Burke A., Rink J., C. McKinney.** Starosele and the Starosele child: New Excavations, New Results // *Current Anthropology*.-1997.-38(1).-P.112-23.
- Marks A.E., K. Monigal.** The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea, with Particular Reference to Buran-Kaya III // *Stratum plus*.-2000.-№1.-P.84-96.
- Mellars P., Otte M., Straus L.G., Zilhro J., D’Ericco F.** The neanderthal Problem Continued // *Current Anthropology*.-1999.-Vol.40.-P.341-64.
- Orschiedt J. and Weniger G.-C., eds.** Neanderthals and modern humans — discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P. *Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000*.
- O’Rourke D.H., Hayes M.G., Carlyle S.W.** Ancient DNA studies in physical anthropology // *Annual Review of Anthropology*.-2000.-29.-P.217-42.
- Otte M., Lopez-Bayon I., Noirand P., Borziyak I. and Chirica V.** Recherches sur le Paleolithique superieur de la Moldavie // *L’Anthropologie and Prehistoire*.-1996.-№107.-P.45-80.
- Otte M., Tatartsev S., I. Lopez-Bayon I.** L’Aurignacien de Siuren I (Crimee): fouilles 1994 et 1995 // *A. Montet-White, A. Palma di Chesnola, K. Valoch (eds) The Upper Palaeolithic, Forli*.- № 6.-1996.
- Ovchinnikov I.V., Gutherstrum A., Romanova G.P., Kharitonov V.P., Lidňn K. and Goodwin W.** Molecular

analysis of Neanderthal DNA from the northern Caucasus // *Nature*.-2000.-404.-P.490-493.

Ovchinnikov, I., Goodwin W. The isolation and Identification of Neanderthal Mitochondrial DNA // *Profiles in DNA*.-2001.-January 2001.-P.7-9.

Pasda C. The Schwalbenberg near Remagen: Late Middle Palaeolithic artefacts at the end of the Middle Würmian // *Neanderthals and modern humans — discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P.* Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000.-P.112-122.

Sinitsyn A.A. Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // *Prehistoire Europeenne*.-1996.-№9.-P.273-313.

Sinitsyn A.A. Composants Archaiques de Assamblage Lithique de Kostenki XIV (Couch 2) // *E.R.A.U.L.*-2000.-№95.-P.295-307.

Smith F.H., Trinkaus E., Pettitt P.B., Karavanic I., Paunovic M. Direct radiocarbon dates for Vindija G1 and Velika Pecina Late Pleistocene hominid remains // *PNAS*.-1999.-vol. 96, no 22.-P.12281-6.

Stepanchuk V.N. Prolom II a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts // *PPS*.-1993.-Vol.59.-P.17-37.

Stepanchuk V.N. Le Moustérien Charentien a picces foliacees de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine // *PALEO*.-1996.-8.-P.225-241.

Stepanchuk V.N. The Crimean Palaeolithic: Genesis and Evolution between 140-30 kyr BP // *E.R.A.U.L.*-1998.-№85.-P.261-300.

Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // *Pyrenae*.-1998.-29.-P.195-204.

Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu. Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // *Prehistoire europeenne*.-2000-2001.-№16-17.-P.75-100.

Stepanchuk V.N., Kovalyukh N.N., van der Plicht J., Skripkin V. Neanderthals before extinction. Radiocarbon dates of the Latest Middle Palaeolithic occupations in Crimea // *Abstracts of the 18th International Radiocarbon conference*.-Wellington, New Zealand.-September 1-5.- 2003.

Skripkin V.V., Kovalyukh N.N. Recent Developments in the Procedures Used at the SSCER Laboratory for the Routine Preparation of Lithium Carbide // *Radiocarbon*.-1998.-40.-P.211-214.

Stringer C.B., Barton R.N.E., Finlayson J.C., eds. *Neanderthals on the Edge*. Oxford, England: Oxbow Books, 2000.

Svoboda, J., Lozek, V. & Vlcek, E. *Hunters between East and West (The Paleolithic of Moravia)*. York Plenum Pressm, 1996.

Trinkaus E., Moldovan O., Milota E., Bolgar A., Sacrina L., Athreya S., Bailey S.E., Rodrigo R., Mircea G., Higham T., Bronk Ramsey C., and J. van der Plicht. An early modern human from the Peetera cu Oase, Romania // *PNAS*.-2003.-vol.100, no 20-P.11231-6.

Tushabranishvili N., Lordkipanidze D., Vekua A., Tvalcherlidze M., Muskhelishvili D.S., Adler S. The Palaeolithic Rokhshtelter of Ortvale Klde, Imeretian Region, the Georgian Republic // *Prehistoire Europeenne*.-1999.-№15.-P.65-77.

Valoch K. La Moravia il y a 40000 ans. Paleolithic Moyen Recent et Paleolithic Superieur Ancien en Europe. // Farizy C. (ed.) *Paleolithique Moyen recente and Paleolithique superieur ancien en Europe*, Memoires du Musee de Prehistoire d'Ile-de-France, 3, Paris, -1990.- P.115-124.

Wolpoff M.H., Hawks J., Frayer D.W., Hunley K. Modern human ancestry at the peripheries: A test of the replacement theory // *Science*.-2001.-291.-P.293-7.

Yanevich A.A., Stepanchuk V.N., Cohen V. Buran-Kaya III and Skalisty Rockshelter : two new dated Late Pleistocene sites in the Crimea. *Prehistoire Europeenne*.-1996.-Vol. 9.-P.315-324

Zilhão J. The Ebro frontier: A model for the late extinction of Iberian Neanderthals // C.B. Stringer, R.N.E. Barton and J.C. Finlayson (eds.) *Neanderthals on the Edge*. Oxford: Oxbow Books, 2000.-P.111-121.

**STEPANCHUK V.M., KOVALYUKH M.M., PLICHT J. VAN DER
RADIOCARBON AGE OF THE LATE PLEISTOCENE PALEOLITHIC
SITES OF CRIMEA**

Proposed paper enters into scientific turn a series of new radiocarbon readings of Late Middle and Early Upper Palaeolithic sites of Crimea, obtained in Kiev and Groningen laboratories. Recently obtained dates (52) considerably supplement earlier published data on regional Palaeolithic absolute chronology. 69 of 92 currently available dates were obtained for Middle Palaeolithic sites. By that, Crimea becomes the best replete with ^{14}C dates Middle Palaeolithic area on the territory of Eastern Europe. The presence of closely situated multilayered cave sites represents the distinct feature of Crimean Middle Palaeolithic. Elucidation of absolute age of successive occupations of such sites is of especial interest by the point of correlation of separate episodes of their functioning. For the first time the major part of Late Middle Palaeolithic sites of Eastern Crimea was dated. The majority of occupations yielded human fossils was dated for the first time as well.

Results of recent dating program and reviewing of earlier published data might be summarized as follows. Crimean Middle Palaeolithic sites range between 42 and 18 ky BP, and cover this span of time practically without lacunas. Local Neanderthals undoubtedly survive till 28, very likely survive till 23 ky BP, and probably persists so late as 18 ky BP. The most realistic lower boundary of the earliest local Upper Palaeolithic might be defined somewhere ca. 32 ky BP. Chronological succession is not continuous, with abrupt hiatus between 28 and 18 ky BP. Crimean Middle and Upper Palaeolithic apparently coexists between 32 and 28 ky BP. Crimean records provides no evidence save for Middle Palaeolithic between 28 and 18 ky BP.

Therefore, there are grounds to regard Crimean Neanderthals as the most recent representatives of this bread of people. The Crimean peninsula without doubts was Neanderthal refugium, very seemingly the latest known on European terrain. Modern humans – bearers of Upper Paleolithic technologies - for the first time occur in Crimea ca. 32 ky BP, coexist with local Neanderthal population during four thousand years and then, probably, abandon the peninsula. The crucial change of population and technologies took place in region ca. 20 ky BP.

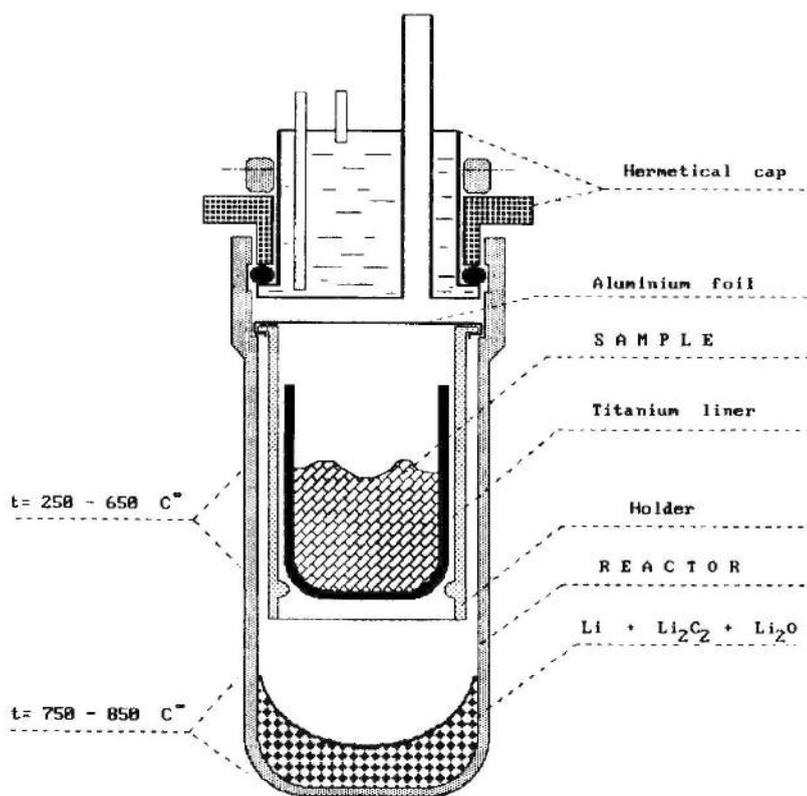

Рис. 1. Конструкція реактора і елементи технології.
Fig. 1. Construction of reactor and elements of technology.

Пізньоплейстоценові пам'ятки палеоліту Криму, продатовані радіовуглецевим методом

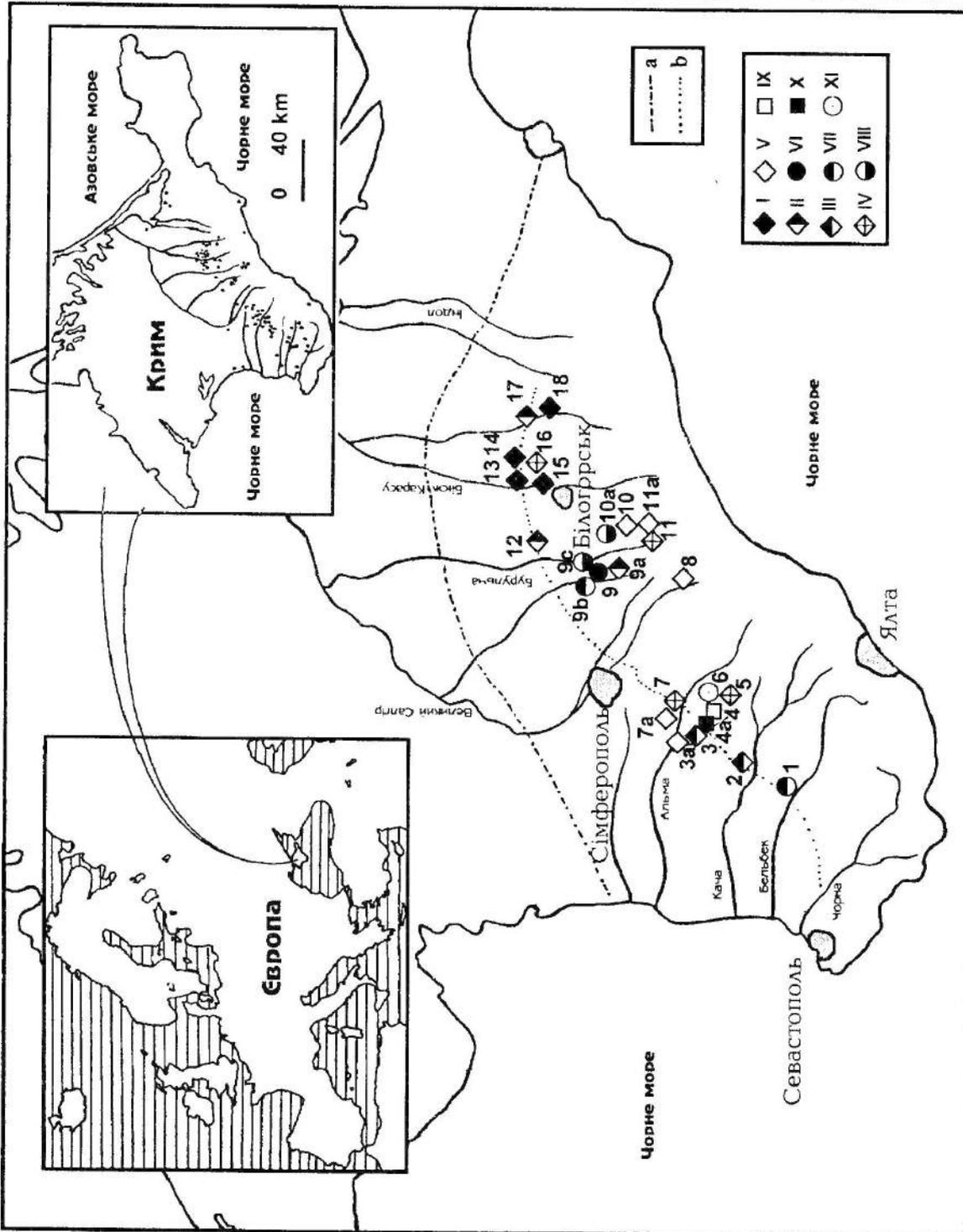

Рис. 2. Розташування пізньоплейстоценових стоянок Криму, продатованих радіовуглецевим методом
 Fig. 2. Localization of Crimean Late Pleistocene sites dated by radiocarbon method.

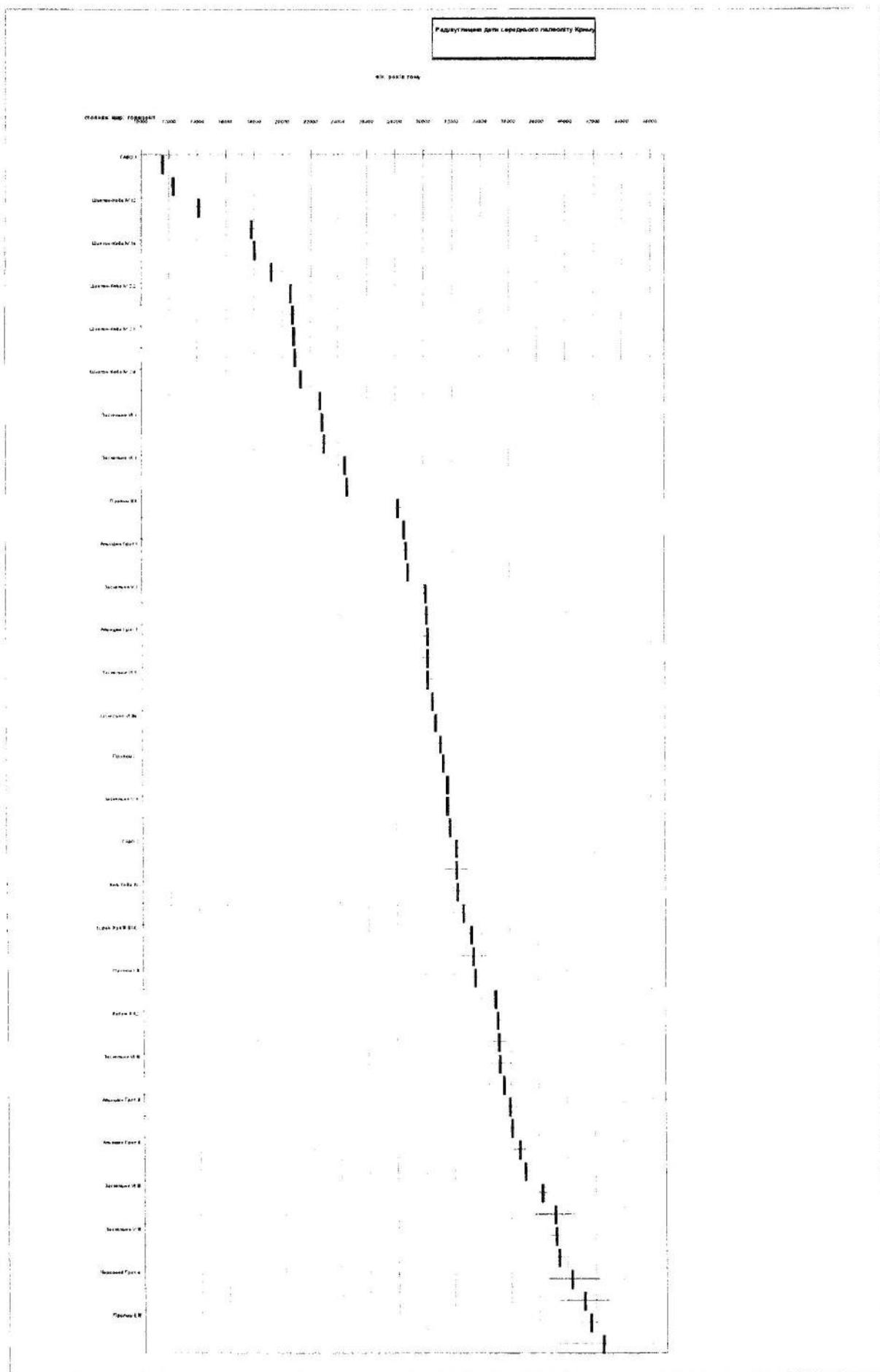

Рис. 3. Розподілення радіоуглецевих дат середнього палеоліту Криму.
 Fig. 3. Distribution of radiocarbon readings of Crimean Middle Paleolithic.

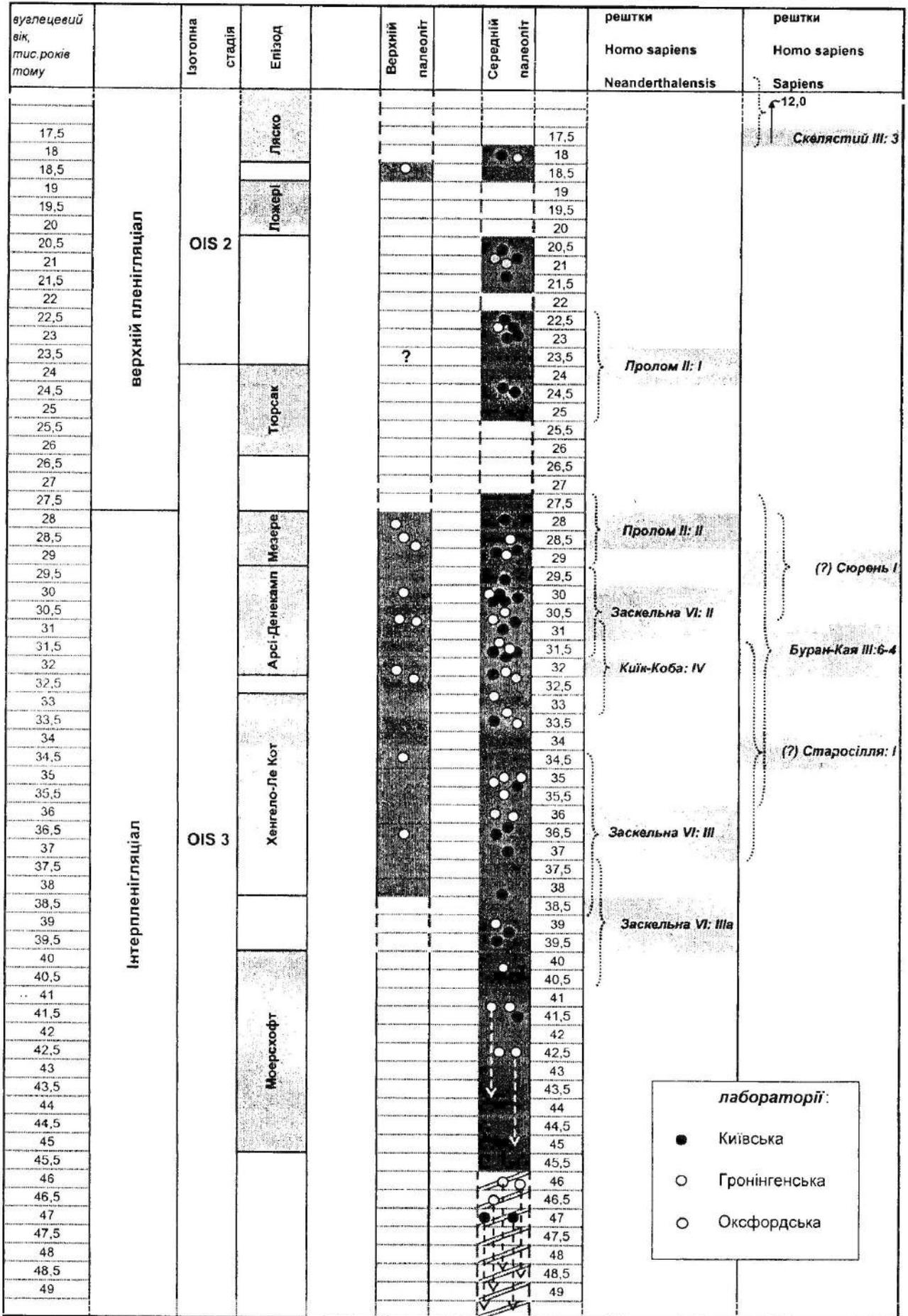
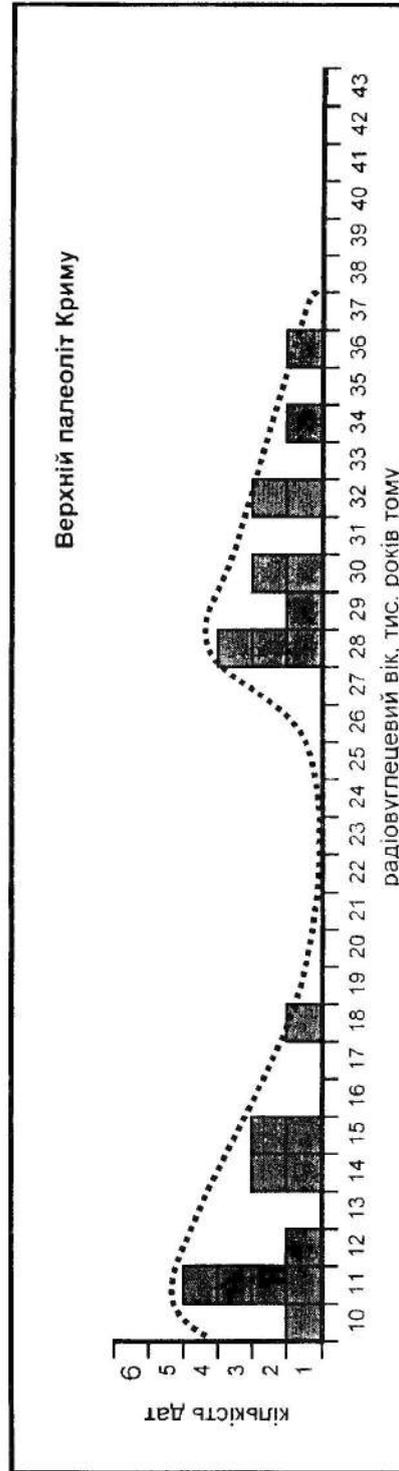
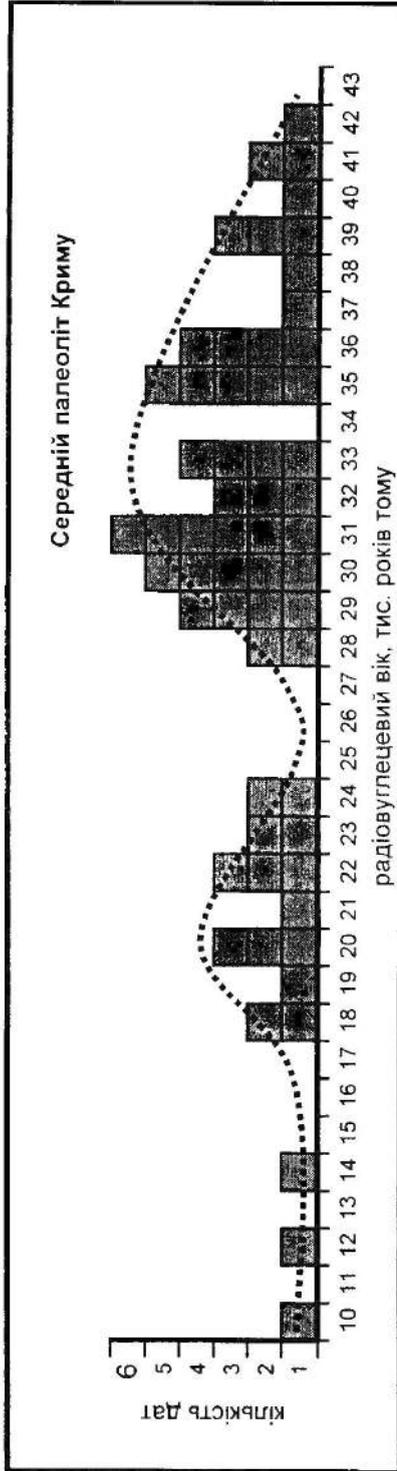

Рис. 4. Кримський палеоліт. Порівняння радіовуглецевої хронології пізньоплейстоценових стоянок і асоційованих решток викопної людини.

Fig. 4. Crimean Palaeolithic. Comparison of radiocarbon chronology of Late Pleistocene Crimean sites and associated human fossils.

Кількісний розподіл 80 звичайних та AMS C-14 датувань середнього і верхнього палеоліту Криму

Рис. 5. Кількісний розподіл 80 звичайних та AMS C-14 датувань середнього і верхнього палеоліту Криму
Fig. 5. Frequency distribution of 80 conventional and AMS C14 dates of Middle and Upper Palaeolithic of Crimea

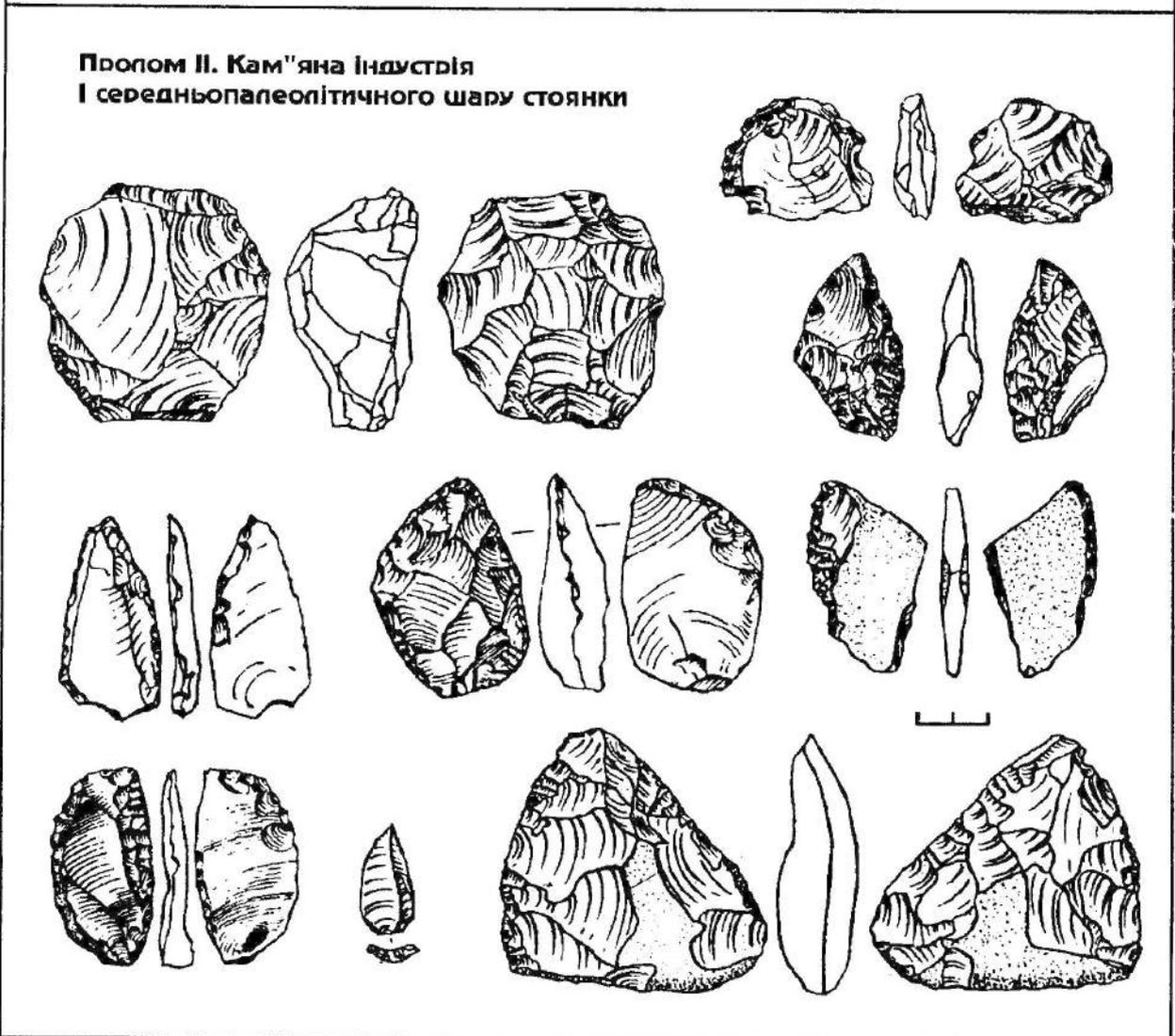
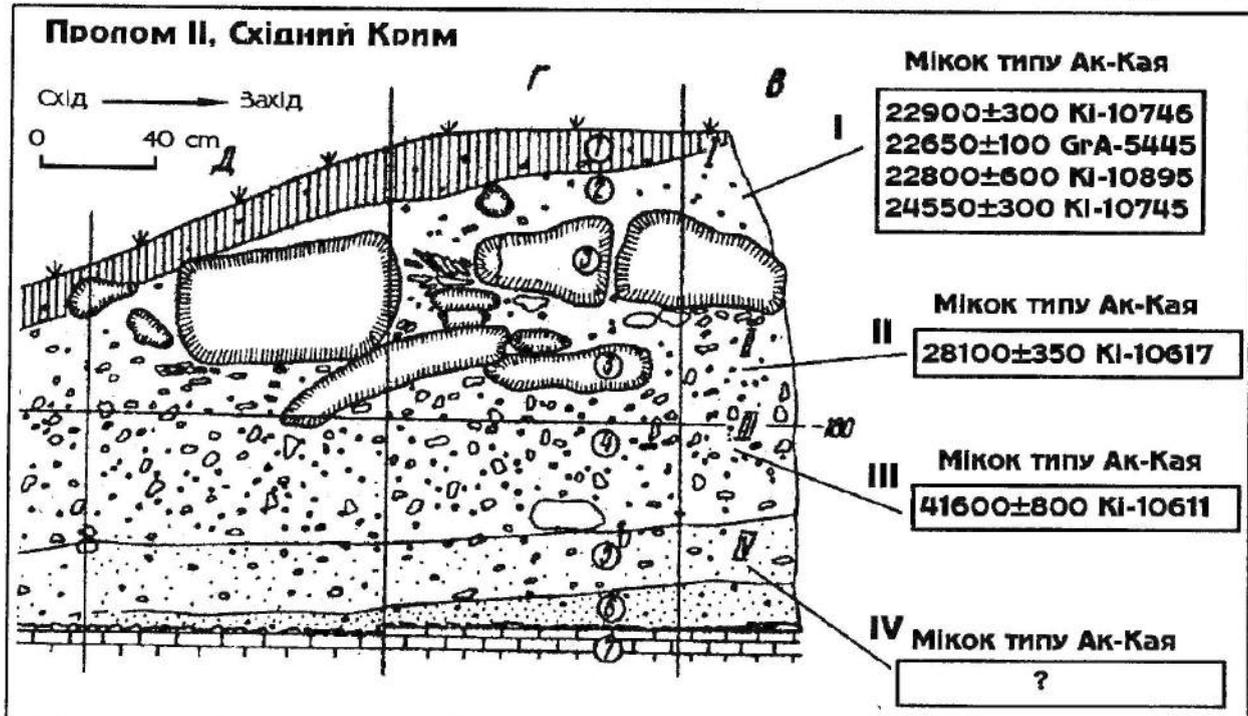

Рис. 6. Східний Крим. Багатшарова середньопалеолітична печерна стоянка Пролом II. Північна ділянка основного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Крем'яні вироби з I шару. (За Колосовим, Степанчуком, 1989).

Fig. 6. Eastern Crimea. Multilayered MP cave site of Prolom II. N section of the main profile with marked position of cultural layers and available absolute dates. Flint artifacts from layer I. (After Kolosov, Stepanchuk, 1989).

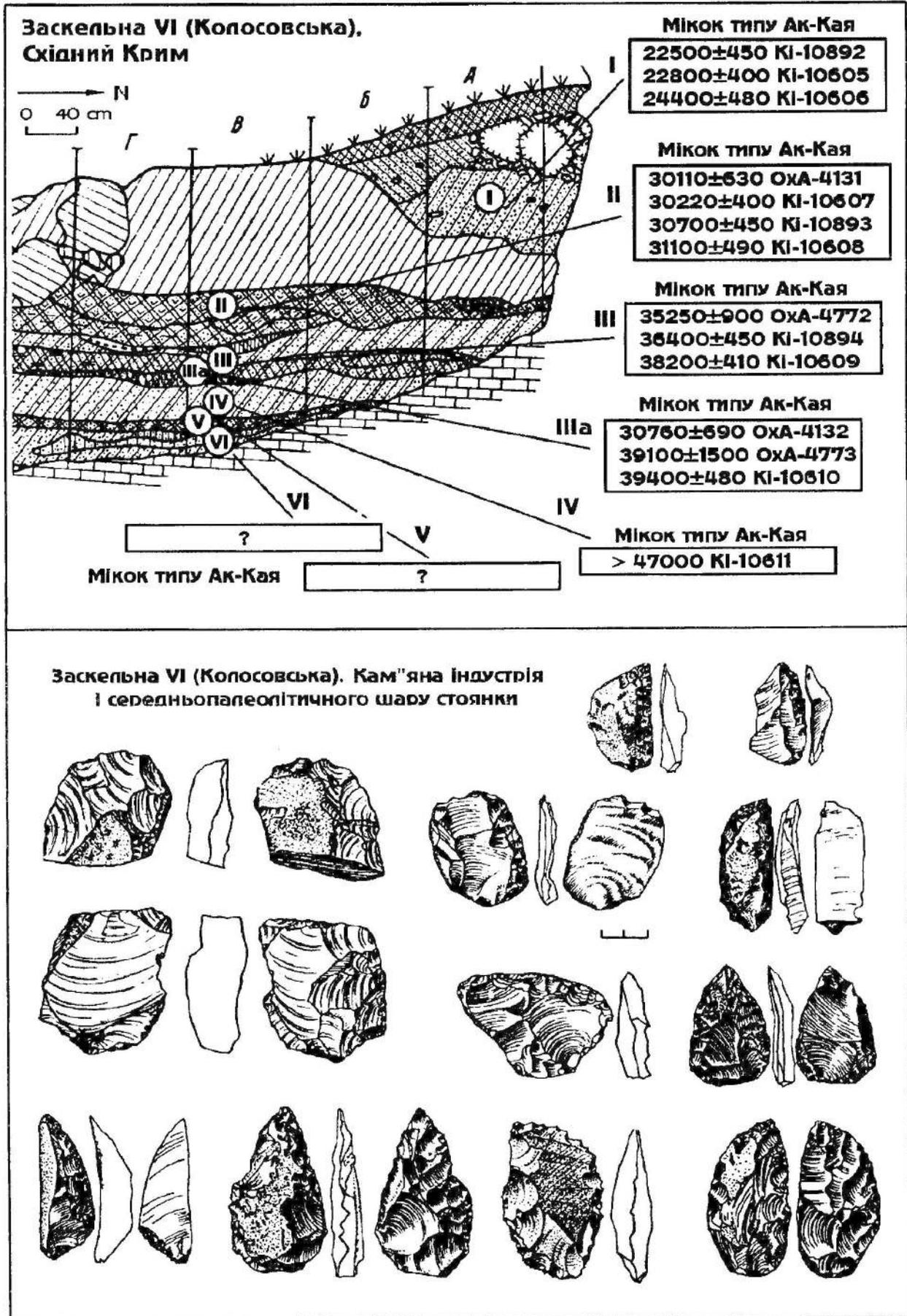

Рис. 7. Східний Крим. Багатошарова середньопалеолітична печерна стоянка Заскельна VI (Колосовська). Ділянка західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Крем'яні вироби з I шару. (За Колосовим, 1986).

Fig. 7. Eastern Crimea. Multilayered MP cave site of Zaskalnaya VI (Kolosovskaya). Section of Western profile with marked position of cultural layers and available absolute dates. Flint artifacts from layer I. (After Kolosov, 1986)

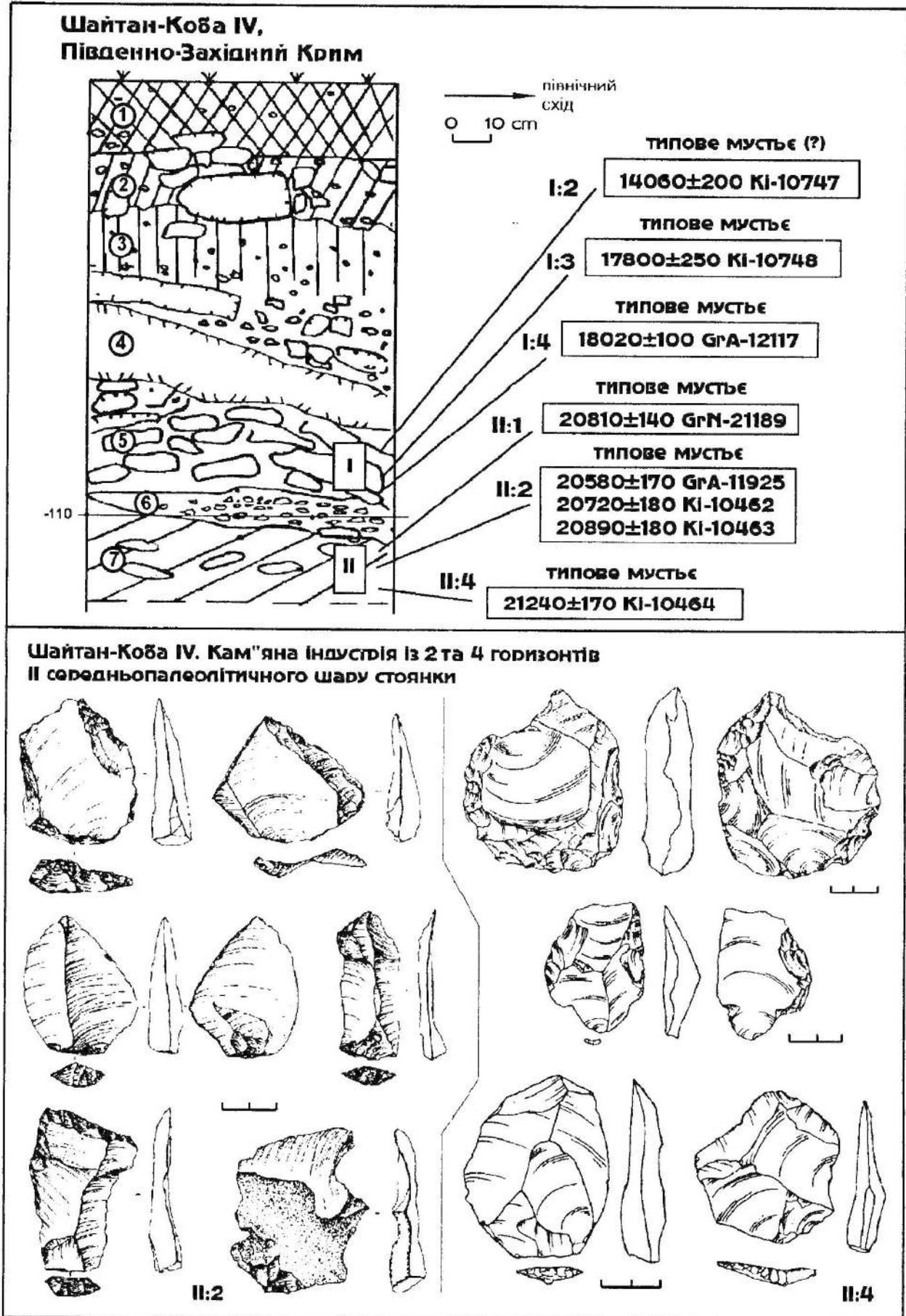

Рис. 8. Південно-Західний Крим. Багатошарова середньопалеолітична стоянка Шайтан-Коба IV. Ділянка північно-західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Крем'яні вироби із 2 та 4 горизонтів II шару.

Fig. 8. South-Western Crimea. Multilayered MP site of Shaitan-Koba IV. Section of the N-W profile with marked position of cultural layers and available absolute dates. Flint artifacts from the 2d and 4th horizons of layer II.

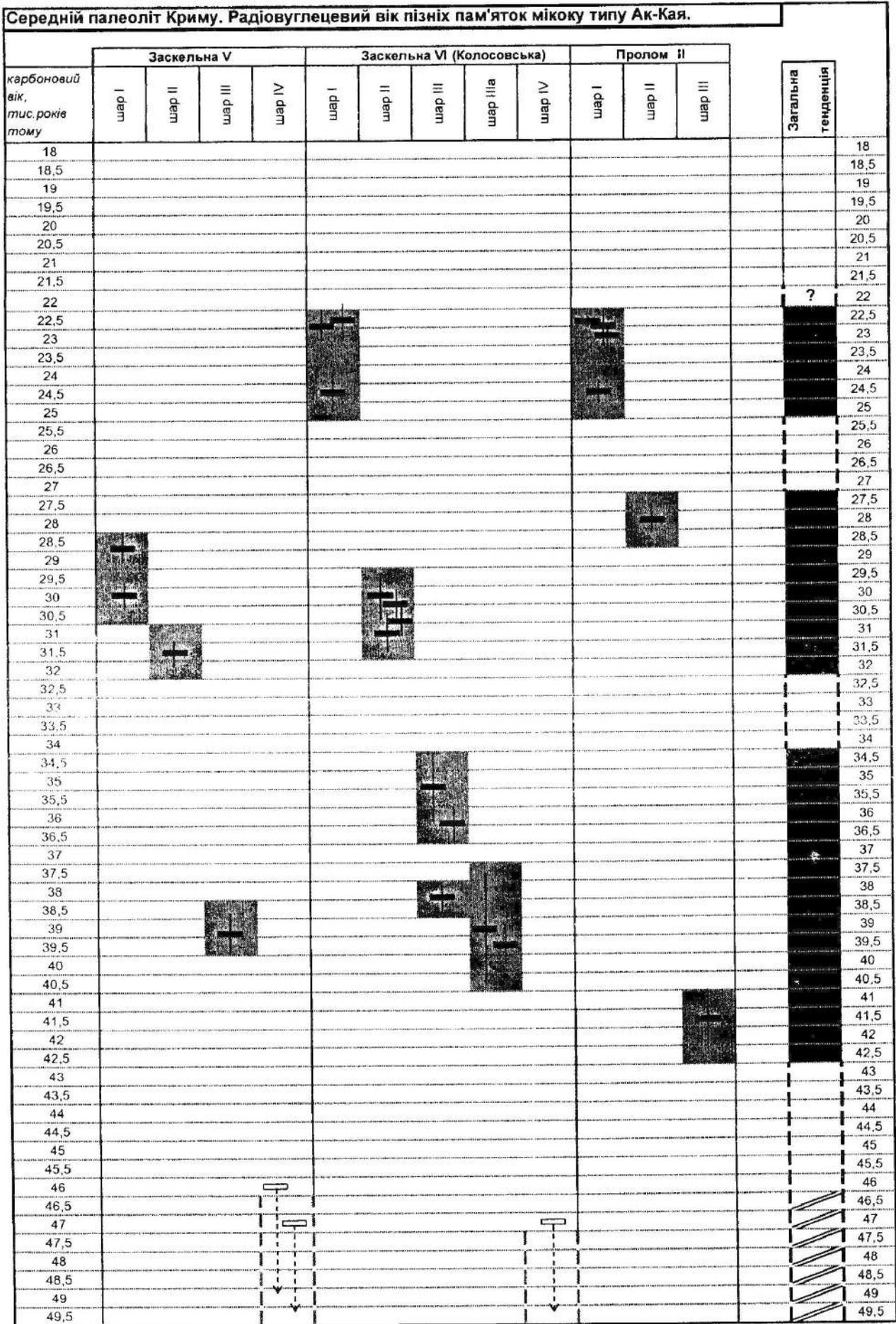

Рис. 9. Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пізніх пам'яток мікоку типу Ак-Кая.
 Fig. 9. Middle Palaeolithic of Crimea. Radiocarbon age of the late sites of Micoquian of Ak-Kaya type.

Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пізніх пам'яток пара-мікоку типу Киїк-Коба.

карбонівий вік, тис. років тому	Киїк- Коба		Пролом I		Буран-Кая III		Загальна тенденція
	шар IV	шар I	шар II	шар B1	шар B1/C		
18							18
18,5							18,5
19							19
19,5							19,5
20							20
20,5							20,5
21							21
21,5							21,5
22							22
22,5							22,5
23							23
23,5							23,5
24							24
24,5							24,5
25							25
25,5							25,5
26							26
26,5							26,5
27							27
27,5						?	27,5
28							28
28,5							28,5
29							29
29,5							29,5
30							30
30,5							30,5
31							31
31,5							31,5
32							32
32,5							32,5
33							33
33,5							33,5
34							34
34,5							34,5
35							35
35,5							35,5
36						?	36
36,5							36,5
37							37
37,5							37,5
38							38
38,5							38,5
39							39
39,5							39,5
40							40
40,5							40,5
41							41
41,5							41,5
42							42
42,5							42,5
43							43
43,5							43,5
44							44
44,5							44,5
45							45
45,5							45,5
46							46
46,5							46,5
47							47
47,5							47,5
48							48
48,5							48,5
49							49
49,5							49,5

Рис. 10. Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пам'яток пара-мікоку типу Киїк-Коба.

Fig. 10. Middle Palaeolithic of Crimea. Radiocarbon age of the sites of para-Micoquian of Kiik-Koba type.

Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пізніх пам'яток пара-мікоку типу Старосілля.

карбоновий вік, тис. років тому	Старосілля		ГАБО	Загальна тенденція	
	шар I	шар II	шар I		
18					18
18,5					18,5
19					19
19,5					19,5
20					20
20,5					20,5
21					21
21,5					21,5
22					22
22,5					22,5
23					23
23,5					23,5
24					24
24,5					24,5
25					25
25,5					25,5
26					26
26,5					26,5
27					27
27,5					27,5
28					28
28,5					28,5
29					29
29,5					29,5
30					30
30,5					30,5
31				?	31
31,5			■	■	31,5
32			■	■	32
32,5			■	■	32,5
33				■	33
33,5				■	33,5
34				■	34
34,5	■			■	34,5
35	■	■		■	35
35,5	■	■		■	35,5
36	■	■		■	36
36,5	■	■		■	36,5
37		■		■	37
37,5		■		■	37,5
38				■	38
38,5	■			■	38,5
39	■			■	39
39,5	■			■	39,5
40	■			■	40
40,5	■			■	40,5
41	■			■	41
41,5	■			■	41,5
42	■			■	42
42,5	■			■	42,5
43	■			■	43
43,5	■			■	43,5
44	■			■	44
44,5	■			■	44,5
45	■			■	45
45,5	■			■	45,5
46				■	46
46,5				■	46,5
47				■	47
47,5				■	47,5
48				■	48
48,5				■	48,5
49				■	49
49,5				■	49,5

Рис. 11. Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пізніх пам'яток пара-мікоку типу Старосілля.

Fig. 11. Middle Palaeolithic of Crimea. Radiocarbon age of the late sites of para-Micoquian of Staroselye type.

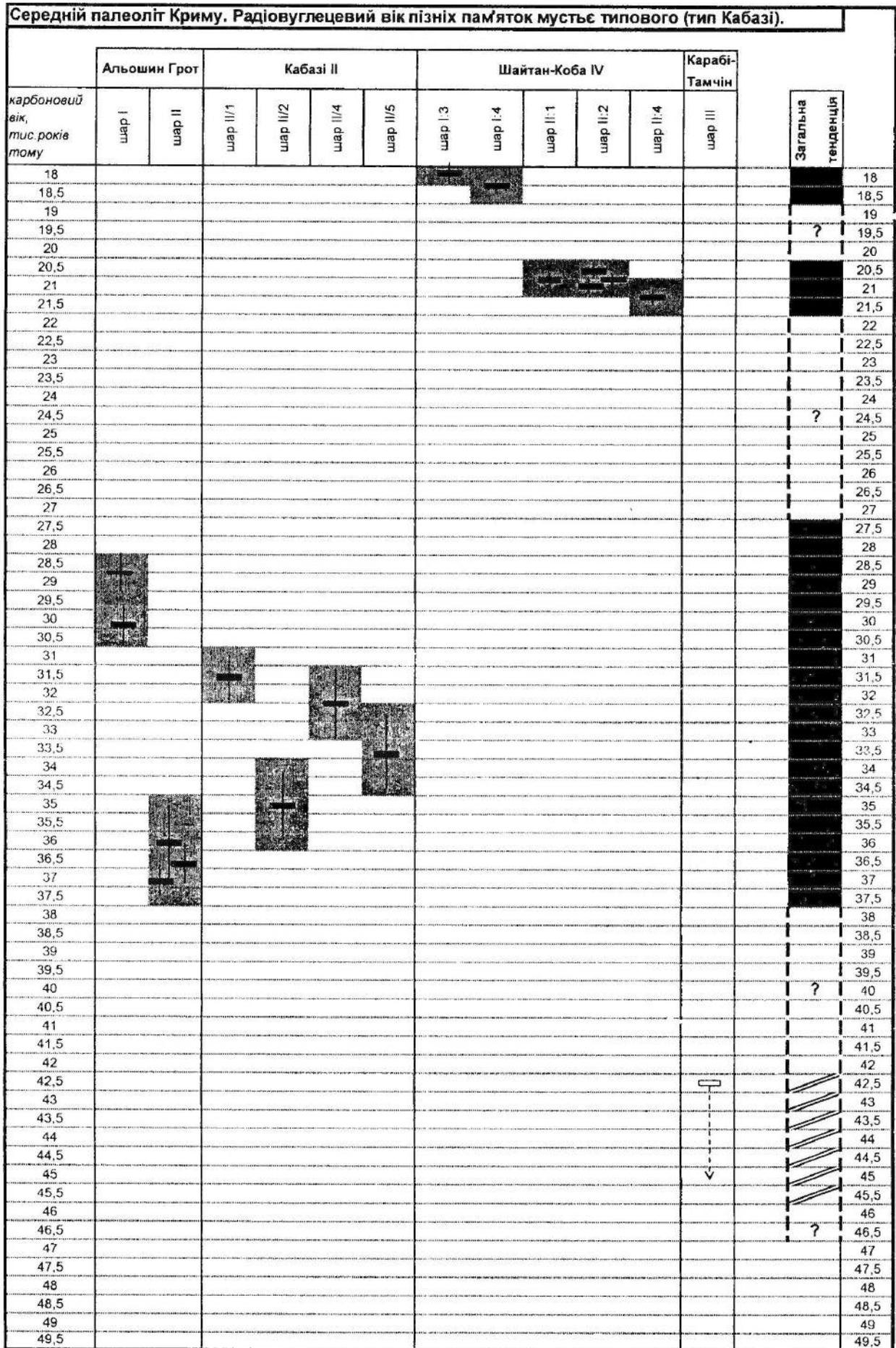

Рис. 12. Середній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пізніх пам'яток мустьє типового (тип Кабазі).

Fig. 12. Middle Palaeolithic of Crimea. Radiocarbon age of the late sites of Typical Mousterian of Kabazi type.

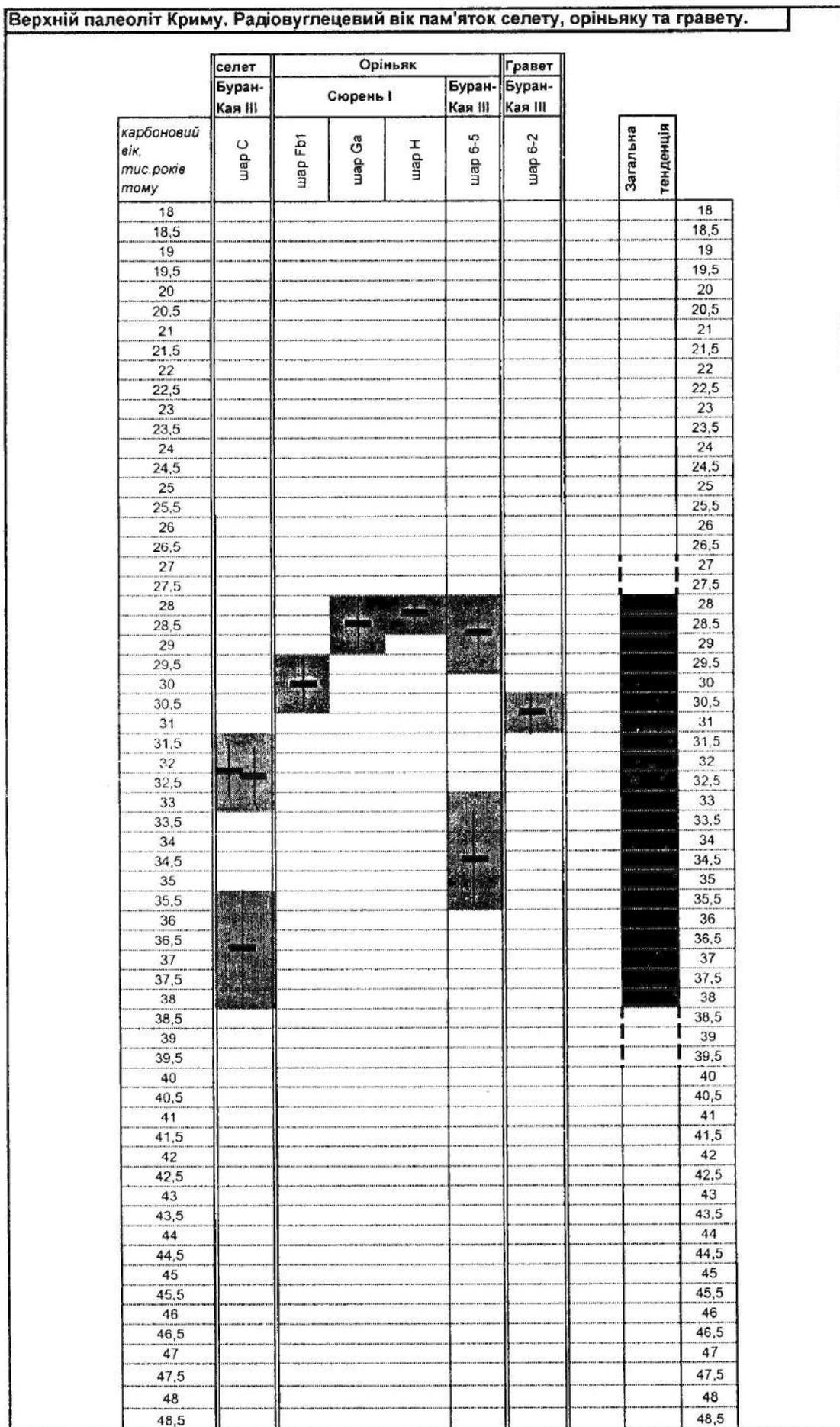

Рис. 13. Верхній палеоліт Криму. Радіовуглецевий вік пам'яток "східного селету", оріньяку та гравету.
 Fig. 13. Upper Palaeolithic of Crimea. Radiocarbon age of the sites of "Eastern Szeletian", Aurignacian, and Gravettian.

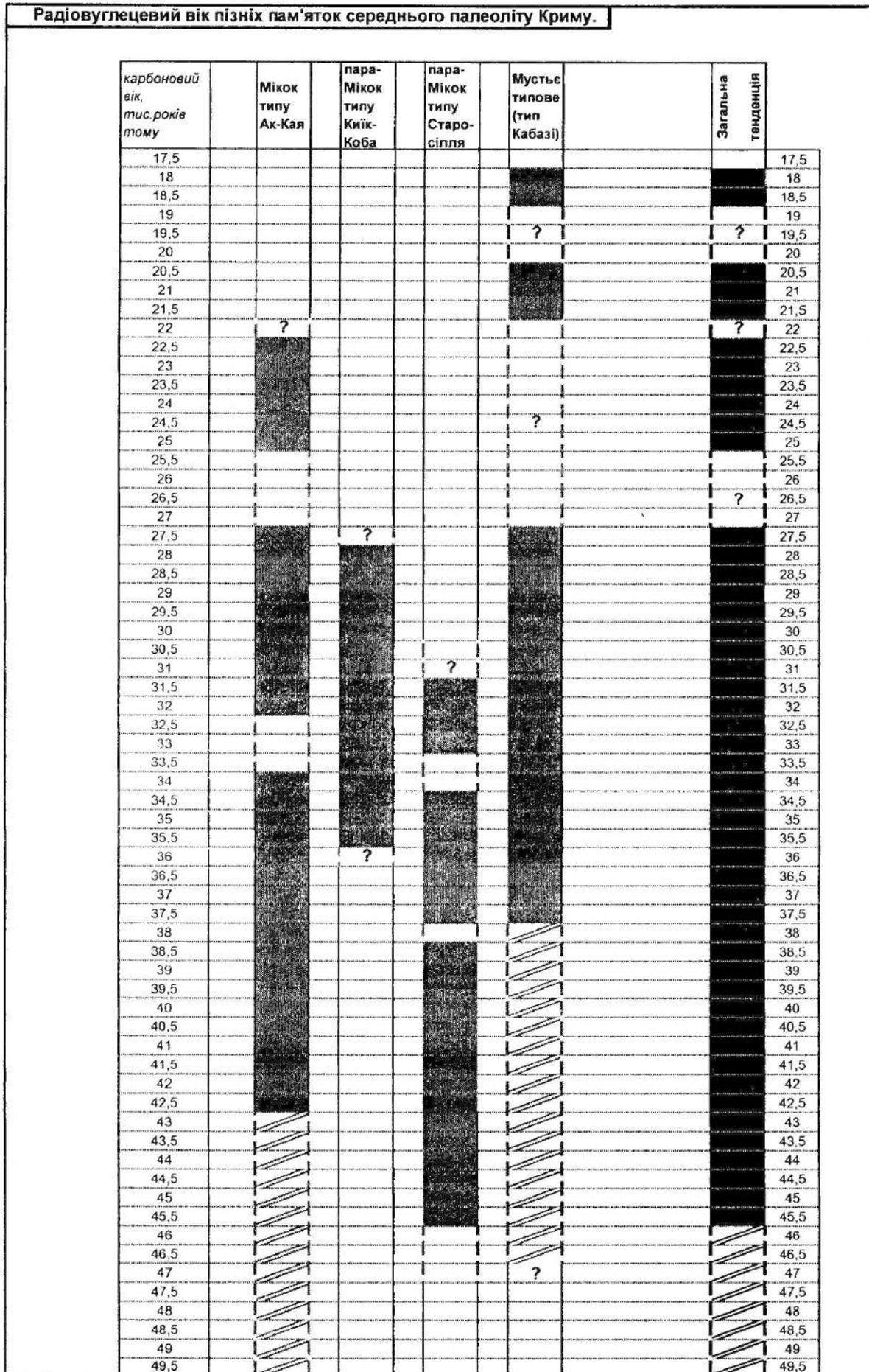

Рис. 14. Радіовуглецеві дати пізнього середнього палеоліту Криму.
 Fig. 14. Radiocarbon dates of the late Middle Paleolithic of Crimea.

**СТЕПАНЧУК В.М.,
КОЕН В.Ю.,
ГЕРАСИМЕНКО Н.П.,
ДАМБЛОН Ф.,
ЕЗАРТС П.,
ЖУРАВЛЬОВ О.П.,
КОВАЛЮХ М.М.,
ПЕТРУНЬ В.Ф.,
ПЛИХТ Й. ВАН ДЕР,
ПУЧКОВ П.В.,
РЕКОВЕЦЬ Л.І.,
ТЕРНЕР Х.Г.**

**БАГАТОШАРОВА СТОЯНКА
МІРА НА СЕРЕДНЬОМУ
ДНІПРІ:
ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ
РОЗКОПОК 2000 РОКУ**

**STEPANCHUK V.N.,
COHEN V.YU.,
GERASIMENKO N.P.,
DAMBLON F.,
HAESAERTS P.,
ZHURAVLEV O.P.,
KOVALYUKH N.N.,
PETROUGNE V.F.,
PLICHT J. VAN DER,
PUTSHKOV P.V.,
REKOVETS L.I.,
TURNER C.G.**

**THE MULTILAYERED OPEN-
AIR SITE OF MIRA IN MIDDLE
DNIEPER AREA:
THE MAIN RESULTS OF 2000
FIELD CAMPAIGN**

Стаття репрезентує результати дослідження нової пізньоплейстоценової стоянки Міра на Середньому Дніпрі. Подається інформація щодо літостратиграфії, палеонології, антракології, еволюції середовища, геохронології, тафномії, петрографії, фауни, антропології, археології. Обидва палеолітичні шари стоянки датуються 27-28 тис. років тому. Верхній шар містить залишки житла і індустрію зі змішаними середньо- і верхньопалеолітичними рисами, яка знаходить найближчі аналогії у пара-міоку Криму і городцівській культурі Дону. Нижній шар належить до кола гравецьких індустрій. Стоянка надає великий обсяг даних для відтворення процесу переходу від середнього до верхнього палеоліту на території Східної Європи.

Вступ

Стоянка Міра знаходиться на правому березі Дніпра в околицях с. Канівське Запорізького району і області, за 15 км на південь від Запоріжжя (47° 35' N; 35° 5' E) (рис. 1). Стоянка пов'язується з алювіальною терасою висотою 18-20 м над рівнем ріки і 40 м над рівнем моря. Тіло тераси розрізане невеликою балкою, орієнтованою по лінії південний схід – північний захід і відкритою до ріки. Перші знахідки були зроблені на схилі балки інженером І.Б. Писаревим у 1995 р. Розвідувальною зачисткою 1997 р. встановлене стратиграфічне положення знахідок палеолітичного часу. Роботами 2000 р. розкрито майже 16-метрову колонку відкладів, які містять рештки двох палеолітичних поселень і горизонт природної (?) пожежі між ними. Кожен із палеолітичних шарів досліджений на площі близько 60 кв. метрів. Додаткові стратиграфічні дослідження були проведені на стоянці у 2001 р. Результати робіт на Мірі опубліковані поки що лише попередньо або ж знаходяться у друці (Stepanchuk et al., 1998; Коен, Степанчук, 2000; Степанчук, Коен, 2001; Степанчук, у друці а; б; в; Haesaerts et al. in press).

Стратиграфія (П.Е., Н.Г.)

В процесі вивчення стоянки було отримано 11 поздовжніх і поперечних розрізів, різних за протяжністю й потужністю. Послідовність відкладів і геоморфологія балки вивчалися у 2000 г. Н.П. Герасименко. В 2001 г. Н.П. Герасименко та П. Езарцем досліджувалася західна частина північної стінки основного розкопу стоянки Міра (Рис. 2). Скорочений опис цього розрізу наведений нижче. Більш детальний опис див. Haesaerts et al., in press.

Підкомплекс ІА (шари 1 - 7)

1 (0.00-0.12 м) – степова підстилка; 2 (0.12-0.37 м) – світло-сірий піщано-супіщаний шар; 3 (0.37-0.54 м) – піщано-супіщаний темно-сірий А1' горизонт; 4 (0.54-1.05 м) – світло-сірий піщано-супіщаний шар з кротовинами і червороїнами; 5 (1.05-1.50 м) – темно-сірий суглинок, А1' горизонт; 6 (1.50-1.73 м) – сірий супісок, В' горизонт; 7 (1.73-2.00 м) – світло-палевий супісок, прослідковано С' горизонт.

Підкомплекс ІВ (шари 8-11)

8 (2.00-3.05 м) – бурий суглинок; Вt горизонт; 9 (3.05-3.80 м) – світло-бурий суглинок, перехідний Вt-С горизонт; 10 (3.80-4.10 м) – світло-палевий суглинок;

11 (4.10-4.50 м) – світло-палевий пісок, заповнення яру, який перерізає відклади 12 шару.

Підкомплекс ПА (шари 12-16)

12 (4.10-4.45 м) – сіро-бурий піщано-супіщаний горизонт ініціального ґрунту; 13 (4.45-5.00 м) – світло-сірий суглинок; 14 (5.00-5.40 м) – світло-сірий пісок; 15 (5.40-6.20 м) – світло-бурий супісок з домішкою гідроксидів Fe та Mn; 16 (6.20-6.90 м) – світло-сірий шаруватий пісок.

Підкомплекс ПВ (шари 17 і 18)

17 (6.90-7.60 м) – темно-бурий суглинок з плямами окислу заліза та марганцю; 18 (7.60-8.10 м) – сірий суглинистий пісок; початковий гідроморфний ґрунт.

Підкомплекс ПС (шари 19-21)

19 (8.10-9.50 м) – світло-сірий тонкий алювіальний шаруватий пісок; 20 (9.50-10.00) – світло-сірий алювіальний шаруватий пісок з прошарками глею, насиченого гідроксидами заліза; локальними інволюціями та кріотріщинами до 30 см довжиною; 21 (10.16-10.30 м) – прошарки зеленкувато-сірого суглинку і білого піску; утворюють складну систему кишень та петель; пересікаються смугами гідроксиду заліза.

Комплекс III (шари 22-27)

22 (10.30-10.44 м) – сірий суглинок з прошарками сажі та дрібними вугликами; 23 (10.44-10.47 м) – білий мілко зернистий пісок; 24 (10.47-10.64 м) – світлий буро-сірий суглинок. Верхня частина (горизонт А1) включає рештки I археологічного шару. Наступне скупчення вугілля зафіксоване в нижній частині 24 літогоризонту (шар природної пожежі II/1); 25 (10.64-10.68 м) – світло-сірий пісок; 26 (10.68-10.73 м) – світлий буро-сірий суглинок подібний літогоризонту 24, місцями у верхній частині простежується тонкий сіро-коричневий А1 горизонт; 27 (10.73-10.85 м) – світлий буро-сірий супісок, з великою кількістю червороїн та кореневищ, в верхній частині з тонким А1 горизонтом, з яким пов'язаний археологічний шар II/2.

Комплекс IV

28 (10.85-14.85 м) – світло-сірий дрібний пісок, що чергується з зеленкувато-сірими суглинками, із смугами гідроксиду заліза.

Палінологія (Н.Г.)

Вдалося виділити лише невелику кількість пилку, до того ж, тільки з кількох шарів комплексу III (шари 27-22) та підкомплексу ПВ (шари 18 та 17).

Шар 27 містив 34 зерна, представлені в основному *Cyperaceae* та *Gramineae*, *Rosaceae* поодинокі; є кілька спор *Bryales* та *Lycopodiaceae*, та одне зерно *Pinus*.

Шар 26 – найбагатший на пилко – надав 82 зерна. Суттєво переважає пилко трав'янистих: *Gramineae*, *Cyperaceae*, *Ranunculaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Lamiaceae*, *Apiaceae*, *Asteraceae*, *Cichoriaceae* and *Artemisia*. Пилко деревних (10%) представлений *Pinus* та *Betula*. Представлений пилко *Betula sect. Nanae et Fruticosae* та кілька спор *Bryales* та *Lycopodiaceae*.

Нижня частина шару 24 (археологічний II/1) дав лише 25 зерен, у тому числі *Pinus*, *Betula*, *Gramineae*,

Cyperaceae, *Asteraceae*, *Artemisia* and *Bryales*; 11 зерен сосни – обпалені. Є зерно *Betula sect. Nanae et Fruticosae*. Середня частина шару 24 дала 31 зерно трав'янистих (*Gramineae*, *Ranunculaceae*, *Rosaceae*, *Asteraceae*, *Artemisia*) та *Bryales*. Зразок з верхньої частини шару 24 (археологічний I) містив 42 зерна, де переважали *Asteraceae* (70%) і були представлені *Pinus*, *Juniperus*, *Gramineae*, *Cyperaceae*, *Lamiaceae*, *Butomaceae* та *Bryales*. Сама верхня частина шару 24 (40 зерен) демонструє численний, частково обпалений, пилко *Pinus* (12%). Серед трав'янистих домінують *Asteraceae*, супроводжені *Gramineae*, *Cyperaceae*, *Ranunculaceae*, *Rosaceae* та *Apiaceae*.

Шар 23 надав лише 21 зерно *Gramineae*, *Artemisia* та *Ephedra*.

Шар 22 (36 зерен) характеризується травами: *Gramineae*, *Cyperaceae*, *Rosaceae*, *Lamiaceae*, *Apiaceae*, *Asteraceae*, *Cichoriaceae*. Домінують *Cyperaceae* та *Asteraceae*. Є поодинокі зерно *Pinus* та відносно численні спори *Bryales*.

Шари 18 та 17 підкомплексу ПВ містили, відповідно, 29 та 47 зерен та спор. Деревний пилко представлений *Pinus*, *Alnus* (переважає), одне зерно *Salix*; пилко трав'янистих представлений *Cyperaceae* (домінує), *Gramineae*, *Rosaceae* та *Lamiaceae*; спори *Polypodiaceae* досить численні.

Нечисленність даних зумовлює попередній характер реконструкції процесу еволюції рослинності.

Під час функціонування поселення у шарі II/2 середовище характеризувалося розвитком заплавної злакових та осокових ценозів.

Пізніше, під час накопичення шару 26, злакові та осокові були поширені у більш низьких ділянках заплави, в той час як підвищені ділянки займало лугове різнотрав'я. Домінування складноцвітних добре співвідноситься з початковими процесами утворення ґрунту. Незважаючи на присутність рослин, які заселяли свіжі алювіальні поверхні, пилко сосни і берези вказує на можливість наявності цих дерев неподалік від поселення.

Така ж рослинність продовжувала існувати під час накопичення 24 шару. Рештки пожежі (II/1) слугують безпосередньою вказівкою на наявність деревної рослинності в районі стоянки. Верхня частина шару 24 (археологічний шар I) демонструє поширеність складноцвітних. Пилко *Butomaceae* вказує на періодичне затоплення території стоянки. Пізніше лугове різнотрав'я стає більш різноманітним; в районі стоянки ймовірним є наявність сосни та яловцю, береза відсутня.

Надалі клімат стає більш посушливим, на що вказують поява ефедри та відсутність різнотрав'я в шарі 23. Оскільки шар 23 фіксує епізод високого паводку, можна припускати, що вказаний склад характеризує не локальну рослинність, а регіональний фон.

Напроти, склад пилку 22 шару (лугова рослинність) знову відображає локальну ситуацію з рослинністю в районі стоянки.

Нарешті, дані по пилку з шарів 18 і 17 гідроморфних ґрунтів підкомплексу ІІВ демонструють наявність асоціації вільхи та папороті, тобто поширеність рослинності типу цілком відмінного від лугових співтовариств, які існували впродовж формування комплексу ІІІ.

Антракологія (Ф.Д.)

З метою визначення породи дерев вивчалася три серії деревного вугілля, які походять із шару І (верхня третина літологічного горизонту 24), шару ІІ/1 (низи горизонту 24) та ІІ/2 (верхня частина горизонту 27). Зразки оброблялися відповідно до спеціальної методики [Dambon et al., 1996]. За особливостями будови деревини встановлюється, що всі вивчені фрагменти належать сосні. Точне визначення на рівні виду утруднене, але це напевно або *Pinus sylvestris*, або *Pinus tugo*. Обидва ці види добре пристосовані до жорстких кліматичних умов з низькими температурами, сильними вітрами, сніговими опадами та засухами.

Абсолютне датування (Н.К.)

На сьогодні існує 14 звичайних та акселерованих радіовуглецевих дат, отриманих у Київській та Гронінгенській лабораторіях (Табл. 12). Подібність результатів, отриманих у різних лабораторіях на основі застосування різних методик свідчить на користь відносної надійності отриманих результатів у рамках абсолютної хронологічної шкали по радіовуглецю. Виходячи з наявних даних, обидва послідовні палеолітичні заселення стоянки і природна пожежа між ними можуть бути віднесені до часового проміжку між 27-28 тис. років тому. Судячи з датувань І, ІІ/1 та ІІ/2 шарів, вони розділені невеликими проміжками часу. Радіохронологічні дані про швидке накопичення седиментів комплексу ІІІ не суперечать геологічним даним.

Еволюція навколишнього середовища (Н.Г., П.Е.)

Дані по стратиграфії, седиментології, педології, палеоботаніці та абсолютній хронології дозволяють запропонувати наступну реконструкцію навколишнього середовища стоянки Міра.

Літологічний шар 28 відноситься до алювію тераси Дніпра і належить до фації перехідної між русловою та береговою.

27-22 шари належать до берегової фації терасового алювію і містять три початкові гумусові ґрунти (верхи 27, 26, 24 шарів). Піщані прошарки 25 і 23 шарів маркують високі повені. Палеолітична людина вперше з'явилася в урочищі на рівні формування ґрунту у верхах 27 шару (археологічний шар ІІ/2) в оточенні трав'янисто-осокової рослинності. Вдруге місцевість, на цей час характеризується луговими ценозами з окремими соснами і березами (в тому числі карликовими), заселяється на рівні низів А1 горизонту 24 шару (археологічний шар І). Таким чином, обидва епізоди заселення асоціюються з процесами ґрунтоутворення, що припускає швидке перекидання решток життєдіяльності і сприяє гарному їх

збереженню. В обох випадках поселення розташовувалися на певній відстані від схилу долини ріки, скоріш за все неподалік від русла. 23 шар містить степові елементи рослинності, але оскільки накопичення шару пов'язане з великою повинню, ці елементи скоріше вказують на тип оточуючих урочище ландшафтів. В цілому ІІІ комплекс демонструє доволі гомогенну послідовність седиментаційних епізодів в умовах відносно холодного клімату. Згідно з радіовуглецевим датуванням цей період співвідноситься з поступовим переходом від середнього до пізнього пленігліціалу.

Шари 20 і 19 фіксують перехід від заплавної до руслової фації. Зміна гідрологічного режиму, можливо, пов'язана з похолоданням. Таке припущення підтверджується наявністю кріотурбацій у низах 20 шару.

Шари 18 і 17 демонструють два гідроморфні ґрунти, які утворилися в умовах заплави. Рослинність представлена вільхою та папороттю, поодинокими вербами та осокою. Особливості ґрунтів і рослинності свідчать про доволі вологий холодний клімат під час, можливо, доволі невираженого інтерстадіалу, який, виходячи із східно-карпатських аналогій, може датуватися десь близько 23 тис. років тому.

Шари 16-12 і 11-8 відносяться до пленігліціалу. Шар 16 складений еоловими пісками, що свідчить про інтенсивні вітри та дуже слабкий рослинний покрив на ділянках, які зазнавали дії потоків води внаслідок крайової міграції ріки по алювіальній долині. Разом з тим, ознаки певного пом'якшення клімату демонструють шари 15-13. Шар 12 (початковий ґрунт) можливо корелюється з коротким інтерстадіалом. Після цього знову домінують еолові процеси (шар 11) і рослинний покрив занепадає. Шар 10 і частково 9 і 8 зазнали дії кріосортингу. Шар 8 сформувався в ранньому голоцені. Не виключено, що в цей час урочище було заліснене.

Верхня частина колонки Міри фіксує почергову зміну ґрунтів (шари 6, 5, 3, 1) та еолових пісків (шар 7, 4, 2). Накопичення пісків над лісовим ґрунтом 8 шару свідчить про повернення засушливих умов з великою інтенсивністю вітрів. Шари 6 та 5 являють собою бороший чорнозем, який сформувався в умовах густої трав'янистої рослинності з окремими ділянками, порослими сосною (суббореал). Надалі короткі періоди засушливого клімату (шари 4 і 2) змінювалися більш помірними умовами (ґрунт типу чорнозему шару 3 (ранній субатлантик) і поверхневий ґрунт шару 1).

Тафономія археологічних шарів (В.С.)

Геологічний аспект

Літологічні шари, що включають рештки археологічних шарів, не надають ніяких вказівок щодо інтенсивної водної ерозії і кріогенних перетворень. Положення решток на практично горизонтальній поверхні унеможливило дію схилових процесів під час нагромадження решток обох палеолітичних заселень і в після-аккумуляційний період. Певні, але, на щастя, крайові ділянки археологічних шарів були ймовірно

порушені сучасним яром. Процеси схилової гравітації також вплинули на зміну початкового положення решток на ділянках, близько розташованих до краю сучасного яру. Однак, ці процеси не вплинули на основну досліджену ділянку археологічних шарів. В цілому, наявні свідчення дозволяють оцінити ступень збереженості стоянки як дуже гарний з геологічної точки зору.

Палеонтологічний аспект

Для оцінки ступеня після-акумуляційних порушень були використані різні підходи, більшість з яких, зокрема, були застосовані до матеріалів французької нижньопалеолітичної стоянки Cagny l'Épinette [Dibble et al., 1997].

Аналіз орієнтації довгомірних решток фауни з археологічних шарів дозволяє стверджувати їх випадковий розподіл у просторі. Немає ніяких вказівок порушення їх положення внаслідок дії водних потоків.

Знахідки у шарі I груп кісток в анатомічній зв'язці свідчать про мінімальний рівень після-акумуляційного перевідкладення.

Є очевидна неузгодженість в просторовому розподілі "м'ясних" і "не м'ясних" частин скелетів великої і середньої фауни. Кінь і хижакі становлять переважну частку фауністичних решток. Кінь представлений практично всіма частинами кістяка, у той час як рештки хижаків включають тільки черепні кістки і дистальний відділ кінцівок. Існує очевидна неузгодженість просторового розподілу різних категорій решток хижаків. Виразне просторове сортування різних частин кістяка тварин одного виду і однакових частин кістяків різних видів навряд чи можна пояснювати дією природних агентів.

Численність нарізок, зарубок і т. ін., разом із наявністю артефактів, вироблених з фрагментів кістки, є прямим свідченням на користь антропогенної природи палеонтологічних решток. Частина пошкоджень, зокрема наскрізна діра у підвздошній кістці коня скоріш за все виникла під час полювання.

В цілому тафономічний аналіз палеонтологічної серії дає можливість розглядати діяльність людини як основний фактор нагромадження решток фауни. Існують прямі вказівки пов'язаності фауністичних і кам'яних предметів. Природні умови в районі стоянки після нагромадження решток життєдіяльності, а саме інтенсивне проникнення вологи у культуро-вміщуючі горизонти, призвели до поганого стану збереження кістки, але не має ніяких вказівок на скільки-небудь істотні зміни початкового положення кісток.

Аспект кам'яної індустрії

Крем'яна серія шарів I і II/2 характеризується дуже гарним станом збереженості. 99 відсотків кременів - не патиновані. Поверхні артефактів не обкатані і виглядають дуже свіжими. Відсутня неправильна ретуш на гранях, а також інші вказівки дії водних потоків. 10 відсотків патинованих кременів безсумнівно пов'язані з пере-використанням вже патинованих фрагментів, решта патинованих предметів, водночас, перепалені.

Серія шару I нараховує більше 53 тисяч кременів, 97 відсотків яких представлені лусочками. Серія шару II/2 нараховує 163 предмета, 148 з яких - дрібні луски. З одного боку, ці дані свідчать про практичну неушкодженість шарів; з іншого - вказують на екстра-інтенсивне використання крем'яної сировини. Знахідки просторово дискретних невеликих серій дрібних лусок, які з'явилися в результаті реутилізації патинованих окремоостей сировини, а також досить численні приклади крем'яних складаників свідчать про практичну непошкодженість решток палеолітичних поселень. Слід наголосити на наявності компактних мікроскупчень лусочок - відходів підправки та переоформлення знарядь. Індивідуальні особливості сировини таких мікроскупчень дозволяють припускати ймовірність дискретних епізодів модифікації окремих знарядь.

Порівняння розподілу різних категорій знарядь - наприклад, двобічних виробів, скребачок, скребел, вістер, знарядь на мікро-відщепках - ясно вказує на існування просторово незалежних ділянок їхньої порівняно високої концентрації. Чітке дугоподібне скупчення ретушованих артефактів шару I зафіксоване на лініях кв. 21-22 В-Ж; зафіксована також висока концентрація знарядь у кв. 25 Д.

Існує чітка різниця в просторовому розподілі петрографічно різних артефактів. У той час як кремені переважної групи Ia1 представлені повсюди на розкопаній площі шару I, артефакти груп Ia-b (A, B, C, і D) локалізуються в межах кількох окремих ділянок. Причини такої локалізації навряд чи можуть пояснюватися дією природних чинників.

Шар I містить численні дрібні (до 15 мм) фрагменти різних порід каменю. Вони повністю відсутні в шарах II/1 і II/2, відклади яких просіювалися так само, як і відклади I шару. Цей факт дозволяє зробити висновок про відсутність переміщення навіть найдрібніших решток з одного археологічного шару в інший.

В цілому тафономічний аналіз кам'яної серії решток може бути підсумований у такий спосіб. Стан збереженості крем'яних і кам'яних артефактів занадто високий, щоб припускати скільки-небудь суттєву дію фактору вторинної ерозії. Співвідношення закінчених і фрагментованих предметів, екстраординарна чисельність маленьких і дрібних відходів кременеобробки, нормальний метричний розподіл крем'яних артефактів, присутність складаників, особливості просторового розподілу артефактів різного розміру, просторова диференціація артефактів, виготовлених з різної сировини, просторова диференціація різних категорій інвентаря, - все це одноголосно свідчить про мінімальний рівень пошкодження археологічних шарів природними чинниками в після-акумуляційний період існування стоянки.

Гомогенність археологічних шарів I і II/2 (В.С.)

У випадку з Мірою, ми маємо справу з добре збереженою стоянкою. Відсутність ознак перевідкладення і практична непошкодженість решток

свідчить про високий потенціал стоянки для відтворення різних аспектів палеолітичного способу життя. Питання про гомогенність (або про незмішану природу) шарів має особливе значення в цьому відношенні. Дані щодо горизонтального і вертикального розподілу решток, разом із свідцтвами перекривання окремих об'єктів, дають певний ключ до цієї проблеми.

Зони інтенсивної концентрації знахідок і об'єктів у різних шарах просторово не перекриваються, або перекриваються лише частково. Знахідки і об'єкти I шару тяжіють до південно-східного сегменту розкритої площі. Об'єкти I шару не демонструють прикладів перекривання. Об'єкти шару II/1 тяжіють до північно-західного сегмента розкопаної площі і відсутні на ділянках основної концентрації решток перекриваючого шару I. Знахідки й об'єкти шару II/2 виступають у межах двох окремих скупчень. Однак, лише одна пляма просторово співпадає з основною концентрацією I шару, але відділена від цього останнього горизонтом II/1 без будь-яких об'єктів.

Найбільш компактний по вертикалі шар II/2 має середню товщину близько 3 см. Найменш компактний шар I має середню товщину від 7 до 9 см, у той час як середня товщина шару II/1 – 4-5 см. Шар I дає найбільше число вказівок ймовірного переміщення решток малого розміру у вертикальному напрямку, це пояснюється і антропогенним чинником, і процесами біотурбації. Як встановлено, мігрували найбільш дрібні артефакти, у той час як великі лишалися *in situ*, про що і свідчить наявність основного горизонту знахідок. В цілому немає підстав вважати, що будь-яка частка палеолітичних решток переміщалися з шару в шар.

Відсутність свідцтв перекривання об'єктів у межах одного поселення, просторова невідповідність скупчень решток у різних шарах, відсутність свідчень міграції артефактів з шару у шар, - дозволяють припускати гомогенний характер обох "культурних" шарів стоянки: і I і II/2. Таким чином, є всі підстави для того, щоб розглядати рештки обох палеолітичних поселень як справжні жилі поверхні, серед яких структура шару I є прикладом більш інтенсивної експлуатації території.

Опис археологічних шарів: об'єкти, культурні рештки і просторовий розподіл (В.С.)

Шар I

Аматорські розкопки суттєво зруйнували шар на ділянці близько 9 кв. м. Як можна помітити, концентрація знахідок є інтенсивнішою в південно-східному сегменті розкопу, на лініях кв. 21-26 В-Ж. Лінія кв. 30-35 В у північно-західному сегменті дала значно менше решток, представлених головним чином фауною (рис. 3). Цілком очевидно, що площа поселення не розкрита розкопками повністю.

Серед 31 об'єкту I шару маємо шість господарських ям, 12 ямок від кілків, чотири тимчасові вогнища. Наступні шість ям є або господарськими, або слугували для кілків. Ще одна яма різко відрізняється за вмістом і, як здається, не є утилітарною. Призначення цього

об'єкту не з'ясоване. Деякі риси дозволяють припускати свого роду ритуальну функцію цього об'єкта. Крім того в шарі зафіксовані рештки повністю або частково обгорілих дерев'яних об'єктів.

Ямки для кілків відрізняються за деталями. Кінці паль чи жердин були тупі або загострені. Загострені кінцівки - або конічні, або пірамідальні. Більшість паль обпалювалася перед встановленням. Забутівка з кісток ймовірно використовувалася для зміцнення пальової конструкції. Іноді палі встановлювалися попарно, одна поруч з іншою. Діаметр ямок від кілків варіює між 3 і 16 см.

Шар демонструє досить чітку картину диференціації у розміщенні решток мегафауни. Просторове неспівпадання в розподілі і чисельності кісток дистального і проксимального відділів кінцівок, ребер, хребців, фрагментів черепа свідчить про наявність спеціалізованих ділянок по розбиранню здобичі і подальшому споживанню. Є можливість розрізнити дискретні епізоди такої діяльності, тобто використання окремих м'ясистих частин туші. Просторовий розподіл решток хижаків також свідчить про наявність двох ділянок, різних у господарському сенсі. Південно-східний сегмент розкопаної площі постачає переважно рештки їстівних частин коней і бізона, а також зуби (разом з фрагментами нижніх щелеп) хижаків, у той час як на північно-західному сегменті зосереджені рештки кінцівок хижаків і менш цінних частин туш великих тварин.

Розподіл кам'яних матеріалів також демонструє просторову диференціацію у межах структури поселення. Так, ретушовані предмети і відходи кременеобробки найчастіше зустрічалися в південно-східній частині дослідженої площі. Ця ділянка також багата на ретушери з кістки, як правило пов'язані з численними крем'яними відходами, що є виразною вказівкою на місця виготовлення і переоформлення знярядь. Той факт, що орнаментовані кістяні предмети також тяжіють до південно-східного сектора розкопу, - може бути розцінений як вказівка на те, що найбільш важливі в сенсі соціальної активності ділянки поселення були розташовані саме на цій ділянці.

Отримані дані ведуть до висновку про складний характер структур, виявлених у шарі I стоянки Міра. Концентрація і розподіл ямок від кілків вказують на існування жилої конструкції на ділянці південно-східного сегменту розкопу. Закономірності просторового розподілу різних категорій знахідок вказують на дискретні епізоди господарської діяльності мешканців цього поселення. Багатство решток дозволяє зробити висновок про те, що заселення стоянки було більш-менш інтенсивним і пов'язане не з певною спеціалізацією, але з різноманітною діяльністю, в тому числі і не-утилітарною. Це дозволяє визначити шар I як рештки резидентного поселення.

Шар II/1

На щастя, любительські розкопки не пошкодили цей шар. Основні структурні елементи складаються з ямок та скупчень деревного вугілля. В той час, як скупчення

вугілля сконцентровані у центральному і північно-західному сегментах розкопу (рис. 4), ями тяжіють до південно-східного сектору. Слід спеціально відзначити відсутність скупчень вугілля на лініях кв. 21-22 Б-3. Порівняння структур шарів I і II/1 показує, що вони є цілком відмінними.

Рештки обгорілих стовбурів становлять основну частину об'єктів, виявлених у шарі II/1. Орієнтація порівняно великих фрагментів деревного вугілля та їх скупчень дозволяє реконструювати положення і розміри таких об'єктів. Крім того, головним чином у південно-східному секторі розкопу, зафіксовано дванадцять ямок від кілків, подібних до тих, що були досліджені у шарі I. Ямки від кілків розташовані поза межами концентрації стволів і гілок. Ділянка з ямками від кілків повністю співпадає з зоною кілків, простежених у шарі I. Це – напевно чи випадковий збіг, і всі підстави розглядати ямки, простежені у шарі II/1 як належні до конструкцій I шару.

Схоже на те, що більшість решток шару II/1 не пов'язана з діяльністю людини. Численні рештки обгорілого дерева, скоріш за все, пов'язані з природною пожежею. В усякому випадку, на сьогодні немає вказівок на те, що за що пожежу відповідальна людина. Разом з тим, і таку можливість не слід відкидати цілковито. Навпаки, просторовий розподіл ямок від кілків дозволяє припускати їх зв'язок із житловою конструкцією, виявленою у шарі I.

Шар II/2

На відміну від шару I, заселення на рівні шару II/2 є менш очевидним і змушує зробити висновок про те, що ми маємо справу з невеликим фрагментом ймовірно великого і розосередженого поселення, що зазвичай є характерним для повторюваної сезонної господарської діяльності.

У шарі простежено різні ямки, розосереджені ненасичені скупчення деревного вугілля, нечисленні оброблені кремені і фауністичні рештки. Розподіл фауни відрізняється від простеженого на рівні I шару, в той час як орієнтація обгорілих дерев'яних об'єктів не співпадає з орієнтацією аналогічних об'єктів шару II/1. Зафіксовано два невеличких скупчення решток: у південно-східному (кв. 21-23 В-Ж) і центральному (кв. 26-31 Б-Д) секторах розкопу (рис. 5). Ці плями виділялися за рахунок темної попелястої маси; в їхніх межах зустрінуті кістки і кремені.

В цілому можна зробити висновок про те, що більшість решток шару II/2 пов'язана з діяльністю людини. Темнозбарвлені плями у центральному і південно-східному сегментах розкопу ймовірно вказують на зони відносно активної життєдіяльності. Нечисленність знахідок, разом з чіткою структуризацією шару II/2, свідчить або про короткий термін функціонування поселення, або ж про те, що розкопом досліджені периферійні ділянки.

Житлова конструкція шару I (В.С.)

Розподіл культурних решток і їхнє співвідношення з відкритими об'єктами дозволяє зробити припущення про присутність житлової конструкції у південно-

східному сегменті розкопу 2000 року. Наявні дані не дозволяють із впевненістю судити про те, чи все житло було досліджене, чи йдеться тільки про його північно-західну ділянку. Все ж таки, усі доступні планіграфічні дані вказують на те, що конструкція була розкрита майже повністю. Вирішальним, однак, будуть наступні розкопки прилягаючих ділянок шару.

Практично всі ямки від кілків, зустрінуті в шарі II/2, і всі такі ямки шару II/1 відносяться до часу функціонування I шару. Аналіз просторового розподілу ямок від кілків вказує на наступне. Найбільші в перерізі і найглибші ямки окреслюють дещо асиметричний прямокутник із середніми розмірами 3,2x1,7 м і площею близько 5,5 кв. м (рис. 6; 7). Менші але глибокі ямки від кілків формують зовнішній неправильний сферичний контур з діаметром від 4,0 до 4,6 м. Всі подальші ямки для кілків концентруються головним чином у межах прямокутного контуру, ближче до його східної межі. Таким чином, можна розрізнити два окремих конструкційних елементи. Вхід, дуже ймовірно, розміщався у східному сегменті конструкції й був звернений до ріки. Конструкція була наземна, не заглиблена. Є ознаки функціональної диференціації внутрішньої зони конструкції. Практично позбавлений знахідок задній сегмент житла, можливо ізолюваний від привходової ділянки спеціальною перегородкою, скоріш за все, слугував спальною зоною. Зовнішній, близький до ймовірного входу сегмент конструкції містив численні кремені, зокрема дрібні відщепи і відходи виготовлення і підправки знарядь, а також кістяні прикраси і уламки орнаментованих кістяних виробів. Окрема зона з великою кількістю знарядь та відходів кременеобробки має аркоподібну форму і розташована на зверненій до ріки стороні конструкції. Майже всі групи кісток в анатомічному порядку, а також переважаюча частина менш цінних у споживчому плані частин великих тварин, сконцентровані за заднім сектором житлової конструкції. Північний і південні сектори внутрішньої зони конструкції містили кілька скупчень відходів, у тому числі дрібні уламки різних кам'яних порід та розрізнені зуби хижаків. У північному секторі було багато розщеплених кісток і не трапилося жодного більш-менш габаритного уламка. Дуже специфічна яма, яка, можливо, слугувала певним ритуальним цілям, була зафіксована у безпосередній близькості до входу в житлову конструкцію. Ця яма, судячи з заповнення, практично позбавленого звичайного для заповнення I шару попелу і вугілля, вірогідно була зроблена на самому початку функціонування поселення. На дні ями були зустрінуті: компактна група деревного вугілля, шматочок каменю карпатського походження, а також фрагменти ребра і зубів коня. Найбільший фрагмент кістки I шару – уламок рогу гігантського оленя – був знайдений безпосередньо поруч із цією ямою. Сегмент конструкції з імовірним входом містить також чотири лінзи попелу, які, швидше за все, є залишками тимчасових димогарних вогнищ, які працювали на легкому паливі типу гілочок, хвої, або трави. Є також певні ознаки того,

що сферичний зовнішній контур конструкції не був суцільним у його східній частині. Центральна частина конструкції містила кілька господарських ям, заповнених дрібними кременями й осколками кістки. Нижня частина шару в центральному і східному секторах сферичного контуру представляє собою щільний конгломерат дрібних фрагментів кісток (частіше перепалених), розпорошених фрагментів деревного вугілля, попелу, і зрарядь. Товщина цього конгломерату становить від одного до трьох сантиметрів. Цей шар ідентичний структурам, які характеризують підлогу в межах житла і зазвичай називаються “топталищами”. Шар “топталища” у кв. 23 В містив фрагмент моляра людини.

Підсумовуючи коротко викладені дані, треба сказати, що південно-східний сегмент I шару на ділянці розкопу 2000 року містив рештки постійного наземного каркасного сферичного або циліндричного житла площею близько 14,5 кв. м і входом, зверненим на схід, до ріки.

Велика і середня фауна (О.Ж., П.П.)

Фауна археологічного шару I

Шар містить рештки псаця, лисиці, корсака (невеличкої степової лисиці), мамонта, дикого коня, благородного оленя, гігантського оленя, північного оленя, бізона, борсука, степового байбака, і зайця (таблиця 1). Деякі погано збережені кістки ймовірно належать європейському плейстоценовому віслюку і дикому кабану. Проте, присутність цих видів є дискусійною. Кількість решток різних видів різко відмінна. Домінують рештки дикого коня, які складають 71,8 відсотка усіх визначених кісток.

Розмір і пропорції великогомілкової кістки, II фаланги, а також P_2 , M_2 , і M_3 з Міри є практично ідентичними до відповідних показників східноєвропейського *Equus latipes* [Громова, 1949; Кузмина, 1997], в той час як P_2 коня з Міри є виразно більшим.

Наступний найбільш численний вид - лисиця. Ці тварини становлять 21,6 відсоток від усіх визначених кісток. Частки наступних видів коливаються від 0,2 (мамонт, борсук, степовий байбак) до 1,83 відсотка (бізон) (таблиця 2). Слід зауважити, що гігантський олень представлений кількома фрагментами рогів, у той час як мамонт - лише двома невеличкими фрагментами бивня. Цей факт ймовірно вказує на те, що люди першого шару Міри не полювали на гігантського оленя і мамонта, і роги та фрагменти бивня були десь підібрані.

Таким чином, два види - кінь та лисиця - становлять разом більше ніж 93 відсотка від визначених кісток. Інші види представлені лише ізольованими фрагментами кісток. Дані щодо числа індивідуумів та вікової структури кількох основних видів представлені в таблиці 3.

Склад мегафауни свідчить про локалізацію поселення I шару в зоні лісостепу з переважно степовими ландшафтами. Шар постачає так звану змішану фауну, яка включає “північні” (песець,

північний олень), “степові” (кінь, бізон, корсак), і “лісостепові” (лисиця, благородний і гігантський олені) види. Такий тип фауни був поширений під час останнього льодовикового періоду повсюди у північній Євразії [Верещагин, Барышников, 1985]. Як видається, лисиця була локально домінуючим видом в околицях стоянки, у той час як peseць з’являвся тут узимку. Корсак живе переважно в районах з низьким травостоєм і є найбільш успішним конкурентом лисиці [Гептнер, Наумов, 1967]. І лисиця і peseць здійснювали довготні міграції, що полегшувалося відсутністю суцільного лісового поясу на сході Європи. Є деякі дані про те, що поновленню поясу лісів в період мегаінтерстадіалу перешкоджало менш інтенсивне - у порівнянні з голоценом - потепління і дерево-нищівна діяльність мамонтів [Putshkov, 1997]. Виходячи з того, що переважання лисиці над песцем і присутність гігантського оленя спостерігаються на півдні Європи під час стадіалів, палеонтологічна серія I шару Міри має бути датована порівняно теплою стадією верхнього плейстоцену.

Фауна археологічного шару II/2

В шарі зібрано близько трьох десятків розщеплених кісток. Визначені рештки належать бізону і дикому коню. Незважаючи на недостатню вибірку, в попередньому плані можна припускати існування в цей час в районі стоянки степового середовища.

Мікротеріофауна (Л.Р.)

Мікротеріофауна археологічного шару I

Шар містить рештки кількох видів гризунів (таблиця 1). Крім того, промивка культуро-вміщуючих седиментів виявила рештки *Lepus cf. Europaens* та *Ochotona cf. Pusilla*. Посткраніальні рештки переважають (до 60 відсотків); є також фрагменти черепів, цілі та фрагментовані різці і моляри. Понад 84 % решток гризунів були знайдені в межах житлової структури. Це можна пояснювати наявністю великої кількості легкодоступних поживних речовин на цій ділянці, що й приваблювало гризунів. Слід відмітити вкрай незвичну для плейстоценових відкладів території України знахідку *Myospalax sp.*

Комплекс першого шару Міри характеризується співіснуванням двох екологічних груп, а саме: видів чагарниково-лугових біотопів (*Microtus arvalis-socialis*, *Lepus europaeus*) і видів степових і навіть напівпустельних біотопів (*Lagurus lagurus*, *Ochotona pusilla*, *Marmota sp.*, *Eolagurus luteus*). Крім того, є представники - хоча менш часті - лісових (*Clethrionomys glareolus*) і прибережних (*Microtus oeconomus*) екосистем. Композиція фауни гризунів вказує на співіснування гіпсометрично різнорідних ландшафтів із специфічними екосистемами. Степові і, ймовірно, напівпустельні екосистеми з відповідними температурними режимами переважали на високому плато, в той час як чагарниково-лугові біотопи були характерні для западин та заплавл. Річкова долина спорадично заліснювалася і характеризувалася підвищеною вологістю. Фауна гризунів I шару вказує на теплий клімат, який характеризувався ландшафтно-

зональними і сезонними коливаннями, що й відбилися на існуванні степових і мезофільних біотопів на гіпсометрично різних рівнях ландшафту.

Мікротеріофауна археологічного шару II/1

З цього шару походять лише кілька невизначених фрагментів кісток гризунів.

Мікротеріофауна археологічного шару II/2

Тут був знайдений практично повний скелет *Microtus gregalis*. Комплектність решток свідчить про загибель тварини в підземному ході.

Цей вид - гарний індикатор холодного і навіть суворого клімату [Рековец, 1994]. Флювіальна природа літологічних горизонтів, які залягають під шаром II/2 виключає можливість проникнення цієї тварини знизу. Таким чином, єдиним горизонтом, з якого *Microtus gregalis* міг дістатися шару II/2, є літологічний горизонт 19, який має сліди кріотурбації.

Сезон і тривалість існування палеолітичних поселень (В.С.)

Наявні дані дозволяють розглядати питання сезону і ймовірної тривалості заселення на рівні I шару стоянки.

Переважаючі рештки *Equus latipes* вказує на спланований забій цієї тварини. Наявність фактично всіх компонентів кістяка дозволяє припускати, що епізод полювання відбувся у безпосередній близькості до стоянки. Серія решток коня з I шару включає шість молодих, два напів-дорослих та вісім дорослих особин. Представлений один жеребець, що встановлюється по присутності двох іклів. Як вважається, сучасні дикі коні до деякої міри зберегли основні екологічні і етологічні характеристики незмінними від часів своїх плейстоценових предків [Кузмина, 1997]. Таким чином, структура решток коней з I шару Міри добре відповідає одному з двох типових з'єднань коней, а саме так званій гаремній групі [Баскин, 1976]. Така група характеризується низькою мобільністю, передбачуваною реакцією на небезпеку і стабільним складом. Як правило, вона складається з п'яти-шести дорослих самок, кількох лошаг і одного жеребця [West, 1996]. Найкращий час полювання на копитних це пізні літо - рання осінь [West, 1996 з посиланнями]. Цей момент співпадає із сезонними міграціями коней з відкритого степу в більш захищені ареали, наприклад в річкові долини. Таким чином, найбільш імовірним сезоном успішного епізоду полювання на гаремну групу диких коней у I шарі Міри може бути осінньо-зимовий.

Невеликі хижаки - лисиця, корсак, песець - представлені винятково рештками черепів (в основному окремими зубами і нижніми щелепами) і кістками дистального відділу кінцівок дорослих особин. Цей факт прямо вказує на мисливську діяльність, спрямовану на добування хутра. Відсутність молодих особин хижаків безперечно має бути розцінене як вказівка на зимовий сезон накопичення решток [Soffer, 1985 і ін.]. Відомо, що щільність популяцій лисиць зростає у річкових долинах протягом холодного сезону [West et al., 2000 з посиланнями]. Присутність

песця має бути розцінена як ознака зимової міграції цієї тварини. Таким чином, сумарні дані по невеликим хижакам вказують на осінньо-зимовий сезон функціонування I шару стоянки.

Наявність житлової структури також опосередковано свідчить про осінньо-зимовий сезон існування поселення. Підтвердженням цього є також велика кількість перепалених кісток в шарі і високий ступінь фрагментації кісток.

Як зазначалося, коні і хижаки набагато чисельніші у шарі I, ніж інші види. Судячи за складом решти кісток, лише певна частина інших видів мегафауни була об'єктом навмисної мисливської діяльності. Це - благородний олень, північний олень, і бізон. Найбільш імовірно пояснення неповноти решток цих тварин полягає в тому, що вони були впольовані під час попередніх успішних мисливських епізодів і принесені на місце стоянки в якості запасу їжі [Frison, 1991; Binford, 1978; 1983]. Абсолютно ідентичними є характеристики просторового розподілу більш і менш (у споживчому сенсі) цінних частин оленів, бізона і коня. Це означає, що запас їжі не втратив споживачкої привабливості на момент знищення табуна коней. Тотожність просторового розподілу вказує на високу ймовірність наступних припущень: а) усі ці рештки належать до єдиного епізоду заселення; б) момент прибуття на місце стоянки з запасом харчів і момент успішного полювання на коней відділені коротким проміжком часу; в) заселена ділянка була структурно організована із самого початку прибуття сюди людей, г) житлова конструкція була споруджена одразу після прибуття до урочища і знищення табуна коней.

Досліджена площа I шару не дає ніяких підстав, щоб припускати довготермінове, кількарічне функціонування поселення. Тривалість функціонування стоянки навряд чи перевищувала кілька місяців. На користь цієї точки зору свідчать наступні спостереження. 1. Фауна хижаків вказує на короткий інтервал існування поселення і обмежує його зимовим періодом. 2. Дані по коням свідчать про мінімум одне успішне полювання на окрему гаремну групу; найбільш ймовірний час полювання - початок зими. 3. Кам'яний комплекс представлений набором інтенсивно трансформованих знарядь, супроводжених надзвичайно численними відходами підправки і відновлення інструментарію. Ця специфіка цілком зрозуміла, якщо мав місце один епізод прибуття на місце стоянки з обмеженою кількістю кам'яних предметів і їх подальшого інтенсивного використання в умовах відсутності додаткового постачання сировиною. 4. Досліджена ділянка I шару не дає ніяких прикладів просторового перекривання різних об'єктів. Структура заселеної ділянки, навпроти, досить проста і добре розпізнається. Іншими словами, немає ніяких ознак ремонтів і перебудов, які могли б свідчити на користь тривалості або повторюваності заселення дослідженої ділянки I шару.

В цілому, наведені вище дані і пояснення дозволяють визначити шар I Міри як рештки сезонного осінньо-зимового поселення.

Антропологічні знахідки (Х.Т.)

У південному секторі житлової конструкції, у шарі "топталища" або підлоги житла, на кв. 23 В був знайдений фрагмент зуба людини.

Знахідка представляє собою фрагментований верхній лівий перший або другий (що більш імовірно) моляр. Збереглася лише коронка з 2 і 3 горбиками (метакоп). Відсутня ділянка з 1 і 4 горбиками (гіпокон). Другий горбик має тонку фаску спрацьованості на середній ділянці медіального краю. Знос на дистальному краї третього горбика відсутній. Внаслідок фрагментованості зуб не може бути підданий стандартним вимірам, неможливо зробити навіть медіально-дистальний вимір. Зафіксований знос коронки, але горбики майже цілі і не демонструють ніяких ознак патології.

Якщо зуб є другим моляром, що здається найбільш імовірним, то ступінь зносу свідчить про те, що він належав дуже молодому дорослому індивідууму. Оскільки зуб анатомічно простий і невеликий за розмірами, схоже, що він не належав неандертальцю. За нечисленними винятками, верхні моляри неандертальців не є такі морфологічно прості і невеличкі.

Морфологічна простота свідчить скоріше на користь належності зуба кроманьйонцю. Морфологія і невеликі розміри дозволяють стверджувати, що зуб знаходиться біля, або ж і поза нижньою межею варіативності розмірів молярів у неандертальців і досить добре узгоджується з діапазоном варіативності верхніх других жіночих молярів у кроманьйонців.

Кам'яна сировина: петрографічний аспект (В.П.)

Петрографічне вивчення складу порід кам'яних артефактів з розкопок 2000 року було проведено методом вивчення імерсійних зразків під поляризаційним мікроскопом. Було проаналізовано приблизно 300 зразків крем'яних і кам'яних артефактів з I і II/1 шарів. Загальні петрографічні визначення викладені в таблиці 4.

Кам'яна сировина шару I

Переважає більшість кременів цього шару (умовні різновиди гірських порід Ia1, Ia2, Ia3) представлена плитчастими димчастими, димчасто-сірими та сірими халцедонолітами, які, завдяки специфічному складу включень, не мають аналогій серед сіліцилітів України, включаючи сюди Правобережжя, українські Карпати та Закарпаття [Petrougne, 1995]. Ця крем'яна сировина має східнокарпатське походження і, разом з частиною не-крем'яних порід, виявлених на стоянці, була зібрана десь на території сучасної Румунії. Висновок про регіональне румунсько-східнокарпатське походження був зроблений методом виключення, оскільки до відкриття Міри такі матеріали на території України не були відомі. Стан фізичної збереженості халцедонолітових артефактів дозволяє припускати

використання, або безпосередніх виходів або елювіально дезінтегрованих кременосних порід, ймовірно верхньо-крейдового періоду.

Кам'яні вироби різновидів Ia-b і Ib кількісно нечисленні. Однак, їхні особливості дозволяють визначити точне походження цих зразків. В цілому, інвентар I шару включає такі різновиди кількісно нечисленних порід: апоспікульні халцедоноліти нижнього сеноману, які походять з регіону сучасного міста Костешти (долина Прута); спіколо-іноцерамові кремені верхнього сеноману, які походять з регіону сучасного міста Сороки (долина Дністра); залишково-інфільтраційні сарматські кремені і опокоподібна порода з регіону устя Бакшали (долина Південного Бугу); локальні крем'яністі сланці криворізького типу (долина Інгульця); скам'яніла деревина з району сучасних міст Нікополь та Марганець (долина Нижнього Дніпра).

В інвентарі присутні також кам'яні артефакти з місцевих і імпортованих не-крем'яних порід. Парагенетична асоціація цеолітизованих туфів, актінолітитів і амфіболітів вказує на карпатське походження екзотичних порід каменю.

Кам'яна сировина шару II/2

Для виготовлення мікролітів шару II/2 була використана високоякісна гомогенна халцедонолітова сировина, також димчаста, але з включенням тільки фауни найпростіших. Ця сировина характеризується певною макро- і мікро-подібністю до халцедонолітів західного походження, принаймні західноукраїнського (так званий волинський тип). Бажаним є подальше вивчення кількох петрографічних шліфів цієї сировини з метою встановлення наявності сіліцизованих решток риб'ячої молоді. У разі присутності такої домішки волино-подільське походження і туронський вік цієї породи буде підтверджений.

Типоморфні особливості кременів і крем'янистих порід дозволяють прослідити ймовірний маршрут людей I шару Міри в їхньому русі із Заходу на Схід. Вони стартували десь на території сучасної Румунії і рухалися майже в широтному напрямку через долини річок Прут, Дністер, Південний Буг і Інгулець і, нарешті, фінішували на правому березі Дніпра. Дефіцит крем'яної сировини, характерної для верхнього і середнього Дніпра, а також відсутність типових нижньодністровських кременів [Петрунь, 1967] посилює вірогідність саме такого напрямку руху. Повна відстань міграції сягає 750-770 км (рис. 1). Кількісне переважає найбільш віддаленої кам'яної сировини свідчить на користь припущення про відносно швидке переміщення групи людей з району Карпат у долину Дніпра.

Крем'яна індустрія (В.С., В.К.)

Шар I

Як показав петрографічний аналіз, левова частка кременів шару була імпортована з дуже віддалених виходів. Слід підкреслити в зв'язку з цим, що загальна вага крем'яних і кам'яних артефактів вірогідно

східнокарпатського походження не перевищує 5 кілограмів.

Комплекс I шару репрезентує виразний приклад надзвичайно трансформованої індустрії, яка отримала сучасний вигляд внаслідок інтенсивного використання і пере-використання обмеженого числа з самого початку старанно відсортованих кам'яних артефактів. Практично відсутні нуклеуси і звичайні продукти розщеплення нуклеусів. Ця обставина вносить додаткові труднощі в справу реконструювання технологічних і типологічних параметрів технології розщеплення.

Індустрія містить поодинокі спрацьовані нуклеуси, кілька невеликих фрагментів сировини, серію сколів, знаряддя на сколах, двобічні знаряддя, та кардинально переважаючі луски або мікро-відходи розщеплення, пригострення і переоформлення знарядь на сколах і двобічних (таблиця 5).

Технологічний аспект індустрії I шару Міри

Технічні індекси були підраховані по серії з 650 порівняно великих сколів (включаючи ретушовані) з розкопок 2000 року (табл. 6).

Сколи цієї серії вказують на досить високий рівень фасетування, середній рівень пластинчастості, досить високий вміст сколів з доцентровою дорсальною огранкою. У той же численними є свідчення застосування м'якого відбійника.

Було проведено детальне дослідження технічних параметрів сколів, розбитих на кілька груп, в залежності від їхньої морфології. Індекси IF та Пам для різних груп сколів зведені в таблиці 7. Цього разу всі наявні сколи були залучені до аналізу. Треба взяти до уваги, що тільки серія сколів, які вірогідно були сколоті з нуклеусів, найбільш об'єктивно характеризує технічні аспекти розщеплення. Як з'ясовується, ми маємо справу з індустрією, яка була орієнтована на продукування пластин. Сколи з паралельною біповздожньою огранкою відсутні. Цей факт є показником використання одноплосинних нуклеусів. Як можна було очікувати, стадія пренуклеуса включала підготовку ребра - це підтверджується наявністю в колекції кількох ребристих сколів.

Реконструкція параметрів вихідної заготовки виявилася можливою для 39 трансформованих знарядь. 27 (69 %) були виготовлені на пластинах чи пластинчастих сколах. Їхня середня ширина і товщина складають, відповідно, 24,96 і 8,59 мм. Ймовірна довжина цих артефактів оцінюється між 10 і 15 см. Дванадцять артефактів – це великі відщепи, один з яких, схоже, з'явився під час виготовлення двобічного артефакту.

Великі початкові розміри біфасів підтверджуються також присутністю серед численних відходів двобічної обробки в колекції I шару порівняно великих сколів, які не мають метричного відповідника серед наявних двобічних виробів.

Таблиця 8 надає інформацію щодо можливої позиції заготовок, з яких виготовлено знаряддя, в технологічному ланцюжку використання сировини.

Розрізнялися наступні групи заготовок, у відповідності до найбільш імовірного походження. I - тестування сировини; II – звільнення окремоті вихідної сировини від жовневої кірки; III - переоформлення нуклеуса чи двобічного напівфабрикату; IVa – оформлення знарядь на сколах; IVb - оформлення двобічних знарядь; IVc - модифікація вже готових знарядь на сколах; ?? - невизначена позиція.

Як встановлюється, знаряддя середньо - і верхньопалеолітичного вигляду, а також мікро-знаряддя на відщепі і пластинках виготовлялися на всіх типах наявних заготовок. Цей факт ще раз підтверджує гомогенну природу індустрії верхнього шару Міри.

Таким чином, початковий набір комплексу ймовірно складався з: а) великих масивних і широких пластин, скоріш за все отриманих з одноплосинних об'ємних нуклеусів і б) великих біфасів. Ретушовані знаряддя на сколах і двобічні знаряддя чи напівфабрикати, і, ймовірно, певна кількість сировини у вигляді заготовок і тестованих окремотей були доставлені на стоянку. При подальшій трансформації вихідного набору артефактів використовувалися такі техніки: навмисна фрагментація, переоформлення і підновлення, потоншення, в тому числі нуклеоподібне, розщеплення двобічних заготовок і найбільших пластин та відщепів. Два наявні нуклеуси слід віднести до доцентрових; один з них двобічний. Порівняно висока квота фасетованих площадок сколів вказує на застосування середньопалеолітичних способів управління параметрами ядрища. Сколи - відходи обробки біфасів мають цілком середньопалеолітичний вигляд. Наявність "губок" на сколах вказує на застосування техніки м'якого відбійника. Більшість сколів першого шару Міри демонструє ознаки редукування зони удару, що є притаманним для верхньопалеолітичної технології [Гиря, Нехоршев, 1993]. Таким чином, I шар Міри демонструє певну суміш середньо - і верхньопалеолітичних технологічних рис.

Типологічний аспект індустрії I шару Міри

Щодо типології, аналізована індустрія демонструє очевидну суміш рис, які традиційно вважаються типовими для середнього, або для верхнього палеоліту (таблиця 9). Інакше кажучи, інвентар характеризується комбінацією середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних елементів, причому останні включають певні оріньяцькі типи.

Таблиця 10 підсумовує дані по морфологічно виразним макро-формам і містить посилання на традиційні визначення таксономії і періодизації.

Середньопалеолітичні типи представлені гостроконечниками і скреблами на сколах (рис. 8). Підкреслимо присутність косокутних гостроконечників і різнотипних скребел; і ті, й інші іноді мають ознаки потоншення.

Верхньопалеолітичні типи представлені виразною групою скребків, серед яких найбільш морфологічно стабільною є підтрикутна форма з ретушованими бічними краями (рис. 9). Відсутні високі оріньяцькі

форми, хоча багато скребків досить масивні. Різці поодинокі - звичайних форм, переважають кутові.

Спеціальної уваги заслуговують двобічні й комбіновані знаряддя, знаряддя на пластиночках та ретушовані мікро-відщепи.

Двобічні знаряддя I шару представлені чотирма цілими виробами і серією уламків. Серед них 16 цілих і фрагментованих (уламки кінчиків) листоподібних вістер чи гостроконечників, 1 конвергентне скребло, і 15 невизначених фрагментів (рис. 10). Плоско-опуклі профілі превалюють. Ретушовані кромки, як правило, розташовані на більш опуклій поверхні. Манера черговості оббивки і наступного ретушування цілком відповідає типовій центрально- і східноєвропейській середньопалеолітичній мікоксській техніці [Bosinski, 1967; Wetzel, Bosinski, 1969]. У той же час, немає ніяких ознак технічних нововведень, притаманних верхньопалеолітичній техніці двобічної обробки [Bradley et al., 1995; Гиря, 1997]. Є й виразні екземпляри справжніх двобічних знарядь, серед яких - два злегка асиметричних гостроконечника, одне листоподібне вістря (рис. 10, a-c) і одна виснажена розщепленням двобічна форма (формально - листоподібне вістря) (рис. 10, d). З типологічної точки зору, згадані асиметричні гостроконечники мають прямі аналогії в середньопалеолітичному мікоку (або групи Keilmesser [Bosinski, 2000-2001]), тоді як листоподібні вістря відомі і в середньому і в верхньому палеоліті Європи.

Комбіновані знаряддя представлені 15 екземплярами. Це різні комбінації скребків, скребел, гостроконечників, лускових потоншень і т.д. Такі дуже виразні зразки як скребки-мустьєрські гостроконечники (рис. 9, d-f) знаходять найближчі аналогії у вищезгаданих підтрикутних скребках з поздовжньо ретушованими краями. Присутність у колекції I шару комбінованих знарядь демонструє гомогенну природу переплітання середньо - і верхньопалеолітичних рис.

Ретушовані і утилізовані (тобто з ретушшою використання) пластинки нараховують кілька десятків. Представлені досить нетипові пластинки з альтернативною ретушшою (рис. 11, c-i) і вістря типу Кремс-Дюфур (рис. 11, a-b), тронковані мікро-пластинки, і серія морфологічно нестабільних виробів з легкою крайовою ретушшою. Більшість цих артефактів представляє собою дещо видовженні мікросколи, що утворилася в процесі переоформлення і оновлення знарядь на сколах, а також, рідше, двобічних форм. Вони мають досить короткі пропорції; іноді покруглений профіль. Дюфуро-подібні пластинки Міри досить атипові, вони не стабільні ні по морфології використаної заготовки, ні по способу ретушування лез. Деякі з них нагадують форми підтипу Dufour, у той час як інші - ближче до підтипу Roc de Combe [Demars, Laurent, 1989]. Немає підстав припускати використання нуклеподібних форм для пояснення походження таких артефактів. Аналіз мікровідходів ретушування, накопичених в I шарі Міри, демонструє присутність більш ніж чотирьох сотень атипових пластинок, серед

яких 149 прямі у профілі, 136 злегка вигнуті, 73 вигнуті, і 72 покруглені (рис. 11, j-l). Слід наголосити на наявності ретушованих пластинок, які виникли під час обробки двобічних форм.

Наступна винятково специфічна риса індустрії I шару Міри полягає в присутності великої серії мікросколів із притупленими кромками, чи то навмисно ретушованими, чи з ретушшою використання. Ці артефакти - попередньо названі негеометричними мікролітами типу Міра - нараховують близько 140 екз. Зазвичай це коротких пропорцій трапецієподібні луски з притупленим поперечним лезом (рис. 11, 10, p-z, б-е). Іноді ретушована кромка розташована вповдовж або навкіс; дволезові артефакти нечасті. Деякі екземпляри мають сліди використання (?) (рис. 11, q, s, z, v), які найчастіше пов'язані з вентральною поверхнею кромки, яка протилежить ретушованій. Для виготовлення таких виробів слугували сколи-відходи обробки як знарядь на сколах, так і двобічних знарядь. Їх розміри мініатюрні: рідко перевищують 20 мм. Такі артефакти, здається, досі не відмічали в комплексах європейського палеоліту подібного чи більш пізнього часу. Негеометричні мікроліти типу Міра мають широкі аналогії в оріньяцьких - особливо з східноєвропейських пізньо-оріньяцьких або оріньякоїдних - мікрокомплексах, оскільки вони характеризуються подібними заготовками (відходи ретушування) і схожою манерою виготовлення ретушованих кромок. Однак морфологічна подібність цілковито відсутня.

Не виключено, що виникнення оригінального мікрокомплексу I шару Міри, як і знарядь на пластиночках оріньякоїдного типу, є результатом незалежного винаходу в умовах нестачі сировини. З іншого боку, не можна відкидати й можливості прямого чи опосередкованого впливу зовнішніх (дуже ймовірно оріньяцьких) впливів, які проявилися в імітації мікрознарядь. Доводиться визнати, що наявні дані недостатні для рішення цього питання.

Як впливає з аналізу і типології, і технології, індустрія I шару демонструє узгоджені прояви середньо- і верхньопалеолітичних рис. Початковий вигляд індустрії, орієнтований на виготовлення великих пластин і біфасів, був суттєво трансформований внаслідок інтенсивної утилізації. Це призвело - завдяки масовій фрагментації, розщепленню та іншим видам переоформлення вихідних форм - до формування відщепового вигляду індустрії і виникнення розвиненого мікрокомплексу.

Шар II/2

Як було показано в розділі про петрографічний склад колекції, індустрія шару II/2 також базувалася на дуже віддаленій сировині, але іншого походження, ніж у шарі I. Кремені шару II/2 були імпортовані звідкілься з північного заходу, вірогідно із західних областей України.

Індустрія кількісно нечисленна, отже, технологічна і типологічна інформація досить обмежена. В колекції представлені кілька сколів, знарядь на сколах, і

переважаючі мікро-відходи пригострення і переоформлення знарядь на сколах (таблиця 11).

Пластини з притупленими спинками (рис. 13) репрезентують єдину групу знарядь. Ці знаряддя зроблені на вузьких (8-9 мм) і тонких (2-3 мм) пластинах, злегка вигнутих у профілі. З технологічної точки зору такі заготовки чітко відрізняються від пластин I шару. Як видається, такі пластини, швидше всього, були отримані при утилізації порівняно невеликих одноплосинних нуклеусів з доволі вузьким робочим фронтом. Площинки пластин зняті ретушню. Площинки сколів лінійні, і всі, без винятку, з "губками". Є один скол зі слідами абразії зони удару. Таким чином, наявні дані вказують на типово верхньопалеолітичну техніку із застосуванням м'якого відбійника.

Типологічний список вичерпується п'ятьма цілими і фрагментованими пластинами з притуплюючою ретушню, одним звичайним тонким кутовим скребком, двома фрагментами знарядь на сколах і двома мікросколами з ретушню використання. Пластини з притуплюючою ретушню відносно невеликі, довжиною близько 4 см, тендітні, підтрикутної форми. Дещо увігнуте або пряме праве лезо оформлене затуплюючою ретушню, тиг якої змінюється в залежності від товщини заготовки. Коротке ліве лезо, асоційоване з проксимальною зоною пластин, також оброблене притуплюючою ретушню і нагадує навскісне тронкування. Ретушовані леза, сходяться, утворюють гострий кут. Аналогії цієї морфологічно стабільної серії знарядь на пластинах можуть вбачатися в гравецьких комплексах. Однак, повні морфологічні відповідники не зустрічаються ані в хронологічно близьких індустріях сусідніх територій, ані в територіально або хронологічно більш віддалених гравецьких комплексах [див. Otte, 1985; Kozłowski, 1986; Harrold, 1993; Svoboda, 1996; Svoboda et al., 1996; Montet-White et al., 1996; Амирханов, 1998].

Навпаки, досить несподівана подібність простежується в матеріалах оріньяцького шару 24A1 гроту Пагліччі в Італії, який датується часом близько 29 тис. років тому [Palma di Cesnola, 1996]. Опис пластин з притупленою спинкою типу Пагліччі за А. Пальма ді Чеснолою [2000] розуміє нагадує негеометричні мікроліти з шару П/2 Міри. Зрозуміло, що до накопичення додаткових даних по шару П/2 немає підстав обговорювати природу цієї подібності.

Інструменти з кістки та рогу (В.С.)

Кістяні і рогові артефакти були зустрінуті тільки в шарі I. Комплекс складається з численних цілих і фрагментованих ретушерів, кількох фрагментів вістер (?) і двох лощил. Одне лощило попало у вогонь і завдяки цьому збереглося ідеально.

У якості ретушерів (яких в шарі знайдено до 30) використовувалися, головним чином, діафізи довгих кісток копитних тварин. Ці знаряддя абсолютно тотожні з подібними виробами, які знаходять в контексті двобічних середньопалеолітичних індустрій. Типова зона пошкоджень займає у середньому 20x10 мм і тяжіє до проксимального або дистального краю осколка

кістки. Середні розміри цілих ретушерів складають 80x40 мм.

Обидва лощила неушкоджені, одне з них виготовлене на фрагменті довгої кістки і демонструє сліди навмисного формування у вигляді інтенсивних подряпин.

Комплекс містить два фрагменти кінчиків вістер (шил?) зі сплющеним перетином. Обидва фрагменти невеличкі (34x12x5 і 14x8x5 мм), один з них був виготовлений з оленячого рогу (рис. 12, а). Представлений також фрагмент серединної частини голки (?) з розмірами 7x2x2 мм, цілком округлий у перетині (рис. 12, b).

Знайдено також фрагментоване рогове руків'я (?) із штучним отвором, в якому лишився зафіксованим уламок крем'яного знаряддя.

Прикраси з кістки, зубів і бурштину (В.С.)

Такі знахідки також походять лише з I шару Міри. Представлена серія з десяти цілих і фрагментованих просвердлених зубів лисиці і песця (рис. 12, g, h). Отвори просвердлювали в кореневій ділянці зуба, в зустрічній манері. Один із зубів демонструє приклад невдалого центрування, виправленого в наступній спробі свердління. Знайдено також невеличкий фрагмент намистинки або вушка голки. Представлені два невеличкі фрагменти довгих (?) кісток і одна суглобна кістка із серійними паралельно розташованими гравіюваними лініями (рис. 12, c, e, i). Представлений також фрагмент діафізу довгої кістки із гравіюванням, що ймовірно зображує людську постать (?), і пластина з рогу гігантського оленя з парою глибоких округлих врізок.

I шар Міри містив кілька фрагментів бурштину. Два з них належать одному артефакту з вірогідно штучним отвором, і який, швидше за все, був підвіскою (рис. 12, f).

Кам'яні індустрії стоянки Міра: регіональні аналогії (В.С., В.К.)

Шар I

Аналогії серед регіонального пізнього середнього палеоліту

Типологічні і технологічні особливості середньопалеолітичного компонента комплексу I шару дають підстави шукати аналогії серед пізніх середньопалеолітичних традицій, обізнаних із технологією двобічної заготовки.

Такі середньопалеолітичні комплекси добре відомі у Східній Європі, і особливо в Криму. Вони далекі від однорідності. Є підстави говорити про дві основні фації в межах двобічного середнього палеоліту Східної Європи. Це – власне мікок автохтонного чи алохтонного походження і пара-мікок, який виник внаслідок контактів між мікоком, балканським шарантом, левалуа-мустье та деякими місцевими індустріями [Stepanchuk, 1998; Степанчук, 1999; Kolosov, Stepanchuk, 2000].

Пізнні мікокські і пара-мікокські свідчення, широко розповсюджені у південній частині Східної Європи, датуються від 40 до 30 тис. років тому [Paunescu, 1993;

Hedges et al., 1996; Yanevitch et al., 1996; Marks and Chabai 1998; Chabai et al., 1998; Степанчук, 2002, Колосов, Степанчук, 2002]. Останнім часом з'ясовується, що на крайньому півдні Східної Європи такі індустрії доживають до 23-24 тис. років тому [Stepanchuk et al., 2003]. Пара-мікокські індустрії регіону Середнього Дніпра, такі як, наприклад, Орел, Узвіз та ін. [Смирнов, 1973; Тубольцев, Бусел, 2001] на жаль, поки що не мають абсолютних дат.

Шар I Міри демонструє такі загальномікокські риси, як плоско-опуклі біфаси, включаючи асиметричні і листоподібні вістря, а також конвергентні скребла, кутасті гостроконечники на сколах з потоншенням бази з черевця, зняття з вентральними та дорсальними підтесками. Інші зняття середньопалеолітичного вигляду з першого шару Міри також не випадають з мікокського контексту. Середньопалеолітичний компонент I шару Міри найближчі аналогії знаходить у т.зв. київ-кобинській та старосільській індустріях Криму [Колосов и др., 1993; Степанчук, 2002], які належать до пара-мікоку.

Аналогії серед регіональних пам'яток, перехідних від середнього до верхнього палеоліту

Перший шар Міри знаходить аналогії в перехідних індустріях Пруто-Дністровського регіону, зокрема в Гординешть і Тринка-Лука. З типологічного погляду, ці комплекси демонструють той же контекст переплітання середньо- і верхньопалеолітичних типів, таких як двобічні зняття, скребла, скребки, різці, ретушовані пластини. Більш деталізовані описи таких перехідних комплексів опубліковані [Chirica et al., 1996; Cohen, Stepanchuk, 2000-2001]. Вважаючи на те, що на найбільш важливих пам'ятках Гординешть і Тринка-Лука культурні шари не збереглися, детальне техно-типологічне порівняння між цими комплексами і Мірою втрачає сенс. Певні аналоги верхнього шару Міри можуть вбачатися в широкому колі селетоїдних індустрій верхнього палеоліту, частина яких, особливо на півдні України, безперечно, або здогадно, має відношення до перехідної проблематики.

Аналогії серед регіонального верхнього палеоліту

Найближчі аналогії верхньопалеолітичної серії виробів I шару Міри можуть бути знайдені у ранніх верхньопалеолітичних індустріях басейну Дону, а саме в матеріалах стрелецької і городювської культури.

Сучасні уявлення про стрелецьку культуру припускають тривалий чотирьохступеневий розвиток [Bradley et al., 1995]. Найраніший відомий комплекс стрелецької індустрії (Костьонки 12: 3) датований $36280 \pm 360/350$ тис. років тому [Синицын, Праслов, 1997], у той час як остання ступінь (Сунгир) датується 25-24 тис. років тому, а більша частина дат корелюється з інтерстадіалом Денекамп. Стрелецькі комплекси відомі також поза долиною Дону, а саме на середньому Уралі (Гарчі), на Сіверському Дінці (Бірюча Балка) і на Клязьмі (Сунгир) [Праслов, Рогачев, 1982; Павлов, 1992; Бадер, 1978; Матюхин, 1999; 2000]. Індустрія демонструє комбінацію мустьєрських і верхньопалеолітичних техно-типологічних рис.

Підтрикутні латерально ретушовані скребки, подібні відомим у I шарі Міри, переважають. Скребла, мустьєрські гостроконечники, тесла - добре представлені, у той час як різці - поодинокі. Трикутні двобічні вістря з увігнутою основою - численні; представлені також листоподібні форми.

Технологія еволюціонує від відщепово-орієнтованого розщеплення до пластинчатого. Фіксується тенденція збільшення частки верхньопалеолітичних типів і зменшення частки двобічних форм. Мустьєрські типологічні компоненти присутні у всій послідовності, у той час як оріньяцькі риси з'являються тільки на останній фазі [Bradley et al., 1995]. М.В. Анікович вбачає корені стрелецької культури у кримських двобічних середньопалеолітичних індустріях, а також у комплексах типу Тринка III: 3 в Молдові [Анікович, 1992; 1999]. Рештки людини, які визначаються як належні *Homo sapiens sapiens* відомі лише на пізній стоянці Сунгир.

Городювські пам'ятки відомі у Костьонки-Боршевському районі [Праслов, Рогачев, 1982; Анікович 1992; Sinitsyn, 1996; Синицын, 2000]. Радіовуглецеві дати вказують на інтерстадіал Денекамп і групуються між 29 і 26 тис. років тому [Синицын, Праслов, 1997]. Згідно даним А.Сініцина [1996; 2000], індустрія виглядає так. 1) Відщепово-орієнтована техніка розщеплення. 2) Відсутні регулярні призматичні пластини. 3) Вироби мустьєрського вигляду сягають 45 %. 4) Скребків - до 45 %. 5) Тесла (rйices esquilles) налічують до 8 %. 6) Типові двобічні форми нечисленні, у той час як двобічно і альтернативно ретушованих виробів - багато. Типологічний спектр скребків варіює від округлих невеликих форм до масивних підтрикутних латерально ретушованих зняття і форм карене. Різці і пластини з притуплюючою ретушшю нечисленні, як і дюфуровий компонент. Переважають вироби невеликих розмірів. Зафіксовані виразні ознаки використання техніки м'якого відбійника. В інвентарі широко представлені кістяні вироби, в тому числі прикраси, декоровані предмети, кістяні лопаточки. Костьонки 15 і Костьонки 12:1 містять рештки *Homo sapiens sapiens*. Витоки городювської культури лишаються невідомими [Анікович, 1992; Sinitsyn, 1996].

Враховуючи відсутність трикутних двобічних вістр стрелецького типу в матеріалах першого шару Міри, цей останній демонструє найбільшу подібність з городювською технологією і типологією. Обидві індустрії містять середньо- і верхньопалеолітичні компоненти, характеризуються подібними прийомами обробки, включаючи численні підтески, мають близькі форми зняття, зокрема специфічні трикутні скребки, іноді комбіновані з гостроконечниками, мають подібні типологічні структури, зокрема чітке переважання скребків над різцями. Ще одна загальна риса - відсутність розвиненого типово оріньяцького компоненту.

Усі три явища, для яких припускається спорідненість, а саме індустрії кримського пара-мікоку, типу I шару Міри і городцовська, характеризуються такими загальними рисами, як обізнаність з технологією двобічної заготовки, великими обсягами потоншень, альтернативної і двобічної ретуші, схожими типологічними наборами середньопалеолітичних виробів, мікролігізмом.

У таблиці 12 подані радіовуглецеві дати по пізньому середньому палеоліту типу Київ-Коба (як найкраще датованому різновиду пара-мікоку Криму) і верхньому палеоліту городцовської культури. Київ-кобинські дати варіюють між 34-28 тис. років тому, в той час як городцовські пам'ятки датуються між 31-25 тис. років тому. Абсолютна хронологія I шару Міри добре стикується з цими даними, займаючи проміжну позицію між 28-26 тис. радіовуглецевих років тому.

Шар II/2

Найвні дані дозволяють розглядати індустрію шару II/2 як цілком верхньопалеолітичну і попередньо відносити її до кола граветських пам'яток. Зважаючи на вік цієї індустрії, а також на відсутність зрештою із плечиками, які зазвичай маркують пізньограветські індустрії, подальші аналогії треба шукати серед пам'яток раннього гравету. Однак, у даний час аналіз суттєво обмежується нечисленністю колекції Міри II/2. Аналогії шару II/2 з деякими пізньоріньяльськими комплексами Південної Італії можуть становити значний інтерес у зв'язку з вивченням шляхів формування європейського гравету. Беручи до уваги хронологічну позицію індустрії шару II/2 (табл. 12), він має співіснувати з індустрією Костьонок 8: 2 (27700 ± 750, Pkt 10509), але, очевидно, є молодшим найдавнішого гравету Молодови [Haesaerts et al., 2003]. Очевидно, що ця індустрія демонструє типологічну подібність до середземноморського гравету (Пагліччі, Сальпетрі і інші) і справедливо розглядається як одне з найдавніших проявів раннього гравету на східноєвропейській рівнині [Sinitsyn, 1997]. Витоки гравету лишаються загадовими; можна сподіватися, що шар II/2 Міри може додати корисну інформацію до вирішення цієї проблеми.

Обговорення (В.С., В.К.)

Дискусія щодо витоків верхнього палеоліту у Східній Європі знаходиться зараз у центрі уваги [Anikovich 1992; 1999; Аникевич 2000; Sinitsyn, 1996; 2000; Синицын, 2000; Chirica et al., 1996; Otte et al. 1996; Kozłowski, 1998; Kozłowski, Otte, 2000; Demidenko et al., 1998; Marks, 1998; Marks, Monigal, 2000; Tushabramishvili et al., 1999; Cohen, Stepanchuk, 1999; 2000-2001; Коен, Степанчук, 2001; Чабай, 2000], хоча проблема все ще знаходиться на стадії обговорення даних. Тим не менше, можна сформулювати деякі загальні спостереження [Cohen, Stepanchuk, 1999; 2000; Степанчук та ін., у друці].

1) Період остаточної заміни середнього палеоліту і перехідних індустрій цілкоміто верхньопалеолітичними індустріями охоплює основну

частину інтер-плєнігляціалу – мегаінтерстадіалу (приблизно між 37-25 тис. років тому);

2) Найпізніший середній палеоліт на території Східної Європи безсумнівно доживає до 28, дуже ймовірно - до 23 і можливо продовжує існувати до 18 тис. років тому.

3) На території України існувало принаймні два різних технокомплекси, до яких мають відношення перехідні індустрії. Попри наявні розбіжності в кам'яній технології і типології, обидві характеризуються гомогенною комбінацією середньо- і верхньопалеолітичних рис. Одна з перехідних індустрій має ймовірні витоки в середньому палеоліті левалуазьської фації, у той час як інша закорінюється у середньопалеолітичному мікоку; обидві приблизно синхронні і співіснують близько 30 тис. років тому (Куличівка і Міра: I, відповідно);

4) Ранні верхньопалеолітичні індустрії включають оріньяк (Сюрень, Костьонки I:III, вірогідно Костьонки IVa), гравет (Молодова V: X, IX; ймовірно Міра: II/2) і ряд селетоїдних або пост-мікоцьких індустрій; багато з них співіснували принаймні між 27-30 тис. років тому;

5) Східноєвропейські дані демонструють складний характер переходу від середнього до верхнього палеоліту. Період переходу, або повсюдної зміни технологій, характеризується співіснуванням верхньопалеолітичних, середньопалеолітичних і змішаних, контактних за генезою архаїчних індустрій перехідного періоду між, принаймні, 37-25 тис. років тому.

Отже, перехід від середнього до верхнього палеоліту у Східній Європі був далеким від однолінійної, поступової і передбачуваної послідовності. Простежується складна картина співіснування пізніх середньопалеолітичних, ранніх верхньопалеолітичних і перехідних індустрій. Разом з тим, хронологічна кореляція, взаємодії та зв'язки між ними все ще є дуже недостатньо дослідженими. Факт співіснування свідчить, принаймні теоретично, на користь ідеї про можливі культурні й біологічні контакти між неандертальцями та сучасними людьми. Простежуються певні паралелі з відповідними центральноєвропейськими перехідними індустріями, оскільки кременецька індустрія Куличівки добре кореспондує з богунісьеном, у той час як східноєвропейські селетоїдні комплекси знаходять аналогії в селеті Центральної Європи [Allsworth-Jones, 1986; 1990; Valoch, 2000; Svoboda et al., 1993]. Гідне уваги те, що східноєвропейські аналоги центральноєвропейських перехідних індустрій є більш пізніми. Така ж закономірність спостерігається для раннього гравету і раннього оріньяку.

Існує два основних види перехідних індустрій у Східній Європі. Стоянка Куличівка біля Кременця на Західній Україні відноситься до першої групи [Cohen, Stepanchuk, 1999; Geneste et al., 1999; Meignen et al., 2000; Stepanchuk, Cohen, 2000-2001; Степанчук, Коен, 2002]. Типологія Куличівки демонструє незвичну

комбінацію, де скребки, ретушовані пластини, різці (іноді оріньяцьких форм) саівіснують з типовими вістрями левалуа. Технологія Куличівки характеризується двома способами експлуатації сировини, а саме площинним (левалуа) і об'ємним (паралельне або призматичне, торцеве). Незважаючи на суттєву несхожість цих способів, є приклади комбінації обох в межах одного нуклеуса. Повністю оригінальний для українського верхнього палеоліту вигляд комплексу Куличівки дозволяє виділяти особливу кременецьку індустрію. Найближчу і єдину європейську аналогію кременецької індустрії являє собою моравський богунісьєн. Походження індустрій поки що точно не визначається. Жодна з них не має й чіткого продовження в місцевому верхньому палеоліті. Антропологічні знахідки відсутні.

Друга група представлена кількома індустріями в Пруто-Дністровському регіоні (Бринзень, Гординешть), на Середньому Дніпрі (Міра, шар I), на Волзі (Непряхіно), на півдні континентальної України (Іллінка), у Криму (Буран-Кая III: C) [Chirica et al., 1996; Otte et al., 1996; Grigorieva, 1996; Stepanchuk et al., 1998; Marks, 1998; Левицкий, Борзияк, 1999; Захариков, 1999; Сапожников, 2002], тобто майже усюди, де знаходяться мікоксські пам'ятки. З точки зору типології, усі ці пам'ятки (крім Буран-Кая й Іллінки) характеризуються комбінацією середньо- і верхньопалеолітичних знарядь. Обов'язкова риса цих індустрій полягає в наявності двобічних форм, включаючи листоподібні вістря. В технології вони комбінують двобічну оббивку і відщепово / пластинчасто-орієнтоване розщеплення в його площинному і (напів)об'ємному варіантах. Середньопалеолітичні витoki цих індустрій вбачаються в локальних варіантах мікоку, комплекси якого добре відомі в Центральній і Східній Європі [Bosinski, 1967; Gabori, 1976; Ringer, 1983; Valoch, 1988; Paunescu, 1993; Колосов, 1983; 1986; Колосов и др., 1993; Richter, 1997; Marks, Chabai, 1998; Golovanova et al., 1999; Степанчук, 2002]. Принаймні частина з цих перехідних пост-мікоксських індустрій має подібність до ранніх верхньопалеолітичних матеріалів стрелецької і городцовської культур. I шар Міри має певні аналогії в стрелецьких, але головним чином - в городцовських комплексах. Переплітання мікоко-селетоїдних і оріньякоїдних рис у I шарі Міри знаходить відповідність у подібному злитті ознак в матеріалах моравського оріньяку і селету [Valoch, 2000a]. Поховальна практика притаманна культурним контекстам, ймовірно спорідненим з I шаром Міри, а саме пара-мікоку Криму (Київ-Коба) і городцовським (Костьонки 14, 15) пам'яткам. Причому, якщо перші відносяться до неандертальців [Бонч-Осмоловський, 1940], то другі представлені сучасними людьми [Праслов, Рогачев, 1982]. Люди I шару Міри, здається, також були кроманьйонцями.

Висновки

Міра дає великий і достовірний корпус різних даних. Є гарна можливість провести докладний огляд багатьох положень культурних і поведінкових мутацій

у перспективі переходу від середнього до верхнього палеоліту в Східній Європі. Усі види отриманих даних продовжують вивчатися, однак, викладені вище підсумки попередніх спостережень вже зараз дозволяють сказати наступне.

Геологічні і палеонтологічні показники і дані абсолютної хронології одноставно вказують на позицію обох палеолітичних шарів Міри у межах міжстадіалу середнього плєнігліціалу. Поселення асоціюються з Денекампом – пізнім Вітачевом - Брянськом і датуються близько 28 тис. радіовуглецевих років тому.

Тафономічні характеристики і багатство культурних решток роблять Міру ідеальним об'єктом дослідженням.

Стоянка надає безсумнівний приклад залягання технологічно і типологічно більш розвиненої індустрії верхньопалеолітичного шару II/2 *над* більш архаїчною перехідною індустрією шару I, яка має змішані середньо- і верхньопалеолітичні риси, але зв'язана з людиною сучасного анатомічного вигляду.

В індустрії I шару Міри переплітаються риси середньопалеолітичного мікоку, ранньої верхньопалеолітичної городцовської культури і деякі ознаки оріньяку.

Відсутність найбільш характерних оріньяцьких рис, за винятком досить атипового мікроінвентарю (і, ймовірно, великих пластин), і присутність виключно своєрідних негеометричних мікролітів, вказують на можливість вивчення умов або незалежного винаходу мікролітів з притупленими кромками, або форм контактів з носіями оріньяцьких технологій.

Дані I шару Міри знову підтверджують асоціацію східноєвропейських *sensu lato* селетоїдних або пост-мікоксських індустрій з *Homo sapiens sapiens*.

Незважаючи на досить суттєву середньопалеолітичну складову, I шар Міри демонструє цілком верхньопалеолітичний зразок поведінкової стратегії, включаючи персональні прикраси, розвинену технологію обробки кістки, житлову структуру і свідства міграції на далеку (близько 750 км) відстань.

Хоча кількісно обмежена, індустрія шару II/2 різко відмінна за технологією і типологією від шару I. Широка аналогія їй простежуються в ранньому граветі Центральної і Східної Європи. Існує на подив близька подібність між знаряддями з притупленою спинкою з Міри: II/2 та мікролітами оріньяцького шару 24A1 у Пагліччі, який демонструє еволюційні зрушення до гравету. Здатність міграцій на далекі відстані мешканці шару II/2 підтверджують використанням сировини, віддаленої від стоянки принаймні на 300-350 км.

Хронологічно близькі, поселення I і II/2 шарів Міри наочно ілюструють співіснування різних традицій, а саме пост-мікоку, оріньяку і гравету у Східній Європі близько 30 тис. років тому.

Перехід від середнього до верхнього палеоліту проявляється в регіоні як час великих зрушень населення, освоєння нових ландшафтів, розвиток

ускладнених адаптаційних стратегій. Міра являє собою цінного свідка цих процесів, який дозволяє поглибити вивчення багатьох аспектів цих перебудов. Зрозуміло, що складний сценарій переходу до верхнього палеоліту у Східній Європі не може бути пояснений виходячи виключно з даних Міри. Тим не менше, ключ до багатьох важливих питань може бути знайдений в матеріалах цієї стоянки.

Статтю підготовлено в рамках проекту L.S.V. Leakey 2000 "Middle to Upper Paleolithic transition in the South of East European Plain".

ЛІТЕРАТУРА

- Амирханов Х.А.** (ред) Восточный граветт. Москва: Научный мир, 1998.
- Аникович М.В.** Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // *Stratum plus*.-2000. - №1.- С.11-31.
- Бадер О.Н.** Сунгирь - верхнепалеолитическая стоянка. Москва: Наука, 1978.
- Баскин Л.М.** Поведение копытных животных, Москва: Наука, 1976.
- Бонч-Осмоловский Г.А.** Грот Киик-Коба.- Палеолит Крыма.-Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1940.
- Верещагин Н.К.** Палеогеография и палеоэкология зверей мамонтовой фауны в четвертичном периоде Северной Евразии // *Общая и региональная териография*. Москва: Наука, 1988.
- Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф.** Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // *Труды института зоологии*,-1985.- № 131 - С.3-38.
- Коен В.Ю., Степанчук В.Н.** Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // *Stratum plus*.-2001.- №1.-С.31-53.
- Коен В.Ю., Степанчук В.Н.** Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // *Vita Antiqua*.-2001.- №3-4.-С.80-109.
- Гиря Е.Ю.** Технологический анализ каменных индустрий. С-Петербург: АкадемПринт, 1997.
- Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е.** Некоторые технологические критерии периодизации каменного века // *Российская Археология*.- 1993.-№4.-С.5-24.
- Гептнер В.Г., Наумов Н.П.** Млекопитающие Советского Союза. Том 2. Часть 1. Москва: Высшая школа, 1967.
- Громова В.** История лошадей (genus Equus) в Старом Свете. Труды палеонтологического института. 1949, Том XVII. Вып.1.
- Захариков А.П.** Индустрии с бифасами и переход от мустье к верхнему палеолиту в Европе // *Археологический альманах*.-1999.-№8.-С.197-206.
- Коен В.Ю., Степанчук В.Н.** Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // *Stratum plus*.- 2000.- №1.-С.31-53.
- Подяка**
Автори глибоко вдячні за консультації, поради і допомогу І.Б. Писареву, О.В. Тубольцеву, Д.Р. Кобалії, Д.В. Гришко, Л. Литвиновій, Т. Рудич, І.Д. Потехніній, В.Ф. Руденко, В.П. Грищенко, Д.В. Іванову та багатьом іншим фахівцям, любителям археології та працівникам різних установ, які сприяли польовим і лабораторним дослідженням.
- Колосов Ю.Г.** Мустьерские стоянки района Белогорска. Киев: Наукова думка, 1983.
- Колосов Ю.Г.** Аккайская мустьерская культура. Киев: Наукова думка, 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н.** Нові радіокарбоніві дати стоянок палеоліту Криму // Кам'яна доба України.-2002.-№1, Київ: Шлях.-С.18-29.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.** Ранний палеолит Крыма. Киев: Наукова думка, 1993.
- Кузьмина И.Е.** Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. Санкт-Петербург: ЗИН РАН, 1997.
- Левцкий О.Г., Борзьяк И.А.** Новый палеолитический памятник типа Гординешти на СВ Молдовы // *Stratum Plus*.-1999.- №1.-С.224-230.
- Матюхин А.Е.** Палеолитические кремнеобрабатывающие мастерские в бассейне реки Северский Донец // *Prehistoire Europeenne*.-1999.- №13.- р.67-115.
- Матюхин А.Е.** Верхнепалеолитическая мастерская Бирючьа балка (Бирючьа балка Ів) // *Донская археология*.-2000.- №1.-С.27-44.
- Павлов П.Ю.** Хронология и культурные связи верхнего палеолита Северо-восточной части России // *Проблемы финно-угрской археологии Урала и Поволжья*, Сыктывкар, 1992.
- Петрунь В.Ф.** К петрографическому определению структуры и районов добычи минерального сырья ранними земледельческими племенами юга СССР // *Краткие сообщения института археологии*.-1967.- Вып.111.-С.50-59.
- Праслов Н.Д., Рогачев А.Н.** (ред.). Палеолит Костенки-Боршевского района на Дону. Ленинград: Наука, 1982.
- Рековец Л.И.** Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. Киев, 1994.
- Сапожников И.В.** Палеолитические карстовые пещеры Северо-Западного Причерноморья // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. -СПб.: Академ-Принт, 2002. - С. 18-24.
- Синицын А.А.** Нижний культурный слой Костенок 14 (Маркина гора) в связи с проблемами наиболее раннего верхнего палеолита // *Stratum plus*.-2000.-№1.- С.125-46.
- Синицын А.А., Праслов Н.Д.** (ред.) Радиуглеродная хронология палеолита Восточной

Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. Санкт-Петербург: АкадемПринт, 1997.

Смирнов С.В. Палеоліт дніпровського Надпоріжжя. Київ: Наукова думка, 1973.

Степанчук В.Н. Средний палеолит Крыма, индустриальные традиции вюрмского времени: варибельность и вероятные объяснения // *Vita Antiqua*.-1999.-№1.-С.17-28.

Степанчук В.Н. Поздние Неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. Киев: Стилос, 2002.

Степанчук В.Н. Тафономия культурных остатков и включающих геологических слоев на стоянке Мира // *Кам'яна доба України*. Вип.4.- Київ: Шлях, 2003.

Степанчук В.М. Житлова конструкція І шару стоянки Мира // *Археологія*. –у друці б [2004].

Степанчук В.Н. Стоянка Мира в Среднем Поднепровье: к вопросу о гомогенности палеолитических слоев // *Stratum plus*.- в печати [2004].

Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Полевые исследования стоянки Мира в 2000 году // *Archaeological Discoveries in Ukraine in the years 1999-2000*. Київ, 2001.-С.221-224.

Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Индустрия третьего слоя стоянки Кульчивка, Западная Украина // А.А.Синицын, В.Я.Сергин, Дж.Ф.Хоффекер (ред.) Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. СПб., 2002.-С.102-115.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., ван дер Плихт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // *Кам'яна доба України*.- у друці [2004].

Тубольцев О.В., Бусел В.А. Памятники среднего палеолита междуречья Днепра и Конки // *Музейний вісник*. – Запоріжжя. –2001, -С.9-16.

Чабай В.П. Особенности перехода от среднего палеолита к верхнему палеолиту в Крыму // *Stratum plus*.-2000.- №1.-С.54-83.

Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Варибельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // *Археологія*.-1998.-№4.- С.19-47.

Allsworth-Jones P. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Allsworth-Jones P. The Szeletian and the Stratigraphic Succession in Central Europe and Adjacent Areas : Main Trends, Recent Results, and Problems for Solution // P. Mellars (ed.) *The Emergence of Modern Humans: An archaeological perspective*. Ithaca: Cornell University Press, 1990.-P.160-243.

Anikovich M.V. Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // *Journal of World Prehistory*.-1992.- Vol. 6.- №2.-P.205-245.

Anikovich M.V. The Formation of Upper Palaeolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // *Anthropologie*.-1999.-' XXXVII/ II.-P.115-123.

Binford L.R. *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York–San-Francisco–London: Academic Press, 1978.

Binford L.R. In pursuit of the past. Decoding the archaeological record. London: Thames & Hudson, 1983.

Bosinski G. Die Mittelpalaeolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa. *Fundamenta*. Reine A.'4, 1967.

Bosinski G. El Paleolítico medio en Europa Central // *Zephyrus*.-2000-2001.-LIII-LIV.-P.79-142.

Borziac I. Paleoliticul și mezoliticul in spatiul dintre Nistru și Prut. *Traco-Dacia*.-1984.- XV.-1-2.- București.- P.19-41.

Bradley B.A., Anikovich M., Giria E. Early Upper Palaeolithic in the Russian Plain: Streletskayan flaked stone artefacts and technology. *Antiquity*.-1995.-Vol. 69.-' 266.- P.989-98.

Chirica V., Borziyak I., Ketraru N. Gisement du Palaeolithic Superieure Ancient entre le Dniester et la Tissa. *Biblioteca Archaeologica Iassiensis*.-1996.-V.

Clark G.A. Neandertal Archaeology – Implications for our Origins // *American Anthropologist*.-2002.-104(1)- P.50-67.

Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N. Late Middle and Early Upper Palaeolithic Evidence From the East European Plaine and Caucasus: a New Look at Variability, Interactions, and Transitions // *Journal of World Prehistory*.-1999.-13-3.-P.265-319.

Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N. Middle to Upper Palaeolithic transition in the Eastern Europe // *Préhistoire Européenne*.- 2000-2001- №16-17.-P.111-32.

Damblon F., Haesaerts P., Van der Plicht J. New datings and considerations on the chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasian plain // *Préhistoire Européenne*.-1996.-'9.-P.177-231.

D'Ericco, F., Zilhão J., Julien M., Baffier D., Pelegrin J. Neanderthal acculturation in Western Europe? // *Current Anthropology*.- 1998.-Vol. 39.-P.1-44.

Demars, P.-Y., Paurent P. Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe. *Cahiers du Quaternaire* '14.-Paris, 1989.

Demidenko Yu.E. Middle Palaeolithic industries of the Eastern Crimea: interpretation of their variability. *Préhistoire Européenne*.-1996.-'9.-P.49-62.

Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V. Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (The investigations of the 1994-1996 field seasons) // *E.R.A.U.L.*-1998.-85.-P.367-413.

Dibble H.L., Chase Ph.G., McPherron Sh.P., Tuffreau A. Testing the reality of a "Living Floor" with archaeological data. *American Antiquity*.-1997.-62(4).- P.629-651.

Frison G.C. Prehistoric hunter of the High Plains. Second edition, New York: Academic Press. 1991.

Gábori M. Les civilisations du paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest: Akademiai Kiado, 1976.

Geneste J.-M., Meignen L., Plisson H., Koulakovskaya L., Sytnik A. L'Industrie Lithique Des Niveaux Inferieures de Koulytchivka (Kreminiec) Ukraine // G.V. Korobkova (ed.) *Modern experimental-trassological*

and techno-typological studies in archaeology. Sanct-Peterburg, 1999.-P.154-155.

Gerasimenko N. Holocene landscapes and climate changes in Southeastern Ukraine // A.A. Velichko (ed.) Climate and environmental changes of eastern Europe during the Holocene. Moscow: Institute of Geography of the Russian Academy of Science, 1995.-P.38-48.

Gerasimenko N. Environmental and climatic changes between 3 and 5 ka BP in Southeastern Ukraine // H.N. Dalfes, G.Kukla, H.Weiss (eds) Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse. Berlin-Heidelberg: Springer-Verlag, 1997.-P.371-99.

Golovanova L.V., Hoffecker J.F., Kharitonov V.M., Romanova G.P. Mezmaiskaya Cave: a Neanderthal Occupation in the Northern Caucasus. Current Anthropology.-1999.- 40/1.-P.77-86.

Grigorieva G. Le paleolithique superieur ancien du sud-ouest de la plaine russe // A. Montet-White, A. Palma de Cesnola, K. Valoch (eds) The Upper Paleolithic. Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996.-P. 153-159.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J. The East Carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire (Paris).-2003.-vol. 14.-n.3.-P.163-188.

Haesaerts P., Gerasimenko N., Damblon F., Stepanchuk V., Cohen V., Kovalyukh N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine). In press [2004]

Harrold F.B. Variability and Function among Gravette Points from Southwestern France // G.L. Peterkiw, H.M. Briejer, P. Mellars (eds) Hunting and Animal Exploitation in the later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia. Archaeological Papers of the American Anthropologist Association.-1993.- '4.-P.69-83.

Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J. Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // Archaeometry (Oxford).-1996.-38/1.-P.181-207.

Hofreiter M., Serre D., Poinar H.N., Kuch M., Pääbo S. Ancient DNA // Nature reviews.-2001.-Vol.2.-P.353-359.

Höss M. Neanderthal population genetics // Nature.-2000.-Vol. 404.-P.453-454.

Hotinsky N.A. Paleogeographical principles of the definition and subdivision of the Holocene of the USSR // Striae.-1982.- '16.-P.95-8.

Kolosov Yu.G., Stepanchuk V.N. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review // E.R.A.U.L.-2000-'95.-P.265-276.

Kozłowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology.-1986.-Vol. №5.-P.131-200.

Kozłowski J.K. The Middle and the Early Upper Paleolithic around the Black Sea // S. Akadzava (ed.) Neanderthals and Modern Humans in Western Asia. New York: Plenum Press, 1998.-P.461-82.

Kulchycki, Ya.O., Lozynyak P.Yu., Pasternak S.I. 1966. Mollusk fauna of new lithological-facial variety of Cretaceous of Rakhov zone of Ukrainian Carpathians // Paleontological volume.-1966.-№3.-Part 2.-Lviv: Lviv University Press.-P.70-78.

Marks A.E. A New Middle to Upper Paleolithic "Transitional" Assemblage From Buran-Kaya II, Level C: a Preliminary Report // E.R.A.U.L.-1998.-№85.

Marks A.E., Chabai V.P. (eds.) The Middle Paleolithic of Western Crimea, Vol.1- E.R.A.U.L.-1998.-№84.

Marks A.E., Monigal K. The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea, with Particular Reference to Buran-Kaya III // Stratum plus.-2000.-№1.-P.84-96.

Meignen L., Geneste J.-M., Koulakovskaia L., Sytnik A. Lithic production in the lower layer of Koulchivka (Krzemieniec, Western Ukraine) and its place in the Middle/Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // Paper presented at the 65th Annual Meeting of the Society for American Archaeology.-Philadelphia, avril 2000.- P.1-23.

Mellars P., Otte M., Straus L.G., Zilhão J., D'Ericco F. The neanderthal Problem Continued // Current Anthropology.-1999.-Vol.40.-P.341-64.

Montet-White A., Palma di Cesnola A., Valoch K. (eds). The Upper Paleolithic. Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996.

O'Rourke D.H., Hayes M.G., Carlyle S.W. Ancient DNA studies in physical anthropology // Annual Review of Anthropology.-2000.-29.-P.217-42.

Otte M. Le Gravettien en Europe. L'Anthropologie.-1985.-Tome 89-'4.-P.479-503.

Otte M., Lopez-Bayon I., Noirand P., Borziyak I., Chirica V. Recherches sur le Paleolithique superieur de la Moldavie // L'Anthropologie and Prehistoire.-1996.-'107.-P.45-80.

Ovchinnikov I.V., Götherström A., Romanova G.P., Kharitonov V.P., Lidén K., Goodwin W. Molecular analysis of Neanderthal DNA from the northern Caucasus // Nature.-2000.-404.-P.490-493.

Ovchinnikov, I., Goodwin W. The isolation and Identification of Neanderthal Mitochondrial DNA // Profiles in DNA.-2001.-January 2001.-P.7-9.

Paunescu A. Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. București: Editura Academiei Române, 1993.

Palma di Cesnola A. Le Gravettien le plus ancien en Italie // A. Montet-White, A. Palma de Cesnola, K. Valoch (eds) The Upper Paleolithic. Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996.-P.227-235.

Palma di Cesnola A. L'Aurignacien à lamelles à dos marginal de la Grotte Paglicci au Mont Garnago (Pouilles - Italie du Sud) // E.R.A.U.L.-2000.-№95.-P.305-10.

Petrogne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from late-trypolye cemeteries of the Sofievka type // Baltic-Pontic Studies.-1995.-Vol.3.-P.190-199.

Putshkov P.V. Were the mammoths killed by the warming? // Vestnik Zoologii.-1997.-Supplement №4.-P.1-81.

- Ringer A.** Bábonyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. Budapest, 1983.
- Richter J.** Der G-Schichte-Komplex der Sesselfelsgrötte. Zum Verstaennis des Micoquian. Quartaer-Bibliothek.-Band 7.-Saarbruecken, 1997.
- Sinitsyn A.A.** Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // *Prehistoire Europeenne.*-1996.- №9.-P.273-313.
- Sinitsyn A.A.** Composants Archaïques de Assamblage Lithique de Kostenki XIV (Couch 2) // *E.R.A.U.L.*-2000.- №95.-P.295-307.
- Soffer O.** The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. Orlando: Academic Press, 1985.
- Stepanchuk V.N.** The Crimean Palaeolithic: Genesis and Evolution between 140-30 Kyr BP. // *E.R.A.U.L.*-1998.- №85.-P.261-300.
- Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu.** Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // *Préhistoire Européenne.*-2000-2001.-№16-17.-P.75-100.
- Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B.** Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // *Pyrenäa.*-1998.-'29.-P.195-204.
- Svoboda J.** The Complex Origin of the Upper Paleolithic in the Czech and Slovak Republics // H. Knecht, A. Pike-Tay, R. White (eds) *Before Lascaux.* New York: CRC Press, 1993.-P. 23-34.
- Svoboda J.** The Pavlovian: Typology and Behaviour // J. Svoboda, Škrdla P., E. W. Oches (eds) *Paleolithic in the Middle Danube Region.* Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996.-P.283-300.
- Svoboda J., Lozek V., Vlček V.** Hunters between East and West (The Paleolithic of Moravia). New-York: Plenum Press, 1996.
- Tushabranishvili N., Lordkipanidze D., Vekua A., Tvalcherlidze M., Muskhelishvili D.S., Adler S.** The Paleolithic Rokhsheiter of Ortvale Klde, Imeretian Region, the Georgian Republic // *Prehistoire Europeenne.*- 1999.- №15.-.65-77.
- Valoch K.** Das Szeletien Mährens – seine wurzeln und beziehungen // *E.R.A.U.L.*-2000.-'95.-P.287-94.
- Valoch K.** More on the question of Neanderthal acculturation in Central Europe // *Current Anthropology.*-2000a.-№41.-P.625-526.
- West D.** Horse hunting, processing, and transport in the Middle Danube // J. Svoboda, Škrdla P., E.W. Oches (eds) *Paleolithic in the Middle Danube Region.* Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996.-P.208-245.
- West D.L., Kozłowski J.K., Montet-White A.** Fox hunting in Poland // C. Bellier, Cattelain P. et M. Otte (dir). *La chasse dans la Préhistoire.* Edited by Actes du Colloque international de Treignes // *E.R.A.U.L.*-2000.-'51.-artefacts 8.-P.237-241.
- Wetzel R., Bosinski G.** Die Bocksteinsmiede im Lonetal (Markung Rammingen, Kreis Ulm). Stuttgart: Müller und Gräff verlag, 1969.
- Wolpoff M.H., Hawks J., Frayer D.W., Hunley K.** Modern human ancestry at the peripheries: A test of the replacement theory // *Science.*-2001.-291.-P.293-7.
- Yanovich A.A., Stepanchuk V.N., Cohen V.** Buran-Kaya III and Skalisty Rockshelter: two new dated Late Pleistocene sites in the Crimea // *Préhistoire Européenne.*-1996.-Vol. 9.-P.315-324

**V.N. STEPANCHUK, V.YU. COHEN, N.P. GERASIMENKO, F. DAMBLON, P. HAESAERTS,
O.P. ZHURAVLEV, N.N. KOVALYUKH, V.F. PETROUGNE, J. VAN DER PLICHT, P.V. PUTSHKOV,
L.I. REKOVETS, C.G. TURNER
THE MULTILAYERED OPEN-AIR SITE OF MIRA IN MIDDLE DNEIPER AREA:
THE MAIN RESULTS OF 2000 FIELD CAMPAIGN**

Proposed paper presents data on new Late Pleistocene open-air multilayered site of Mira in Middle Dnieper area.

Mira provides a large and reliable body of various data. There is good possibility to review in detail many aspects of cultural and behavioral mutations from the perspective of Middle to Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. All kinds of data provided by the site are still under study. Nevertheless, above summarized preliminary observations allow us to draw up some bottom lines.

Geological, paleontological and absolute chronology data unanimously place both Paleolithic occupations of Mira within interstadial of Middle Pleniglacial. Occupations have associated with Denekamp-Late Vitachiv-Bryansk buried soil and aged to about 28 Kyr BP.

Taphonomic characteristics and richness of cultural remains make Mira an ideal case study.

The site provides clear instance of superposition of technologically and typologically more advanced Upper Paleolithic layer II/2 industry by more archaic layer I industry comprised both Middle and Upper Paleolithic features and associated with anatomically modern humans.

Mira layer I assemblage combines traits of Middle Paleolithic Micoquian, Eastern EUP of Gorodtsovskayan, and some of Upper Paleolithic Aurignacian. Lack of most evident Aurignacian features save for rather atypical micro-component (and probably blades) and presence of highly original non-geometrical microliths rise intriguing perspectives for understanding of terms of probable independent invention of micro-backed implements.

Mira layer I evidence still confirm association of East European in sensu lato Szeletoide or post-Micoquian industries with *Homo sapiens sapiens*. Despite of quite developed Middle Paleolithic components, Mira layer I evidence displays

fully Upper Paleolithic behavior pattern, including personal adornments, advanced bone technology, dwelling structure, and evidence of extremely long distance migration (up to 750 km).

Though quantitatively limited, Mira layer II/2 assemblage is sharply different to the technology and typology. Broad analogies may be seen in early Gravettian of Central and Eastern Europe. There is surprisingly close resemblance of Mira II/2 backed implements with South Italian Aurignacian horizon 24A1 at Paglicci, proclaimed to be demonstrating evolutionary shift toward Gravettian. Ability to long distance migrations of layer II/2 people confirmed by raw materials procurement from the distance at least 300-350 km far from the site.

Being chronologically in fact coincident, occupations of layer I and II/2 clearly mirror coexistent occurrences of different traditions, namely (post)Micoquian, Aurignacian and Gravettian in the Eastern Europe roughly around 30 Kyr BP.

Middle to Upper Paleolithic transition has known here as a period of great population moves, new landscape acquaintance, and developing more complicated adaptation strategies. The evidence of Mira is a valuable example of this process, which claims much more detailed insights than those from before.

No doubts that problems of complex East European pattern of Middle to Upper Paleolithic transition could not be explained exclusively by data from Mira. Nevertheless, clues to some major questions might be provided through the rich evidence of this site.

Proposed paper is prepared in frames of project L.S.B. Leakey 2000 "Middle to Upper Paleolithic transition in the South of East European Plain".

Табл. 1. Список видів ссавців, знайдених на стоянці Міра.
Table 1. List of mammal species discovered at the site of Mira.

Вид	Наявність в археологічному шарі		
	I	II/1	II/2
Lagomorpha			
Lepus cf. europaeus	+	-	-
Ochotona cf. pusilla	+	-	-
Rodentia			
Marmota bobac	+	-	-
Myospalax sp.	+	-	-
Lagurus lagurus	+	-	-
Eolagurus luteus	+	-	-
Clethrionomys sp.	+	-	-
Microtus gregalis	-	-	+
Microtus cf. socialis	+	-	-
Microtus oeconomus	+	-	-
Microtus arvalis-socialis	+	-	-
Carnivora			
Alopex lagopus	+	-	-
Vulpes vulpes	+	-	-
Vulpes corsac	+	-	-
Meles meles	+	-	-
Proboscidea			
Mammuthus primigenius	+	-	-
Perissodactyla			
Equus latipes	+	-	+
Asinus hydruntinus	+?	-	-
Artiodactyla			
Cervus elaphus	+	-	-
Megaloceros giganteus	+	-	-
Rangifer tarandus	+	-	-
Bison priscus	+	-	+
Sus scrofa	+?	-	-

Табл. 2. Міра 2000. Шар I. Структура видів – потенційних об’єктів мисливської діяльності.
Table 2. Mira 2000. Layer I. Structure of species potentially valuable in game respect.

Вид	Кількість визначених кісток	%
заєць	8	0,82
степовий байбак	1	-
песець	14	1,44
лисиця	208	21,33
корсак	3	0,31
борсук	2	-
мамонт	2	-
дикий кінь	707	72,51
благородний олень	6	0,61
гігантський олень	7	0,72
північний олень	3	0,31
бізон	17	1,74
дика свиня	1	-
європейський плейстоценовий віслюк	2	-

Табл. 3. Міра, шар I. Мінімальна кількість особин (MNI) та вікова структура різних видів тварин.
Table 3. Mira, layer I. MNI and age structure of different animal species.

вид	MNI	В тому числі:		
		молоді	напів-дорослі	дорослі
Lepus cf. europaeus	заєць	1		1
Alopex lagopus	песець	2		2
Vulpes vulpes	лисиця	8		8
Vulpes corsac	корсак	1		1
Meles meles	борсук	1		
Equus latipes	кінь	16	6	2
Cervus elaphus	благородний олень	1		1
Megaloceros giganteus	гігантський олень	1		1
Rangifer tarandus	північний олень	1		1
Bison priscus	бізон	2		1

Табл. 4. Міра. Список порід каменю, представлених в матеріалах шарів I і II/2.
Table 4. Mira. List of rocks, represented in materials of layer I and II/2.

Найменування породи	Умовний код	Наявність в шарі I	Наявність в шарі II/2
Кремій	Ia1, Ia2, Ia3, Ia4, Ia5, Ia-b (A), Ia-b (B), Ia-b (V), Ia-b (G1), Ia-b (G2),	Всі крім Ia5	Ia5
Скам'яніле дерево	Ib	+	-
Місцевий пісковик	IIa	+	-
Окварцьований пісковик	IIb	+	-
Цеолітизований туф	III	+	-
Ефузивна порода	IV	+	-
Інфузивна порода	V(1)	+	-
Кварц-діабаз	V(2)	+	-
Кварц-мілоніт-ультрамілоніт	VIa	+	-
Кварцит	VIb	+	-
Актиноліт	VIIa	+	-
Амфіболіт	VIIb	+	-
Мігматит або гнейс	VIII	+	-
Тектіт-молдавіт (?)	IX	+	-

Табл. 5 Міра, шар I. Загальна структура крем'яного комплексу (включаючи фрагментовані артефакти).
Table 5. Mira, layer I. General structure of flint assemblage (including fragmented artifacts).

	З лусками, N	З лусками, %	Без лусок, N	Без лусок, %
фрагменти сировини	5	0,009	5	0,364
нуклеуси	2	0,004	2	0,145
відщепи	579	1,093	579	42,109
пластини	26	0,049	26	1,891
пластинки	10	0,019	10	0,727
знаряддя на відщепах	721	1,36	721	52,436
двобічні знаряддя	32	0,06	32	2,327
луски	51615	97,405	-	-
Усього	52990	99,999	1375	99,999

Табл. 6. Міра. Шар I. Основні технічні показники серії сколів.
Table 6. Mira. Layer I. The main technical indices of flake series.

Показник паралельно ограничених сколів	Показник доцентрово ограничених сколів	IF	IFs	Показник точкових площадок	I lam	Показник "губок"	Показник редуції
43.14	14.51	31.6	26.57	14.62	15.56	60.48	44.36

Табл. 7. Міра. Шар I. Основні технічні показники різних груп сколів.
Table 7. Mira. Layer I. The main technical indices of different groups of flakes.

	Лише ймовірно відколоті нуклеуса	сколи від обробки біфасів	Лише відходи обробки біфасів	сколи від тоншення знарядь на сколах	Лише відходи тоншення знарядь на сколах	сколи неясного походження	Усього			
	N=257	N=336	N=34	N=34	N=659	N=1286				
IF	11	12,09	145	53,31	12	66,67	18	5,56	186	26,23
IFs	7	7,69	140	51,47	10	55,56	17	5,25	174	24,54
Iam	47	38,52	16	2,38	1	2,94	107	16,24	171	13,29

Табл. 8. Міра. Шар I. Типи вихідних заготовок знарядь на сколах.
Table 8. Mira. Layer I. Types of initial blanks of flake tools.

Тип вихідної заготовки											
Категорії знарядь на сколах	0	I	I або II	II	III	IVa	IVb	IVc	??	Усього N	Усього %
Середній палеоліт	-	6	-	9	-	3	1	7	10	36	4,99
Верхній палеоліт	-	9	1	21	2	3	1	12	10	59	8,18
Мікро-компонент	-	7	3	29	-	178	34	2	23	276	38,28
індиферентні	1	21	7	57	-	49	34	24	157	350	48,54
Усього N	1	43	11	116	2	233	70	45	200	721	
Усього %	0,14	5,96	1,53	16,09	0,27	32,32	9,71	6,24	27,73		99,99

Табл. 9. Міра. Шар I. Типологічний склад знарядь на сколах.
Table 9. Mira. Layer I. Typological composition of tools on flakes.

Категорія	N	Категорія	N
Мустьєрський гостроконечник	13	Вістря Кремс	4
Кутастий гостроконечник	3	Мікро-вістря	7
Просте скребло	3	Пластинка Дюфур	15
Подвійне скребло	2	Негеометричні мікроліти	138
Кутасте скребло	5	Тронковані	6
Конвергентне скребло	2	Долотоподібні	20
Подвійне конвергентне скребло (лімас)	2	Розгортка	8
Скребло	3	Пластини з ретушшю	45
Комбіноване знаряддя	15	Пластинки з ретушшю	50
Скребок	36	Відщепи з ретушшю	81
Різець	5	Мікро-відщепи з ретушшю	87
Вістря	18	Уламки знарядь	153
Усього 721			

Табл. 10. Міра, шар I. Морфологічно виразні цілі макро-форми знарядь на сколах, показові в сенсі традиційних визначень археологічної епохи.

Table 10. Mira, layer I. Well defined complete flake macro-forms, indicative in sense of traditional definition of archaeological epoch.

Середній палеоліт	гостроконечник	12	26	35,6 %
	скребло	14		
Верхній палеоліт	скребок	42	47	64,4 %
	різець	5		

Табл. 11. Міра, шар II/2. Кам'яні артефакти.

Table 11. Mira, layer II/2. Flint artifacts.

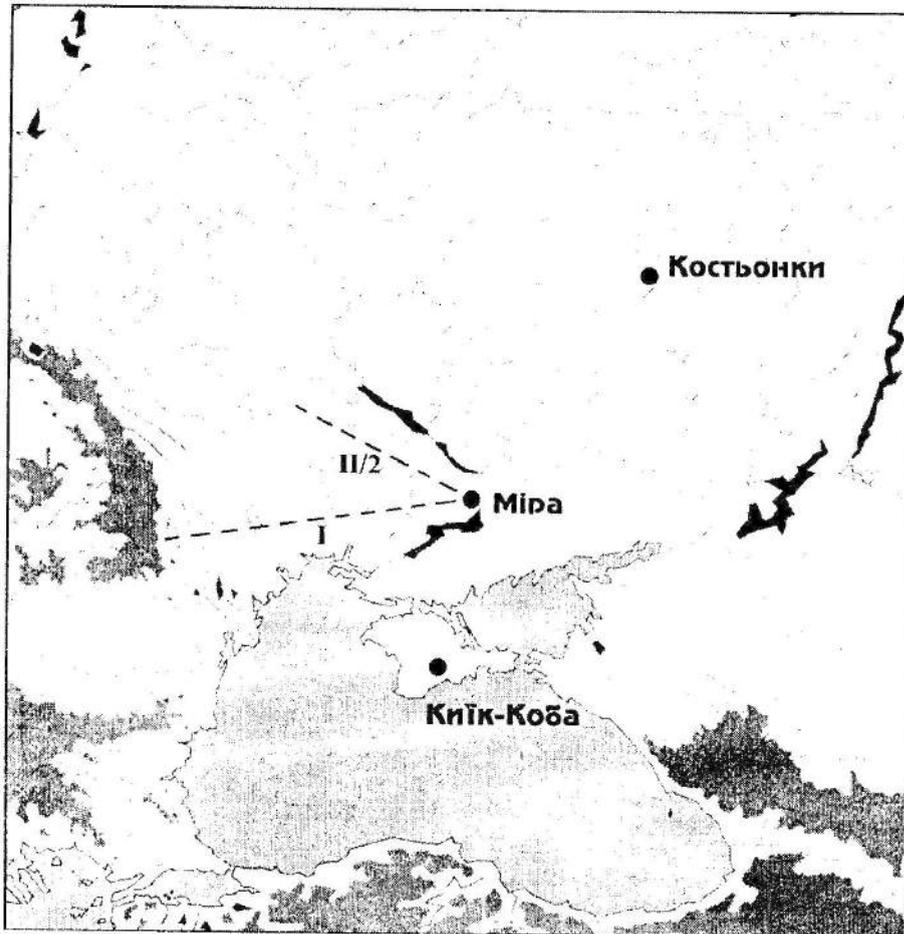
	З лусками, N	З лусками, %	Без лусок, N	Без лусок, %
сколи	5	3,067	5	33,333
знаряддя на сколах	10	6,135	10	66,666
луски	148	90,798		
Усього	163	100	15	99,999

Табл. 12. Радіовуглецеві дати Міри, Киїк-Коби, Пролому I, Буран-Кая III, Костьонок 12, Костьонок 14, Костьонок 15, Костьонок 16 (* публікується вперше).

Table 12. Radiocarbon dates of Mira, Kiik-Koba, Prolom I, Buran-Kaya III, Kostenki 12, Kostenki 14, Kostenki 15, Kostenki 16 (* published for the first time).

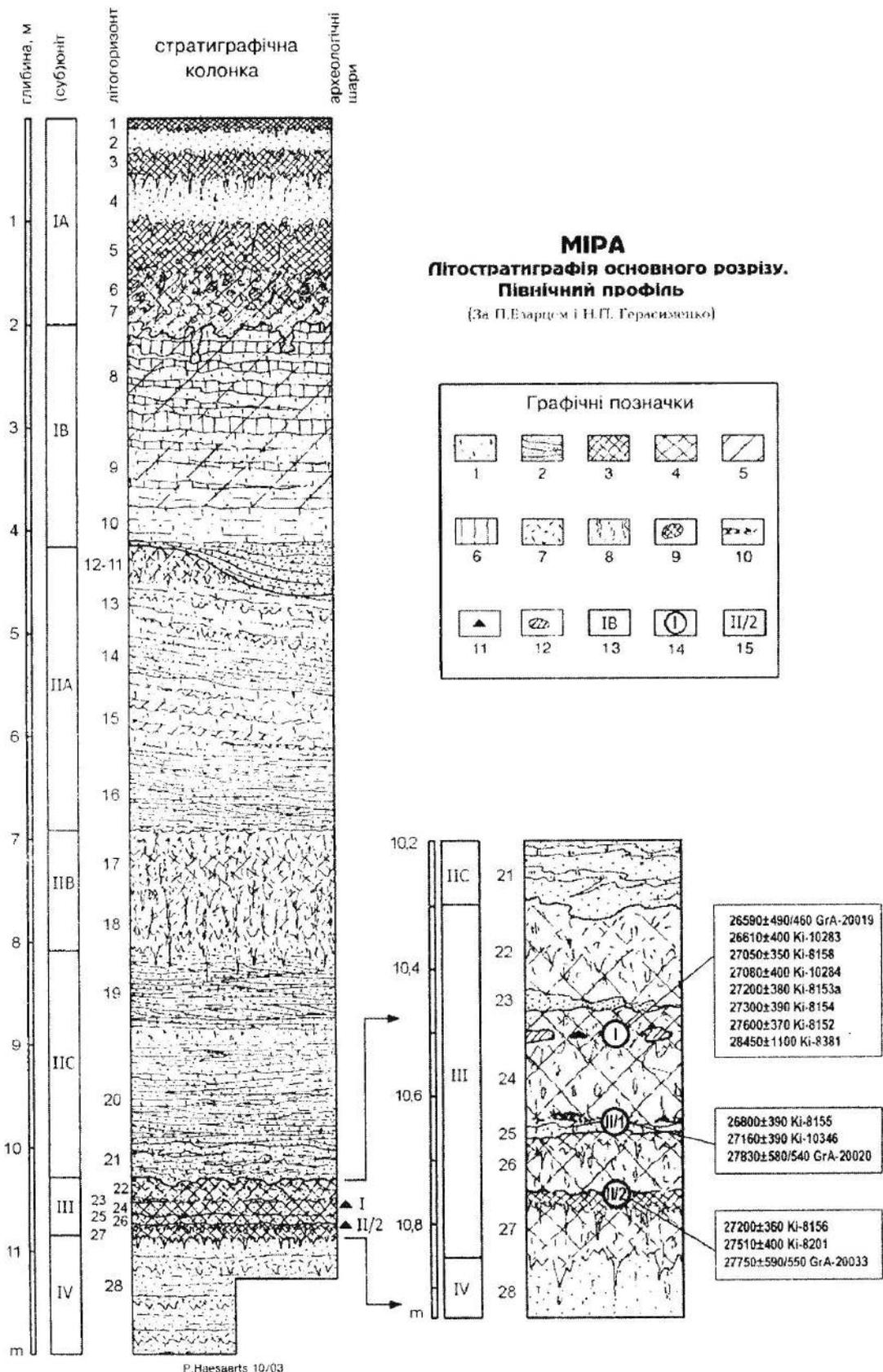
Стоянка/Шар	Тип індустрії	Вік, років тому	Тип зразка	Лаб.№	Джерело
Міра: I	“тип Міра”	27600±370	деревне вугілля	Ki-8152	*
Міра: I	“тип Міра”	27200±380	деревне вугілля	Ki-8153a	*
Міра: I	“тип Міра”	27300±390	деревне вугілля	Ki-8154	*
Міра: I	“тип Міра”	27050±350	кістка	Ki-8158	*
Міра: I	“тип Міра”	26610±400	кістка	Ki-10283	*
Міра: I	“тип Міра”	27080±400	деревне вугілля	Ki-10284	*
Міра: I	“тип Міра”	28450±1100	грунт	Ki-8381	*
Міра: I	“тип Міра”	26590±490/460	деревне вугілля	GrA-20019	*
Міра: II/1	Природна пожежа ?	26800±390	деревне вугілля	Ki-8155	*
Міра: II/1	Природна пожежа ?	27160±390	деревне вугілля	Ki-10346	*
Міра: II/1	Природна пожежа ?	27830±580/540	деревне вугілля	GrA-20020	*
Міра: II/2	“гравет”	27200±360	деревне вугілля	Ki-8156	*
Міра: II/2	“гравет”	27510±400	деревне вугілля	Ki-8201	*
Міра: II/2	“гравет”	27750±590/550	деревне вугілля	GrA-20033	*
Киїк-Коба: IV	Киїк-Кобинська	32300±300	кістка	Ki-8163	Степанчук та ін., у друці
Пролом I: 1	Киїк-Кобинська	30510±580/530	кістка	GrA-13917	Степанчук, 2002
Пролом I: 1	Киїк-Кобинська	31300±630/580	кістка	GrA-13919	Степанчук, 2002
Пролом I: 1	Киїк-Кобинська	29600±550	кістка	Ki-10896	Степанчук та ін., у друці
Пролом I: 1	Киїк-Кобинська	30220±450	кістка	Ki-10614	Степанчук та ін., у друці
Пролом I: II	Киїк-Кобинська	33500±400	кістка	Ki-10615	Степанчук та ін., у друці
Пролом I: II	Киїк-Кобинська	35200±450	кістка	Ki-10616	Степанчук та ін., у друці
Буран-Кая III B1	Киїк-Кобинська	28840±460	кістка	OxA-6673	Hedges et al., 1996
Буран-Кая III B1	Киїк-Кобинська	28520±460	кістка	OxA-6674	Hedges et al., 1996
Буран-Кая III B1/C	Киїк-Кобинська, змішана (?)	33210±900	кістка	OxA-4129	Hedges et al., 1996
Буран-Кая III B1/C	Киїк-Кобинська, змішана (?)	32710±940	кістка	OxA-4130	Hedges et al., 1996

Костьонки 12: 1	Городцовська	236000±300	гумус	ГИН-89	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 12: 1	Городцовська	24000±800	кістка	ГИН-8019	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 12: 1	Городцовська	26300±300	кістка	ГИН-8574	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 3	Городцовська	30080±590/550	деревне вугілля	GrN-21802	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 2	Городцовська	28580±420	кістка	OxA-4115	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 2	Городцовська	28380±220	деревне вугілля	GrN-12598	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 2	Городцовська	26400±660	кістка	ЛУ-59a	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 2	Городцовська	28200±700	кістка	ЛУ-59б	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 14: 2	Городцовська	25600±400	кістка	ГИН-8030	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 15	Городцовська	21720±570	кістка	ЛЕ-1430	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 15	Городцовська	25700±250	кістка	ГИН-8020	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 16	Городцовська	25100±150	кістка	ЛЕ-1431	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 16	Городцовська	27400±100	кістка	ЛЕ-5270	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 16	Городцовська	26800±600	кістка	ГИН-8033	Синицын, Праслов, 1997
Костьонки 16	Городцовська	28200±500	кістка	ГИН-8031	Синицын, Праслов, 1997

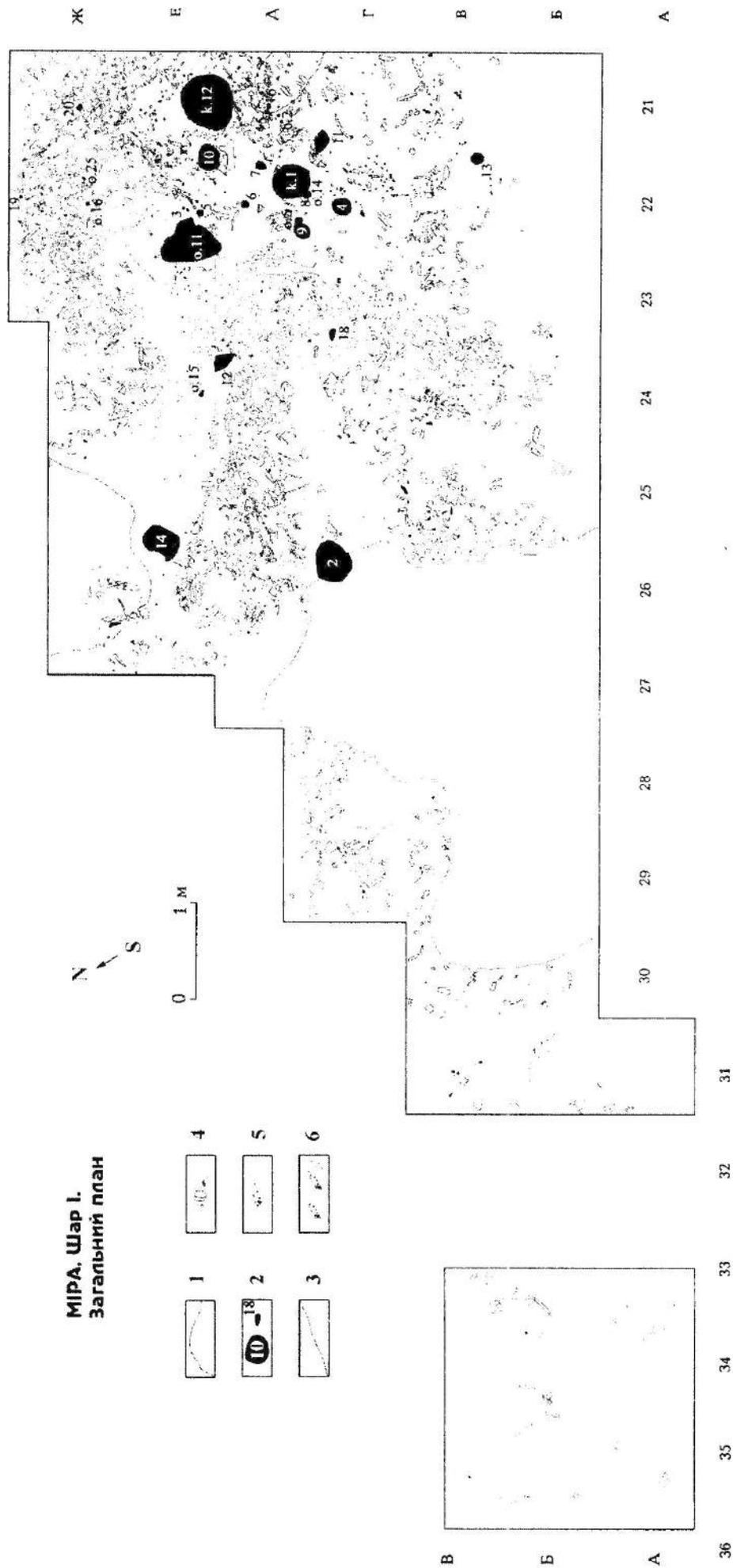
Рис. 1. Розташування стоянки Міра, ранніх верхньопалеолітичних стоянок Городцовської культури, пізніх середньопалеолітичних стоянок пара-мікоку типу Киїк-Коба. Пунктирні лінії ілюструють віддаленість кам'яної сировини використаної в I і II/2 шарах Міри.

Fig. 1. The location of the site of Mira, Early Upper Paleolithic sites of Kostenki-Gorodtsovskayan, and Late Middle Paleolithic sites of Kiik-Kobian. Dash lines illustrate remoteness of sources of raw materials used in Mira layer I and II/2.

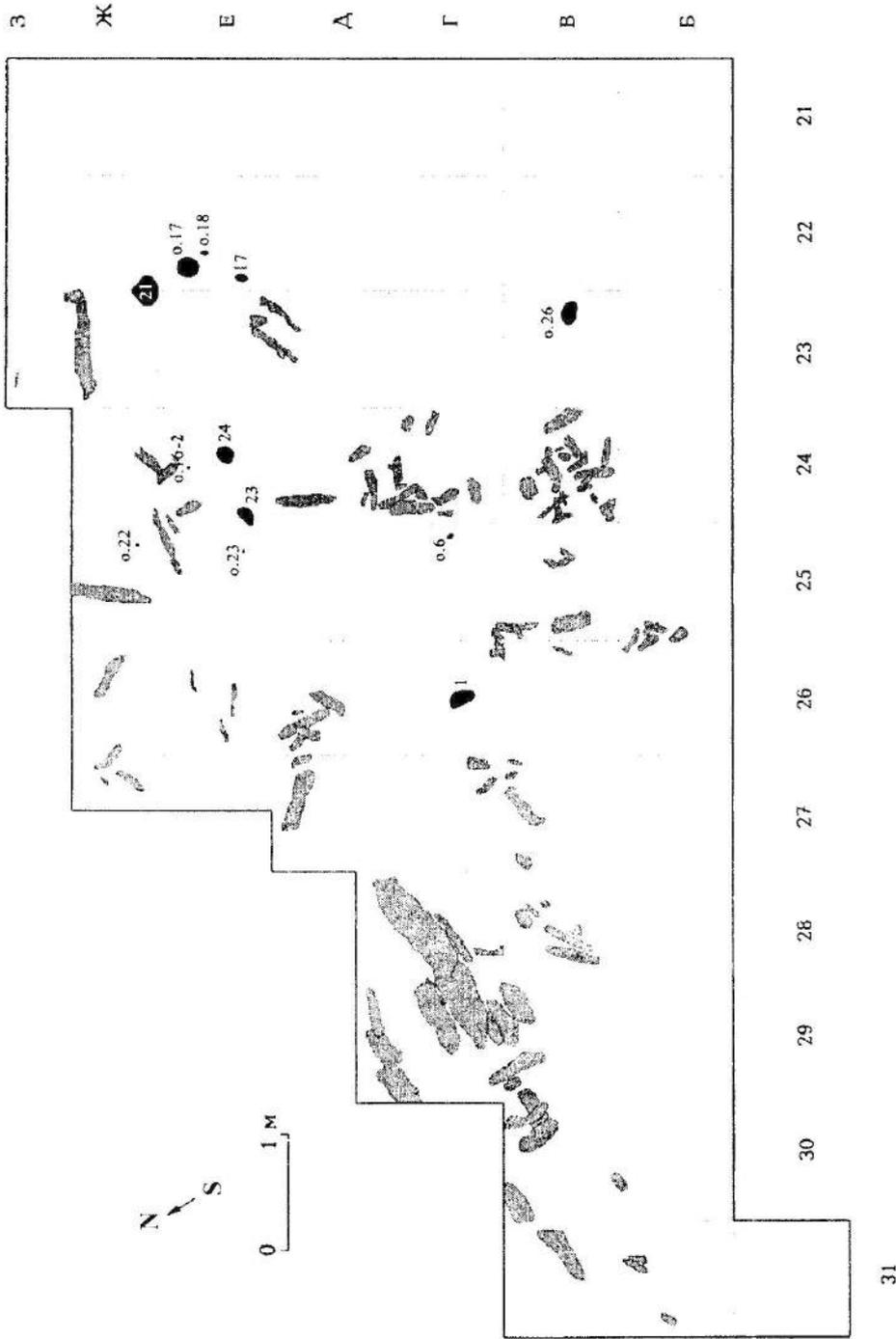
Рис. 2. Стратиграфія Міри (за P. Haesaerts et al., in press). Графічні позначки: 1 – суцільний лес; 2 – пісок; 3 – інтенсивно гумусований горизонт; 4 – слабо гумусований горизонт; 5 – коричнево-палевий суцільний лес; 6 – призматична структура; 7 – білястий горизонт, забарвлений залізом; 8 – кореневище; 9 – кротовина; 10 – скупчення деревного вугілля; 11 – артефакт; 12 – кістка; 13 – літостратиграфічний підрозділ; 14 та 15 – археологічні шари.

Fig. 2. Stratigraphical sequence of the site of Mira (after P. Haesaerts et al. in press). Graphic symbols: 1 - sandy loess; 2 - sand; 3 - strong humiferous horizon; 4 - weak humiferous sediment; 5 - pale brown sandy loess; 6 - prismatic structure; 7 - bleached horizon with iron staining; 8 - root tracks; 9 - krotovina; 10 - charcoal concentration; 11 - artefact; 12 - bone; 13 - lithostratigraphic unit; 14 and 15 - archaeological layers.

Рис. 3. Міра, шар І (верхнє палеолітичне поселення), загальний план. 1 – границя любительського розкопу 1995-1996 рр.; 2 – об'єкти (ями, ямки від кілків, вогнища); 3 – границя ділянки, насиченої дрібними деревними вугликами та золюю; 4 – кістки; 5 – камені й кремєні; 6 – деревне вугілля.

Fig. 3. Mira, layer I (the upper Paleolithic occupation). General plan. 1 – border of amateur excavations of 1995-1996; 2 – objects (pits, postholes, hearths); 3 – border of area saturated with tiny charcoals and ash; 4 – bones; 5 – lithics; 6 – wood charcoals.

МІРА. Шар II/1.
Загальний план

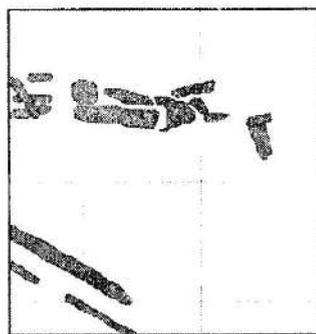
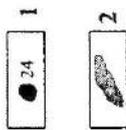
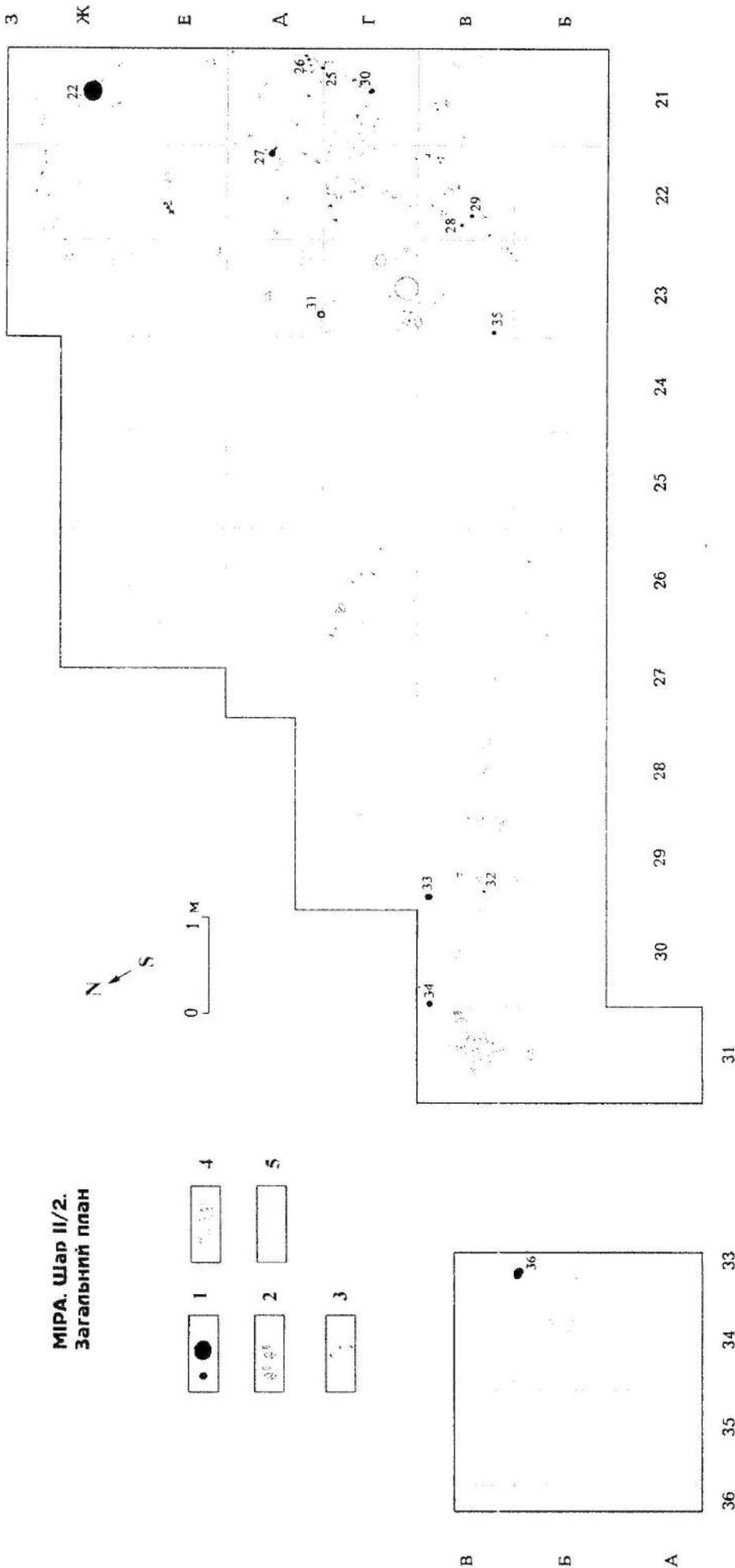

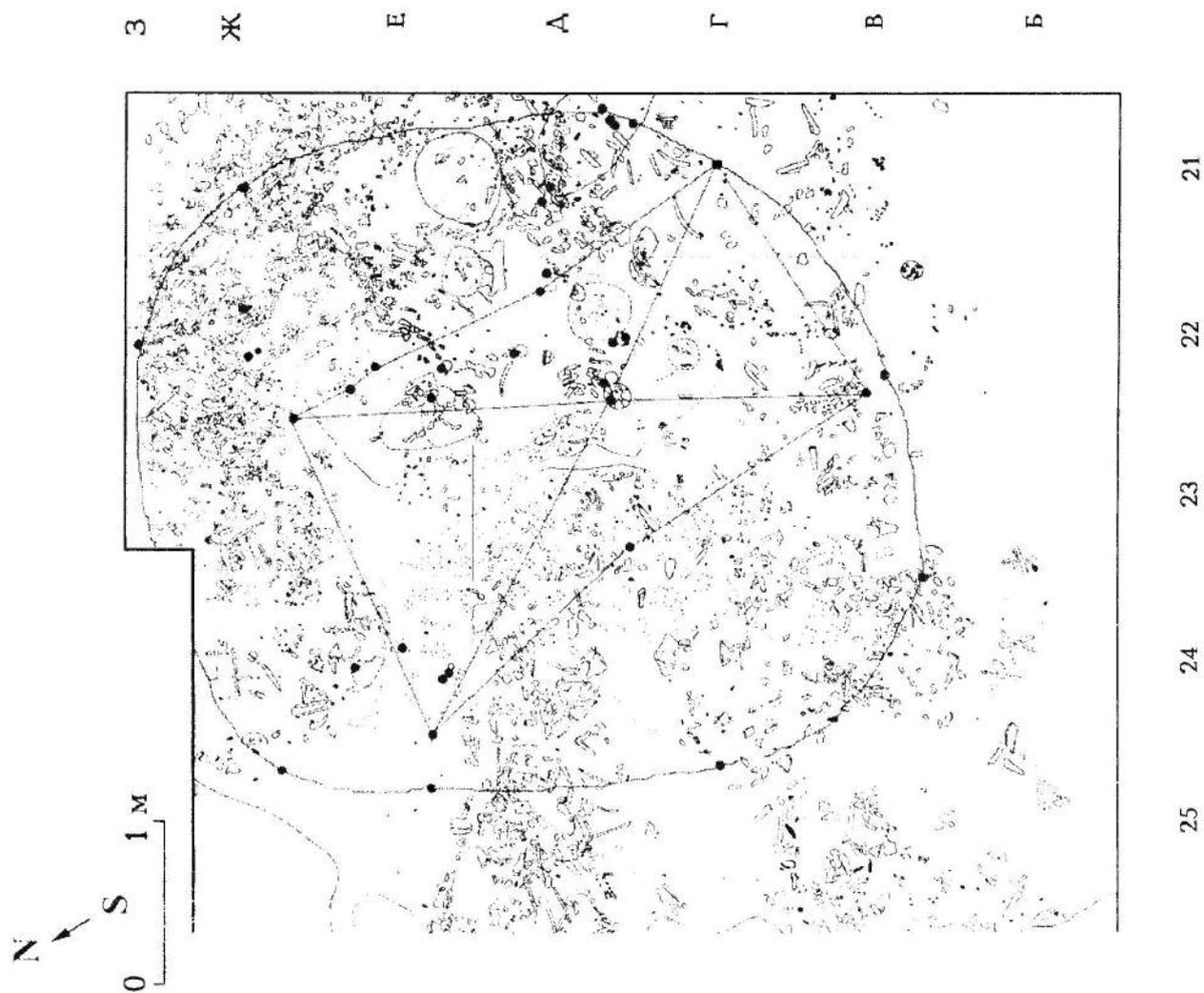
Рис. 4. Міра, шар II/1 (природна (?) пожежа), загальний план. 1 – об'єкти (ямки від кілків, які відносяться до шару I); 2 – рештки обгорілих стовбурів і гілок, реконструкція.

Fig. 4. Mira, layer II/1 (natural(?) conflagration). General plan. 1 – objects (postholes related to layer I); 2 – remains of burned trunks and branches, reconstructed.

Рис. 5. Міра, шар II/2 (нижнє палеолітичне поселення), загальний план. 1 – об’єкти (ями та ямки від кілків, які частково відносяться до шару I (№№ 25-31, 35); 2 – кістки; 3 – кремені; 4 – деревне вугілля; 5 – ділянки різною мірою насичені золюю.

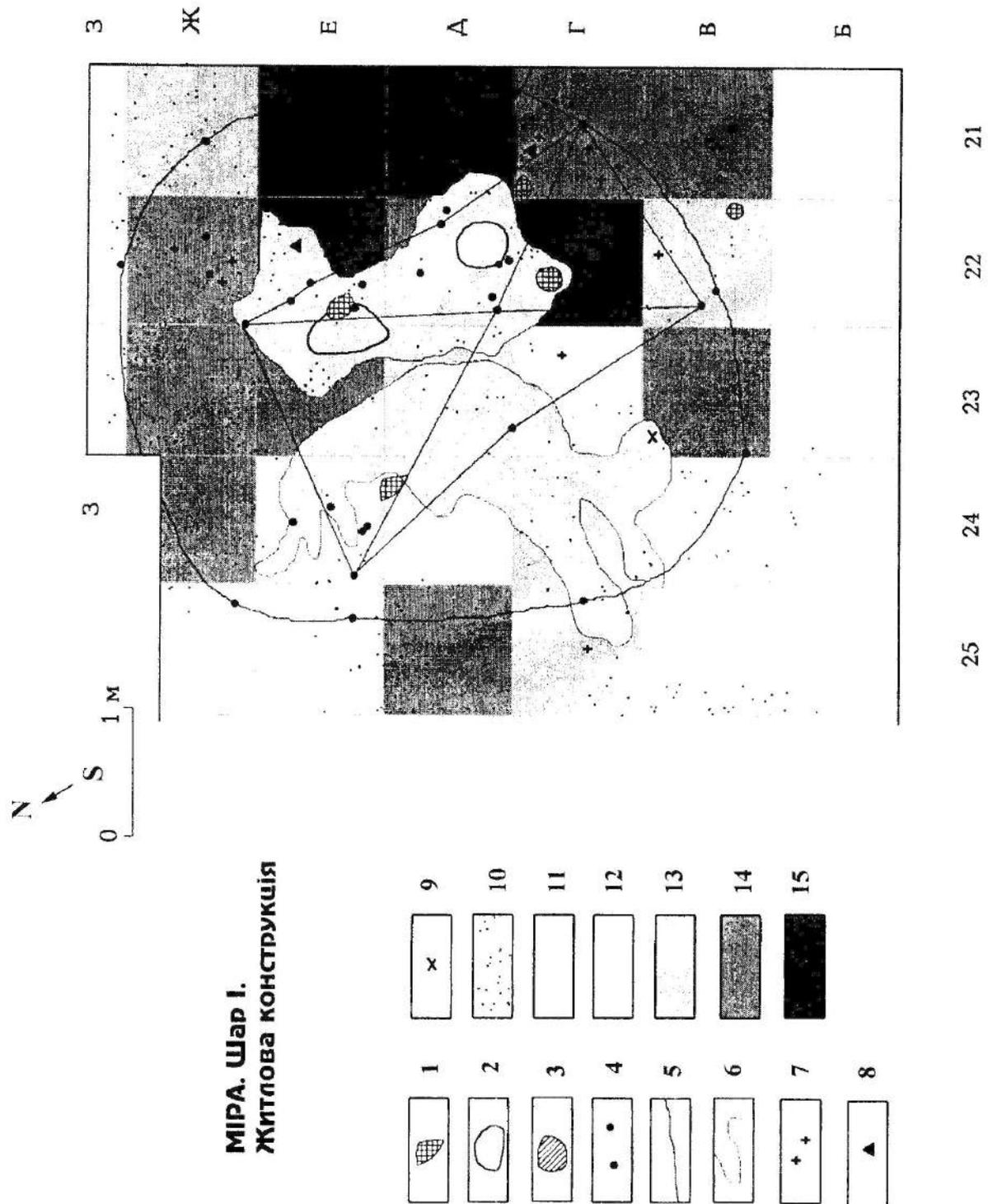
Fig. 5. Mira, layer II/2 (the lower Paleolithic occupation). General plan. 1 – objects (pits and postholes, partly related to layer I (№№ 25-31, 35); 2 – bones; 3 – flints; 4 – wood charcoals; 5 – areas indifferent extent saturated with ash.

**МІРА. ШАР І.
ЖИТЛОВА КОНСТРУКЦІЯ**
Проекція зовнішнього та
вписаного контурів житлової
конструкції на загальний
план знахідок шару

Рис. 6. Міра, житлова конструкція шару І. Проекція зовнішнього та вписаного контурів житлової конструкції на загальний план знахідок шару.

Fig. 6. Mira, layer I, dwelling construction. Projection of external and inscribed contours of dwelling construction on the general plan of the layer.

Рис. 7. Міра, житлова конструкція шару I. Загальний план. Легенда: 1 – господарчі ямки; 2 – вогнищні лінзи; 3 – неутилітарна яма; 4 – ямки від стовпчиків (кілків); 5 – зовнішній округлий контур конструкції та вписаний підпрямокутний контур, проведений по найбільш великим та глибоким ямкам; 6 – щільний конгломерат дрібних скалок кістки, часто перепаленої, і розсіяного деревного вугілля та золи; 7 – просвердлені зуби дрібних хижаків та уламки кістяних виробів з гравіюванням; 8 – кістяні вістря та голка (?); 9 – зуб людини; 10 – порівняно великі кам'яні та крем'яні артефакти; 11 – від 4 до 134 кременів на квадрат; 12 – від 227 до 449 кременів на квадрат; від 13-555 до 982 кременів на квадрат; 14 – від 1787 до 3455 кременів на квадрат; 15 – від 5261 до 6114 кременів на квадрат.

Fig. 7. Mira, layer I, dwelling construction. Schematic plan. 1 – utilitarian pits; 2 – hearths; 3 – non-utilitarian pit; 4 – postholes; 5 – external spherical contour of construction and inscribed rectangular contour joining the most large and deepest postholes; 6 – dense conglomeration of small-sized pieces of bones, often burnt, dispersed charcoals, and ashes; 7 – pierced carnivore teeth, graved bones; 8 – bone points and needle; 9 – human tooth; 10 – comparatively large flint and stone artifacts; 11 – 4 to 134 flints per square; 12 – 227 to 449 flints per square; 13 – 555 to 982 flints per square; 14 – 1787 to 3455 flints per square; 15 – 5261 to 6114 flints per square.

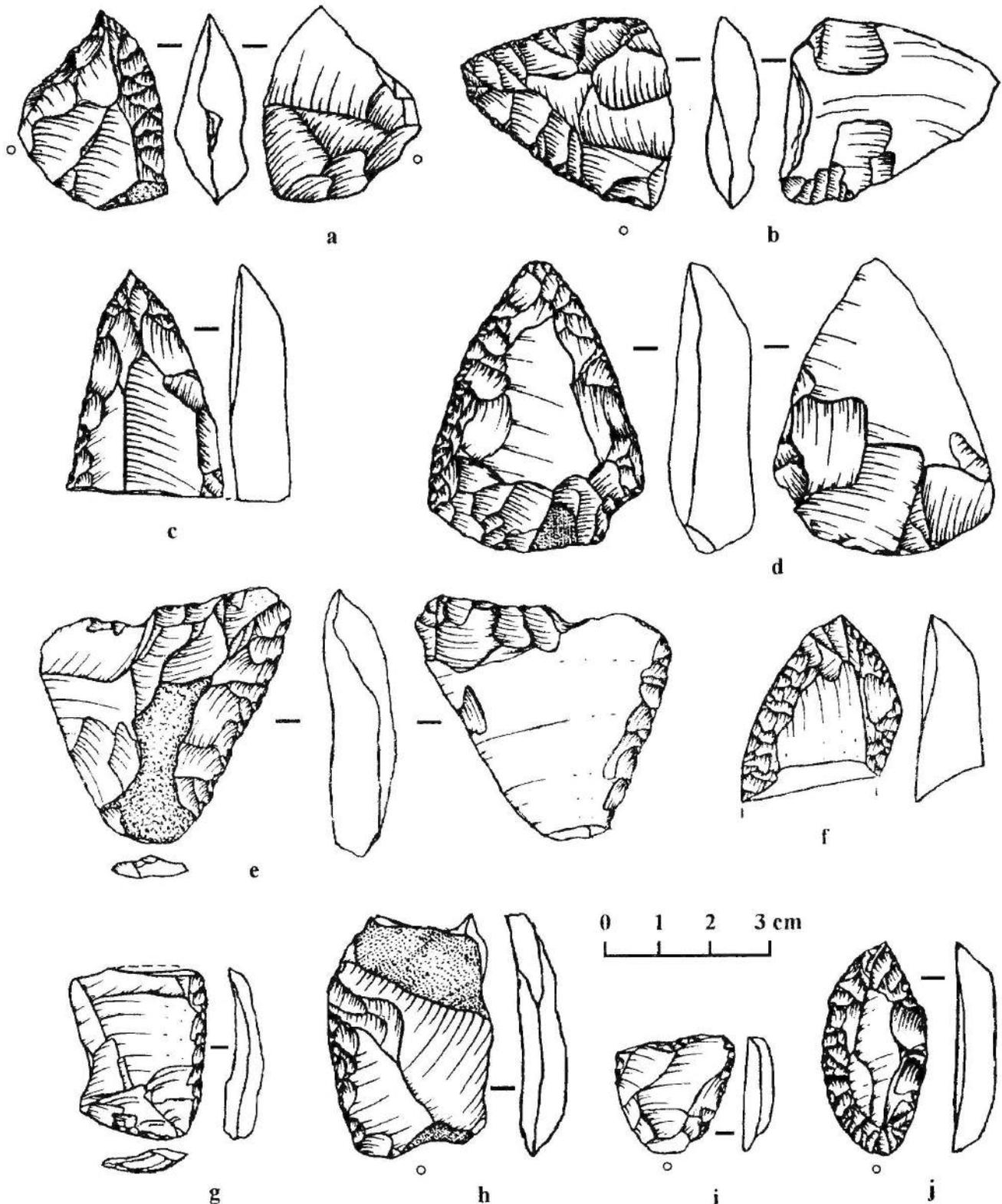
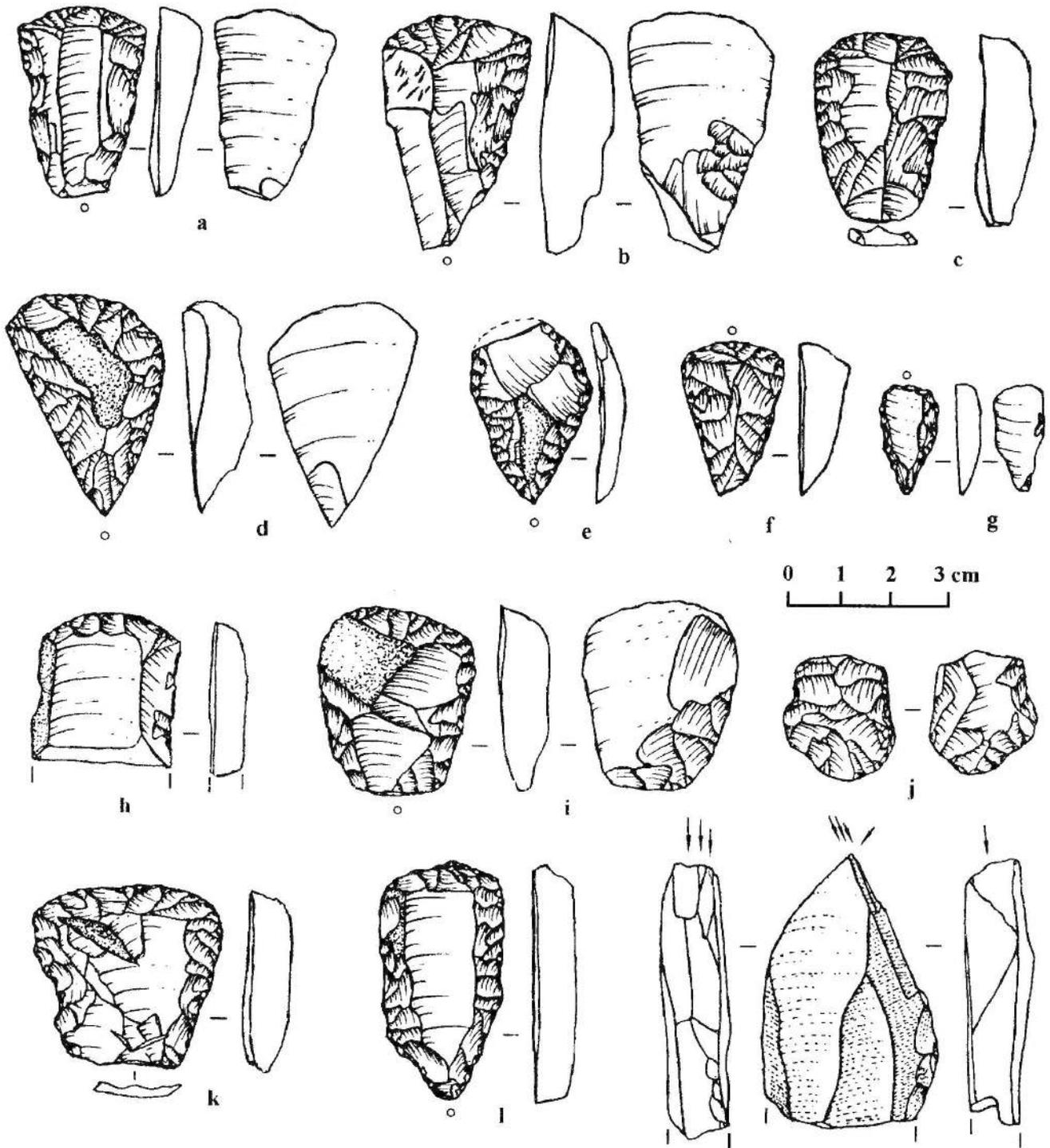

Рис. 8. Міра, шар I, крем'яні артефакти: а – кутастий гостроконечник з вентральним потоншенням, що протилежить кінчику; б – кутасте скребло/гостроконечник з вентральним потоншенням; с – мустьєрський гостроконечник/вістря на пластині; д – мустьєрський гостроконечник з вентрально потоншеною базою; е – подвійне кутасте скребло; ф – мустьєрський гостроконечник/фрагмент гостроконечника-скребка; г-х – прості скребла; і – кутасте скребло; ж – подвійне конвергентне скребло (лімас).

Fig. 8. Mira, layer I, flint artifacts. a – canted point with ventral thinning opposed to tip; b – canted sidescraper/point with opposed ventral thinning; c – Mousterian point/pointed blade; d – Mousterian point with ventrally thinned base; e – double canted sidescraper; f – Mousterian point/fragment of Mousterian point-endscraper; g-h – simple sidescraper; i – canted sidescraper; j – double convergent sidescraper (limace).

Рис. 9. Міра, шар I, артефакти з кременю (a-l) та кварцитоподібного пісковіку (m). a-c, i, k, l – скребки на пластинах та пластинчастих сколах з поздовжньо ретушованими лезами; d-f – гостроконечники-скребки на сколах; g – мікро-гостроконечник-скребок; h – скребок на пластині; j – рієсе esquille; m – дієдральний багатофасеточий різець.

Fig. 9. Mira, layer I, flint (a-l) and quartzite sandstone (m) artifacts. a-c, i, k, l – bilaterally retouched endscrapers on blades and blade-like flakes; d-f – Mousterian point-endscraper on flakes; g – micro-Mousterian point-endscraper; h – endscraper on blade; j – pièce esquille; m – diedral multifaceted burin.

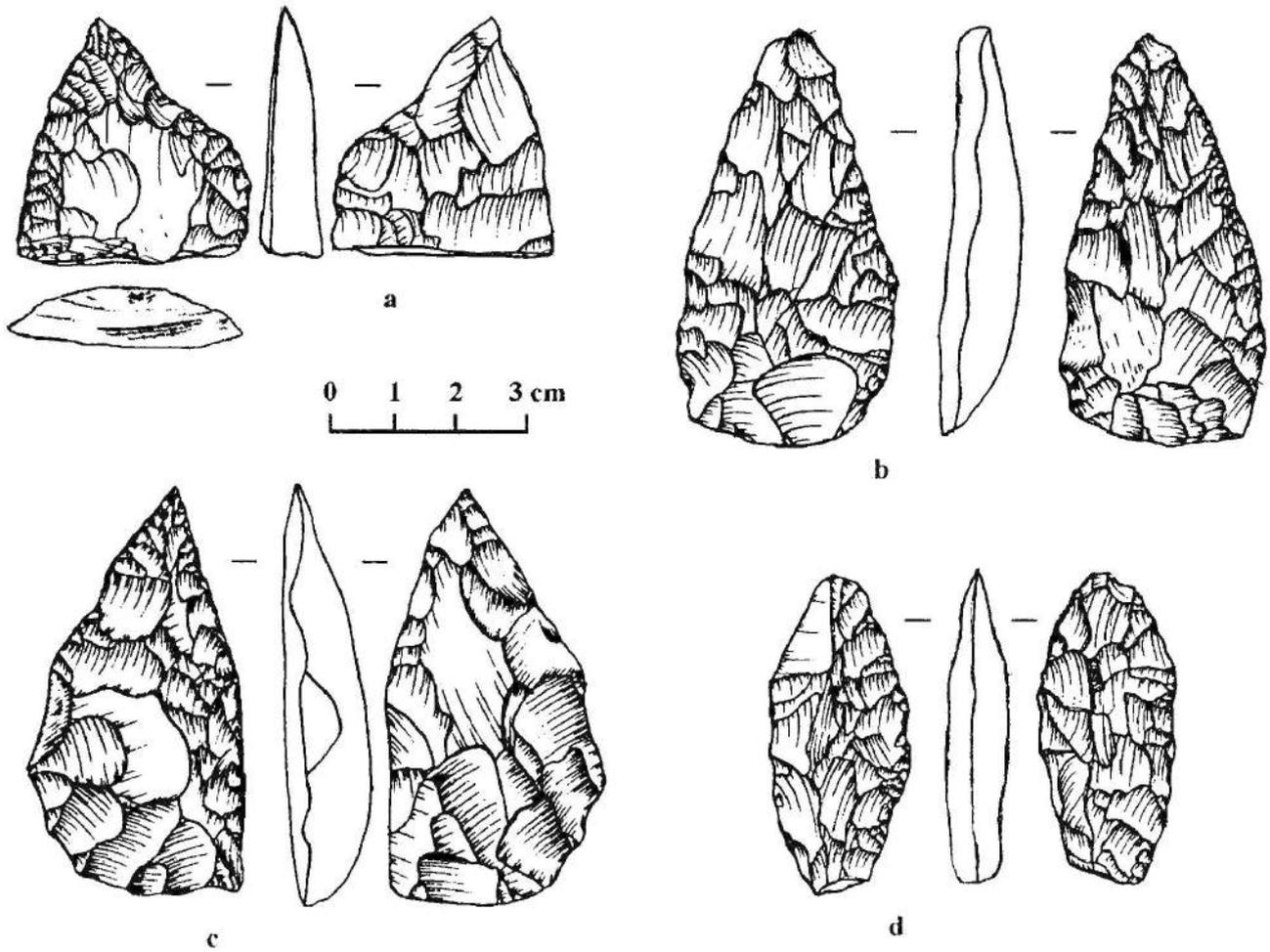
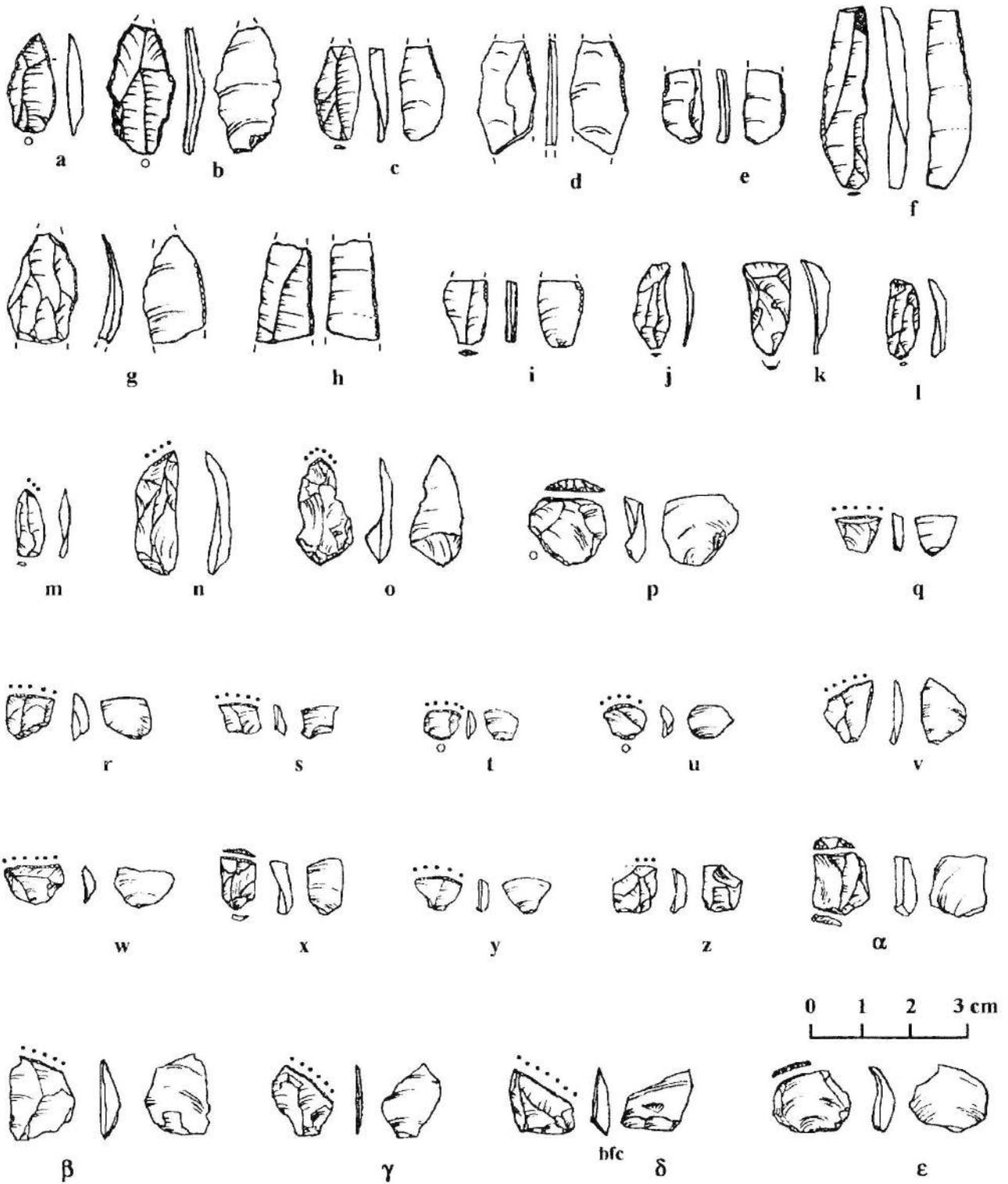

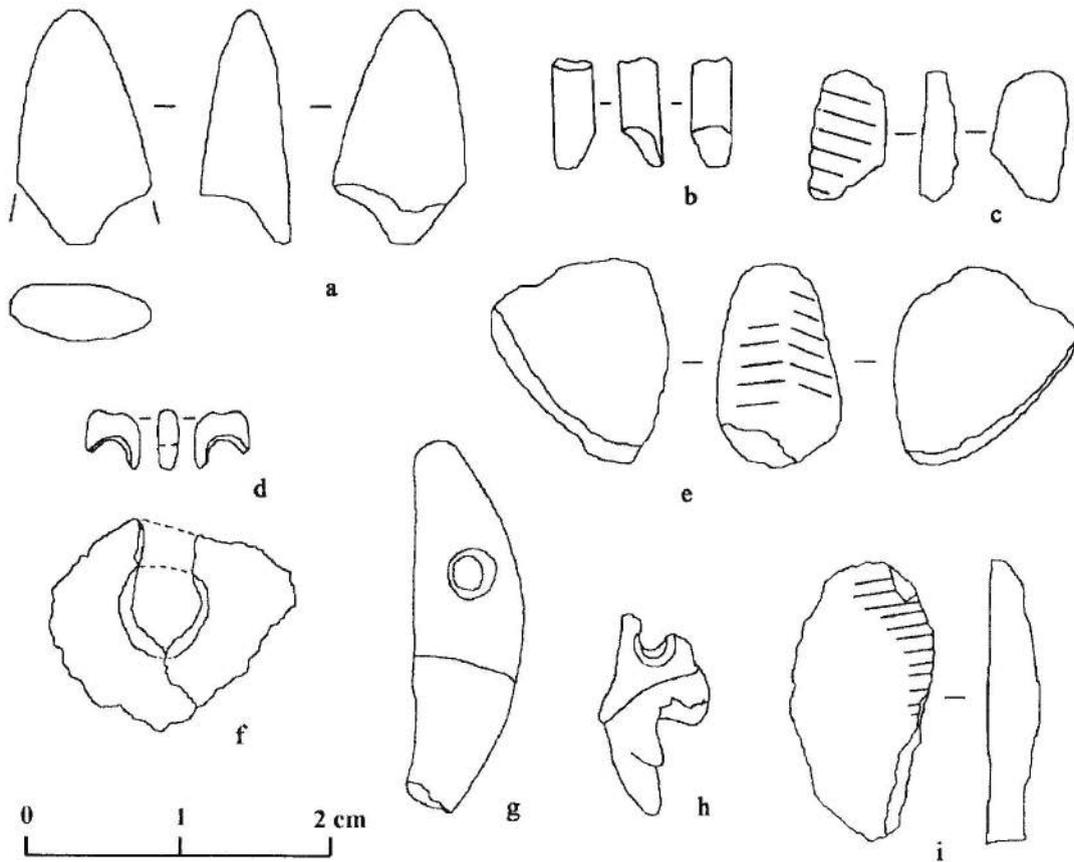
Рис. 10. Міра, шар I, крем'яні артефакти. а – гостроконечник на фрагменті плоско-опуклого біфасу; б – двобічне листоподібне вістря; с – плоско-опуклий двобічний гостроконечник із спинкою або ніж із спинкою; д – спрацьована в результаті розщеплення залишкова двобічна листоподібна форма.

Fig. 10. Mira, layer I, flint artifacts. a – point on fragment of plano-convex biface; b – bifacial leafpoint; c – plano-convex bifacial point with back or backed knife; d – bifacial leafpoint-like form, exhausted through knapping.

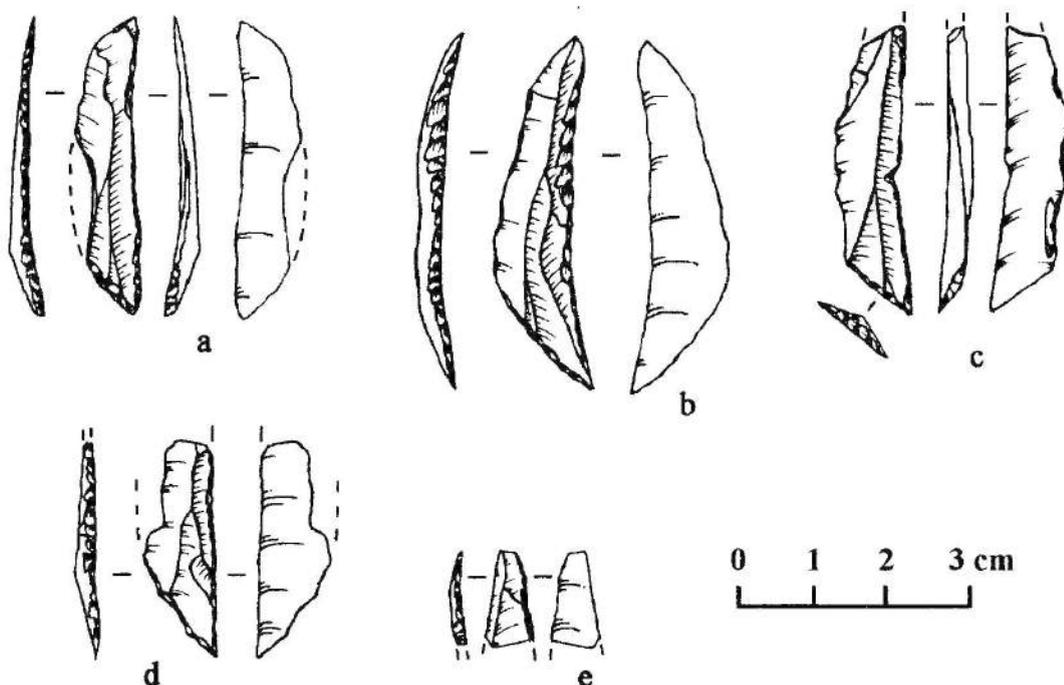
Рис. 11. Міра, шар I, крем'яні артефакти. а-б – вістря кремс-дюфур; с-і – пластиночки дюфур; j-l – пластиночки; m-n – мікрівістря на пластиночках; о – мікрівістря на сколі-відході переоформлення вістря двобічного знаряддя; p-z, б-г, е – негеометричні мікроліти типу Міра на сколах-відходах пригострення та переоформлення знарядь на сколах; d – негеометричний мікроліт типу Міра на сколі-відході пригострення та переоформлення двобічного знаряддя.

Fig. 11. Mira, layer I, flint artifacts. a-b – Krems-Dufour point; c-i – Dufour bladelets; j-l – bladelets; m-n – micro-points on bladelets; o – micro-point on waste flake of reshaping of tip of bifacial pointed tool; p-z, б-г, е – non geometrical microliths of Mira type on waste flakes of resharpening and reshaping of flake tools; d – non geometrical microlith of Mira type on waste flake of resharpening and reshaping of bifacial tool.

Рис. 12. Міра, шар I, артефакти з кістки (b-e, i), зубів (g, h), рогу (?) (a) та бурштину (f). a – кінчик плоского вістря; b – серединна частина голки (?); c, i – фрагменти кісток з паралельними гравійованими лініями, позначено лише добре простежені врізки; d – фрагмент просвердленої намистини/ вушка голки; e – суглобна кістка з серією паралельних гравійованих ліній, позначено лише добре простежені врізки; f – фрагмент вірогідно просвердленої підвіски з бурштину; g, h – просвердлені зуби дрібних хижаків.

Fig. 12. Mira, layer I, bone (b-e, i), tooth (g, h), antler (?) (a) and amber (f) artifacts. a – tip of flat point; b – medial part of needle (?); c, i – fragments of bones with parallel engraved lines, only clearly recognized lines were drawn; d – fragment of pierced pendant/needle eye; e – articular bone with serial parallel disposed engraved lines, only clearly recognized lines were drawn; f – fragment of probable pierced amber pendant; g, h – pierced carnivore teeth.

Рис. 13. Міра, шар II/2, крем'яні артефакти. a-e – цілі та фрагментовані пластини з притупленою спинкою.
Fig. 13. Mira, layer II/2, flint artifacts. a-e – complete and fragmented backed blades.

**УСИК В.І.,
КУЛАКОВСЬКА Л.В.,
МОНІГАЛ К.,
ГЕРАСИМЕНКО Н.П.,
МАТВІЙШИНА Ж.М.,
КОНОНЕНКО О.М.,
КОВАЛЮХ М.М.**

ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ ЗАКАРПАТТЯ

**USIK V.,
KOULAKOVSKA L.,
MONIGAL K.,
GERASIMENKO N.,
MATVYISHYNA Z.,
KONONENKO O.,
KOVALUKH N.**

THE UPPER PALAEOLITHIC OF TRANSCARPATHIAN

Стаття присвячена дослідженням стоянок Сокирниця I і Шаян I та питанням сучасної періодизації стратифікованих верхньопалеолітичних пам'яток Закарпаття.

35 років тому Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом д.і.н. В.М. Гладиліна розпочала планомірні палеолітичні дослідження у самому західному регіоні країни. Відкриття у 1974 р. багатощарової стоянки Королеве стало визначною подією ХХ-го століття [Гладилін, 1978]. Геологічна колонка Королевого, яка охоплює відклади від початку плейстоцену до раннього/середнього плєнігляціалу, доповнюється стратиграфічним розрізом стоянки Берегове I, де зафіксовано кілька викопних ґрунтів, що залягають вище першого палеоґрунту Королевого. Стратиграфія стоянки Малий Раковець порушена і знахідки там перевідкладені, про що свідчить негомогенний археологічний матеріал. В кінці 90-х років пошукові роботи у Закарпатті зосередились у Солотвинській (Верхньотисенській) котловині. У 2000 році було відкрито стратифіковану палеолітичну стоянку Сокирниця I [Усик, 2001].

Останнім часом Закарпатська палеолітична експедиція продовжувала дослідження стоянок Сокирниця I та Шаян I в Хустському р-ні Закарпатської області [Усик, 2001, 2003; Usik et al., 2003b]. Головним завданням було з'ясування стратиграфії стоянок, відбір зразків для датування та палінологічного аналізу, накопичення археологічних матеріалів.

Сокирниця I.

Відкрита у 2000 р. В. Усиком стоянка стала об'єктом найбільш детального вивчення. За цей час було закладено 3 розкопи та шурфи (рис.1) загальною площею більше 100 м²

Товща четвертинних відкладів, в якій зафіксовано археологічні шари має потужність більше 3 м. Літолого-педологічне вивчення розрізу проводилось співробітниками Інституту географії НАНУ д.г.н. Ж.М. Матвійшиною та к.г.н. Н.П. Герасименко. Згідно їх опису розріз східної стінки північної ділянки розкопу I (кв. АВ-11-12) розкриває 20 см порушеного

господарською діяльністю голоценового гумусового шару. Нижче розріз включає (рис.2):

0.2-0.3 м — Н(е) — білувато-сірий пілуватий середній суглинок, слабко ущільнений, грудкуватий;

0.3-0.4 м — Ні — бурувато-коричневий середній суглинок, щільний, призматичний;

0.4-0.6 м — ІР (Еgl) — світло-сірувато-бурий середній суглинок, ущільнений, з черворінами;

0.6-1.1 м — vt - полігенетичний горизонт з генетичними горизонтами Negl (0,6-0,9м) і Нpigl (0,9-1,1м) — являє собою викопний ґрунт витачівського часу, що зазнавав пізнішого впливу голоценових ґрунтоутворюючих процесів. Світло-бурий, мармуровидний важкий суглинок, дуже щільний, призматичний, збагачений дрібними конкреціями гідрооксидів марганцю, розбитий язиковатими інтрузіями білувато-сірого пілуватого матеріалу (bg+pc?). Вохристе обрамлення інтрузій свідчить про розвиток відновлювальних процесів протягом їх формування — можливо вони відповідають відмерлому корінню, органічну речовину якого було редуковано в анаеробних умовах поверхневого застою вод над щільним витачівським ґрунтом. Виражено також тріщинні порушення, пов'язані з фазою холодного клімату (bg+pc?).

1.1-1.2 м — удайський горизонт (ud) — сизувато-палевий щільний важкий суглинок;

1.2-1.7 м — прилуцький полігенетичний викопний ґрунт (pl). Загальними морфологічними ознаками прилуцького горизонту є строкатість забарвлення (чорні марганцеві, вохристі залістисті, сизі глейові плями на бурому тлі, значно яскравішому, ніж у витачівському горизонті), важкосуглинистий склад, значна щільність, чітко виражена дрібногоріхувата структура, наявність тонких тріщин, виповнених матеріалом удайського горизонту. Діагностичною ознакою є "дзеркала" гідрооксидів марганцю у верхніх верствах. У ґрунтовому профілі поєднано ознаки двох стадій лісового ґрунтоутворення.

1.7-1.8 м — тясминський горизонт (ts) — палео-сизий важкий суглинок, щільний, призматичний.

1.8-2.6 м — кайдацький викопний ґрунт (kd) — бурий лісовий теплих фацій.

2.6-2.75 м — дніпровський горизонт (dn, PI kd ґрунту) — сизувато-бурий, світліший від попереднього шару, щільний важкий суглинок.

2.75-2.85 м — завадівський викопний ґрунт (zv) — бурий лісовий теплих фацій.

Розкоп 1

Шар 1. Це — знахідки механічно переміщені разом з седиментами, серед яких зустрічаються і знаряддя праці.

Знахідки **шару 2** зафіксовано у відкладах, що перекривають витачівський викопний ґрунт. Колекція нараховує більше 100 предметів, серед яких — одноплощинковий підциліндричний нуклеуси, двогранні різці, ретушовані пластини, фрагмент тронкованої (усіченої) пластини.

Шар 3. Знахідки локалізовані в марганцевому суглинку витачівських відкладів. Культурний шар має потужність 10-25 см.

Зібрання нараховує більше 2000 предметів, виготовлених, переважним чином із різноманітного за якістю кварциту (більше 50 %). Два андезитових предмети за станом збереження поверхні аналогічні виробам 1-а культурного шару стоянки Королеве.

Нуклеуси репрезентовано одно- та двоплощинковими зразками циліндричної, підциліндричної та клиновидної форми.

Серед відколів переважають вироби з поздовжнім ограненням спинки, пластини (пластини, пластинки та мікропластини) складають більше 20 %.

Окрім продуктів розколювання значною серією представлені відколи оформлення та переоформлення робочих поверхонь нуклеусів, ударних площадок, реберчасті. Присутня серія різцевих сколів (50 екз.).

Основною заготовкою для виготовлення знарядь слугувала пластина (в межах 70%).

В наборі знарядь переважають різці (близько 30%): серединні (двогранні), часто виготовлені на масивних відщепках, з багатофасетковими різцевими кромками (рис. 5: 1,4,6,8,9); бокові (ввогнуто-тронковані) (рис. 5: 7,10) та кутові (на зламі) (рис. 5: 2,5). Скребки нечисленні, переважно, кінцеві на пластинах (рис. 4: 1-3, 8-10, 13), два з яких можна віднести до атипових кареноїдних (рис. 4: 12). Комбіновані знаряддя, наприклад, скребки-різці представлені поодинокими зразками (рис. 4: 11). Значну серію складають ретушовані пластини. Інші типи знарядь репрезентовано фрагментованими пластинками з білатеральною дорсальною напівкрутою (рис. 4: 4-6) і латеральною маргінальною ретушшю (рис. 4: 7), а також долотовидними, зубчастими, виїмчастими тощо.

Колекція нуклеусів, продуктів розщеплення та знарядь праці доповнюється великою серією цілих відбійників та їх фрагментів. Звертають на себе увагу предмети зі слідами використання в якості абразивів та масивні кварцитові гальки зі слідами забитості.

Шар 3-а являє собою горизонт знахідок, що залягає в нижній частині витачівського ґрунту приблизно на 10 см нижче третього культурного шару. З 18 артефактів, зафіксованих у вертикальному положенні, більша частина за сировиною та технікою обробки може бути віднесена до шару 3, як, наприклад, двогранний різець (рис. 5: 3). Проте, на цьому ж рівні знайдено масивний підчотирикутний нуклеус зі сплющеною робочою поверхнею з перехресними, близькими до радіальних негативами. В даному випадку не виключено вертикальне переміщення окремих артефактів шару 3 в нижчі геологічні відклади з якими пов'язаний більш давній культурний горизонт.

В процесі дослідження північної ділянки розкопу 1 (2003 р.) у плейстоценовій товщі було зафіксовано кілька окремих горизонтів знахідок:

1,04 м — відщеп;

1,20-1,29 м (pl) — 10 предметів, в тому числі відщеп двобічної обробки;

1,70 м — відщеп;

1,92 м — відщеп.

Таким чином можна констатувати наявність на цій стоянці декількох нових, більш древніх палеолітичних шарів.

Розкоп 2 (6 м²) було закладено за 28,3 м на південь від південно-західного кута розкопу 1, в місці найбільш активного порушення відкритої поверхні.

На цій ділянці відмічено лише один культурний шар, визначений як "шар 3". Стратиграфічна позиція аналогічна тій, що була зафіксована у розкопі 1 для шару 3. В колекції 48 предметів, серед яких — відщепи, пластини, луски та знаряддя праці. Останні репрезентовано: кутовим (рис. 6: 3), і пласким різцями (рис. 6: 2), пластинами с білатеральною дорсальною (рис. 6: 1) і вентральною ретушшю, відщепом с ретушшю, зубчастим (рис. 6: 4) та виїмчастим виробами. Також в культурному шарі виявлені вироби з андезиту подібні знахідкам з шару 3 розкопу 1 (рис. 6: 1).

На площі розкопу 2 було виявлено розвал великої кварцитової гальки (розміром 20,5x13,6x12,5 см) зруйнованої ще в давнину під дією вогню (рис. 1). Про це свідчить характер тріщин та зміна кольору каменю. Майже повністю шляхом ремонту відновлена, першочергова форма масивної овальної гальки. Також, при горизонтальній зачистці на відстані 40 см від розвалу виявлено пляму округлої форми (діаметр близько 40 см) з заповненням сірого суглинку та окремими шматочками вугілля (рис. 1). Це заглиблення мало конусовидну форму глибиною 14 см. Не виключено, що обпалена галька та ямка з вугіллям взаємопов'язані.

Розкоп 3 (8 м²) знаходиться приблизно за 20 м на південний захід від південно-західного кута розкопу 1. Виявлено 3 культурні шари.

Шар 1 залягає у світло-сірому суглинку, шар 2 — на контакті світло-сірого та світло-жовтого суглинків, а також у його верхній частині. Схоже, що шар 1 має голоценовий вік (на це нібито вказує і дата, а знахідки

шару 2, очевидно, є результатом вертикального переміщення артефактів із шару 1. Артефакти з цих шарів подібні як за сировиною (прозорий обсидіан), так і за технічними ознаками. Статус цих шарів поки що не зовсім зрозумілий.

Шар 3, подібно такому у розкопах 1 та 2, зафіксовано у темно-жовтому марганцевому суглинку. Колекція включає 92 знахідки, серед яких переважають виготовлені із кварциту. Серед матеріалів цього шару також 4 цілих та 2 фрагментованих відбійника із кварциту, один з яких є обпаленим. Окрім цього виділено 6 відщепів та їх фрагментів, які відколотись від відбійників.

В колекції: нуклеуси паралельного сколювання (2), відщепи, пластини, знаряддя праці (10). Останні репрезентовано: різцями кутовими одно- та дволезв'язним (рис. 6: 9-10), подвійним ввогнуторетушним та кутовим (на зламі) (рис. 6: 8), простим кінцевим скребком на пластині (рис. 6: 5), двома комбінованими знаряддями (скребок-різець, скребок з тронкованим красм) (рис. 6: 6-7), проколкою, ретушованими пластинами.

Знахідки з поверхні. Досить багато знахідок зібрано на поверхні. Більшість виготовлена з кварцитової сировини. В колекції переважають верхньопалеолітичні типи. Разом з тим знайдено фрагмент двобічнообробленого знаряддя і поздовжнє скребло. Останні вироби, швидше за все, мають середньопалеолітичний вік. Подібний факт не викликає особливого подиву, зважаючи на те, що середньопалеолітичні артефакти спорадично з'являються на стоянці і, вочевидь, свідчать про наявність тут середньопалеолітичного шару.

Шаян І.

Стоянка відкрита Закарпатською палеолітичною експедицією під керівництвом д.і.н. В. Гладиліна у 1975 р. Зібрані тут артефакти кваліфіковано як верхньопалеолітичні [Ткаченко, 1989].

Розкопками розкрито 24 м².

Стратиграфія західної стінки розкопу (кв. В-4) описана Ж. Матвіїшиною та Н. Герасименко:

Розріз зверху вниз (рис.3):

0.0-0.06 м — дерен;

0.06-0.17 м — антропогенно порушений шар (світло-сірий, неушільнений, з вторинною плитчастою текстурою);

0.17-0.53 (0.60) м — бузький/причорноморський горизонти (bg-ри) — ?ілувато-світло-сірий пілуватий легкий суглинок, слабко ущільнений, безструктурний, з глибини 0.4 м містить дрібні м'які залізо-марганцеві конкреції. Вилугований та оглеєний під дією вторинних процесів голоценового ґрунтоутворення (Egl hl);

0.53-0.83 м — витачівський викопний ґрунт (vt), перетворений впливом голоценового ґрунтоутворення (Igl hl). Сизо-бурий, однорідно забарвлений, важкий суглинок, щільний, призматичний, з великою кількістю залізо-марганцевих "бобовин". Ґрунт розбито на

окремі блоки інтрузіями білувато-сірого пілувато-сірого матеріалу (bg-рс).

0.83-1.20 м — прилуцький викопний ґрунт (pl) — яскраво-коричнево-бурий, неоднорідного забарвлення, важкий суглинок, щільний, горіхувато-призматичний, з плівками ("дзеркалами") гідроксидів марганцю;

1.20-1.9 м — кайдацький/ранньоприлуцький викопний ґрунт (kd/pl_{в1}?) — вохристо-бурий, світліший за попередній, важкий суглинок, щільний, призматичний.

Характеристика колекцій.

Шар 0 (49 екз.) — перевідкладені артефакти шарів 1 і 2, виявлені в антропогенних відкладах під дерном.

Шар 1 зафіксовано в білястому суглинку на глибині від 30 до 50 см. Колекція цього шару зараз нараховує близько 500 предметів і є досить діагностичною.

За сировину використовували, переважно, сірий непатинований кремій (> 40%), опал, кварцит.

Система первинного розколювання відновлюється за підбіркою нуклеусів та продуктів розщеплення. Нуклеуси нечисленні і репрезентовані дво- та одноплощадковими зразками. Серед відколів переважають відщепи, пластини мають біпоздовжню огранку спинки.

Разом з тим, основною заготовкою для виготовлення знарядь слугувала пластина та пластинка. Типологічний набір включає: мікрограветські вістря (рис. 7: 1-3), скребок (рис. 7: 4), подвійний різець (рис. 7: 6), проколку (рис. 7: 5).

Шар 2 залягає у витачівських відкладах на глибині від 60 до 80 см. Набір артефактів виготовлено, головним чином із кварциту (>70%), спорадично зустрічається сланець та опал. Для первинного розколювання характерний паралельний спосіб, знаряддя праці практично відсутні. Ще досить складно діагностувати цю збірку матеріалів (більше 150 предметів), лише попередньо можна порівняти її з колекцією шару 3 Сокирниць І.

Шар 3. У верхах прилуцьких відкладів на глибині близько 1 м знайдено 5 лусок. Поки що рано говорити про самостійність цих знахідок. Лише подальші польові дослідження, накопичення матеріалів дадуть відповідь на це запитання.

Датування.

В процесі розкопок з обох стоянок були відібрані зразки деревного вугілля для радіокарбонного датування. Аналізи проведені в Київській лабораторії радіокарбонного датування дали результати, які наведені у таблиці 1.

Трасологічні дослідження.

В попередньому плані було протестовано 7 кварцитових предметів з колекцій стоянок Сокирниць І та Шаян І. Артефакти виявились придатними для трасологічного аналізу, зокрема було визначено:

скребок для обробки шкіри (Сокирниця I), стругальний ніж по дереву та ніж для м'яса (Шаян I)¹.

Висновки:

Таким чином, можна говорити про такі верхньопалеолітичні прояви у Закарпатті:

Королеве-шар I-а, Сокирниця I - шар 3 – ранній верхній палеоліт [Gladilin, Demidenko, 1989; Усик, 2001, 2003; Usik et al., 2003⁶]. За геологічними спостереженнями та результатами датувань можна констатувати, що основний верхньопалеолітичний шар 3 стоянки Сокирниця I-А існував в часи ґрунтонакопичення витачівського полігенетичного горизонту (OIS 3) і має середньостатистичну дату $38\ 800 \pm 110$ BP (Ki-10837). Первинне розколювання представлено паралельною технікою, провідна роль в типології належить різцям, серед яких домінують двогранні багатофасеткові, часто виготовлені на масивних заготовках. Тронковані різці також виготовлені на масивних заготовках та мають архаїчний вигляд. Скребки репрезентовано, переважно, простими кінцевими. У техніко-типологічному наборі індустрії шару 3 Сокирниця I-А практично відсутні середньопалеолітичні риси. Можна констатувати, що індустрія є типово верхньопалеолітичною і репрезентує собою своєрідне оригінальне явище. Як найближчу аналогію можна розглядати індустрію шару I-а стоянки Королеве – Гострий Верх. Стратиграфічні дані [Usik et al., 2003⁶] підтверджують близький їх вік. Як побічні свідчення взаємозв'язку цих матеріалів є знахідки в шарі 3 Сокирниця I-А андезитових виробів, абсолютно ідентичних за станом збереження поверхні андезитам шару I-а із стоянки Королеве. Як відомо специфіка шару I-а Королевого визначається переважанням у типологічному наборі скребоків при практичній відсутності різців [Gladilin, Demidenko, 1989], що створювало враження певної “некомплектності” кам'яної індустрії.

Власне незвичність цих матеріалів (Королеве I-а), неможливість вставити їх в уже відомі верхньопалеолітичні “клітинки” призвела до досить несподіваних характеристик. Зокрема М. Анікович своєрідність типологічного набору Королевого I-а пояснював особливістю розкопаної ділянки [Анікович, 2000, С.12]. Але слід зазначити, що шар I-а розкрито на площі понад 200 м², прослідковано ділянки різного виробничого призначення, визначено різну насиченість культурного шару [Gladilin, Demidenko, 1989]. Таким чином, відсутність різців та різцевих сколів може відображати функціональну направленість стоянки. Що ж до типології, то варто звернути більше уваги на реальну відсутність у шарі I-а Королевого як і в шарі 3 Сокирниця типових кареноїдних скребоків, характерних для оріньяка [Gladilin, Demidenko, 1989, р.168]. Таким чином, з відкриттям в Сокирниця раннього за віком верхньопалеолітичного шару 3 з досить повним для

всєбічного аналізу інструментарієм, стало можливим говорити про існування в Закарпатті індустрій, що демонструють відмінний від оріньяка варіант розвитку верхнього палеоліту, що має іншу традицію. На нашу думку запропонований для індустрії шару I-а Королевого термін “преоріньяк” не є вдалим [Демиденко, 2001]. Очевидно, верхньопалеолітичні індустрії Королевого (шар I-а) та Сокирниця (шар 3) доповнюють ранні за віком та “развитые” за типологією комплекси Східної Європи, такі як, наприклад, Костьонки 14 (IV6) та Костьонки 17 (II), які також не вписуються в “логічні” схеми еволюції та акультурації [Синицин, 2000].

Не виключено, що шар 2 стоянки Шаян I, зафіксований як і шар 3 Сокирниця у витачівських відкладах відноситься до раннього верхнього палеоліту. Сдина дата отримана для цього шару, не відповідає періодові накопичення відкладів та потребує перевірки.

Берегове I — культурний шар пов'язано з низами суглинку (рс?) над дофінівським викопним ґрунтом [Адаменко, Гродецькая, 1987; Ткаченко, 1994]. В колекції присутні кареноїдні скребки, багатофасеткові різці, пластини з оріньякською ретушою, індустрія визначена як оріньякська [Смирнов, 1974; Ткаченко, 2003].

Молочний Камінь. Культурний шар печери має радіоуглецеву дату — $25\ 550 \pm 356$ (GrN-7761) [Гладилін, Пашкевич, 1977]. В печері знайдено лише 25 предметів, один з яких є уламком кістяного вістря. Крім того виробі невідомі, репрезентовані, головним чином, пластинками з ретушою. Достаток фауністичних решток печерного м'яса та бідність кам'яного інвентарю дали змогу В.М. Гладиліну кваліфікувати пам'ятку як “...следы ряда последовательных кратковременных лазерей оловников на пещерного медведя”. [Гладилін, Пашкевич, 1977, с. 108]. Дати більш точне культурне визначення колекції не є можливим. Тому і видався дещо дивним висновок В.І. Ткаченка [1995] про:

- а) перевідкладеність археологічного шару та
- б) оріньякський характер колекції.

Проведені у Молочному Каміні 1990 р. дослідження досить мізерні за об'ємом і геологічно не опрацьовані, тому говорити про перевідкладеність культурного шару недоречно, зважаючи і на той факт, що не було проведено кореляції стратиграфічних розрізів. Того ж таки року було знайдено лише один артефакт — різець, стратиграфічна позиція якого не з'ясована. Говорити про оріньякські, більше того, младацькі риси у цій індустрії видається не те що передчасним, але і архісміливим кроком.

Шаян I-шар I, Королеве II (шар 0) — епігравет, гравет(?). Типологічний вигляд інвентарю шару I Шаяна I чітко епіграветський. Дослідження 2003 р. загалом підтвердили ін ситне залягання культурного шару та прояснили хронологію епігравету Закарпаття.

¹ Автори складають ширшу подяку к.і.н. Н.М. Скаун (ІМК РАН, м. Санкт-Петербург) за люб'язну згоду виконати цю роботу.

Варто також відмітити, що дані розкопок стоянки Шаян суперечать висновкам В.І. Ткаченка про культурну належність явно негомогенних матеріалів зібраних на поверхні до індустрії, що “умовно датується ранньою фазою оріньяка” [Ткаченко, 2003, с. 26]. Тим більше не можна визнати коректним проведення підрахунків та виведення індексів на колекції із 17 знарядь. Цей факт ще раз підтверджує необхідність обережного підходу до матеріалів, зібраних на поверхні.

На жаль, нечисельна колекція із Королевого II знайдена у перевідкладеному стані. Разом з тим в ній наявні цілком діагностичні речі, як то гравецьке вістря, вкорочені скребки, пластинки з притупленим краєм [Кулаковская, 1999; Демиденко, 2001; Усик, 2003].

Основними завданнями подальшого вивчення верхнього палеоліту в Закарпатті є:

Узгодження умов залягання культурного шару стоянки Берегове I з сучасною стратиграфічною схемою плейстоцену України, кореляція геологічних розрізів верхньопалеолітичних стоянок Берегове I, Сокирниця I та Шаян I та еталонної стоянки Королеве;

подальші розкопки з метою накопичення матеріалів: Сокирниця I — шар 3 та середньопалеолітичних шарів, зафіксованих у прилуцьких відкладах; Шаян I — шари 1, 2; палинологічні аналізи та датування.

Робота виконана в рамках угоди про міжнародне співробітництво між Південно-методистським університетом Далласа (США) та ІА НАНУ та в рамках проекту ІНТАС 00-872.

Таблиця 1. Радіовуглецеві дати стоянок Сокирниця I і Шаян I.

СОКИРНИЦЯ I				
№ п.п.	Прив'язка	Лабораторний номер	Вік C ¹⁴	
			BP	BC/AD
1	2	3	4	5
1.	р.1, шар 3	Ki-10810	39800±400	
2.	р.1, шар 3	Ki-10811	39200±400	
3.	р.1, шар 3	Ki-10816	39600±400	
4.	р.1, шар 3	Ki-10817	39100±400	
5.	р.1, шар 3-а	Ki-10808	42150±500	
6.	р.2, шар 3, заповнення ями	Ki-10814	39100±450	
7.	р.2, шар 3, заповнення ями	Ki-10813	38500±450	
8.	р.2, шар 3, заповнення ями	Ki-10820	38900±500	
9.	р.2, шар 3	Ki-10812	38200±450	
10.	р.2, шар 3	Ki-10815	38300±450	
11.	р.2, шар 3	Ki-10818	38600±500	
12.	р.2, шар 3	Ki-10819	38400±450	
13.	р.3, шар 1	Ki-10809	7560±150	1σ 6505-6230 ?? 2σ 6695-6060 ?? 6040-6030 BC
14.	Середньостатистична дата	Ki-10837	38880±110	

ШАЯН I				
№ п.п.	Прив'язка	Лабораторний номер	Вік C ¹⁴	
			BP	BC/AD
1	2	3	4	5
1.	шар 1	Ki-10838	20100±400	
2.	шар 1	Ki-10839	19850±400	
3.	шар 1	Ki-10840	20900±400	
4.	шар 1	Ki-10842	21200±400	
5.	шар 2	Ki-10841	29700±800	

ЛІТЕРАТУРА.

- Адаменко О.М., Гродецкая Г.Д. Антропоген Закарпатья. — Кишинев, 1987. — 148 с.
- Аникович М.В. Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // *Stratum plus*. Время последних неандертальцев. — Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000. — №1. — С.11-30
- Гладилин В.Н. Королево — опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. — Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С.15-16.
- Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С.106-112.
- Демиденко Ю.Э. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы // *Давня історія України і суміжних регіонів*. Карпатика. — вип. 13. — Ужгород, 2001. — С.22-27.
- Кулаковская Л.В. Палеолитические местонахождения в районе Королево // Археологический альманах. — вып.8. — Донецк, 1999. — С.153-159.
- Свищев А.А. Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // *Stratum plus*. Время последних неандертальцев. — Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000. — №1. — С.125-146.
- Смирнов С.В. Позднепалеолитическая стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія, 1974. — вип. 13. С.32-41.
- Ткаченко В.И. Позднепалеолитические памятники Закарпатья (к археологической карте Украины) // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С.101-113.
- Ткаченко В.И. О культурных особенностях позднего палеолита Закарпатья // Археологический альманах. — вып. 3. — Донецк, 1994. — С.181-193.
- Ткаченко В. До питання про датування печери Молочний Камень на Закарпатті // Археологический альманах. — вип. 4. — Донецк, 1995. — С.81-83.
- Ткаченко В.І. Пізній палеоліт України (пам'ятки оріньякської традиції). — К., 2003. — 200 с.
- Усик В.И. Сокирница — новая стратифицированная палеолитическая стоянка в Закарпатье // *Давня історія України і суміжних регіонів*. Карпатика. — вип. 13. — Ужгород, 2001. — С.13-21.
- Усик В.І. Археологічні розкопки палеолітичних стоянок Сокирниця I і Шаян I у Закарпатті // Кам'яна доба України. — вип.2. — К., 2003. — С. 117-125.
- Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // *Antropologie*. — t.XXVII/2-3. — Brno, 1989. — p.143-178.
- Usik V., Kulakovskaya L., Levkovskaya G. The Early Upper Palaeolithic (EUP) of Korolevo site. *Archaeology and Chronology. //9th Annual Meeting EAA. Final Programme and Abstracts.* — St.Petersburg, 2003a. — P.72.
- Usik V., Monigal K., Kulakovska L. Transcarpathians: new investigations, new data // Кам'яна доба України. — вип.4. — Київ, Хелтава, 2003б. — С.244-252.

USIK V., KOULAKOVSKA L., MONIGAL K., GERASIMENKO N., MATVYISHYNA Z., KONONENKO O., KOVALUKH N.

THE UPPER PALAEOOLITHIC OF TRANSCARPATHIAN

Since 2001 by joint expedition of Archaeological museum of Institute of archaeology of Ukrainian National Academy of Sciences and Southern Methodist University, Dallas, USA, in Transcarpathian were carried out archaeological and geological research of Sokyrynska 1 and Shayan 1 Palaeolithic sites (Khust region). The main attention paid to the investigation of cultural level 3 of Sokyrynska 1 multilevel site, which laid in the polygenetic Vitachiv soil horizon and dated 38500 BP (statistically a verage date). Typologically (simple end-scrapers on blades less than burins, which represented mainly dihedral on massive blanks) the industry can be determined as quite developed Early Upper Palaeolithic non-Aurignacian tradition (Aurignacian types are represented by single atypical samples). Chronologically and typologically the level 3 is closed to the level 1-a Korolevo I site (end-scrapers are main tool-type; Aurignacian types are practically absent). Additionally not clear statistically Upper Palaeolithic collection of the level 2 Shayan 1 site was found in similar geological unit (Vitachiv).

For the first time in Transcarpathian Epigravette in situ was found at Shayan site (level 1) and dated around 19-21000 BP.

At the present time at stratified Transcarpathian sites we can define the following Upper Palaeolithic traces: Early Upper Palaeolithic (Sokyrynska 1, level 3; Korolevo 1, level 1-a; Shayan 1, level 2?), Aurignacian (Beregovo 1), Epigravette (Shayan 1, level 1; Korolevo II, level 0).

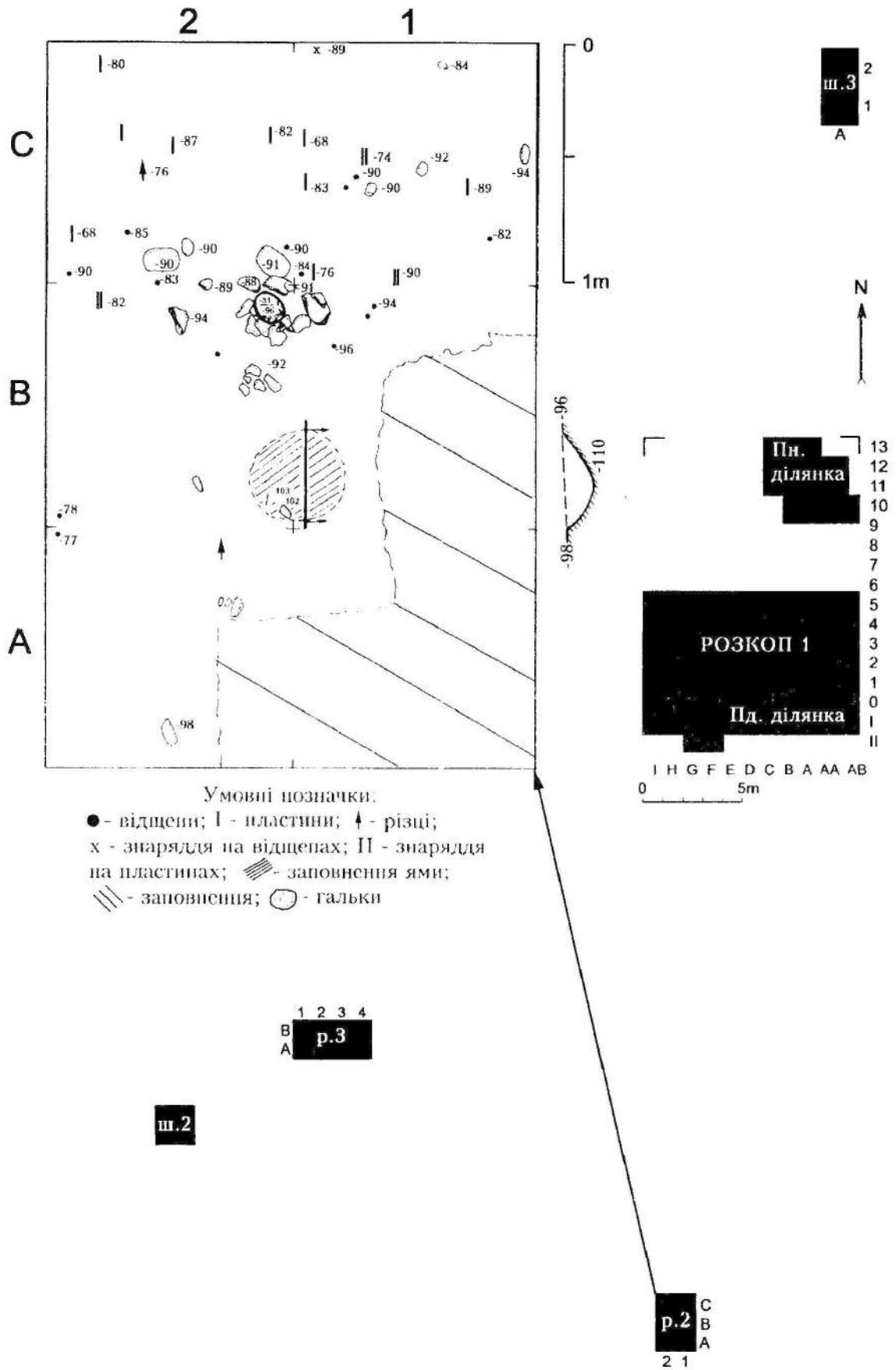

Рис. 1. Сокирниця I. Об'єкти досліджень 2003 року та план розкопу 2.
 Fig. 1. Sokyrytsia I. The 2003 investigation objects and plan of excavation 2.

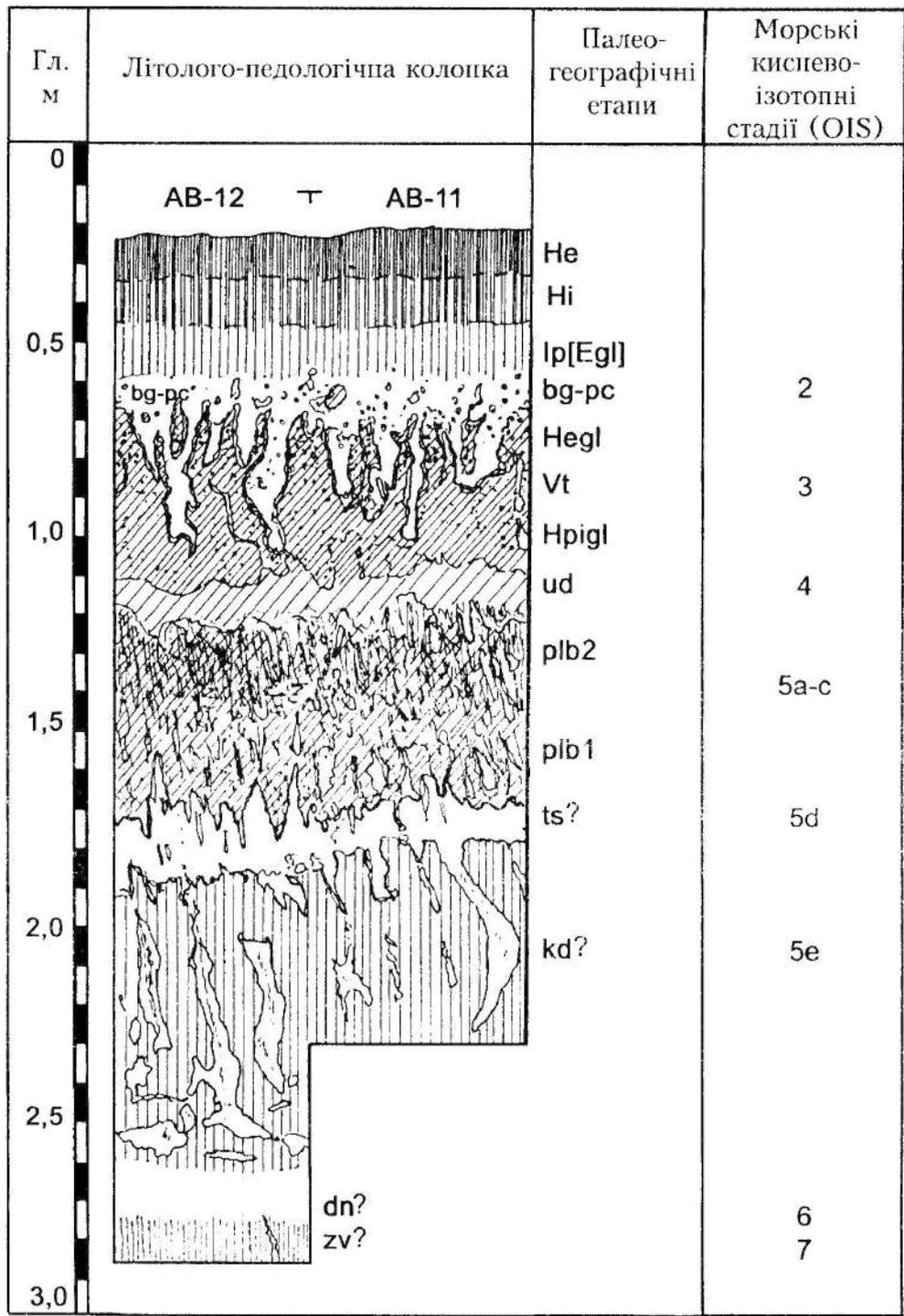

Рис. 2. Сокирниця І. Розкоп 1, північна ділянка, розріз східної стінки.
 Fig. 2. Sokyritsa I. Excavation 1, Northern area, the profile of Eastern wall.

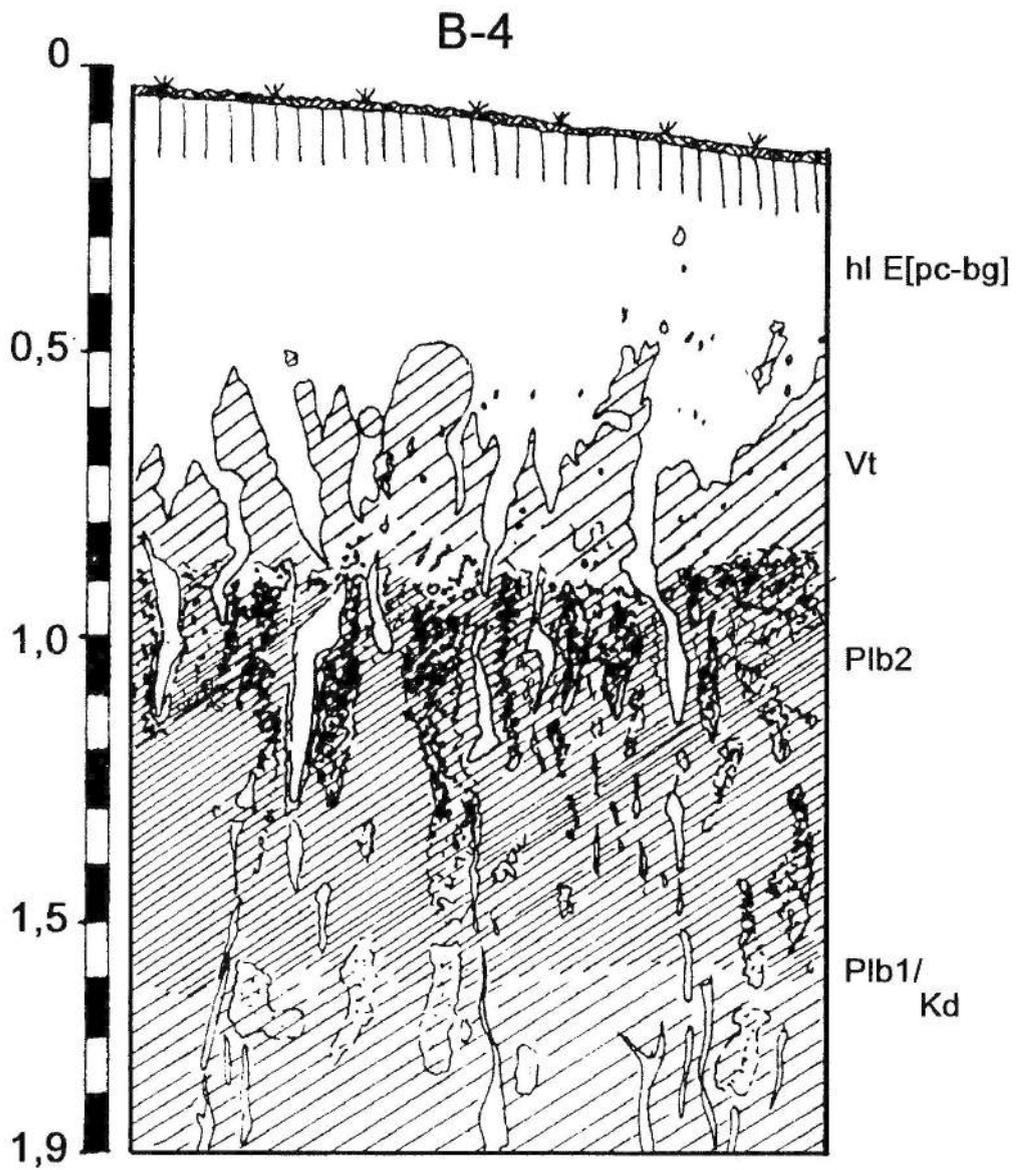

Рис. 3. Шаян I. Розкоп 1, розріз західної стінки.
Fig. 3. Shayan I. Excavation 1, the profile of Western wall.

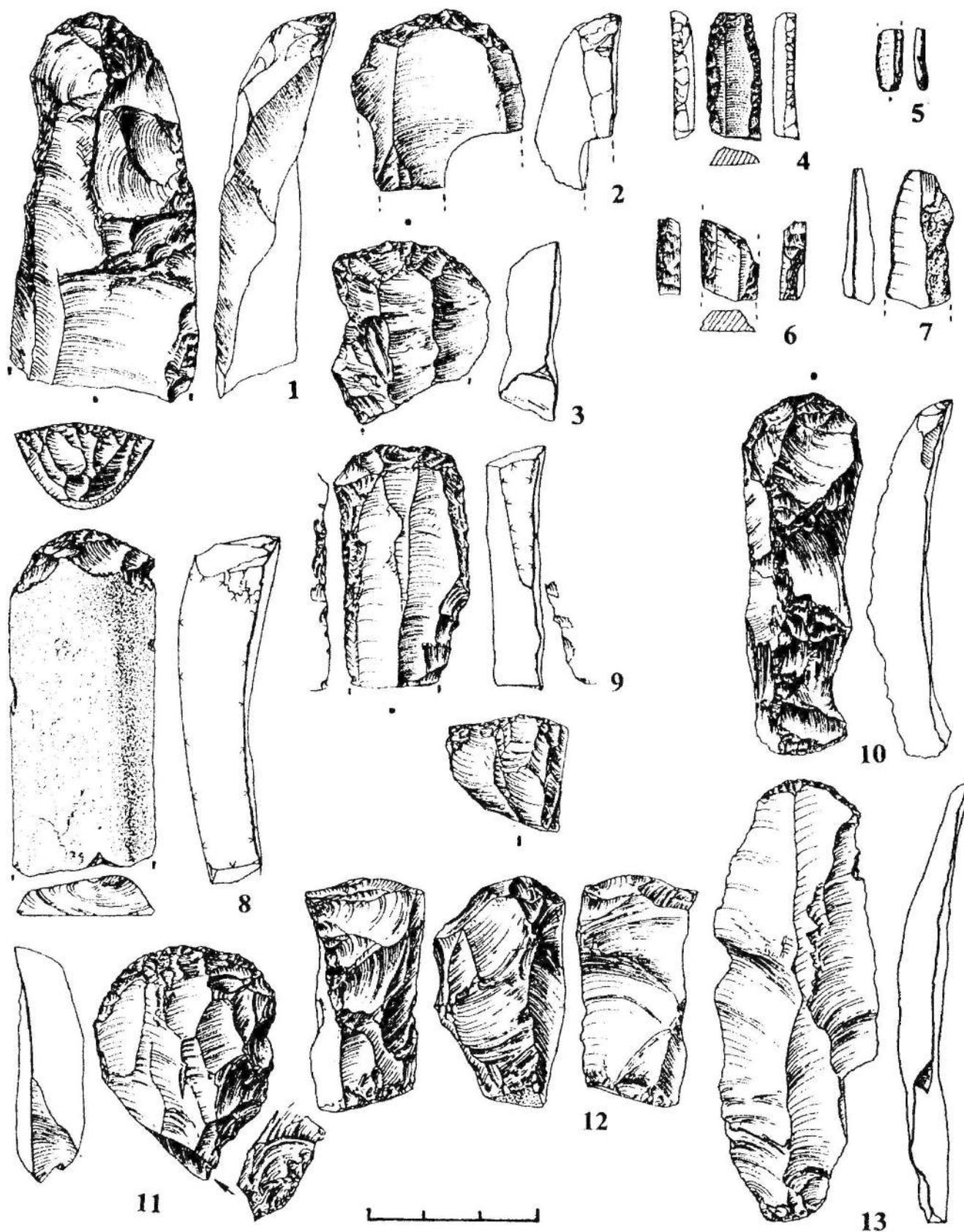

Рис. 4. Сокирниця I, розкоп I, шар 3. 1-3,8-10,13 – кінцеві скребки на пластинах; 12 – атиповий кареноїдний скребок; 11 – комбіноване знаряддя (скребок-косоретушний різець); 4-7 – пластинки з ретушю.

Fig. 4. Sokyrnitsa I, excavation 1, level 3: 1-3,8-10, 12,13 - end scrapers; 11- end scraper/burin; 4-7 retouched blades.

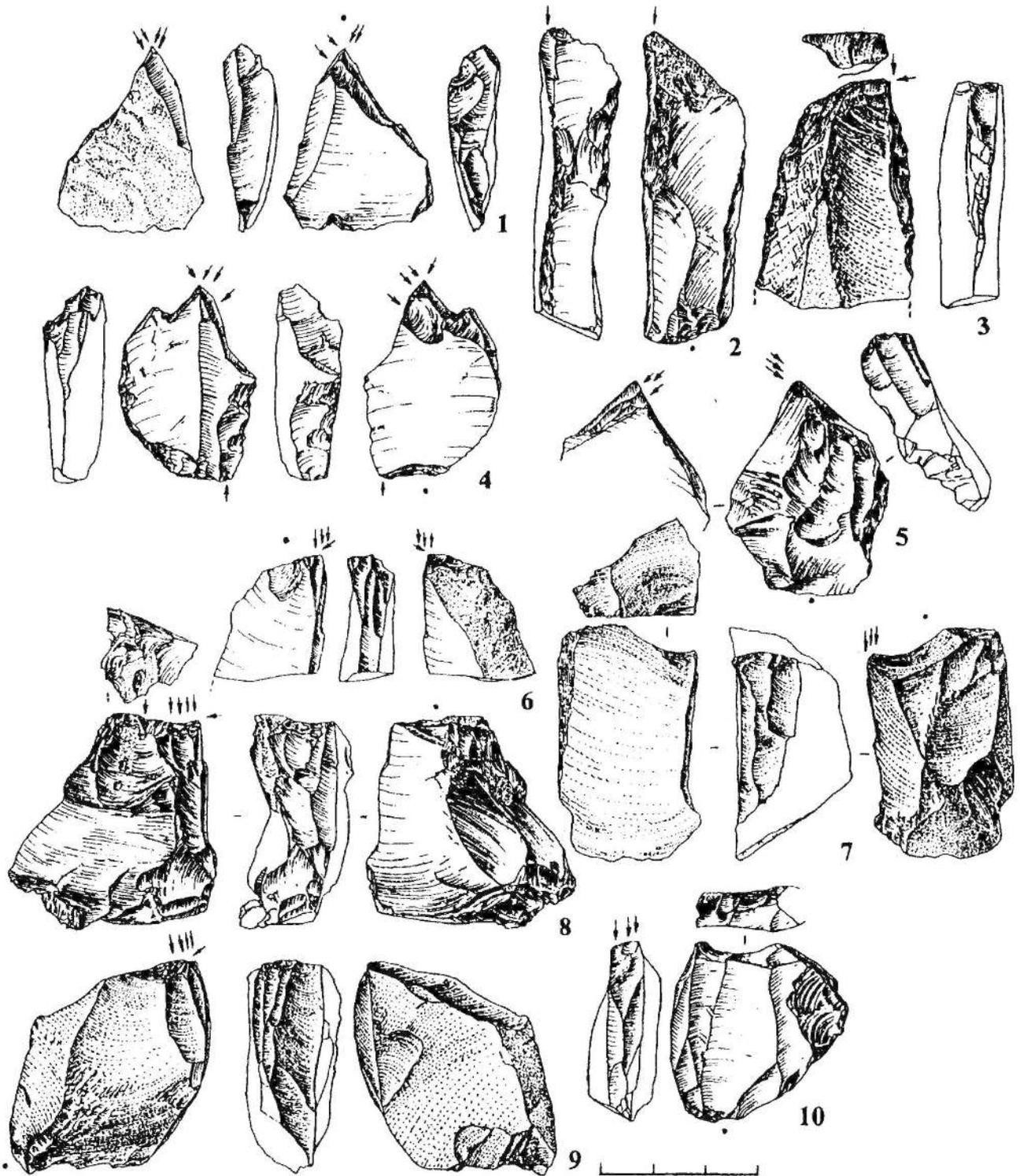

Рис. 5. Сокирниця I, розкоп 1, шар 3 (1, 2, 4-10); шар 3-а (3). 1,3,6,8,9 – різці двогранні (серединні); 4 – різець подвійний двогранний/кутовий; 2,5 – різці кутові;

Fig. 5. Sokyrnitsa I, excavation 1, level 3 (1,2,4-10); level 3-a (3). 1,3,6,8,9 -dihedral burins; 4 – dihedral/on brake burin; 2,5 – on brake burins.

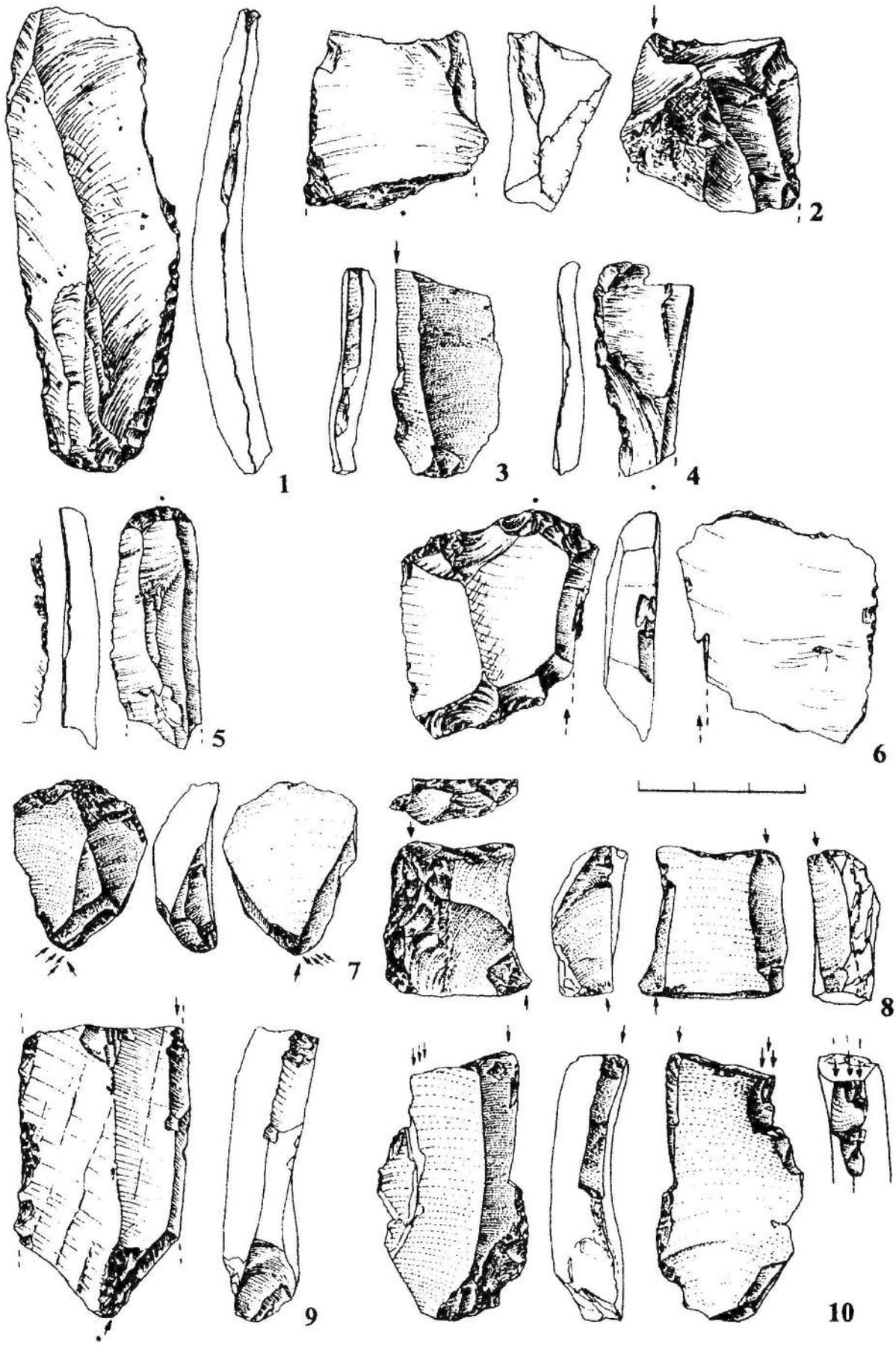

Рис. 6. Сокирниця I, (1-4) розкоп 2, (5-10) розкоп 3, шар 3. 1 – пластина з ретушю; 2, 3 – різці; 4 – зубчате; 5 – простий кінцевий скребок на пластині; 6-7 – комбіновані скребки; 8-10 – різці. (1,2 - андезит);

Fig. 6. Sokymitsa I, (1-4) excavation 2, (5-10), level 3. 1 - retouched blade; 2,3 - burins; 4 - denticulate; 5 - end scraper; 6 - end scraper /truncation; 7 - end scraper/burin; 8 - 10 - burins. (1,2 - andesite).

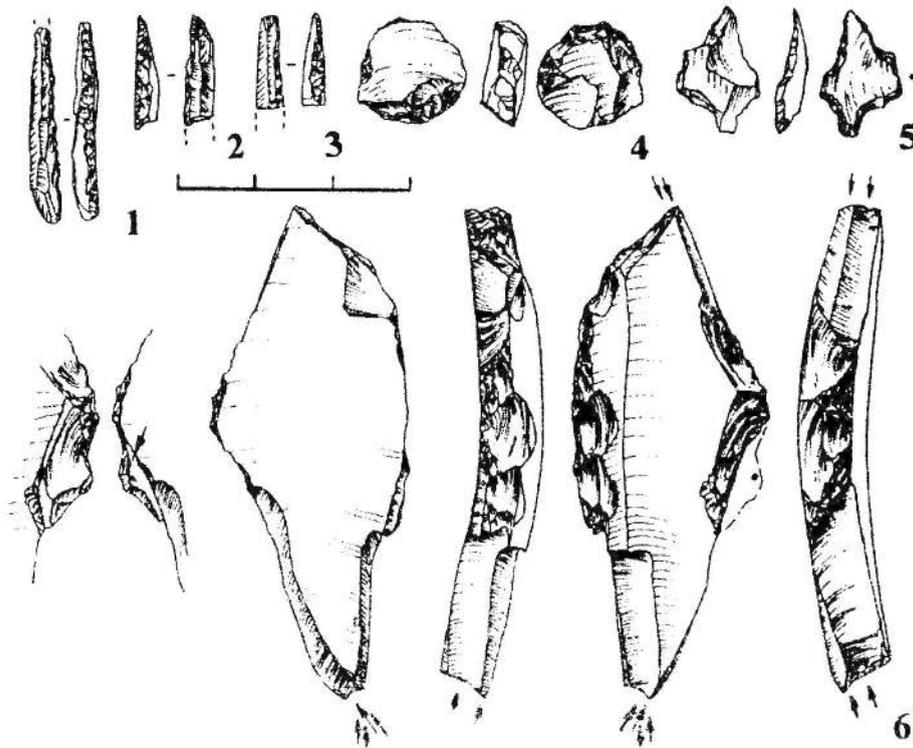

Рис. 7. Шаян I, розкоп I, шар I: 1-3 - мікрогравети; 4 - скребок; 5 - проковка; 6 - подвійний різень.

Fig. 7. shayan I, excavation I, level I: 1-3 - microgravettes, 4 - end scraper, 5 - boret, 6 - double burin.

РИЖОВ С.М.

**КРЕМ'ЯНІ ВИХОДИ
КАНІВСЬКОГО
ПРИДНІПРОВ'Я**

RYZHOV S.M.

**FLINT PLACES
OF KANIV-DNIPER
REGION**

Представлена робота присвячена попередньому короткому описові первинних відкладів кременю району Канівських дислокацій на Черкащині. Основним завданням є стратиграфічний опис крем'яних відкладів цього регіону та їх візуально-морфологічна характеристика.

На сучасному етапі вивчення палеолітичних колекцій, окрім традиційних методів дослідження (типологічний, техніко-типологічний, статистичний, функціонально-трасологічний та ін.), набувають все більшого поширення технологічні й експериментальні методи.

З точки зору технології виробництва процес виготовлення кам'яних знарядь праці на першому етапі невід'ємно був пов'язаний із пошуком і відбором сировини. Безумовно, кількість, якість та віддаленість сировини від місць проживання мали важливе значення в процесі адаптації людини до навколишнього середовища. Сучасні реконструктивні моделі палеолітичного суспільства не будуть повними без урахування сировинного фактора.

Важливо наголосити, що завдяки вивченню розташування первинних (корінних) виходів постають можливості з'ясувати відстані, на які транспортувалася сировина первісними людьми, що у свою чергу дозволить простежити економічні та соціальні зв'язки між первісними колективами.

Район Канівського Придніпров'я завжди був і залишається цікавим регіоном з точки зору появи нових археологічних пам'яток доби палеоліту. Варто відмітити, що в Канівському районі розташована одна з унікальних археологічних пам'яток палеоліту України – Межиріч. Окрім цієї стратифікованої пізньопалеолітичної стоянки, є свідчення про залишки археологічного матеріалу середнього та пізнього палеоліту в береговій зоні р. Дніпра – від с. Трахтемирова до с. Пекарі (рис.1) – Селище, Трошин, Студинець (Бурти), Канівське місцезнаходження (котлован Канівської ГЕС) [Киевская старина, 1902, с. 78–79; Підоплічко, 1938, с. 105; Борисковський, 1953, с. 438; Бондар, 1967, с. 4–5; Післарій, 1969, с. 27; Післарій, Степанчук, Демартіно, 1998, с. 129–140].

Саме ця ділянка так званих «Канівських гір», що розташована на межі Українського кристалічного щита і Дніпровсько-Донецької западини та простирається до 40 км уздовж берегової лінії Дніпра від с. Трахтемирів на півночі й до с. Кононча на півдні (уздовж р. Рось), у геологічній літературі дістала назву – Канівські дислокації (рис.1).

Походження Канівських дислокацій у геологічній літературі пояснюється не однозначно. Одні

дослідники вважають, що Канівські дислокації виникли за рахунок тектонічних рухів, інші віддають перевагу гляціальній природі утворення цих «гір» (гляціодислокації), а деякі стверджують про послідовний вплив тектонічної та льодовикової дії [Резніченко, 1926; Бондарчук, 1961; Палієнко, Мороз, Куделя, 1971; Лаврушин, Чугунный, 1982].

Незважаючи на причини і генезис виникнення, більшість дослідників вважають, що остаточне та відносно швидке формування дислокацій відбулося завдяки дії дніпровського (риського) льодовика, наприкінці якого відбувається формування рельєфу «Канівських гір». Під час відходу найбільш потужного дніпровського льодовика в цій частині Дніпра на поверхню вийшли мезо-кайнозойські потужні геологічні косошаруваті відклади, які й зараз можна побачити в природних розрізах ярів, балок і, особливо, вздовж берегової зони.

З точки зору з'ясування стратиграфічного положення виходів кременю в цьому районі важливими постають дослідження геолога Р.Виржиківського. Так, улітку 1916 р., після вивчення колекцій Геологічного кабінету університету Св. Володимира, геолог Р.Виржиківський отримав відрядження від «Киевского общества естествоиспытателей» до Канева з метою подальшого вивчення цього регіону [Виржиковский, 1916]. Завдяки оглядовим розвідкам йому вдалося з'ясувати новий геологічний горизонт, «прослеживая границу юры и мела, в которой слои песков с песчаниками ложатся на сланцевые глины (в самом низу сеноманских песков распространен прослой с крупными кремневыми гальками)...» [Виржиковский, 1916, с. 4]. Надалі цей горизонт отримав назву «шар Виржиківського» (рис.2:8). Цікаво відзначити, що в цьому ж горизонті він відмічає наявність граніту, корінні породи якого в цьому районі не виходять на поверхню, але часто зустрічаються виробні з цієї сировини (відбійники).

За стратиграфічними спостереженнями Р.Виржиківського, територіальне розповсюдження цього горизонту простежувалося від Крутого ярка до Сухого потоку (4 версти). Стратиграфічно горизонт був зафіксований у Комашиному ярі (Глуха круча, Васькина круча), Маланьїному потоці, Крутому ярку та в Сухому потоці (рис.3). Всі ці яри і зараз існують на ділянці від

пристані «Тарасова гора» до с. Пекарі (рис.1), яка в літературі дістала назву Канівсько-Пекарська коса [Бондар, 1962, с. 4].

Саме на цій ділянці, ще в 80-ті рр. XIX ст. А.С.Роговичем і П.Я.Армашевським були знайдені крем'яні знаряддя, кістки тварин, прогниле дерево та уламки кераміки [Рогович, 1875, с. 228; Армашевський, Феофилактів, 1877, с. 133]. В 1936 р. І.Г.Підоплічко зібрав на Канівсько-Пекарській косі крем'яні, кістяні й керамічні вироби, а також залишки фауни, які датував неолітичним часом або епохою металу [Підоплічко, 1938; Бондар, 1962, с. 4].

З 1997 р. кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка поновила археологічні дослідження і проведення археологічної польової практики студентів на базі Канівського біосферного заповідника цього ж університету. За цей період удалося зібрати велику кількість підйомного матеріалу кам'яного віку в межах заповідника та на сусідніх територіях.

Більшість кам'яних артефактів було зібрано в межах берегової лінії заповідника – пляжу. До кам'яних артефактів зборів 1999–2002 рр. увійшли вироби з різноманітного кременю та пісковика. Крем'яні вироби мали різну ступінь збереження поверхні. Більшість артефактів було виготовлено з чорного матового кольору кременю, який часто зустрічається у вигляді гальки в районах виносу конусів ярів і на сучасному пляжі Дніпра (рис.4).

За попередніми техніко-типологічними визначеннями, кам'яні артефакти належать періодам – палеоліт, мезоліт, неоліт та енеоліт. Разом із крем'яними виробами часто зустрічаються вироби з кістки і кераміки (неоліт, бронза). Кістка дуже часто чорного кольору, сильно озалізнена, важка.

У процесі розвідок у береговій зоні Дніпра й у ярах Канівських дислокацій удалося з'ясувати два розрізи стратиграфічного залягання виходів кременю.

Перший природний розріз знаходився в межах Канівського біосферного заповідника за 150 м на південь (дорога на с. Пекарі) від в'їзду в заповідник, на лівому борті Мар'їного яру (конус виносу). За своїм стратиграфічним положенням гальковий кремій безпосередньо залягав на юрських (батських або келовейських) темно-сірих, коричневих глинах у світло-жовтому, містами вохристому, суглинку потужністю до 20 см. Перекривається цей горизонт потужними (до 6–8 м) зеленувато-сірими, світло-сірими косошаруватими нашаруваннями сеноманського пісковика (крейда), який у верхній частині мав карбонатні вапнякові стягнення. Стратиграфічні умови залягання виходів кременю повторюють ситуацію на малюнку № 1 Р.Виржиківського (рис.3: черт.1) та відповідають загальній стратиграфічній схемі доантропогенових відкладів Канівських дислокацій (рис.2:8 – шар Виржиківського).

Кремій виходить у вигляді помірно або добре обкатаної гальки, порівняно невеликих розмірів, у середньому від 7–10 до 15–20 см в діаметрі. Як

правило, в середині чорного з матовим відтінком кольору, а по периферії має жовто-коричневого кольору оманку різної глибини. Іноді зустрічається крем'яна галька без жовто-коричневої оманки. У процесі експериментальних досліджень удалося з'ясувати, що при обпалюванні жовто-коричнева оманка перетворюється в малиновий або вишневий колір.

Вироби з цього кременю розповсюджені в береговій смузі (пляж), в межах захисних шпор від пристані «Тарасова Гора» до початку с. Пекарі. Саме на цій ділянці наявні конуси виносів Гнилої, Сухої і Мокрої балки, ярів Біляшівського I та II, Мар'їного, Княжого й Холодного ярів.

Другий розріз із стратиграфічним заляганням виходів кременю був знайдений на північ від Канева, в Бучакських берегових відслоненнях Канівських дислокацій, у районі урочища Бугасва та «Тальбергових дач» (рис.1;5).

За своїм стратиграфічним заляганням і за морфологією конкрецій крем'яні виходи поділялися на два типи: 1 – пісковиковий кремій у вигляді конкрецій, в яких часто зустрічаються залишки давніх молюсків. Цей горизонт потужністю 0,2–0,4 м залягав у світло-бурих зцементованих пісках; 2 – гальковий овально-аморфної форми слабообкатаний кремій із зеленувато-жовтою кіркою. Горизонт залягання простежувався у світло-зеленому частково зцементованому прошарку пісковика.

Виходи цих горизонтів простежувались у береговій зоні від урочища Бугасва до Тальбергових дач. Далі, вниз по течії Дніпра, ці горизонти не простежувались. Саме на цих ділянках було зібрано велику кількість добреобкатаної крем'яної гальки. На відміну від попередньо описаних виходів кременю з Канівсько-Пекарської коси, більшість крем'яної гальки з Бучакської берегової зони при розколюванні в середині мала світло-сірий колір і практично не мала жовто-коричневої оманки.

Таким чином, на даному етапі дослідження крем'яних сировинних ресурсів Канівських дислокацій постає можливість виділити два різновиди виходів кременю: 1) район Канівсько-Пекарської коси; 2) Бучакська берегова зона.

Крем'яні виходи Канівсько-Пекарської коси та району Канівського заповідника за своїм первинним заляганням (межа Юри і Крейди – шар Виржиківського) простежуються в Меланьїному та Комашиному ярах, Крутому ярочку (біля Тарасової Гори – Чернеча, «Гора з берізками»), Мар'їному й Холодному ярах (с. Пекарі). Конуси виносів цих ярів виходять до Дніпра (Холодний яр – у заплаву Росі).

Якщо погодитися з попередніми висновками і врахувати геологічні дані розповсюдження шару Виржиківського (зона Канівських дислокацій), автор пропонує в подальшому, та з метою з'ясування процесу транспортування або обміну сировиною первісними колективами, називати ці крем'яні виходи «канівський кремій».

Зразки канівського кременю віддані на геохімічний аналіз в лабораторію рентгенівських методів дослідження мінеральної речовини геологічного

факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка й чекають на результат.

ЛІТЕРАТУРА

Армашевский П.Я., Феофилактов К.М. О следах свайных построек на Днепре // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1877. – Т. V (1), вып. 1. – С. 133.

Бондар М.М. Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської влади // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. – К.: Київськ. ун-т, 1962. – С. 3–15.

Бондарчук В.Г. Гляциодислокации Среднего Приднепровья // Четвертичный период. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – Вып. 13–15.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.

Выржиковский Р. К геологии южной части Каневского уезда // Протоколы Киевского общества естествоиспытателей за 1915 г. – К., 1916. – С. 1–11.

Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – Апрель, отдел II. – С. 78–79.

Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. – М.: Наука, 1982. – 104 с.

Паліснко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 96 с.

Писларий И.А., Степанчук В.Н., Демартино А.В. Каневское местонахождение: новый памятник восточно-европейского микока на Среднем Днепре // Археологический альманах. – Донецк, 1999. – № 8. – С. 129–140.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – Вып. 1. – 176 с.

Писларий І.О. Палеолітичні знахідки на Канівщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 27–28.

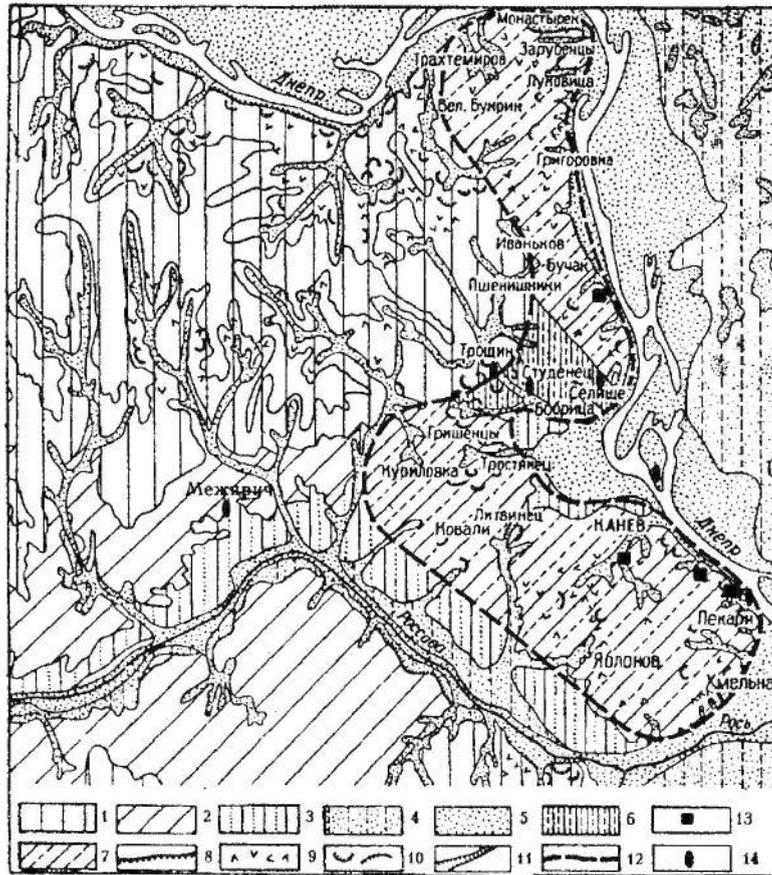
Резниченко В.В. В горах и кручах района Каневских дислокаций: (Геол. путеводитель). – К., 1926. – 75 с.

Рогович А. Об экскурсии, произведенной в 1875 г. по предложению Киевского общества естествоиспытателей // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1876. – Т. IV (1), вып. 3. – С. 228.

RIZHOV S.M.

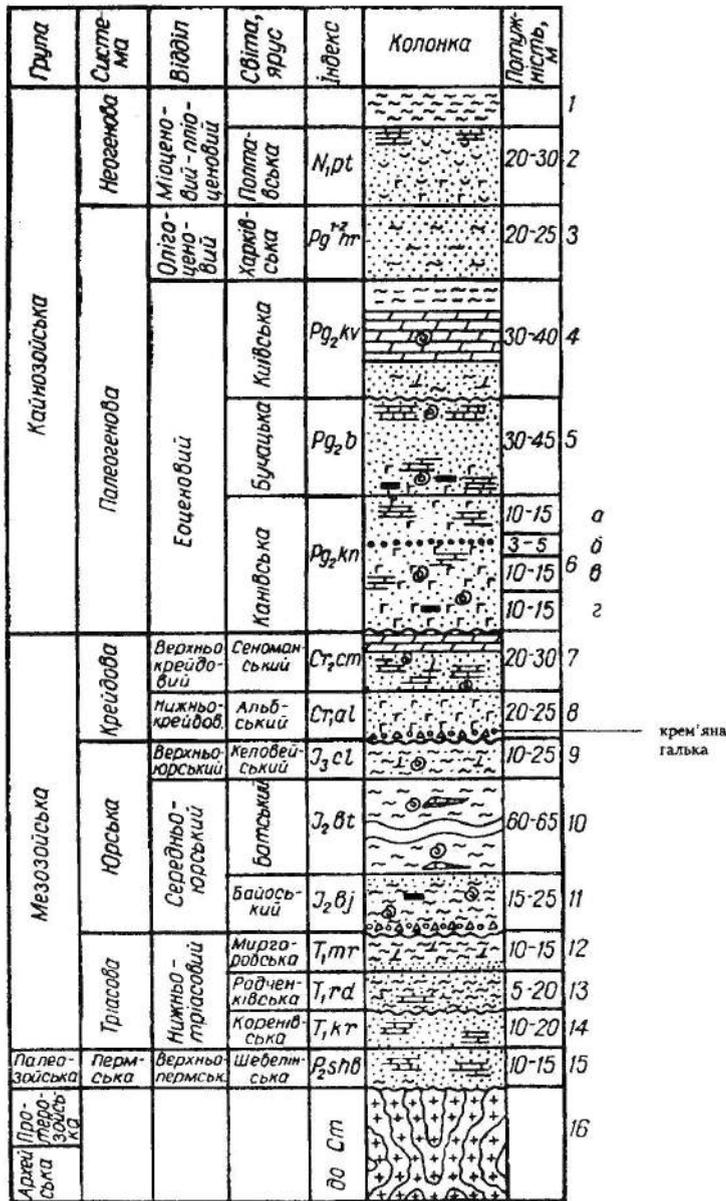
FLINT PLACES OF KANIV-DNIPER REGION

The paper is devoted to the preliminary short description of primary flint depositions of Kaniv area in the Sherkass region. The basic task is the geologic description and visual-morphological characteristic of the flint resources in this region.

Рис. 1. Схематична геоморфологічна карта Канівського Придніпров'я (на основі карти Костяного М.Г., 1968):
 1 – плато та його схили; 2 – моренні тераси; 3 – надзаплавна тераса (лесова); 4 – I надзаплавна тераса (піщана);
 5 – заплавна тераса; 6 – дислоковане плато та його схили; 7 – дислокована моренна тераса; 8 – береговий вріз; 9 – діючі яри; 10 – зсуви; 11 – прохідні долини; 12 – межа Канівських дислокацій; 13 – стратиграфічні розрізи з виходами канівського кременю; 14 – палеолітичні місцезнаходження.

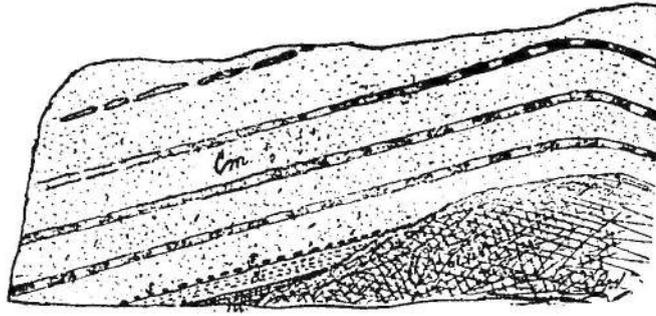
Fig.1. Schematic geomorphological map of Kaniv region.

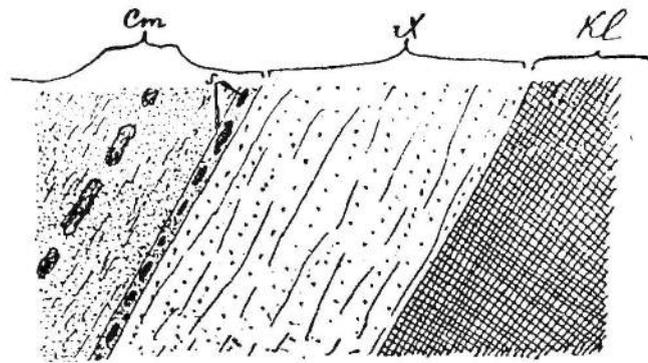
1—горизонти строкатих і бурих глин: глини строкатоколірні, бурі, жирні, в'язкі; 2—полтавська світа: піски світло-сірі, майже білі, кварцові, дрібнозернисті, каоліністі, вгорі з прошарками пісковиків, у нижній частині світло-сірі з незначним вмістом глауконіту; 3—харківська світа—піски сірувато-зелені глауконітово-кварцові, дрібнозернисті, глинисті; 4—київська світа—вгорі алеврит зеленувато-сірий, слюдяний, безкарбонатний («наглино»), у середній частині мергелі зеленувато-сірі, слюдяні («спонділова глина»), у нижній частині піски зеленувато-сірі, мергелісті, різнозернисті з конкреціями фосфоритів; форамініфери, молюски, мшанки, остракоди; 5—бучацька світа: трахтемирівський горизонт—піски білі, світло-сірі, кварцові, середньозернисті, з брилами кварцитоподібних пісковиків; молюски; косянецький горизонт—піски зеленувато-сірі, кварц-глауконітові, дрібнозернисті, з прошарками кременистих пісковиків; молюски; 6—канівська світа: а) горизонт d—піски зелені зеленувато-сірі, дрібнозернисті, кварц-глауконітові із стягненнями злирного пісковиків; б) горизонт c—піски іржаво-білі, зеленуваті, різнозернисті; в) горизонт b—піски світлі, зеленувато-сірі, різнозернисті; г) горизонт a—піски темно-зелені, бруднувато-зелені, глауконітово-кварцові, глинисті, дрібнозернисті, вуглисті, в нижній частині з фосфоритовими стягненнями; 7—сеноманський ярус—вгорі мергелі світло-сірі, крейдоподібні, глауконітові з фосфоритовими стягненнями, внизу піски зеленувато-сірі, вапнисті, дрібнозернисті з різнозернисті, з прошарками пісковиків; амоніти форамініфери; 8—альбський ярус—глауконітово-кварцові піски і пісковики, внизу шар Виржиківського; 9—келовейський форамініфер; 10—батський ярус—глини сірі, темно-сірі з прошарками алевритів, піщаних вапняків, з конкреціями сидериту; форамініфери, спори та пилок рослин; 11—байоський ярус—піски глинисті, глини піщані темно-сірі, вуглисті, безкарбонатні, в нижній частині конгломерати; 12—миргородська світа—вгорі глини строкатоколірні, вапнисті, масткі; в нижній частині піски строкатоколірні переважно сірі, різнозернисті; 13—радченківська світа—глини червоні, піщані з прошарками вапняку, в нижній частині піски строкатоколірні з прошарками глини та вапняків; 14—коренівська світа—піски строкатоколірні з рідкими прошарками пісковиків; 15—шебелінська світа—піски червоно-бурі, блакитно-сірі з прошарками пісковиків, вапняків, глини; 16—граніти мигматити, гнейси амфібол-піроксенові, біотит-піроксенові, амфібол-плагіоклазові, біотит-плагіоклазові, анортзити, габро, граніти рапаківі.

Рис. 2. Зведений стратиграфічний розріз доантропогенових відкладів району Канівських дислокацій [Палієнко, Мороз, Куделя, 1971].

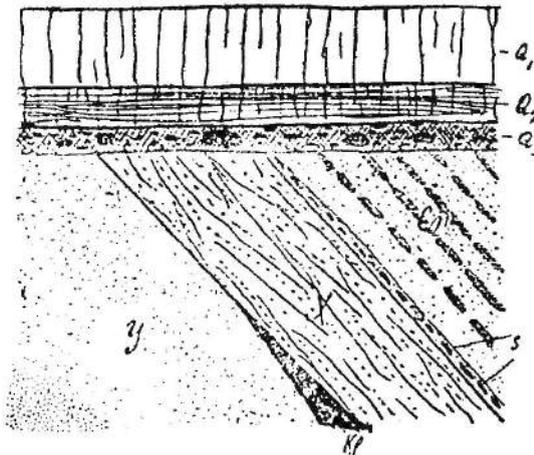
Fig. 2. General stratigraphic section up to anthropogen depositions of Kaniv dislocation.

Черт. 1. Обнаженіє правої стѣны Крутого Ярка у входу; Сп—сеноманскіе пѣски съ пѣсчаниками, содержащіе въ нижней части черныя кремневыя гальки—*з*, *х*—слой кварцево-каолиноваго гравіа ок 1¼ м Кл—келловейская свѣтлобурая глина.

Черт. 2. Обнаженіє въ лѣвой стѣнѣ Меданьина Потока недалеко отъ устья оврага; Сп—сеноманскіе пѣски съ пѣсчаниками (*з*—черныя кремневыя гальки), *х*—бѣлыя кварцево-каолиновыя гравіи, Кл—келловейскія бурія глины.

Черт. 3. Обнаженіє въ лѣвой стѣнѣ Комашиного Яра. Q₁—лессъ—8 м., Q₂—лессовые суглинки—1,2 м., Q₃—валуный слой—1 м., Сп,—сеноманскіе пѣски и пѣсчаники 25 м.; S—кремневыя гальки въ основаніи сеномана; X—кварцево-каолиновыя гравіи—1¼ м., У—ярко-зеленый мелкій песокъ; Кл—выклинивающаяся прослойка глины—0,0,7 м.

Рис. 3. Стратиграфічні розрізи Р.Виржиківського [Виржиковский, 1915, с. 5, 7].
Fig. 3. Stratigraphic section of R. Vyrzhikovskiy.

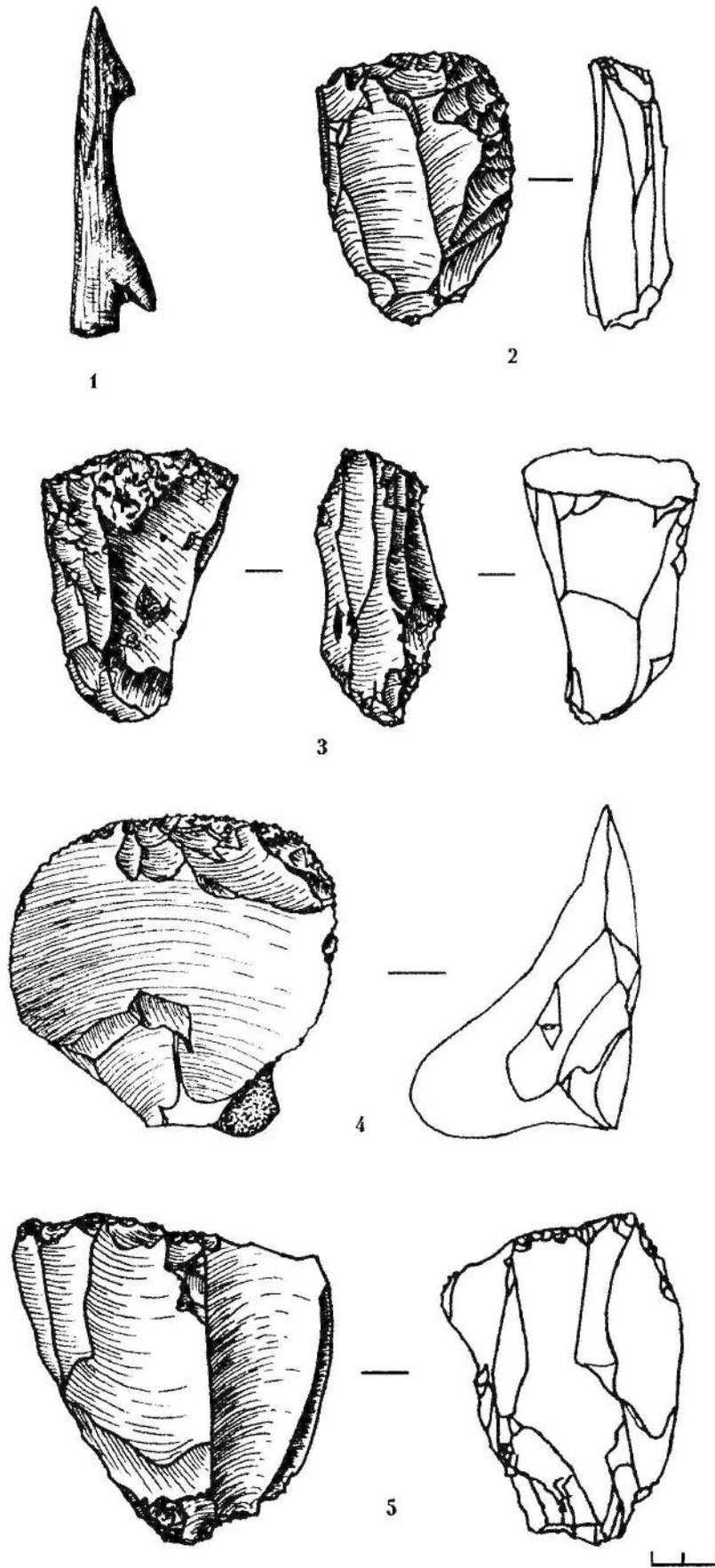
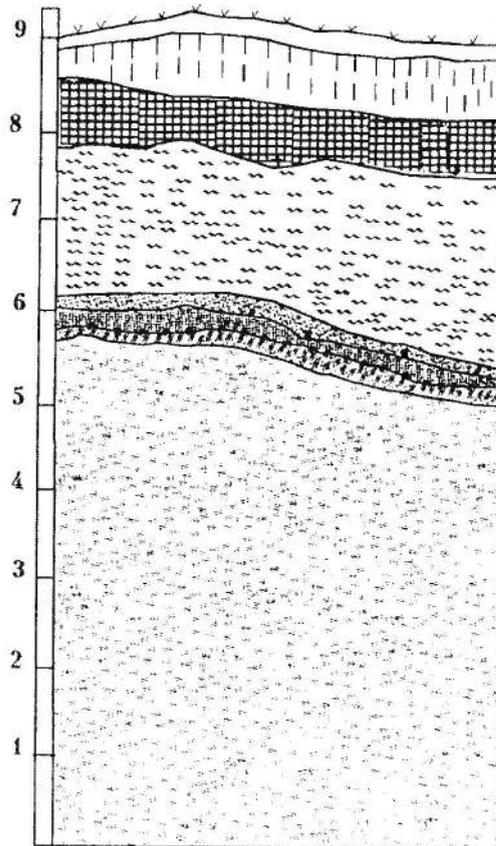

Рис. 4. Підйомний матеріал з Канівського Придніпров'я. Канівсько-Пекарська коса: 1 – кістяний гарпун; 2 – скребачка; 4 – долотоподібне знаряддя. Канівське місцезнаходження (котлован Канівської ГЕС, п/м 2002 р.): 3, 5 – нуклеуси.

Fig. 4. Artefacts from surface of the Kaniv area.

- оглеяні сугілки та суглилки зеленого, червоного та чорного кольору
- помірно цементований озалізнений горизонт червоно-бурого кольору з окремими конкреціями кременю сизувато-зеленого кольору
- пухкі сизувато-зелені піски
- алювіальний зцементований горизонт охристо-іржавого кольору з окатаною галькою кременю чорного кольору
- світло-зелені прошарки світло-зеленого крупнозернистого пісковика
- світло та темно-зелений пісковик у вигляді окремих конкрецій
- світло-жовтий лесоподібний суглинок
- гумус та гумусований суглинок

Рис. 5. Стратиграфічний розріз виходів кременю на Бучаку (ур. Бугасве).
Fig. 5. Stratigraphic section outcrops of flint in the Buchak area.

ЗАЛІЗНЯК Л.Л.

„ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНИ...” ДЕСЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ

Стаття підготовлена у зв'язку з десятилітнім ювілеєм написання монографії „Передісторія України X-V тис. до н.е.” (1998). Присвячена аналізу її реальних недоліків, суб'єктивних вражень про неї, перспектив подальшого вивчення фінального палеоліту та мезоліту України, а також містить відповідь на критику в адресу книги з боку її опонентів.

У кінці 80-х років ХХ ст. в Інституті археології АН УРСР розпочалася робота з підготовки фундаментального тритомного видання „Давня історія України”. Відділ археології кам'яного віку Інституту також брав посилену участь у цій праці. Однак з певних причин співробітники відділу так і не були залучені до написання тритомника. Напрацювання зроблені автором цих рядків в процесі підготовки останнього лягли в основу згаданої „Передісторії”. Книга була фактично завершена 1993 р. Однак на заваді її видання стала економічна криза початку 90-х. Втративши надію видати книгу у повному обсязі, автор цих рядків почав публікувати окремі її розділи у скороченому вигляді [Залізник, 1994, 1995 а, б, в, 1996]. Нарешті 1998 р. трапилася щаслива нагода видати всю працю, чим і скористався її автор після незначного доопрацювання.

Книга, як і будь-яка інша, не позбавлена недоліків, має слабкі місця і мабуть містить якісь помилкові положення. Частина з них є результатом недопрацювання автора, інша відбиває реальний стан вивчення конкретних проблем тогочасною наукою. Зокрема слабким місцем праці очевидно є відсутність розділу, присвяченого мистецтву мезоліту України. Цей сюжет був задуманий, але так і не реалізований. Разом з тим, зібрані зображення витворів первісного мистецтва України увійшли як ілюстративний матеріал до монографії.

Опис археологічних спільнот України в книзі, як і побудов дослідників щодо їх розвитку, подані стисло. Обмежений обсяг книги не дозволив вмістити докладний аналіз позицій окремих вчених і змусив відсилати читача до відповідної літератури. Не завадили б і типолого-статистичні таблиці крем'яних виробів стоянок у кінці монографії.

Найсуттєвішим, на нашу думку, недоліком праці є недостатня розробка проблем хронології і перш за все абсолютної, що зрозуміло негативно вплинуло на запропоновану періодизацію мезолітичної доби. Закиди критиків „Передісторії” у цьому відношенні слід визнати, значною мірою, справедливими. Однак абсолютна хронологія є слабким місцем усього сучасного мезолітознавства (і не тільки українського). Отже, монографія відбиває реальний стан сучасної археології. Абсурдно звинувачувати її автора в тому, що він одноосібно не вирішив глобальну археологічну проблему абсолютної хронології фінального палеоліту

ZALIZNYAK L.L.

“PREHISTORY OF UKRAINE...” TEN YEARS LATER

та мезоліту південного заходу Східної Європи. Адже ця проблема комплексна і може бути розв'язана лише спільними, скоординованими зусиллями археологів, геофізиків, палеогеографів, геологів, палеоботаніків різних країн. Традиційний для української археології недостатній контакт з фахівцями в галузі природничих наук зумовив дефіцит комплексно досліджених пам'яток, що негативно вплинув на глибину багатьох досліджень, в тому числі і деяких розділів „Передісторії”. До того ж, радіовуглецевий аналіз, як основний засіб вирішення проблем хронології, потребує значних коштів. Про них можна лише мріяти навіть зараз, не те що за доби глибокої економічної кризи в Україні початку 90-х, коли писалася книга. Разом з тим, слід погодитися, що в монографії мабуть варто було б подати окремий розділ, присвячений проблемам хронології та періодизації фінального палеоліту та мезоліту.

Таким чином, серед невирішених питань українського мезолітознавства маємо проблеми абсолютної хронології та періодизації пам'яток. Значна частина старих радіовуглецевих дат втратила довіру фахівців, а коштів на передатування за повітніми методиками немає. На заваді дослідників хронології мезоліту стоїть застаріла палеогеографічна шкала, яка для рубезу плейстоцену та голоцену лишається некаліброваною. Новітні дані свідчать, що цей рубіж збігається з межею дріасу III та пребореалу і за календарною шкалою майже на 1000 р. давніший [Schild, 1999, p.15], порівняно з датою початку голоцену за некаліброваною шкалою, запропонованою М.О.Хотинським ще у 70-ті роки (10 300 р. тому). Різниця ж між конвенційною (13500 В.Р.) і календарною (15500 В.Р.) датами початку фінального палеоліту за деякими даними сягає більше 2000 років [Madeyska, 1999, p.8, Burdukiewich, 1999, p.143].

Справа ускладнюється тим, що дослідники неоліту перейшли на калібровану шкалу і опустили початок неоліту в Україні у VII і навіть VIII тис. В.С. Мезоліт виявився притиснутим до некаліброваної дати початку голоцену — 11300 р. тому, калібруванню якої заважає відсутність даних дендрохронології для такого давнього часу. Отже, назріла нагальна необхідність в розробці календарної шкали раннього голоцену та в точному датуванні палеогеографічного рубезу між дріасом III та пребореалом, з якого починається мезоліт

у середній смузі Європи. Без такої корекції палеогеографічної шкали раннього голоцену та фінального плейстоцену відповідними фахівцями неможливо розробити коректну археологічну періодизацію мезоліту України.

Разом з тим, говорити про повну відсутність радіовуглецевих дат для мезолітичних пам'яток України не доводиться. Їх вже отримано більше сотні. Однак розподіляються вони серед пам'яток України нерівномірно. Значна кількість дат зроблена для двох поселень – Ігрень 8 та Ласпі 7. Досить багато аналізів за C-14 отримано для стоянок гірського Криму, стоянки В'язівка 4а під Лубнами. Погані геологічні умови для збереження органіки в піщаних відкладах Полісся зумовили нечисленність датувань за C-14 для мезоліту півночі України (Березно 6, Криниця 4, Мураги, Пісочний Рів). Поодинокі дати маємо і для інших мезолітичних регіонів (Північно-Західне Надчорномор'є, басейни Дністра, Дніпра, Сіверського Дінця, степовий Крим).

До того ж, дослідники мають сумніви щодо багатьох відомих радіовуглецевих дат. Так однотипні матеріали стоянки Ігрень 8 отримали серію з 16 дат, які коливаються в межах майже 3000 років, від 6500 до 9250 В.Р. Різні частини одного зразка вуглистою заповнення лінзи 9 стоянки Рудий Острів у Гданську і в Києві продатовані з різницею більше 4000 р.: 7875±50 (Кі-6261) та 3560±130 (Gd-9483). В'язівка 4а Київська лабораторія у 80-х рр. датувала близько 6400 р. В.Р., у кінці 90-х на 3000 р. раніше – близько 9800 р. В.Р., а зараз отримано ще п'ять дат C¹⁴ за матеріалами з тих же закритих житлових об'єктів В'язівка 4а – близько 8200 В.Р. Кістки свідерського шару 4 Буран-Кая III у Криму спочатку були продатовані 10580±60 В.Р. (Кі-6269), 10920±65 В.Р. (Кі 6267), що відповідає численними датами свідеру Польщі. При повторному радіовуглецевому аналізі зразків кісток того ж шару отримані дати 13490±200 В.Р. (Кі-10393), 12900±120 В.Р. (Кі-10394), що старші майже на 3000 років від раніше відомих.

Подібні невідповідності супроводжують численні спроби радіовуглецевого датування українського мезоліту останні 30 років. Отже, будувати періодизацію мезоліту України лише на радіовуглецевому датуванні на сьогодні неможливо. Тому спільноти мезоліту України традиційно датувалися і синхронізувалися між собою з опорою на комплексну методику. При розробці періодизації мезоліту України, крім даних радіовуглецевого аналізу, традиційно використовувалися типологічні паралелі з надійно продатованими мезолітичними культурами Європи. Широко залучалися дані таких природничих наук як геологія, палінологія, палеозоологія тощо.

Значна кількість археологічних культур фінального палеоліту та мезоліту України фактично були східними частинами відомих археологічних спільнот Європи (Свідер, Лінгбі, Кудлаївка, Яніславиця, Пісочний Рів, Шан-Коба, Епігравет та ін.). Їх велика типологічна подібність з європейськими аналогами дала підстави

екстраполювати дані по значно краще розробленій хронології мезоліту Європи на українські пам'ятки. Зрозуміло, що така екстраполяція не дає можливості продатовувати культури мезоліту України з великою точністю. Разом з тим, запропонована ще у кінці 80-х років схема синхронізації мезолітичних спільнот України загалом витримала перевірку часом і не зазнала суттєвих змін (Рис. 1) [Залізняк, 1998, рис.83].

В цілому ж, проблема хронології мезоліту України, незважаючи на численні спроби її розв'язання відносно окремих мезолітичних спільнот, чекає на свого дослідника.

Активним критиком „Передісторії” в усній і письмовій формі останнім часом став Д.Ю.Нужний [2002, 2003 а, б]. Критичні статті на адресу колег – жанр, на мою думку, не надто продуктивний в науці. Вдаватися до нього варто лише у крайньому випадку, коли вичерпані всі інші можливості порозумітися з надто затятим критиком. Моє тривале мовчання у відповідь на досить численні, але не завжди коректні закиди на адресу „Передісторії” продиктоване небажанням дискутувати з шановним опонентом у запропонованій ним далеко не академічній формі. Однак ці неодноразові різкі і, як на мене, не завжди справедливі, висловлювання згаданого дослідника щодо окремих положень книги та особисто її автора, в тому числі в різних наукових виданнях, не лишають мені вибору і змушують відповісти хоча б на головні закиди критика.

Крім того, якщо не можна уникнути через наполегливість опонента непотрібної, як на мене, бо малоцікавої для загалу, дискусії, то варто використати останню з користю для справи. Спробуємо розглянути в її ході дійсно актуальні для багатьох фахівців з кам'яної доби питання датування найпізніших епіграветських пам'яток України, історичної долі епіграветського населення Північної України, абсолютного віку пізньомолодовської культури, складну проблему етнокультурних реконструкцій на основі аналізу крем'яних комплексів та деякі інші.

Проблема фінального епігравету України

Останніми роками зріс інтерес дослідників до епігравету України, відомого також у вітчизняній літературі під назвами мікрогравет та східний гравет [Залізняк, 1998, с.116; 2000, с.4, 5]. Значною мірою його стимулювала конференція, присвячена проблемам епігравету, що відбулася у Києві в лютому 1999 р. (див. „Археологія” 2000, №2).

Епігравет чи мікрогравет – культурна традиція кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладенів до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікрівістер та мікропластинок з притупленим краєм, переважна більшість яких має довжину до 4 см. Інший крем'яний інвентар справляє враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, в який входять одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання невеликих відбивних пластин для серійного виготовлення згаданих мікрівкладенів;

вкорочені, іноді подвійні скребачки; різці на пластинах, переважно бічні ретушні. Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів та списометалками з кістки, вражає масштабами поширення. 18-12 тис. років тому мисливці прильодовикової Європи від атлантичного узбережжя до Чорного моря та Дону незмінно використовували саме цей набір знарядь. Територія України не була виключенням із загальноєвропейського контексту. Тому згадана уніфікація крем'яного інвентаря у пізньольодовикову добу мала місце і в нас. До епігравету належить переважна більшість стоянок України доби пізнього льодовиків'я, що датуються часом після максимального похолодання 18 тис. р. тому.

Така уніфікація засобів виробництва різних груп прильодовикових мисливців, очевидно сталася на різному культурному підґрунті внаслідок суттєвого технічного прогресу, який призвів до випрацювання оптимального набору мисливського озброєння [Нужний, 2000] з наступним його поширенням шляхом розвинених міжобщинних зв'язків по всій прильодовиковій Європі. Певне світло на механізм такої уніфікації матеріальної культури проливає відома концепція первісної етно-культурної неперервності, яка залучалася для пояснення феномену епігравету [Залізняк, 2000].

Одне з не вирішених питань проблематики верхнього палеоліту Східної Європи – це вік наймолодших епіграветських пам'яток та історичні долі епіграветського населення. Певні сумніви щодо можливості доживання епігравету в його класичному вигляді до початку мезоліту висловлювалися різними авторами. Однак останнім часом звучать категоричні заперечення самої можливості його доживання в Україні до фінального палеоліту [Нужний, 2003, с. 70], з чим важко погодитися. Ніде категорично не стверджуючи, що епігравет заходить в ранній голоцен, а на схемі культурних явищ алереду та дріасу III позначаючи його пунктиром [Залізняк, 1998, с. 122, рис. 83] (рис. 1), вважаю, що у першій половині фінального палеоліту, в доалередський час (13500-12000 В.Р.) епігравет в Україні існував напевно. Про це свідчать переконливі факти існування стоянок з крем'яним інвентарем мікрограветського типу на ранніх етапах фінального палеоліту.

Наймолодші з численних дат стоянок межиріцької культури (Гінці, Межирічі, Семенівка, Добранічівка) сягають початку фінального палеоліту. Зокрема Добранічівка навіть отримала дату 12700±200 В.Р. (ОхА-778). Сам Д.Ю.Нужний [1997, с. 18] датує їх 15-13 тис. років тому, тобто визнає, що наймолодші з цих пам'яток функціонували на початку фінального палеоліту, який, як відомо, почався близько 13500 В.Р. Разом з тим, визнання можливості функціонування наймолодших пам'яток межиріцької культури з мамонтовою фауною в такий пізній час передбачає далекоюсяжний висновок, що популяція мамонтів пережила рауніське потепління 13700-13200 В.Р., після

якого власне почався фінальний палеоліт відомий в Європі як „доба північного оленя”. Враховуючи те, що переважна більшість численних дат стоянок межиріцької культури припадають на час, який передував згаданому потеплінню, а вказана пізня дата поки що єдина для Добранічівки, однозначно стверджувати, що якісь межиріцькі пам'ятки з мамонтовою фауною функціонували у дріасі I було б передчасно. Складається враження, що часом вимирання мамонтів у Східній Європі було саме рауніське потепління близько середини 14 тис. тому.

На нашу думку, поки що більш-менш впевнено можна говорити про доживання мисливців на мамонтів до нижнього рубежу фінального палеоліту. Разом з тим, епіграветські мисливці на коней, бізонів та північних оленів, судячи з матеріалів і дат за С-14 згадуваних стоянок Роголик VII, Солоне озеро VI, Солоне озеро Ia, Володимирівка (верхній шар) та ін., схоже дожили до початку алереду, тобто до середини фінального палеоліту, про що свідчать отримані для них радіовуглецеві дати (Табл. I). Про пізній вік згаданих стоянок говорять специфічні набори скребачок. Властиві їм підокруглі, подвійні та короткі кінцеві скребачки тарновського типу польські колеги датують фінальним палеолітом, а дехто навіть алередським часом.

На користь фінальнопалеолітичного віку пізнього епігравету України переконливо свідчать дати прямих відповідників українському епігравету в Західній, Центральній та Південній Європі. Маються на увазі верхній Мадлен Франції, Бельгії, Німеччини, Іспанії та епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи [Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999, p.285, 302, 312]. Численні фінальномадленські стоянки Північної Франції та Бельгії датуються за С¹⁴ в межах 12800-12300 В.Р. [Barton, 1999, p.78]. Вони доживають до кінця Дріасу II, давши початок близько 12600 В.Р. культурам Крезвель та Гамбург. Переалередським часом датуються мадленські пам'ятки Паризького басейну Вербері, Тилуа, Марсанжі та інші, матеріали з яких демонструють близько 12,2 тис. р. тому генетичний перехід від мадлену до індустрії з сегментоподібними мікролітами (Азиль, Федермесер). Відомі мадленські стоянки Північної Франції Пенсево та Етьоль отримали великі серії дат в межах 11870-12600 та 12000-13000 р. В.Р. відповідно (Табл. I). Якщо верхній Мадлен Західної Європи зараз впевнено датується 13,5-12 тис. р. тому, коли спочатку започаткувавши Крезвель та Гамбург, трансформується в Азиль та Федермесер; то епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи, а на думку Я. Козловського та інших авторитетних західних фахівців Молдови і України, доживає до 11 тис. р. тому [Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999, p.285, 301, 302, 312, ; Kozłowski, 1999, p.328] (Табл. I).

Більшість класичних пам'яток похідної від мадлену гамбургської культури функціонували з початку белінгу до початку алереду і датуються 12600-12000 В.Р. [Barton, 1999, p.78, Burdukiewich, 1999, p.129, 130]. До речі трапезії осокорівської культури України мають

Таблиця І деяких найпізніших дат епігравету Європи

Епігравет пізній України

Солоне озеро VI	Ki 6296	13030+170 В.Р.	[Оленковський, 1999, с.18]
Солоне озеро VI	Ki 6202	12290+100 В.Р.	[Оленковський, 1999, с.18]
Солоне озеро Ia	Ki 6357	12700+60 В.Р.	[Оленковський, 2000, с.146]
Добранічівка	OxA 778	12700+200 В.Р.	[Синицын, Сулержицкий, 97]
Рогалик VII	Ki 8476	11400±140 В.Р.	[Горелик, 2001, с.232]

Мадлен пізній Франції

Etiolles	OxA 173	12800±220 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Etiolles	OxA 175	12900±220 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Pincevent	OxA 149	12400±200 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Pincevent	OxA 177	12300±220 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]

Мадлен пізній Бельгії

Sy-Verlaine	OxA 4014	12870±110 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Grotte de Coleoptere	OxA 3635	12870±100 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Trou de Frontal	OxA 4197	12800±130 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Trou de Chaleux	OxA 3633	12880±100 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Trou de Burnot	OxA 4198	12660±140 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Trou de Nutons	OxA 4197	12630±140 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]
Trou de Somme	OxA 4199	12240±130 В.Р.	[Barton, 1999, s.78]

Епігравет пізній Апеннін, Балкан, Подунав'я

Villabruna (Italia)	R 2022	12040±125 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Cala H (Italia)	F 110	12350±250 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Grotte des Enfants	BMC 402	12200±400 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Grotte Romanelli	AR 56	11950±520 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Romito 7 (Italia)	R 300	11150±150 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Paglici 3-2 (Italia)	F 94	11440±1800 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Sandalia II b (Istria)	GrN 4978	12320±105 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Kopacina (Croatia)	Z 2404	11980±270 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Badanj (Herzegovina)	OxA 2197	12380±110 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.312]
Franchti V (Greek)	P 1923	11240±140 В.Р.	[Djindjian et al., 1999, p.313]

певні типологічні аналогії серед вістер з плечем гамбурзької культури і особливо серед трапезоїдних вістер (Cheddar points) її англійського аналога відомої крезвельської культури. Ці типологічні паралелі дозволяють синхронізувати згадані культурні явища і підтвердити правильність датування осокорівсько-рогалицьких пам'яток фінальним палеолітом, точніше белінгом та дріасом II. Переконливі аргументи на користь передалередського часу стоянок біля с. Рогалик на Луганщині, в тому числі епіграветської стоянки Рогалик VII, навели відомі фахівці з кам'яної доби Східної України О.Ф.Горелик та з палеогеографії Надчорномор'я Н.П.Герасименко [Горелик, 2001, с.230-232]. Згадана епіграветська стоянка Рогалик VII отримала відповідну фінальнопалеолітичну дату 11400±140 (Ki-8476) (Табл. I), яка можливо навіть трохи омолоджена.

Схоже на останніх етапах розвитку епігравету мікровістря з притупленою спинкою геометризуються, зокрема набувають сегментоподібних форм (Володимирівка, ш. I, Журавка тощо). Внаслідок цих процесів постали постепіграветські культури Європи з архаїчними сегментами та трапецієподібними мікролітами, що датуються серединою-другою половиною фінального палеоліту. Маються на увазі спільнота з сегментоїдними мікролітами, в яку входять

Федермесер, Азиль, Шан-Коба, Білолісся, Боршево II, а також область культур з архаїчними трапезоїдами белінгу та дріасу II (Крезвель, Гамбург, Осокорівка, Рогалик).

Таким чином, сказане дає підстави стверджувати, що немає серйозних причин розглядати український епігравет як виключення із загальноєвропейського, який повсюдино доживає як мінімум до дріасу II (Табл. I) тобто до середини фінального палеоліту.

Заперечення Д.Ю.Нужним самої можливості доживання епігравету до фіналу палеоліту суперечить його іншому твердженню. Як відомо, згаданий дослідник неодноразово писав про генезу шпанської та кукрецької культур раннього голоцену на епіграветських традиціях верхнього палеоліту. Розвиток епіграветських традицій він відзначав, аналізуючи мікровістря кудлаївської культури та мезолітичних могильників Надпоріжжя [Нужний, Янович, 1987, с.40, Нужний, 1992, с.34, 122; Nuzhny, 1998]. А раз так, то носії останніх у якійсь формі повинні були дожити до початку голоцену, коли виникли згадані культури мезоліту України. Іншими словами, пишучи про постання ранньоголоценових культур України на епіграветському ґрунті не логічно заперечувати існування останнього у фінальному палеоліті України.

Потребує пояснення зникнення на початку фінального палеоліту носіїв епіграветських традицій з раніше заселеного ними Південного та Східного Полісся. Перед тим у пізньольодовикову добу епіграветські пам'ятки були відомі на всій території України від Чорного моря до Полісся і навіть до верхів'їв Десни (Бармаки, Шоломки, Мізин, Юровичі, Юдинове, Єлісєєвичі, Тимонівка). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольодовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклали в цій справі В.Ф.Копитін [1977, 1992, 2000], який багато років відстоював генетичний зв'язок ранньомезолітичної грєнської культури Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачить генетичні витоки грєнської, та всіх інших культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи з Верхнім Подніпров'ям включно, на заході в Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів [Римантєне, 1971, Кольцов, 1977, Залізняк, 1989, 1999]. Схоже, що незважаючи на стрімку деградацію льодовика у фінальному палеоліті епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а навпаки, відступило з освоєного ним ще у пізньольодовиковий час Полісся та Верхнього Подніпров'я на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи у середині фінального палеоліту зайняли мігранти з заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер). Внаслідок цього у фінальному палеоліті та в мезоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та у Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі вони перервалися у зв'язку зі зміною населення.

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Верхнього Подніпров'я, які у попередню епоху пізнього льодовиків'я було заселене епіграветською людністю, має свої природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Полісся внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79]. Сучасна гідросистема лише починала формуватися і недостатній вріз русла поліських річок заважав дренажу зандрових низин. Безкраї поліські прильодовикові озера фактично відрізували епіграветське населення лесових плато України від зандрових низин Східної Європи.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію напрямку культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових

низин Східної Європи на Південну Балтію була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення Полісся та Верхнього Подніпров'я, зумовило небувале поширення тут північного оленя. Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці 17-12 тис. В.Р.), тоді як на лесових плато Східної Європи у той же час до рауніського потепління, що передувало початку фінального палеоліту (13,5 тис. В.Р.) мешкали мисливці на мамонтів (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Єлісєєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а з заходу спадкоємцями мадленських мисливців на оленя – людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

Сталося це лише в середині фінального палеоліту з поліпшенням природно-кліматичних умов на північному заході Східної Європи, яка до цього часу, як зазначалося, являла собою вкриту озерами і мало придатну для життя через суворий клімат безлісу субарктичну пустелю. Белінзьке і особливо алєредське потепління призвело до поширення далеко на північ сосново-березових лісів і сприяло заселенню остаточно звільнених від льодовикових явищ зандрових рівнин Східної Європи. Це стало можливим завдяки суттєвому врізу річкових долини в алєреді, що сприяло дренажу прильодовикових озер і зумовило формування сухих, піщаних борових терас, зручних для влаштування стоянок.

Таким чином, вимирання мамонтів на порозі фінального палеоліту та різке погіршення природно-кліматичних умов на його початку на зандрових низинах прильодовикової Європи, зокрема у Поліссі, призвели до запустіння останнього в дріасі I і відходу нащадків епіграветських мисливців на мамонтів на південь. Поліпшення природно-кліматичних умов у зв'язку з белінзьким та алєредськими потепліннями створили сприятливі умови для повторного заселення регіону в середині фінального палеоліту. Вріз річкових долини зумовив осушення Поліської низовини, появу зручних для поселення людини сухих борових терас. Загальне потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-морєнних рівнинах і поширенню численної популяції північних оленів. Склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейні Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленя. На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип затвердився схоже раніше ніж у Східній Європі, де судячи з дат Добранічівки, Гінців, Межиріч, Тимонівки, Єлісєєвичів епіграветські мисливці на мамонтів дожили до рауніського потепління.

Підводячи підсумок зазначимо, що епігравет України був органічною складовою європейського і

дожив до середини фінального палеоліту тобто приблизно до 12 000 В.Р. Крім того є підстави говорити про відхід у дріасі I насадків епіграветських мисливців на мамонта з Верхнього Подніпров'я та Полісся на південь, де епіграветські традиції розвивалися не тільки до середини, але й у другій половині фінальному палеоліту (Осокорівка, Шан-Коба, Білолісся) і навіть у мезоліті (шпанська та кукрецька культури).

Можливо деякі місця „Передісторії”, присвячені епігравету та пізньомолодовській культурі, звучать не зовсім по-сучасному. Це і не дивно, адже писалися вони більше 10 років тому, задовго до відзначеного різними дослідниками „епіграветського буму” в палеолітознавстві України, пов'язаного зі згаданою епіграветською конференцією 1999 р. Тому називати відповідні розділи „Передісторії” „прикладом некритичного ставлення до існуючої джерельної бази” [Нужний, 2003, с.70] означає бути розумним заднім числом, критикуючи з позицій сучасного палеолітознавства тексти більш ніж десятилітньої давності.

Абсолютна хронологія пізньомолодовської культури

Серед закидів згаданого опонента автору цих рядків заперечення проголошеної в „Передісторії” можливості доживання до фінального палеоліту пізньомолодовської культури [Нужний, 2003 а, б]. Перш за все зазначимо, що моя позиція щодо розвитку пізньомолодовської культури в її класичному вигляді протягом фінального палеоліту аж до початку мезоліту не була такою категоричною, як твердить шановний критик. Щоб пересвідчитися в цьому достатньо відкрити схему синхронізації культурних явищ мезоліту [Передісторія..., рис.83] (Рис.1), де пізньомолодовська спільнота на стадії завершальної фази фінального палеоліту позначена пунктиром, як і шойно згадуваний епігравет.

Щодо виділеної О.П.Чернишем пізньомолодовської культури з великими граветськими вістрями, то сам факт її існування поки що не викликає заперечень у жодного дослідника. Під сумнів опонентом ставиться лише можливість її доживання до фінального палеоліту. Сучасні уявлення про пізній вік явища базуються на стратиграфії стоянок Молодова I та V, верхні горизонти яких (1, 1a, 2, 3) залягали, за визначенням відомого палеогеографа І.К.Іванової, у верхівці лесових відкладів стоянки віднесених до алереду, белінгу та дріасу I [Іванова, 1987, с.116-118]. Верхні шари 1 та 1a Молодова V отримали відповідні геології радіовуглецеві дати, що припадають на останні тисячоліття плейстоцену – 10940±150 (Гин-54) та 10590±230 (Гин-7) В.Р. Шар 2 продатований 11900±230 (Гин-8) та 12300±140 (Гин-56), а шар 3 – 13370±540 (Гин-9). Тому до останнього часу всі фахівці висловлювалися за розвиток пізньомолодовських традицій до кінця палеоліту [Палеолит СССР, с.217, Яневич, 1992, с.20-31, Борзіяк, Кулаковська, 1998, с.60, Залізник, 1998, с.123, Djinjian, Kozlowski, Otte, 1999,

р.301], а дехто навіть до мезоліту [Черниш, 1975, с.142, Телегін, 1982, с.157]. Цю культуру визнавав в недавніх своїх працях і Д.Ю.Нужний [2000, с.50], який останнім часом так палко картає „прихильників окремої пізньомолодовської культури”, яка існує через їх „некритичне ставлення до чіткості верхньої пачки шарів Молодови V” [Нужний, 2003 б, с.37].

Значимо, що дослідники і раніше не сумнівалися, що властиві пізньомолодовській культурі великі граветські вістря на Дністрі з'являються досить рано, тому її початок датували 17 тис. тому [Палеолит СССР, с. 217], а найдавніший гравет Подністров'я взагалі 29 тис. тому (Молодова V, шар 10) [Борзіяк, Кулаковська, 1998, с.59]. Про подібність великих граветських вістрів верхніх шарів Молодови I та V до виробів з нижніх горизонтів Косоуц, датованих 18-17 тис. р. тому, писав автор цих рядків [Залізник, 2000, с.5], який вважав і вважає так звану пізньомолодовську культуру пізньою фазою гравету Подністров'я [Залізник, 1998, с.124, 2002, с.5]. Зменшення розміру граветських вістрів у верхніх шарах Косоуц дало підстави говорити про можливість формування епігравету України (чи якоїсь його частини) на основі дністровського варіанту центральноєвропейського гравету, що, зрозуміло, передбачає існування останнього не пізніше появи найдавніших епіграветських пам'яток – 19-18 тис. р.тому [Залізник, 2000, с.5]. Так що записувати автора цих рядків в апологети виключно пізнього віку згаданої спільноти не варто.

Звинувачувати автора „Передісторії” в тому, що він відобразив в ній єдину існуючу на той час версію фінальнопалеолітичного віку згаданих молдовських горизонтів так же абсурдно, як і в тому, що він „не бажає зневажати себе роботою з конкретними археологічними колекціями” [Нужний, 2003 а, с.70]. Адже на час написання книги не було ні новітніх досліджень Молодови V, ні даних по нижнім шарам Косоуц, ні доступу до матеріалів молодовських стоянок. Усі спроби автора цих рядків подивитися молодовські матеріали у 80-х та на початку 90-х рр. були безуспішними через недоступність останніх з незалежних від мене причин, про що прекрасно інформований шановний критик. Під час моєї поїздки 1981 р. до Львова з метою ознайомлення з матеріалами верхніх шарів молдовських стоянок вдалося подивитися і замалювати лише відібраний О.П.Чернишем мікронабір комплексів. Ці малюнки були використані як при підготовці „Передісторії” [с.123], так і самим Д.Ю.Нужним [2003б, с.28] для ілюстрування своїх критичних статей.

Заперечити розтиражовані солідними виданнями згадані пізні дати верхніх шарів молодовських стоянок можна лише спираючись на нові, відмінні від загальноприйнятих, результати польових досліджень пам'ятки та на нові, „правильні” радіовуглецеві дати пізньомолодовської культури. Ні того, ні другого автор „Передісторії” десять років тому не мав. Фактично не мав їх на момент написання критичних публікацій і шановний опонент, що не завадило йому відкинути

стару хроностратиграфію верхніх шарів пам'ятки, фактично спираючись лише на морфологію виробів з верхніх шарів Молодови V та їх типологічні паралелі зі згаданим нижнім шаром Косоуц.

Останні десять років стратиграфію палеолітичних пам'яток пізнього палеоліту Подністрів'я та Молдови (Косоуци, Калфа, Молодова V) вивчав авторитетний бельгійський дослідник Пол Езерц. Посилаючись на нібито виявлений останнім факт перевідкладеності верхніх шарів Молодови V Д.Ю.Нужний [2003 а, с.70, 2003б, с.37] поставив під сумнів згадані пізні дати, а разом з ними і можливість доживання пізньомолодовської культури до фіналу палеоліту. Знайдені О.П.Чернишем в шарах I та Ia Молодови V та шарі I Молодови I великі гравецькі вістря, на думку Д.Ю.Нужного, потрапили у верхні шари згаданих стоянок з нижніх, що датуються 17-18 тис. р. тому, внаслідок нібито встановленої Подем Езерцем порушення стратиграфії верхніх шарів Молодови V, які ніби-то „не мають чіткої стратиграфічної позиції, оскільки є кількома горизонтами зняття одного зруйнованого шару” [Нужний, 2003а, с.70].

Нещодавно в присутності Д.Ю.Нужного Пол Езерц висловив шире здивування щодо посилки на нього, як автора висновків про перевідкладеність верхніх горизонтів Молодови V. Бельгійський дослідник не тільки не знайшов в них порушень, але підтвердив стратиграфічну схему І.К.Іванової, в тому числі і щодо верхніх 1-3 шарів стоянки (Рис. 2). Нагадаю, що згадана дослідниця датувала останні дещо раніше ніж О.П.Черниш, а саме алередом, белінгом, дріасом I відповідно, тобто першою половиною фінального палеоліту [Іванова, 1987, с. 116-118]. Хоча П.Езерц не знайшов слідів алередського чи белінгського ґрунту у верхніх горизонтах пам'ятки він датує ці відклади часом після 17 тис. років тому. Як і І.К.Іванова дослідник відніс їх до першої половини фінального палеоліту [Haesaerts et al., 2003]. Це доречі прямо суперечить твердженню Д.Ю.Нужного [2003 а, с.70], що комплекси з шарів 1-3, згаданої пам'ятки, як і ідентичний їм матеріал шару I Молодови I, „мають вік не менше 17 тис. років до наших днів” [Нужний, 2003 а, с.70].

Отже категоричне твердження Д.Ю.Нужного [2003а, с.70], що „верхня пачка шарів Молодови V не має чіткої стратиграфічної позиції” з посилкою на П.Езерца, не відповідає дійсності. А перш за все на ньому базується беззастережне відкидання шановним критиком згаданих пізніх дріасових дат для верхніх горизонтів Молодови V, його сумніви щодо фахового рівня досліджень О.П.Черниша, І.К.Іванової та багатьох інших знаних дослідників, безапеляційні заперечення висновків останніх, звинувачення автора цих рядків та інших „прихильників окремої пізньомолодовської культури” у „некритичному ставленні до існуючої джерельної бази” та інших гріхах [Нужний, 2003б, с.37, 2003а, с.70].

Заперечення шановним опонентом згаданих пізніх дат верхніх шарів Молодови V з посилкою на ніби-то

„недосконалість методики радіовуглецевого датування на час їх отримання”, бо це були перші датування лабораторії ГИН (зразки №7, 8, 9) [Нужний, 2003б, с.37], теж не витримують критики. Адже дати цієї лабораторії корегуються з датуваннями за С-14 інших лабораторій (шифри ЛГ, МО, СО, GrA, GrN), і, як бачимо, не тільки колишнього Радянського Союзу [Черниш, 1973, с.10-14, Іванова, 1987, с.114-119, Jakovleva, 1998, Djindjian et al., 1999, p.422, Haesaerts et al., 2003]. Фактично підтвердила їх, як і всю хроностратиграфію Молодови V, розроблену ще у 70-ті рр. О.П.Чернишем та І.К.Івановою, нова велика серія радіовуглецевих дат, отриманих нещодавно Полом Езерцем за результатами згадуваних досліджень пам'ятки у 90-х рр. ХХ ст. [Haesaerts et al., 2003] (Табл. 1). І хоча через відсутність достатньої кількості органічних матеріалів з верхніх шарів стоянки продатувати їх не вдалося, однак дата ГИН-10 (23700±320) для шару №7 Молодови V підтвердилася, як доречі і більшість інших датувань різних шарів стоянки (шари IV, VII, IX). Якщо за Д.Ю.Нужним дати ГИН №7, 8, 9 невірні через тогочасну „недосконалість методик”, то чому наступна за ними дата ГИН №10 виявилася вірною (Табл. II)? Чи саме перед нею сталося революційне поліпшення методики радіовуглецевого аналізу в лабораторії ГИН? Тоді чому пізніші дати тієї ж лабораторії за номерами 54, 56 для Молодови V шар Ia та шар 2 (10940±150, 12300±140 відповідно) фактично підтвердили „невірні” за Д.Ю.Нужним через „недосконалість методик” перші дати лабораторії ГИН №7, 8, 9?

Таким чином, результати дослідження П.Езерцем стратиграфії Молодови V, а також отримана ним велика серія радіовуглецевих дат, не підтвердили радикальну ревізію Д.Ю.Нужним традиційного бачення верхніх шарів пам'ятки. Як зазначалося, спираючись на „значну подібність комплексу знярядь з усієї верхньої пачки шарів Молодове V., що виглядає досить гомогенно” критичний дослідник припускає, що „один рознесений вертикально культурний шар або горизонт проживання із нерівною поверхнею міг бути просто розрізаний кількома горизонтами зняття” в процесі „прокопки на штик лопати” [2003а, с.70]. Або як сказано в іншій його статті: „верхня пачка (з 3 по 1) шарів... Молодове V не має чіткої стратиграфічної позиції, оскільки є лише кількома горизонтами зняття (на штик лопати – Л.3.) одного зруйнованого культурного шару” [Нужний, 2003б, с.27, 37]. Так, за Д.Ю.Нужним, виникли 6 верхніх шарів стоянки, які за морфологічними особливостями матеріалів мають аналогії серед знахідок шару 5/12 Косоуц, датованому 17030±180 В.Р. (Gin 4152). Усе це дало підстави досліднику розглядати верхні 6-1 шари пам'ятки як єдиний „досить гомогенний” комплекс, який „можна досить впевнено датувати віком 18-17 тисяч років тому”.

Однак сміливому припущенню згаданого автора щодо віку верхніх шарів пам'ятки, як зазначалося, суперечать не тільки їх датування О.П.Чернишем та геологічні висновки І.К.Іванової, які критик відкинув

Порівняльна таблиця II радіовуглецевих датувань культурних шарів Молодови V.

Нові дати Пола Езерця

Старі дати О.П.Черниша та І.К.Іванової

	<u>Шар I</u>	
10940±150 В.Р. (Gin 54)		
	<u>Шар Ia</u>	
10590±230 В.Р. (Gin 7)		
	<u>Шар II</u>	
11900±230 В.Р. (Gin 8)		
12300±140 В.Р. (Gin 56)		
	<u>Шар III</u>	
13370±540 В.Р. (Gin 9)		
	<u>Шар IV</u>	
17 770 ±110 (GrA-9433)		17000±1400 В.Р.(Gin 147)
	<u>Шар V</u>	
17100±180 В.Р.(Gin 52)		
	<u>Шар VI</u>	
20 470 ±110 (GrA-22904)		16750±250 В.Р.(Gin 105) (омолоджена за І.К.Івановою)
20 320 ±210 (GrN-23575)		
20 610 ±110 (GrA-13857)		
20 630 ±110 (GrA-22904)		
21 410 ±110 (GrA-22905)		
21 540 ±120 (GrA-13858)		
21 070 ±120 (GrA-13860)		
20 840 ±310 (GrN-24483)		
	<u>Шар VIa</u>	
23 120 ±330 (GrN-27614)		
	<u>Шар VII</u>	
21 070 ±150 (GrA-9443)		
150 ± 80 (GrN-23801)		
23 000 ±170 (GrA-9455)		23000±800 В.Р. (MO 11)
23 650 ±140 (GrA-22909)		23700±320 В.Р. (Gin 10)
25 170 ±210 (GrA-9457)		
25 280 ±210 (GrA-9458)		
25 130 ±220 (GrA-9564)		
25 730 ±200 (GrN-23577)		
25 760 ±150 (GrA-9435)		
26 640 ±300 (GrN-23574)		
27 700 ±270 (GrA-13299)		
28 730 ±250 (GrN-23578)		
28 590 ±170 (GrA-9438)		
	<u>Шар IX</u>	
28 700 ±580 (GrN-27613)		28100±1000 В.Р. (ЛГ 15b)
30 420 ±300 (GrN-23576)		29650±1320 В.Р. (ЛГ 15)
32 590 ±580 (GrN-24714)		

як недосконалі і застарілі, але і нові дати шарів П.Езерця. Так, нижній VI шар „гомогенної” за Д.Ю.Нужним верхньої пачки шарів отримав 8 дат у межах 20-21 тис. р. тому, а нова дата четвертого збіглася зі старою – 17700±110 (GrA-9433) (Табл. II). Як показано вище, лишаються в силі і старі дати верхніх III-I шарів в межах 14-11 тис. років. Отже, нібито штучно розчленований на 6 шарів О.П.Чернишем та І.К.Івановою в процесі „прокопки на штик лопати”, а насправді „гомогенний” за Д.Ю.Нужним комплекс, за новітніми датуваннями формувався з 21 до 11 тисячоліття, як це і визначили згадані дослідники багато років тому.

Якщо Пол Езерц не тільки не спростував, як це стверджував Д.Ю.Нужний, а навпаки підтвердив висновки О.П.Черниша, І.К.Іванової та цілих комплексних комісій [Черниш, 1987, с.9, 11] щодо „умов залягання геологічних шарів”, стратиграфії та абсолютної хронології багат шарової пам’ятки, то чи не надто поспішні висновки шановного опонента щодо некомпетентності численних дослідників Молодови V та їхніх сучасних послідовників? Виходить, що десятки фахових археологів та геологів, в тому числі такі досвідчені як О.П.Черниш, І.К.Іванова, Г.І.Горецький, О.О.Величко, О.І.Москвитін, П.Езерц, за багато років прискіпливого вивчення в полі стратиграфії стоянки

помилялися, не помітивши порушень у її верхній частині, а далекий як від геології, так і самої стоянки (бо ніколи не був на ній) Д.Ю.Нужний, лише на основі кабінетного аналізу морфології знярядь розібрався в її стратиграфії настільки, що може безапеляційно відкидати не тільки заключення геологічних авторитетів, але й радіовуглецеві датування шарів. Така геніальна прозорливість вражає, але не переконує. Чи не опинився безкомпромісний критик колективної концепції багатьох авторитетних вчених в ситуації, якою погрожував своїм колегам, обіцяючи їм якісь загадкові „неприємні сюрпризи”, що стануться з їхніми побудовами в недалекому майбутньому [2003а, с.70] ?

На нашу думку, пізньомолодовська культура у запропонованій О.П.Чернишем та М.В.Аніковичем формі навряд чи дожила до початку голоцену [Залізник, 1998, с.124]. Однак щоб заперечити існування носіїв її традицій у фінальному палеоліті слід спростувати висновки І.К.Іванової та інших авторитетних вчених про залягання верхніх шарів Молодово V у фінальнопалеолітичних відкладах. Поки що, як зазначалося, останні роботи на пам'ятці не тільки не заперечили, як це твердив опонент, а підтвердили напрацювання перших дослідників пам'ятки щодо хроностратиграфії верхніх шарів Молодови V. Тоді які підстави відкидати хроностратиграфічну інтерпретацію верхніх шарів стоянки зроблену попередниками, крім морфологічної подібності гравецьких вістер з цих шарів зі схожими виробами з нижніх шарів Косоуц ? Не ставлячи під сумнів авторитет Д.Ю.Нужного як фахівця з типології вістер та мікролітів, дозволю собі сумніватися, що його уможливлені геолого-стратиграфічні побудови щодо Молодови V можуть успішно конкурувати зі зробленими на базі аналізу конкретних розрізів висновками плеяди знаних фахових геологів та археологів.

Вкотре маємо нагоду пересвідчитися у вже банальній істині, що гіпертрофована увага до морфології виробів не може замінити весь комплекс археологічних, геологічних, палеозоологічних, палеогеографічних і т.п. даних при культурно-хронологічній інтерпретації пам'ятки.

Таким чином, можна зрозуміти сумніви дослідника щодо фінальнопалеолітичного віку верхніх шарів Молодови V. Вони спираються на неодноразово відзначений різними авторами архаїзм крем'яних комплексів і особливо великих гравеців з шарів 3-1, які до того ж мають типологічні паралелі в матеріалах нижніх шарів Косоуц, що продатовані близько 17 тис. років і перекриті шарами класичного мікрогравету. Однак, як показано вище, цих спостережень над морфологією виробів та їх типологічними паралелями, як і „критичного ставлення до джерельної бази та чіткості верхньої пачки шарів Молодови V” виявилось замало щоб заперечити результати багаторічних комплексних досліджень О.П.Черниша, І.К.Іванової та багатьох інших фахівців. Не допомогли й посилання на недосконалість методики радіовуглецевого аналізу

та неіснуючі висновки зарубіжних авторитетів про порушення стратиграфії стоянки. Останні й дали підстави критику, що жодного разу не був на пам'ятці, ставити під сумнів компетентність багаторічних дослідників стоянки безапеляційним твердженням, що „верхня пачка (з 3 по 1) шарів... Молодове V не має чіткої стратиграфічної позиції” [Нужний, 2003, с.70]. Однак, палкого бажання та гіперкритичного ставлення до попередників, їх матеріалів та концепцій, замало, щоб відкинути останні. Треба переконливі, зважені і перевірені аргументи.

Усе сказане аж ніяк не заперечує саму можливість передатування верхніх шарів молодовських стоянок, останнє слово щодо хроностратиграфії яких, на нашу думку, ще не сказано. Не можна виключати, що вони дійсно виявляться дещо старшими ніж це уявлялося О.П.Чернишу. Однак важко назвати вдалою спробу їх передатування Д.Ю.Нужним у своїй останній статті [2003 б], головна цінність якої, як на мене, не в „скасуванні” пізньомолодовської культури, а в гарній публікації крем'яних виробів двох верхніх шарів стоянки.

До речі, якщо користуватися каліброваною шкалою пізньольдовиків'я, що роблять деякі зарубіжні дослідники [Hassan, 2000, р.24], то фінальний палеоліт починається 16-17 тис. років тому (Рис. 1). Знаний фахівець у галузі палеогеографії Н.П.Герасименко у щойно захищеній докторській дисертації датує початок раннього дріасу 15 тис.р. тому за некаліброваною шкалою [Герасименко, 2004, с.20]. Тобто, запропоновані Д.Ю.Нужним нові дати 1-3 шарів Молодови V лишаються в межах початку раннього дріасу, який переважна більшість дослідників вважають початковою фазою фінального палеоліту.

Піддавати сумніву будь які наукові положення, в тому числі і вік пізньомолодовської культури, не тільки можна, але й потрібно. Однак навряд чи варто це робити у вибраній згаданим дослідником образливо-безапеляційній до всіх своїх попередників формі, тим більше коли контраргументи критика самі не витримують критики.

Проблема реконструкції етнокультурних процесів за кам'яної доби

Змушений відповідати ще на один типовий для Д.Ю.Нужного [2003, с.70] за науковою „коректністю” закид, що я нібито „не бажаю зневажати себе роботою з конкретними археологічними матеріалами, а хочу плідно працювати у сфері створення етнічної історії кам'яного віку”. Лишаючи на совісті опонента фривольно-саркастичну форму вислову зазначу, що задовго до мене в царині „створення етнічної історії кам'яного віку” плідно працювали і працюють зараз більшість знаних фахівців в галузі кам'яної доби України, які задовго до мене вбачали в археологічних культурах етнокультурні спільноти – В.М.Даниленко [1969, с.25], В.Н.Станко [1997, с.132-136], М.І.Гладких [1997, с.132-136], Д.Я.Телегін [1982, с.223, 232], О.Ф.Горелік [2001], М.П.Оленковський [1997, с.132-

136], І.В.Сапожников [2003, с.132-136] і багато інших. включно з самим критиком [Нужний, 1992, с.41, 54 та ін.].

Упередженість Д.Ю.Нужного до можливості вивчення етнічних процесів за кам'яної доби шляхом аналізу крем'яних комплексів зрозуміла, якщо врахувати його формування як дослідника та спеціалізацію в межах проблематики кам'яної доби. Як відомо, в останній давно, з перемінним успіхом, точиться перманентна дискусія, яка поділила фахівців на „технократів” та „культурологів”, за образним висловлюванням М.П.Оленковського. Якщо перші вбачають у морфологічній специфіці крем'яних комплексів, перш за все, технологічний аспект, то другі – етнокультурну традицію. Багаторічні успішні дослідження Д.Ю.Нужним техніки обробки кременю верхнього палеоліту та мезоліту не тільки зробили його знаним в Україні фахівцем у цій галузі, але й зумовили його дещо гіпертрофований технократизм у підході до складних, часто суто гуманітарних проблем первісності.

Заслужене визнання в царині техніки кременеобробки надихнуло дослідника самовпевнено ступити на слизький для нього ґрунт „етнокультурології” і спробувати дискутувати з опонентами на їхньому полі, але спираючись на власні, більш зрозумілі йому технічні категорії та поняття. Показово і символічно, що дослідник оперує в гуманітарній за своєю суттю дискусії близькими і зрозумілими йому як „технократу” аргументами, запозиченими зі слюсарного інструментарію („викрутки, кусачки, дрелі фірми „Бош”) [2002, с.61], з усіма відповідними наслідками, що з цього випливають. Вагомі „залізні” аргументи зі слюсарного ящика Д.Ю.Нужного наглядно демонструють спрощено-технократичний підхід до складної, гуманітарної за своєю суттю, палеоетнологічної проблеми первісності.

Палка критика Д.Ю.Нужним прибічників відображення етнічного поділу первісних суспільств культурними спільнотами відповідної доби з „технократичних” позицій штовхає його на непродумані заяви у маловідомій йому царині палеоетнології. Зокрема, чого варте твердження, що з часів відомої праці О.О.Формозова 1959 р., „де у кількох абзацах” стверджується, що різним племенам притаманні різні знаряддя та зброя, що дало підстави інтерпретувати культурну специфіку як етнічну, „якихось серйозних розробок цього базового положення не спостерігалось” [Нужний, 2002, с.60]. Очевидно, як те що сказане не відповідає дійсності, бо таких робіт вийшло дуже багато [див. наприклад Брюсов, 1956, Кнабе, 1959, Брайчевський, 1965, Монгайт, 1967, 1970, Каменецкий, 1970, Генинг, 1970, 1976, 1992, Залізник, 1990, 2000, 2002 та багато ін.], так і те, що Д.Ю. Нужний їх не знає, бо вочевидь мало цікавився ними як справжній і послідовний „технократ”.

До речі, деякі аргументи на користь саме етнічного навантаження археологічних культур мезоліту стисло подані в окремому розділі критикованої ним „Передісторії” – „Етнічні процеси у кам'яну добу” (с.218-226). Судячи з того, що шановний опонент не згадує і не аналізує жодного з наведених міркувань, вони ним також „не спостерігались”. Враховуючи рівень обізнаності опонента з предметом його критики, розпочата ним дискусія, виглядає, м'яко кажучи, передчасною. Однак поверхове знайомство з проблемою не завадило критику у крайнє різкій формі відкидати саму можливість етнічного навантаження такого ключового поняття археології кам'яної доби як археологічна культура.

Володіння серйозною проблемою на рівні кількох абзаців з книги п'ятидесятирічної давності демонструють саркастичні висловлювання шановного критика щодо самої можливості етнокультурних реконструкцій для пізнього палеоліту та мезоліту: „Для прихильників же „етнокультурного” пояснення специфіки крем'яних комплексів можна порадишити спробувати визначити етнічну належність будь-яких сучасних народів „за вмістом шафи з інструментами” пересічного українця, росіянина, поляка чи німця” [Нужний, 2002, с.61]. У відповідь можу теж дати шановному опоненту корисну, хоча боюсь дещо запізнілу пораду, яка могла б прислужитися йому в дискусії з „етнокультурологами”. А саме, все ж познайомитися зі згаданими працями, щоб з'ясувати для себе відому істину, що через промислове виробництво і торгівлю в розвинених урбаністичних суспільствах (на відміну від традиційних) матеріальна культура нівелюється, уніфікується і перестає відбивати етнічні ознаки. Етнічність переходить на якісно інший рівень відображення. Так, ліпна кераміка первісної зарубинецької культури несе етнодиференціююче навантаження, а от кружальний черняхівський посуд, виготовлений професійними гончарями на продаж, поступово його втрачає. Тому поліетнічне населення провінційно-римської черняхівської культури користувалося однотипною керамікою. Урбанізація середньовічної Європи призвела до глибокого нівелювання матеріальної культури народів, що її населяють.

Тому сучасні українці, росіяни, поляки та німці етнічно диференціюються не через специфіку універсальної для Європи матеріальної культури, а через такі нематеріальні явища як мова, історична самоідентифікація, пасивна етнічна та активна національна самосвідомість тощо. На відміну від „сучасних народів” у первісних суспільствах етнічна традиція матеріалізувалася в речах через їх безпосереднє виробництво персонально носіями цих традицій.

Так що робити висновок, що мезолітичний інструментарій не може відображати етнічної специфіки його виробників, бо її не відбивають сучасні вивертки, молотки, кусачки та дрелі (за термінологією Д.Ю.Нужного [2002, с.61]), означає не бачити

принципової різниці між етнічними процесами в мезоліті та у сучасному світі, яка для людини, що фахово володіє проблемою, очевидна. Іншими словами, пряму екстраполяцію етнічної специфіки сучасного індустріального суспільства в мезоліт можуть дозволити собі лише дуже далекі від проблематики люди. Користуючись соковитою лексикою шановного опонента його пропозицію етнокультурологам „слід віднести до наукових курйозів, пов'язаних з повним незнанням матеріалів” [Нужний, 2003, с.64].

Мабуть доречно нагадати, що за ненависним Д.Ю.Нужному „неминучим етнічним навантаженням терміну „археологічна культура” (в т.ч. і за культурами, що фігурують у „Передісторії”) стоїть перевірена часом система аргументації розроблена кількома поколіннями відомими вчених в численних дослідженнях, які, на жаль, за висловом опонента, ним „не спостерігалися”.

Шлях позитивного вирішення питання етнічної суті явища археологічної культури визначили ще у кінці XIX ст. Р.Вірхов, О.Монтеліус, Г.Косина. Їх система доказів спиралася на факт встановленої за допомогою писемних джерел етнічної належності носіїв деяких археологічних культур ранньоісторичної Європи. Ними ж доведена можливість визначати етнічну належність носіїв кількох доісторичних археологічних культур шляхом ретроспекції від відомих народів раннього середньовіччя та античності. Отже було встановлено, що за археологічними культурами ранньоісторичної доби стояли конкретні етноси – германці, кельти, скіфи, слов'яни гоцо. Так народився метод, який за висловом Густава Косини „освітлює доісторичні епохи через епохи, які стоять у світлі історії”.

Існування аналогічних культурно-територіальних спільнот, виділених за подібними археологічними критеріями, в більш ранній час дало підстави інтерпретувати їх як сліди мешкання давніх етносів. Певні проблеми виникли на шляху екстраполяції етнічного навантаження на культури мезоліту та фінального палеоліту. Подібні за територіальними та хронологічними параметрами культурам неоліту і бронзи, вони були виділені за специфікою не кераміки, а крем'яних виробів. Однак наявність перехідних між мезолітом та неолітом культур створило передумови для поширення згаданих закономірностей і на культури кам'яної доби. Під перехідними мезо-неолітичними культурами маються на увазі спільноти, що мають докерамічну мезолітичну та керамічну неолітичну фази розвитку, які генетично пов'язані між собою однотипним крем'яним інвентарем. Як приклад з археології України згадаємо донецьку мезо-неолітичну культуру, яніславицьку мезолітичну, яка переросла в німанську неолітичну, сурську культуру, що виросла з безкерамічного кукреку Надпоріжжя та Надазов'я тощо.

Рухаючись ретроспективно в глибину тисячоліть спостерігаємо різку зміну культурної карти в Європі на початку фінального палеоліту тобто близько 13-12 тис. років тому. Саме в цей час на зміну великим територіально і тривалим в часі спільнотам ранньої та

розвиненої пори верхнього палеоліту (Селет, Ориньяк, Гравет, Східний Гравет, Епігравет) прийшли територіально обмежені і значно менш тривалі в часі (не більше 1-2 тис.р.) культури (Гамбург, Осокорівка, Федермесер, Азиль, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). За територіально-хронологічними та археологічними показниками вони нагадують культури пізніших епох, що дає вагомі підстави вбачати в них аналогічні етнічні спільноти.

Зрозуміло, що на початку фінального палеоліту сталися якісь суттєві зміни в принципах етнічної диференціації первісного населення Європи. Інтерпретувати ці радикальні зрушення на археологічній карті як появу етнічного поділу людства взагалі було б невірно. Адже етнічний поділ – видова ознака *Homo sapiens* зумовлена екзогамним принципом відтворення людей сучасного типу [Залізняк, 1998, с.223]. Тому великі спільноти розвиненої пори верхнього палеоліту були попередньо інтерпретовані як блоки етнокультурної неперервності, які на думку етнографів передували більш диференційованому етнічному поділу сучасного людства [Залізняк, 2000].

Не вважаючи всі ці побудови істиною в останній інстанції, підкреслю, що вони базуються на перевірених часом, переконливій аргументації кількох поколінь вчених. Відмахнутися від цієї складної, але надзвичайно важливої проблеми сучасної археології, знайомої мосму опоненту з кількох абзаців дуже старої книжки, шляхом проголошення її вирішення „справою майбутнього”, – значить проігнорувати її, а не заперечити сам факт відображення певної етнокультурної специфіки пам'яток їх крем'яним інвентарем. Тим більше, що після палкого заклик замінити неависний через його „неминуче етнічне навантаження” термін культура на тип індустрії Д.Ю.Нужний, ніби нічого не сталося, у тій же праці продовжує називати культурами фінальнопалеолітичні спільноти Азиль, Федермесер, Крезвель, Лінгбі [Нужний, 2002, с.77]. Безкомпромісне заперечення Д.Ю. Нужним будь якого етнічного змісту феномену археологічної культури остаточно втрачає всякий сенс, зводячись до абсурду тим, що сам він у різних роботах називає мезолітичні культури „етнокультурними спільнотами” [Нужний, 1988, с.4, 6; 1992, с.41, 54 та ін.].

Джерельну базу фінального палеоліту та мезоліту України Д.Ю.Нужний вважає „жалюгідною”, а значить непридатною для будь яких етнокультурних побудов [Нужний, 2002, с.60, 61], називаючи останні „прикладом нескритичного ставлення” до жалюгідних джерел [Нужний, 2003, с.70]. Якщо абстрагуватися від банальної істини, що будь які археологічні джерела є жалюгідними рештками минулого життя, то з категоричними твердженнями опонента важко погодитися. Мезоліт України не такий вже „жалюгідний”. Зокрема він найбагатший у Східній Європі за кількістю і різноманіттям культур, пам'яток, варіантів первісного господарства. За рівнем вивченості мезоліту у Східній Європі до України

наближаються хіба що Верхнє Поволжя та Литва. За цими показниками Україні значно поступаються багато країн Центральної та Західної Європи (Румунія, Болгарія, Сербія, Угорщина, Чехія, Австрія та ін.).

Зважаючи на декларовану ним бідність джерельної бази українського мезоліту Д.Ю.Нужний [2003, с.70] застерігає українських дослідників, в тому числі Л.Л.Залізняка, від малювання на мезолітичній карті будь яких „ефектних стрілок”, що позначають напрямки можливих етнокультурних міграцій первісного населення і „які з тим же успіхом можна розвернути у протилежному напрямку”. Таке застереження з вуст шановного опонента звучить принаймні дивно і не тільки з причини згаданого відносного багатства українського мезоліту, а й тому, що визнаним автором найефектнішої стрілки в мезолітознавстві України є саме Д.Ю.Нужний.

Як відомо, найбільш „жалюгідну” джерельну базу з усіх культурних спільнот мезоліту Україну має шпанська культура гірського Криму, одним з батьків якої є шановний опонент. Це не завадило йому намалювати міграційну стрілку, що починається в горах Криму і через Перекоп та Надпоріжжя сягає Сіверського Дінця, Полісся, Литви, Польщі [Нужний, 1992, 1998, с. 117]. Кілька схожих на шпанські вістер з негомогенних комплексів Надпоріжжя дали йому підстави ось уже десять років писати про генезу донецької та яніславицької культур басейнів Сіверського Дінця, Прип'яті, Німану, Вісли на групі традицій принесених шпанськими мігрантами з Кримських гір. Значно більше фактів свідчить про зворотну міграцію яніславицького населення з Полісся на південь [Залізняк, 2002], що дає всі підстави „ефектну стрілку” Д.Ю.Нужного „розвернути у протилежному напрямку”.

Цікаво, що свого часу саме так „у протилежному напрямку” з Полісся через Надпоріжжя у Крим малював стрілку поширення яніславицьких вістер сам Д.Ю.Нужний. „Появление этих технологически чужеродных острив в кукрекских комплексах Надпорожья, вероятно, было следствием контактов с племенами яниславицкой этнокультурной области. Процесс проникновения этих северных элементов на юг шел через Надпорожье... Позднее серии подобных острив появляются в Крыму... в финальномезолитических и неолитических памятниках» [Нужный, 1989, с.153]. Тому емоційний заклик опонента не малювати стрілки міграцій, бо їх легко розвернути на 180°, не перекоує. Адже сам він не відмовляє собі в подвійному задоволенні намалювати таку ефектну стрілку міграції та ще й згодом розвернути її „у протилежному напрямку”.

Кінцевою метою археологічного дослідження є реконструкція первісно-історичного процесу, в т.ч. напрямків первісних міграцій. Тому всі ми (як було показано включно з опонентом) спочатку в голові, а потім і на папері, малюємо такі останнім часом ненависні моєму критикові „ефектні стрілки”. Єдина вимога до реконструкцій можливих шляхів і напрямків

міграцій, це переконлива аргументація, що спирається на реальну, а не віртуальну джерельну базу, як це сталося з глобальною шпанською експансією з Криму на Польщу, оперту на 4 „жалюгідні” вістря з різночасових, а часом і перевідкладених (Прогон) комплексів Надпоріжжя.

Змушений зупинитися ще на одному типовому для шановного опонента за своєю академічною коректністю висловлювання: „відомості про використання „мікрорізевої техніки”... в опорних епіграфетських комплексах півночі України, наприклад в Мізині та Добранічівці [Залізняк, 2002, с.125], слід віднести до наукових курйозів, пов'язаних з повним незнанням матеріалів” [Нужний, 2003, с.64]. І це після того, як сам критик неодноразово писав про мікрорізеву техніку в „опорних комплексах Півночі України” в Пушкарях [Нужний, 1992, с.27, 76], Семенівці [Нужний, 2003, с.64], Шоломках [Нужний, 2000, с.46, 47], Журавці [Нужний, 2002, с.77], Бармаках [Нужний, 2003, с.62-64]. Він же пише про „дуже типову саме для мікролітичного комплексу Мізина технологію, коли для відламування відбивного горбка на базальній частині застосовувався прийом виготовлення виїмки на цьому місці” [Нужний, 2003, с.62-64]. Саме ці моменти мав на увазі автор цих рядків пишучи про „різні прояви мікрорізевої техніки та різні типи мікрорізевої сколів” в епіграфеті Північної України [Залізняк, 2002, с.125]. Часом навіть важко збагнути, що власне викликає такий полум'яний гнів і неадекватно різку реакцію опонента на рутинні (хай навіть помилкові, на його думку) твердження не тільки автора цих рядків, але й інших колег.

Показовою у цьому відношенні є не зовсім зрозуміла обіцянка моїм критиком якихось зловісних „неприсних сюрпризів” [Нужний, 2003, с.70], що повинні статися в майбутньому з виділеними різними авторами культурними спільнотами, які фігурують у „Передісторії”. Якщо мається на увазі зміна їхніх типологічних чи хронологічних характеристик завдяки появі нових матеріалів, застосування нових методик та аргументів, то в чому власне полягає сюрприз? „Передісторія” не Святе Письмо, що містить абсолютну істину. Я завжди усвідомлював і усвідомлюю, що більшість її положень в майбутньому неминуче будуть поточнюватися, змінюватися, а деякі взагалі не витримають перевірки часом і, в решті решт, будуть переглянуті. Така відома всім універсальна логіка наукового пошуку. Останній передбачає періодичне написання узагальнюючих праць, які фіксують існуючий рівень наших знань (як і помилкових уявлень) з певної проблематики. Такі підсумкові праці служать підґрунтям, від якого відштовхуються дослідники наступної генерації для власних узагальнень на новому рівні розвитку конкретної наукової тематики. Такі узагальнення з мезолітичної проблематики України робилися до виходу „Передісторії” (наприклад відома монографія Д.Я.Телегіна 1992 р.), напевно будуть вони і в майбутньому.

Так що моя книжка, як і будь яка інша, відбиває стан сучасної їй української науки початку 90-х з притаманними останній недоліками. Було б навіть дивно якби в узагальненні сторічних досліджень мезоліту України не виявилось властивих епосі хибних положень. Книга напевно містить якісь помилкові твердження. Однак не всі вони мої. Адже пишучи узагальнюючу працю, я був забор'язаний включати і включав в неї явища виділені попередниками, як наприклад, пізньомолодовська культура. Якщо вона зникла раніше ніж вважалося донині завдяки працям О.П.Черниша, І.К.Іванової, М.В.Аніковича, І.О.Борзіяка та інших відомих дослідників, то чому це повинно стати неприємним сюрпризом саме для мене, а не для мого критика, в зовсім свіжих статтях якого фігурує та ж сама пізньомолодовська культура [Нужний, 2000, с.50]?

Як на мене, Д.Ю.Нужний явно перебільшує вплив „Передісторії” на українське мезолітознавство, стверджуючи, що вона мало не стримує розвиток археології в Україні, бо містить якісь „небезпечні” положення, на які в майбутньому чекають таємничі „неприємні сюрпризи та несподіванки”, за які треба буде нести відповідальність (чи не кримінальну?). До того ж, книга негативно впливає на ще не зміцнілі мізки молоді і „вводить в оману легковірних студентів”. (Сумніваюся, що вони взагалі відкривають це спеціальне видання). Все це ніби то „може призвести до неприємних наслідків... і вплинути на дальший розвиток вивчення археології кам'яного віку України загалом” (!) [Нужний, 2003, с.70].

Ця своєрідна „демонізація” звичайного археологічного дослідження та драматична лексика опонента нагадали мені запальні шкільні дискусії „про роль особистості в історії”, які однак неминуче закінчувалися сакраментальним підсумком вчителя, що таку роль не варто перебільшувати. Щодо можливої відповідальності за помилкові твердження в археології, то багаторічний досвід роботи у цій галузі підказує мені, що археологія це „товариство з обмеженою відповідальністю”, за сучасною юридичною термінологією. Та й неодноразова зміна поглядів самим шановним опонентом на ключові питання українського мезолітознавства, без будь яких наслідків для нього особисто і археології взагалі, лишають мені деяку надію уникнути майбутньої відповідальності за власні невірні твердження.

В запалі тотальної критики колег Д.Ю.Нужний доводить свою і без того суперечливу і непослідовну позицію до абсурду. Щоб не бути голослівним змушений ще раз нагадати, що „критичний” і „відповідальний” Д.Ю.Нужний яніславицькі вістря Надпоріжжя, Сіверського Дінця та Криму спочатку розглядав як „чужерідні північні елементи”, що з'явилися на півдні під впливом яніславицької культури з Полісся та Східної Польщі. Зараз дослідник навпаки вважає їх слідами потужної шпанської експансії з Криму на північ в Полісся, внаслідок чого нібито постала і сама Яніславиця Польщі [Nuzhnyi, 1998].

Будучи автором найбільш ефектної стрілки шпанської міграції з Криму на континентальну Україну, дослідник відверто кепкує з самої можливості реконструкції міграційних шляхів М.П.Оленковським та іншими дослідниками. Д.Ю.Нужний тричі міняв свою думку щодо походження східного епігравету, виводячи його спочатку від східного гравету (Костенки-Вілендорф) [1992, с.166], з ориньяка [1992, с.26], і нарешті дійшов висновку, що епіграветські пам'ятки можуть „мати зовсім різне походження” [Нужний, 2000, с.54]. Ще недавно гомогенний, на думку Д.Ю.Нужного [1992], ранній епігравет з елементами ориньяку (Амвросіївка, Велика Аккаржа тощо) зараз проголошений критиком механічною сумішшю, в якій нібито не розібрався І.В.Сапожников. Його недавнє категоричне твердження про „безумовне” існування межиріцької культури пізнього палеоліту [Нужний, 1997, с.18] через кілька років не менш категорично заперечується і замінюється „найбільш вдалим... на глибоке переконання” Д.Ю.Нужного [2000, с.61] терміном „межиріцький тип індустрії”. Широке вживання критиком терміну „етнокультурна спільнота” [Нужний, 1988, с.4, 6; 1992, с.41, 54 та ін.] дисонує з його безкомпромісною боротьбою з „неминучим етнічним навантаження терміну археологічна культура” [2002, с.66]. Пізньомолодовська культура, що фігурує в працях трирічної давності самого Д.Ю. Нужного [2000, с.15] чомусь проголошується ним [2003а, с.70] в праці Л.Л.Залізняка, написаній 10 років тому, „прикладом некритичного ставлення до джерел”. Це звинувачення дивно чути від дослідника, який на основі знахідок кількох вістер в негомогенних комплексах Надпоріжжя побудував шпанську ранньомезолітичну імперію на величезних обширах від Криму до Сіверського Дінця, Вісли та Німану [Nuzhnyi, 1998, с.117], яка чомусь не фіксується археологічними матеріалами. Картаючи І.В.Сапожнікова за перегляд геостратиграфії стоянок Надчорномор'я, розрізи яких той не бачив, Д.Ю. Нужний безапеляційно відкидає розроблену авторитетними геологами хроностратиграфію верхніх шарів стоянки Молодово V, на якій сам ніколи не був.

Усі ці подвійні стандарти та „неприємні сюрпризи” в наукових побудовах Д.Ю.Нужного, за його ж термінологією, не „призвели до неприємних наслідків” для нього, як і суттєво не вплинули „на дальший розвиток вивчення археології кам'яного віку України загалом”. Отже за аналогією і я маю певну надію уникнути майбутньої відповідальності за фатальні наслідки для української археології, спричинені неточностями у „Передісторії”. Схоже відомий натяк поета про майбутній „высший суд для наперстников разврата” археологів, на щастя, не стосується.

Нажаль схожа ситуація і з іншими закидами на адресу „Передісторії”. Вже зазначалося, що багато з положень, за які Д.Ю.Нужний палко критикує згадану книгу Л.Л.Залізняка, не важко відшукати в зовсім свіжих працях самого критика. Це і вже згадувані пізньомолодовська культура [Нужний, 2000, с.50], і яніславицький вплив з Полісся на Сіверський Донець

[Нужний, 1979, 1989], і малювання „ефектних стрілок” етнокультурних міграцій з „поворотом їх у зворотному напрямку” [Нужний, 1989, Nuzhnyi, 1998], і східний гравет України в значенні епігравет [Нужний, 1992, с.27, 166], і твердження про певні прояви техніки мікрорізця в епіграветі Північної України [Нужний, 1992, с.27, 76; 2000, с.46; 2003, с.62-64], що нібито „пов’язане з повним незнанням матеріалів” Л.Л.Залізнякаком.

Добре, в „Передісторії” ці сумнівні, на думку опонента, положення з’явилися через мос „небажання працювати з матеріалом”, „його повне незнання” та мій „некритичний підхід” до нього. Але як вони потрапили до статей знаючого матеріал, критичного і працюючого Д.Ю.Нужного? І якщо так, то не зрозуміло, чому за ці „смертні гріхи” в археології десятилітньої давності повинен відповідати саме Л.Л.Залізняк, а не Д.Ю.Нужний, який ще зовсім недавно не тільки визнавав їхню істинність, а й долучився до їх затвердження в українській археології. Адже поняття „східнограветської традиції” (в значенні епіграветської) у палеоліті України, чи дані про мікрорізцеву техніку в пізньому палеоліті Північної України з’явилися в побудовах Д.Ю.Нужного раніше [1992, с.27, 166] ніж у працях Л.Л.Залізняка [1994, 2002].

Помилки в процесі наукових досліджень неминучі. Більше того, вони є нормою наукового пошуку. Адже не пеняється лише той, хто нічого не робить, чого про Д.Ю.Нужного не скажеш. То чому ж, помиляючись сам, шановний критик категорично відмовляє у праві на помилку іншим?

Після сказаного не дивує, що до фатального списку культурних спільнот, виділених різними авторами і розглянутих мною у „Передісторії”, яким Д.Ю.Нужний передірає усілякі негаразди в майбутньому, критик не включив деякі явища, з якими такі „неприємні сюрпризи” вже сталися. Мاستься на увазі та ж шпанська культура, одним з батьків якої є сам шановний опонент, який довго і наполегливо переконував мезолітиків України в тотальному впливі свого дітища на формування мезоліту Надпоріжжя, донецької і навіть яніславицької культур Полісся та Польщі. Попри періодичні декларації протягом останніх десяти років з часу виділення культури про грандіозну шпанську міграцію з гірського Криму у степове Надчорномор’я, Надпоріжжя, на Сіверський Донець і навіть у Полісся, басейни Німану та Вісли [Нужний, 1992, с.83, Nuzhnyi, 1998, с.117], не зважаючи на багаторічні зусилля багатьох фахівців, так і не вдалося підтвердити жодним достовірним шпанським комплексом північніше Перекопу сумнівні непрямі аргументи на користь такої міграції [Залізняк, 2002].

Складається враження, що гіперкритично налаштований до своїх колег Д.Ю. Нужний останнім

часом разом із слухними зауваженнями висловлює до них все більше несправедливих претензій. В запалі тотальної критики він застосовує різні стандарти для оцінки своїх і чужих робіт, не помічаючи непослідовності, суперечливості власної позиції. Важко позбутися враження, що вибіркова, нерідко побудована на подвійних стандартах, а часом відверто груба критика Д.Ю.Нужного спрямована не так проти конкретних помилок в реконструкціях первісності, як персонально проти їхніх авторів. Така тенденційна упередженість не робить його критику колег ні переконливою, ні конструктивною, а значить не йде на користь справі.

Мабуть критичний аналіз поглядів будь-якого дослідника його колишнім учнем – явище закономірне в науці. Однак чим більш вона непримирима, тенденційна і тотальна, тим менш переконлива. До того ж, закрадається підозра, що справжнім двигуном такої критики є не пошук істини, а якісь хворобливі позанаукові чинники, що виходять за межі власне археології як науки.

Розвиток науки невідворотно веде до перегляду навіть колись загальноприйнятих істин. Однак виглядають дивними претензії до книги десятилітньої давності з позицій сучасної науки, що в ній відсутні положення, які стали відомими лише останнім часом. Усі ми розумні заднім числом. До того ж, покладати відповідальність за всі твердження, що в майбутньому можливо не витримають перевірки часом, на одного автора тільки тому, що вони опинилися в його узагальнюючій праці, — абсурдно. У кожного з наукових положень є власні батьки. За логікою Дмитра Юрійовича я повинен нести відповідальність не тільки за виділену О.П.Чернишем та М.К.Аніковичем пізньомолодовську культуру, але й за декларовану самим критиком шпанську навалу з Криму на мезолітичну Україну, яка з незалежних від мене причин не відбулася, але згадується в „Передісторії” [с.167, 169].

Як відомо, єдиний надійний спосіб уникнути помилок у книжці – це не писати її. Можливо „Передісторія” погана на думку Д.Ю.Нужного книга, але кращою узагальнюючою праці з цієї тематики поки що не написано. Отже, шановний опонент має непогану перспективу. Однак хто б не писав нову, без сумніву кращу „Передісторію” (а це станеться рано чи пізно), він неминуче буде відштовхуватися від старої, багато в чому недосконалої версії мезолітичного минулого України.

Напише шановний критик нову „Передісторію” чи ні, але як кажуть у таких випадках, я широ вдячний за те, що він привернув увагу наукової громадськості до моєї праці, хоча дещо й перебільшив її глобальний вплив на розвиток мезолітознавства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ.-1965.-№2.- С.46-56.
- Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.
- Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности.-Ижевск, 1970.
- Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии.-Ижевск, 1976.
- Генинг В.Ф. Концепція культури в археологічному знанні // Археологія.-1992.-№1.-с.4-16.
- Герасименко Н.П. Развитие зональных ландшафтов четвертинного периода на территории Украины.- Автореф. докт. диссертации.- Київ, 2004.- 39с.
- Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита.-К., 1989.-182 с.
- Залізняк Л.Л. Типи господарства та етнокультурні процеси в фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія.-1990.-№1.-с.3-9.
- Залізняк Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е.- К., 1998.- 307 с.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи.-К.,1999.-284с.
- Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія.-2000.-№2.-с.4-11.
- Залізняк Л.Л. Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України.-Вип.2.- К., 2002.-С.121-131.
- Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія.-1964.- Т.17.-с.3-9.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.-М., 1977.- 216 с.
- Иванова И.К. Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Бреднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987).- М., 1987.
- Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // СА.- 1970.- №2.- с.37-51;
- Каменецкий И.С. Археологическая культура – ее определение и интерпретация // СА.- 1970.-№2.- с.18-37.
- Копытин В.Ф. Мезолит Юго – Восточной Белоруссии // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1977. – 25 с.
- Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев,1992. –87 с.
- Копытин В.Ф. У истоков гренокской культуры. Боревка.- Могилев, 2000.- 143 с.
- Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности // Народы Азии и Африки.- 1967.-№1.- с.53-76;
- Нужный Д.Ю. Деякі питання „мікро різцевої техніки” // Археологія.- 1979.- № 32.- С.35-43.
- Нужный Д.Ю. Геометрические орудия мезолитических культур юго-запада Европейской части СССР.- Автореф. канд. дис.-Київ, 1988.- 17 с.
- Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы.- К., 1989.- С.145-154.
- Нужный Д.Ю. Развитие микролитичної техніки в кам'яному віці.- К., 1992.- 185 с.
- Нужный Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія.- 2000.- №2.- С.37-56.
- Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування яток мизинської індустрії на Волинській Височині // Кам'яна доба України.-Вип.2.- К., 2003 а.-С.58-74.
- Нужный Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // Vita Antiqua.- № 5-6.- К., 2003б.- С.20-38.
- Римантене Р.К. Палеоліт и мезоліт Литвы.- Вільнюс, 1971.-203 с.
- Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987).- М., 1987.
- Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледников'я и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.
- Barton R.N.E. Colonisation and resettlement of Europe in the Late Glacial: a view from western periphery // Folia Quateraria 70.- Krakow, 1999.- P.71-86.
- Djindjian F., Kozlovsky J., Otte M. Le paleolithique superieur en Europe.- Paris, 1999.- 474 p.
- Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Dambon F., Koulakovska L.,Van der Plicht J. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire, vol. 14, n.3. Paris, 2003. - p. 163-188.

Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World.- Issue №1.-January, 2000.-P.24.

Nuzhnyi D. The Ukrainian Steppe as a region of intercultural contacts between Atlantic and Mediterranean Zones of European Mesolithic // Beyond Balkanization.- Baltic-Pontic Studies.- Vol. 5.- 1998.- P.102-119.

Jakovleva L. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale // Actes du colloque «C14 Archeologie». – 1998.- P.123-131.

ZALIZNYAK L.L.

"PREHISTORY OF UKRAINE..." TEN YEARS LATER

Paper was written in occasion of ten years jubilee of preparation of the monograph "Prehistory of Ukraine X-V mill. BC"- Kyiv, 1998, 307 p. (Ukrainian) and devoted to the analysis of its real limitations, subjective impressions, and perspectives of further studies on Final Paleolithic and Mesolithic of Ukraine. Paper also contains reply on opponents' criticism in address of the book.

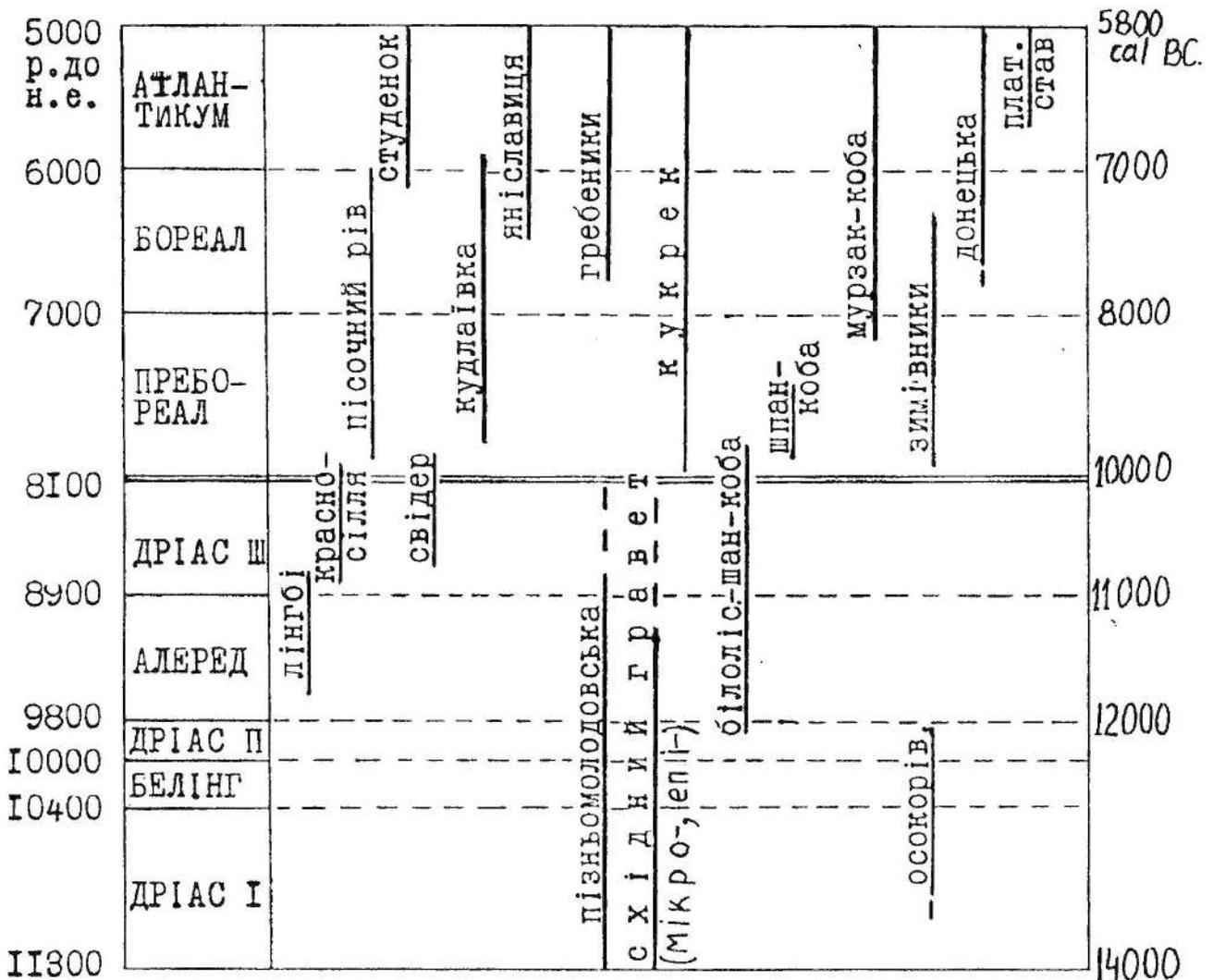
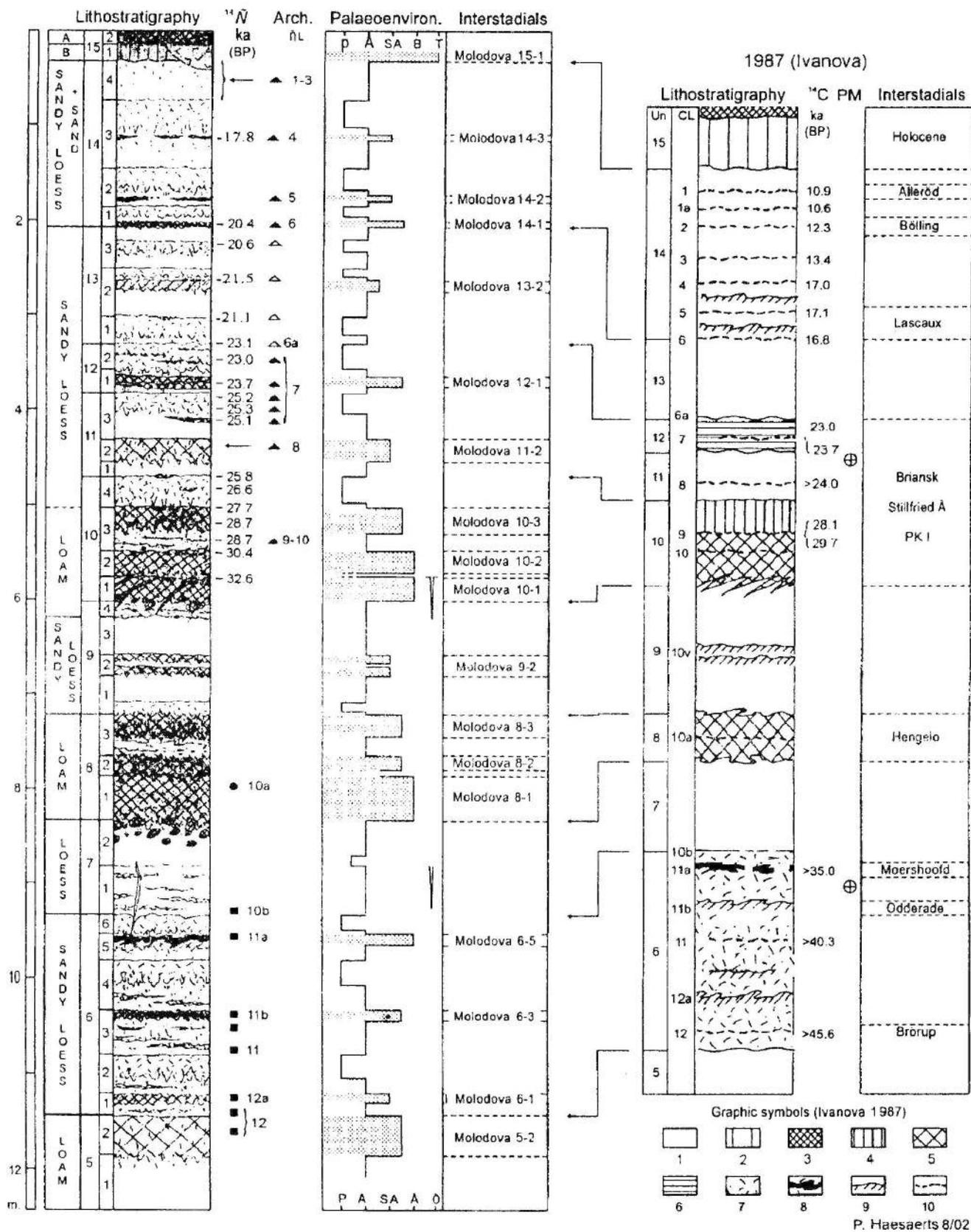

Рис. 1. Хронологія культур фінального палеоліту та мезоліту України [Залізняк, 1998, с.211].
 Fig. 1. Chronology of final palaeolithic and mesolithic cultures of Ukraine [Залізняк, 1998, с.211].

MOLODOVA V (UKRAINE)

1997-2003

lithostratigraphy, archaeology;

palaeoenvironment (graphicsymbols)

Graphic symbols (Ivanova, 1987). 1: loess; 2: B2l horizon (Holocene); 3: A1 horizon (Holocene); 4: humiferrugin horizon; 5: fossil soil; 6: gley with staining; ocher-grey; 10: layer;

Рис. 2. Молодова V. Стратиграфія за П.Езерцем та І.К.Івановою [Haesaerts et al., 2003, p.167].

Fig.2. Moldova V. Stratigraphy by P.Haesaerts and I. Ivanova [Haesaerts et al., 2003, p.167].

**ЗАЛІЗНЯК Л.Л.,
МАНЬКО В.О.**

**СТОЯНКИ БІЛЯ
С. ДОБРЯНКА НА Р. ТІКИЧ
ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ
НЕОЛІТИЗАЦІЇ
СЕРЕДНЬОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

**ZALIZNYAK L.L.,
MANKO V.O.**

**THE SITES NEAR DOBRIANKA
VILLAGE ON THE TIKYCH
RIVER AND CERTAIN
PROBLEMS OF
NEOLITIZATION OF MIDDLE
DNIEPER AREA**

Стаття присвячена публікації результатів досліджень куща пам'яток з мікролітичним крем'яним інвентарем кукрецького типу на березі р.Тікич біля с.Добрянка на кордоні Черкаської та Кіровоградської областей. Зроблена спроба культурно-історичної інтерпретації добутих матеріалів.

Стоянки біля с.Добрянка відкриті та прошурфовані 1994 р. науковим співробітником ІА НАНУ В.М.Степанчуком [2000]. Проти південної околиці розташованого за річкою Гнилий Тікич хутора Добрянка, Тальнівського р-ну, Черкаської області, на трьох сусідніх мисах тераси були зафіксовані за під'ємним матеріалом та результатами шурфування три стоянки з мікролітичним крем'яним інвентарем – Синюха, пункти 1, 2, 3. У процесі подальших досліджень 2001 та 2003 рр. пам'ятки отримали назви Добрянка 3, 1, 2 відповідно. У 2000 р. пам'ятку шурфував лаборант відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Д.Л.Гаскевич. У 2001 р. стоянка Добрянка пункт 1 розкопувалася на площі 27 кв. м протягом двох тижнів археологічною експедицією НаУКМА (нач. Л.Л.Залізник) [Залізник, 2001, 2002].

У 2003 р. польові роботи проводилися протягом двох тижнів тією ж археологічною експедицією НаУКМА на пам'ятках Добрянка, пункт 1 (керівник Л.Л.Залізник), Добрянка 2 (керівник В.О.Манько), Добрянка 3 (керівник М.Т.Товкайло). Ю.В.Кухарчук та І.В.Сапожников провели розвідки вздовж Гнилого Тікичу та у гирлі Великої Висі, а також зробили напівінструментальну зйомку топографічного плану місцевості в районі стоянок (Рис. 1).

Розташування пам'яток, топографія

Стоянки Добрянка, Добрянка 2 знаходяться у сосновому лісі на сусідніх мисах першої надзаплавної борової тераси лівого берега річки Гнилий Тікич, проти південної околиці розташованого за річкою хутора Добрянка, Тальнівського р-ну, Черкаської обл. (Рис. 1).

Добрянка (пункт 1) займає обмежений з півночі і півдня двома вибалками піщаний мис, який піднімається на 6.37 м над рівнем річки. Стоянка, як і вся борова тераса, вкриті старим сосновим лісом, який, зі слів місцевих жителів, був посаджений 1913 р. з метою зупинити перевітання вітром поверхні піщаної тераси. Ліс дуже постраждав під час Другої світової війни і у повоєнний час був посаджений знову. У

південній від мису балці діюче джерело води. Протилежний бік балки утворює аналогічний піщаний мис вкритий сосновим лісом висотою 6.08 м над рівнем річки, на якому розташована стоянка Добрянка 2.

Через два вибалки на південь від Добрянки 1 над річкою досить висока (16.85 м над річкою) гора, яка має гранітну основу. Обмиті водою граніти виходять на поверхню у бік річки. На краю схилу у бік річки поставлені зачистки та шурф – стоянка Добрянка 3 (Рис. 1). На відміну від розташованих північніше значно нижчих мисів борової тераси зі стоянками Добрянка та Добрянка 2 гора не засаджена сосною, а південніше біля її підніжжя збереглися рештки руїн водяного млина.

ДОБРЯНКА (пункт 1)

Піщаний мис борової тераси, на краю якого розташована стоянка заріс сосновим лісом. Сосни віком 40-50 років ростуть по периметру мису, утворюючи в його центрі галявину 30x15 м, на якій можливі розкопки. Уся площа стоянки за даними шурфування десь 40x30 м. Розкоп 2001 р. являв собою три лінії метрових квадратів загальною площею 21 м², довгими сторонами зорієнтований у напрямку Південь-Північ. На південному краю мису закладено два шурфи по 3 і 2 кв. м. Розкоп 2003 р. був прирізаний до розкопу 2001 р. у західному напрямку у бік схилу до річки.

Методика розкопок

Застосована розроблена на мезолітичних пам'ятках Полісся ще у 70-ті роки і вже традиційна методика дослідження пам'яток з шаром, що залягає у піщаних відкладах, шляхом вертикальних зачисток. Перш за все знімався верхній нав'яний вітром на початку ХХ ст. пісок, що містив сучасні матеріали – уламки цегли, скло тощо. На поверхні зачищеного гумусованого піску розбивалася метрова сітка квадратів. Метрові квадрати проходили вертикальною зачисткою лопатами та ножами з позначкою олівцем на поверхні знайдених кременів глибини залягання в сантиметрах від поверхні гумусованого шару. Паралельно кожна знахідка

наносилася на загальний план розкопу (масштаб 1:20) умовними позначками: - відщеп, **X** - пластина, **H** - нуклеус, **C** - скребок, **P** - різець, **K** - кукрецький вкладень, $\square$ - трапеція, $\perp$ - пластинка з притупленим краєм, $\circ$ - кераміка, $\triangle$ - вохра тощо. План, як правило, вела окрема досвідчена людина, якій робітники розкопу давали координати кожного артефакту негайно після його знахідки. Миття кременю здійснювалося на місці безпосередньо після його вилучення з культурного шару і перед позначкою олівцем глибини на ньому. Кремень складався в поліетиленові пакети поквратно. Шифрування здійснювалося в таборі експедиції щоденно.

Стратиграфія, характеристика культурного шару.

Кремень зустрічався до глибини 1.4 м від поверхні, тому глибина розкопу сягала 1.5 м. Від поверхні до дна розкопу літологічно простежено 4 шари піщаних відкладів (Рис. 3).

Шар 1. Потужність 20 см. Світло-жовтий, рихлий, навіяний вітром пісок з окремими уламками сучасної цегли, вкритий тонким дерном 2-3 см завтовшки. Кременів не містить. Очевидно виник в процесі перевітання вітром поверхні піщаної тераси на початку XX ст. до посадки соснового лісу.

Шар 2 потужністю 25-30 см. Сіро-чорний гумусований пісок верхньої частини потужного гумусу (загальна товщина останнього близько 1 м). Оброблені кремені зустрічалися з поверхні гумусу.

Шар 3 потужністю близько 70 см. Буро-коричневий гумусований пісок середньої і нижньої частини гумусу. Нижня частина побита кротовинами, які спускаються і в підстилаючий жовтий пісок. Кремені зустрічався до самого низу гумусованого піску.

Шар 4. Жовтий стерильний пісок, в який, однак, з гумусу, що його перекриває, опускаються окремі кротовини з темним заповнення, в якому зустрічалися кремені.

Отже культурні рештки на стоянці Добрянка залягали в усій товщі потужного (1 м завтовшки) гумусу, перекритого пізнім надувним піском. Найбільш насиченими культурними рештками (оброблені кремені, нечисленні уламки кераміки раннього неоліту та доби бронзи, уламки вохри, численні уламки граніту тощо) виявились середня і нижня частини гумусу. Дещо менше їх було у верхніх 20 см гумусованого піску. Окремі кремені по кротовинах проникали у підстилаючий жовтий стерильний пісок.

Спостереження під час розкопок не дають підстав говорити, що фрагменти неолітичної кераміки концентрувалися в якомусь одному горизонті відкладів. Вони зустрічалися на всіх рівнях гумусованого піску. Однак заслуговує на увагу знахідка розвалу неолітичної посудини у кв.К13 безпосередньо на пласкому уламку граніту на глибині близько 50 см від поверхні гумусу. В ході розкопок не виявлено якоїсь закономірності розподілу певних типів знарядь по вертикалі. Хіба що склалося враження, що більші уламки кременю тяжіють до низів гумусованих відкладів. Фрагменти кераміки

доби бронзи також не утворювали якогось певного горизонту.

В шарі зустрічалася досить багато гранітних каменів від 1-2 см до 15-20 і навіть 50 см діаметром. Скупчення значних за розміром (0.3-0.5 м) пласких каменів простежено у північній частині розкопу (Рис. 2). Схоже, що вони являли собою рештки якогось господарчого об'єкту, точніша інтерпретація якого неможлива.

Однак переважна більшість цілих каменів мала розміри 12-16 см діаметром. Вони могли використовуватися як "кип'ятильники" та важки до рибальських сіток. Судячи зі слідів дії вогню, дрібні уламки граніту з'явилися внаслідок розтріскування обпалених вогнем більших каменів. Частина каменів завбільшки з кулак мала оббиті ділянки і вірогідно використовувалася як відбійники чи розтиральники. Деякі нагадували гранітні диски стоянок Надпоріжжя. Знайдено грубе гранітне знаряддя, що нагадувало сокиру з перехватом.

Більшість каменів залягала скупченнями на глибині близько 60 см від поверхні гумусу. На цьому рівні значні за розміром, пласкі камені місцями утворювали скупчення, що часом нагадували своєрідну вимостку, як це зафіксовано в кв. КЛ/12,13,14. Схоже, що цей рівень залягання каменів фіксує денну поверхню стоянки часів мешкання на ній первісного колективу. З цим рівнем, схоже, слід пов'язувати і неолітичну кераміку. Про це свідчить згаданий розвал неолітичного горщика з кв.К13, що лежав на глибині 50 см від поверхні гумусу безпосередньо на пласкому уламку граніту (Рис. 2).

Рознесення кременів по профілю за глибиною залягання здається підтверджує сказане, оскільки найбільша концентрація кременів простежена на глибині від 40 до 80 см від поверхні гумусу. У профілях пам'ятки простежені численні кротовини. Розсів кременів від поверхні до підніжжя гумусованого піску, очевидно, пояснюється інтенсивною діяльністю землерийних тварин, які однак не могли суттєво вплинути на рівень залягання масивних гранітних уламків. Тому останні у своїй більшості лишилися у непереміщеному стані, фіксуючи денну поверхню мешкання первісного колективу.

В шарі знайдено досить численні (близько 50), у більшості невеликі (0,5-3 см діаметром) конкреції темно-червоної вохри. Поверхня деяких з них несе сліди впливу якимось абразивом. За визначенням відомого українського петрографа В.Ф.Петруня, вохра походить з кори вивітрювання ультрабазитів кристалічного щита, найближчі відслонення яких знаходяться за 30 км на південний захід від стоянки на лівобережжі Південного Бугу (див. Додаток). Органічні матеріали, в тому числі кістки, в піщаних відкладах стоянки не збереглися, за винятком кількох уламків кальцинованих трубчастих.

Розкопана площа досить насичена знахідками (Рис. 2). Це дає підстави вважати, що пам'ятка виникла внаслідок багаторазового відвідування традиційної

сезонної стоянки одним конкретним первісним колективом. Разом з тим, зазначено, що розкопана 2003 р. площа (48 кв.м) майже вдвічі перевищує територію досліджену 2001 р., тоді як крем'яні колекції майже рівні за чисельністю знахідок (4387 та 4377 відповідно). Це означає, що насиченість кременем центральної частини мису, де розташований попередній розкоп, значно вища насиченості ділянки, що виходить на схил у бік річки і де проводилися дослідження 2003 р. Зменшення кількості знахідок у напрямку від центру

мису на його схил простежується і на плані розкопу (Рис. 2).

Опис добутих матеріалів

Переважна більшість знахідок на стоянці – оброблені кремені. Усього їх знайдено 8752 екземплярів, в тому числі 612 ретушованих знарядь, що складає близько 7 % усіх кременів. Типолого-статистичний список крем'яного інвентарю додається.

Табл.1.

Типолого-статистична таблиця крем'яних виробів стоянки Добрянка-2001-03 рр.

Нуклеуси	олівцеподібні		28 (Рис. 4, 16-44)
	конічні атипові		9 (Рис. 5, 32)
	підпризматичні		6 (Рис. 5, 29)
	однобічні для відтискних пластин		3 (Рис. 5, 31)
	подібні для відщепів		7 (Рис. 5, 30)
Авіважі нуклеусів			30 (Рис. 4, 36-38)
Нуклевидні уламки			48
Пластини, їх уламки, перетини			912
Відщепи та уламки кременю			7042
Невизначені уламки ретушованих знарядь			55
ВИРОБИ З РЕТУШШЮ			
612			
Вкладені кукрецькі	типові		40 (Рис. 6, 31-65)
	атипові		30 (Рис. 6, 66-74)
Трапеції	на пластинах		
	широких	симетричні	7 (Рис. 4, 1-6)
		асиметричні	3 (Рис. 4, 7, 14, 15)
	середніх		4 (Рис. 4, 8-12)
	дрібних		4 (Рис. 6, 17, 18)
	зімівниківського типу		3 (Рис. 6, 21-23)
Вкладені з притупленим краєм			25
	уламки		16 (Рис. 6, 8-16, 27-29)
	абузівського типу		6 (Рис. 6, 1-6)
	фатьмакобинські		1 (Рис. 6, 7)
	трикутники коморницького типу		2 (Рис. 6, 19, 20)
Вістря на пластинах зі скошеним кінцем			3 (Рис. 6, 24, 25)
Свердла та розвертки			11 (Рис. 5, 4-10)
Скребачки			
333			
	округлі високі		22 (Рис. 7, 1-12)
	звичайні		30 (Рис. 7, 13-15)
	підокруглі		36 (Рис. 7, 21-27)
	кінцеві на пластинах		13 (Рис. 7, 29-32)
	на відщепах		40 (Рис. 7, 33-36)
	бічні		56 (Рис. 7, 28, 39, 41, 42)
	стрільчасті		8 (Рис. 7, 19, 20)
	несталі форми, уламки скребків		128
Різці			
65			
	кукрецькі з плоским сколом		16 (Рис. 5, 15, 26, 28)
	нуклевидні, виямчаторетушні	одинарні	4 (Рис. 5, 16-18)
		подвійні	7 (Рис. 5, 19-22)
	бічні ретушні		6 (Рис. 5, 13)
	кутові		9 (Рис. 5, 12, 14, 23)
	атипові на аморфних відщепах		23
Пластини з ретушшю			12 (Рис. 5, 3)
Пластини з нерегулярною ретушшю			52 (Рис. 5, 1, 2)
Відщепи з ретушшю			20
УСЬОГО			8752, в т.ч. з ретушшю 612

Мешканці стоянки для виготовлення кам'яних знарядь використовували різноманітний строкатий кремій з моренних родовищ. За визначенням В.Ф.Петруня переважна більшість крем'яної сировини стоянки походить з відкладів риської морени. Верхів'я Тікичу та Південного Бугу розмивають морену Риського зледеніння, яка містить крем'яні конкреції. Найближче родовище такого кременю за 30-40 км вгору по долині Гнилого Микичу від Добрянки. Домінує кремій темно-сірого та різних відтінків жовтого кольорів. Досить багато зернистого кременю сірих і жовтих відтінків, який дещо нагадує кремій дністровських родовищ. Значною кількістю представлені відщепи і навіть пластини з кварциту.

Досліджуючи сировину пам'ятки В.Ф.Петрунь звернув увагу, що мешканцям стоянки було невідоме родовище значно якіснішого, порівняно з моренним, кременю, відслонення якого знаходяться усього за 30-40 км на схід від стоянки у верхів'ях р.Велика Вись (Див. Додаток). Це дало підстави згаданому досліднику для важливого висновку, що первісна людність стоянки прийшла на Тікич не з південного сходу.

Звертає на себе увагу помітна кількість патинованих пластинчастих сколів пізньопалеолітичного типу повторно використаних для виготовлення знарядь на ранньоголоценовій стоянці. Шляхом їх реутилізації виготовлені деякі скребачки, різці. На особливу увагу заслуговує великий кукрецький вклядень, виготовлений з перетину широкої пластини, вкритої білою патиною (Рис. 6, 54). Пласка кукрецька підтеска зняла патинований шар і відкрила натуральний майже чорний колір кременю. Очевидно неподалік є пізньопалеолітична стоянка, де в умовах дефіциту сировини мешканці стоянок біля Добрянки збирали пізньопалеолітичні сколи для виготовлення знарядь.

На пам'ятці знайдена виразна серія з 28 екземплярів олівцеподібних нуклеусів, з яких 16 розміром від 2,5 до 3,5 см (Рис. 4, 16-44). Прикладом крайньої спрацьованості деяких нуклеусів є мініатюрне ядрище довжиною 2,5 см і діаметром 0,8 см (Рис. 4, 16). Більшість нуклеусів мають сліди ребра з поперечною підтескою зворотного боку. Кінець деяких олівцеподібних нуклеусів (як і інших нуклеусів та кількох масивних сколів) використовувався як ретушер (Рис. 4, 30, 34, 39). Знайдено 30 різноманітних авіажів площадок олівцеподібних нуклеусів (Рис. 4, 36-38). Є серія дисковидних та аморфних багатоплощинних нуклеусів для відщепів (Рис.5, 30), необхідних для виготовлення скребачок. Поодинокими атипovими екземплярами представлені грубі підпризматичні (Рис. 5, 29), а також підконічні (Рис. 5, 32) ядрища та атипovі одnobічні сплоснені для досить крупних пластин (Рис. 5, 31).

Переважає більшість зі знайдених на стоянці 912 пластин, середні та дрібні, з правильним ограненням спинки. Очевидно більшість з них зняті відтискним способом з олівцеподібних ядрищ. Пластини, їх уламки, знаряддя на пластинах (показник

пластинчастості) становлять близько 13 % усіх кременів.

Обличчя комплексу визначає виразна серія (40 екз.) типових кукрецьких вкляденів та їх уламків з плоскою підтескою з черевця та зрізаними ретушшою зі спинки кутами, на яких нерідко є різцевий скол (Рис. 6, 31-65). Крім типових є близько 30 атипovих вкляденів, які мають більшість типологічних ознак кукрецьких, але майже не мають підтески з черевця (Рис. 6, 66-73).

Серед мікролітів відзначимо групу з 25 мікровкляденів з притупленим краєм (спинників) (Рис. 6, 1-16, 27-30). Для неї властива крута, обрубуюча край мікроплатівок ретуш, що далеко заходить в тіло сколу, а також досить значні розміри, що надає комплексу певного архаїзму. Особливо архаїчно виглядають три уламки великих граветів (Рис. 6, 27-29). Частина мікролітів мають спинки, сформовані зустрічною притуплюючою ретушшою (Рис. 6, 3, 8, 9). Ця категорія мікролітів досить різноманітна і включає як прості мікроплатівки з притуплюючою ретушшою та уламки різноманітних спинників (Рис. 6, 8-16), так і мікроліти з притупленим довгим краєм і скошеним крутою ретушшою одним або двома кінцями (Рис. 6, 1-6). Схожі вістря відомі з кукрецької стоянки Абузова Балка на середній течії Південного Бугу. Знайдене зламане граветське вістря з обробленим крутою ретушшою довгим краєм, що має підретушовану по обом бокам базальну частину заготовки (Рис. 6, 30). Знайдена відламана голівка пластинки, що є характерним відходом виробництва мікровкляденів з пригупленим краєм (Рис. 6, 26). Присутнє фатьмакобинське вістря на мікроплатівці зі зрізаним крутою ретушшою відбивним горбком (Рис. 6, 7).

В колекції кременю з Добрянки є 7 симетричних та 3 асиметричні, середньовисокі трапеції з досить широких відтискних пластин (Рис. 4, 1-7, 13-15). Деякі з них мають досить полого ретушовані боки (Рис. 4, 3, 14), а одна – ретуш, що трохи заходить на край (Рис. 4, 4). Судячи з чотирьох інших уламків геометричних мікролітів, трапеції виготовлялися на стоянці не тільки з широких, але й середньої ширини пластин (Рис. 4, 8-12). Один уламок трапеції виготовлений в техніці мікрорізця (Рис. 4, 9). Ця колекція геометричних мікролітів в цілому відповідає трапеційному набору гребениківської культури Олешчини. Знайдені на стоянці дрібні трапеції на перетинах мікроплатівок (Рис. 6, 17, 18) властиві деяким типовим кукрецьким пам'яткам (Ігрень 8).

Серед знахідок не притаманних кукрецьким комплексам – 3 трапеції зимівниківського типу з виїмчастими бічними сторонами, обробленими грубою крутою ретушшою (Рис. 6, 21-23), а також 2 типові для пам'яток коморницької культури Польщі та Полісся дрібні трикутники (Рис. 6, 19-20). Схожий дрібний трикутник також знайдено цього року на стоянці Добрянки 2 (Рис. 11, 34). Зимівниківські трапеції Добрянки мають найближчі аналогії в матеріалах стоянок Дніпровець під Черкасами та В'язівок 4а під Лубнами.

В колекції є 9 свердл чи проколок, виготовлених з відносно масивних пластинок шляхом крутого ретушування їхніх кінців (Рис. 5, 4-7, 10) та 2 розвертки (Рис. 5, 8, 11).

Найбільш численними серед знарядь пам'ятки є скребачки – 333 екземпляри. Переважна більшість виготовлена з відщепів діаметром в середньому 1-3 см, а деякі навіть з авіажив площадок нуклеусів (Рис. 7, 40). Виразно представлені високі форми (Рис. 7, 1-12, 28), але більшість мають середньовисокі (Рис. 7, 13-15, 21-26) і навіть пологі (Рис. 7, 16, 17) робочий край, оформлений скребковою ретушшю. Виразними серіями представлені округлі та підокруглі форми (Рис. 7, 1-18, 21-27), в тому числі досить мініатюрні (Рис. 7, 7, 18). Найбільше різноманітних скребачок на відщепіх неправильної форми та уламків скребачок (128 екз.). Відносно нечисленні кінцеві скребачки на відщепіх та пластинах (Рис. 7, 29-38), у тому числі поодинокі комбіновані з різцем (Рис. 5, 25; 7, 9). Частина кінцевих скребачок мають ретуш, що заходить на довгі краї (Рис. 7, 37, 38). Останню рису, як і пологі робочий край та стрільчаста форма, вважають ознакою неолітичного набору скребачок. Скребачок стрільчастих обрисів усього вісім (Рис. 7, 19, 20). Однак виразна серія високих, округлих знарядь надає комплексу певного архаїзму. Загалом скребачки стоянки не виглядають надто пізніми і мають виразні мезолітичні риси.

На стоянці знайдено 65 різців, серед яких виразна група знарядь кукрецького типу на масивних відщепіх з плоским різцевим сколом з черевця (Рис. 5, 15, 24, 26-28). Часто вони дубльовані подвійні і навіть потрійні. Представлені нуклевидні виямчаторетушні одинарні (Рис. 5, 16-19) та подвійні (Рис. 5, 20-22). Окремими екземплярами представлені бічні ретушні різці на пластинах (Рис. 5, 13) та на куту зламані пластинах (Рис. 5, 12, 23). Досить численні атипів різці на аморфних відщепіх.

Пластина з ретушшю та їх уламки досить нечисленні і невиразні, а ретуш на них нерегулярна (Рис. 5, 1-2, 11). Разом з тим зустрічаються поодинокі пластина з суцільно ретушованими напівкрутою ретушшю краями, яка місцями утворює виямки-анкоші (Рис. 5, 3). Подібні вироби присутні в матеріалах з Ігрени 8. Багато відщепів з ретушшю та уламків знарядь. Рубаючі знаряддя відсутні, якщо не рахувати грубий сокироподібний виріб з перехватом з великого гранітного відщепу.

Знайдено не дуже численні, в основному дрібні уламки мало орнаментованої неолітичної кераміки поганої збереженості. Черепки крихкі, в глині видно відбитки грубої рослинної домішки та графіту. Знайдений у кв. 13К розвал верхньої частини посудини належить великому горщику з вертикальними вінцями (Рис. 8, 2), діаметр горловини якого близько 30 см. Судячи з фрагментів посудини мали гостре дно. Серед орнаментальних мотивів – Х-подібно перехрещені подвійні лінії, а також відступаючі наколи протягнутим двозубим штампом (Рис. 8). Кераміка Добрянки за орнаментациєю має певні паралелі у посуді

самчинського етапу буго-дністровської культури. За радіокарбонним аналізом органіки, що міститься в кераміці, отримано дві дати: 6530 ± 140 BP (Кі 9830) та 6360 ± 150 BP (Кі 9834).

Стоянка Добрянка (пункт 1) перспективна для розкопок у майбутньому. Центральна частина мису, на якому розташована пам'ятка, вільна від лісу і утворює галявину 10×30 м. Отже в наш час розкопки можливі на площі не менше 300 м^2 , не враховуючи площі стоянки, що знаходиться під лісом. Беручи до уваги велике наукове значення пам'ятки варто продовжити її дослідження.

ДОБРЯНКА 2

Стоянка Добрянка 2 розташована на піщаному мисі борової тераси лівого берега ріки Тікич на відстані 100 м на південь від стоянки Добрянка 1 (Рис. 1). Площа мису приблизно 15×15 м, зі сходу на захід рівень сучасної денної поверхні падає приблизно з інтенсивністю 10 см на 1 м.

Методика розкопок.

Розкоп площею 5×4 м був закладений біля краю мису на висоті 6,08 м над сучасним літнім рівнем води. На відстані 8 м від східної стінки розкопу був закладений шурф 2×1 м, який зафіксував зону периферії стоянки. Таким чином, площа стоянки може досягати $180-250 \text{ м}^2$. Розкопки проводилися за традиційною методикою, культурний шар знімався строго горизонтальними горизонтами по 10 см шляхом вертикальної зачистки лопатою і ножем.

Стратиграфія, характеристика культурного шару.

Сучасний рівень денної поверхні мису сформувався в останні 50-70 років, коли на мис був знесений 20-40 см прошарок світло-жовтого надувного піску. Наявність цього прошарку на даний момент заважає процесам руйнування культурного шару стоянки, який опинився у досить гарно законсервованому стані. Через це на площі стоянки майже відсутній підйомний матеріал. Незважаючи на це, стан культурного шару не можна охарактеризувати як добрий через інтенсивну діяльність землерійок. Типовим прикладом нашарувань стоянки є стратиграфія східної стінки розкопу (рис. 9).

1. Пісок світло-коричневий нанесений – $0,0-0,3$ м від $R_{(0)}$.
2. Пісок чорний гумусований – $0,3-0,5$ м від $R_{(0)}$.
3. Пісок темно-сірий гумусований – $0,5-0,66$ м від $R_{(0)}$.
4. Пісок темно-коричневий – $0,66-0,86$ м від $R_{(0)}$.
5. Пісок світло-коричневий з ортштейнами – $0,86-1,0$ м від $R_{(0)}$.
6. Пісок коричневий з ортштейнами та гранітами – $1,0-1,15$ м від $R_{(0)}$.
7. Пісок оранжевий з ортштейнами – від $1,15$ м простежений до $1,6$ м від $R_{(0)}$.

Прошарок 2 містив окремі знахідки кераміки доби пізньої бронзи. Культурний горизонт кукрецької культури простежений у прошарках 2-6. Але треба

відзначити, що горизонт давньої денної поверхні за концентрацією знахідок визначений на межі прошарків 5-6 на глибині 1,0-1,2 від сучасної денної поверхні та від $R_{(0)}$. Наявність знахідок кукрецької культури у прошарках вище 1,0м від $R_{(0)}$ пов'язана з процесами змиву матеріалів з ділянок на схід від розкопу.

Матеріали стоянки містять вироби з кременю, які становлять абсолютну більшість знахідок, а також незначну кількість виробів з кварциту, пісковика, шматочків вохри та керамічних виробів, в тому числі й керамічних виробів неолітичної епохи. Питання про кореляцію знахідок неолітичної кераміки та кукрецького кременевого комплексу залишається відкритим. Однак, слід припустити, що знахідки неолітичної, а саме, буго-дністровської кераміки пов'язані з механічною домішкою, походження якої досить легко пояснюється наявністю у безпосередній близькості буго-дністровських пам'яток Добрянки I та Добрянки 3.

Аналіз планиграфії стоянки зараз не може бути проведений через те, що була досліджена лише невелика ділянка стоянки, на якій кремень був досить рівномірно розподілений на площі стоянки: у середньому, 30-50 кременів на 1м² на давній денній поверхні і 10-20 кременів у прошарках гумусованого піску. Шурф, закладений за 8 м вище розкопу, показав наявність культурного шару на топографічно вищих ділянках і що більшість кременів з гумусованого піску могла бути змитою з таких ділянок.

Опис матеріалів

Сировиною для кременевих виробів був низькоякісний моренний кремень світло-коричневого або сірого кольорів аналогічний знайденому на Добрянці I. Судячи із зовнішнього вигляду крем'яних виробів, сировина часто містила приховані вади, а саме, внутрішні каверни. Брак якісної сировини призводив навіть до застосування для виробництва знарядь праці кременю, який збирався десь поблизу на стоянці палеолітичного часу і був вкритий характерною білою пащиною.

Після проведених розкопок та збору незначної кількості предметів на поверхні стоянки кременевий комплекс налічує 1174 знахідок (табл. 2).

Техніку розщеплення кременю характеризують 28 нуклеусів. На жаль, така досить численна серія дає мало інформації про первинне розщеплення. Знайдені первинні нуклеуси – це дрібні стовбчасті гальки з прямими чи скошеними площинами. Подальша технологія розщеплення не простежується, оскільки дрібні розміри знайдених первинних нуклеусів не давали змоги продовжувати їх подальшу обробку. Серед 24 вторинних нуклеусів немає жодного з повздовжнім ребром, але наявність у комплексі 12 реберчастих сколів дозволяє припустити думку, що оформлення такого ребра було необхідним компонентом первинної обробки.

Серед вторинних ядрищ є 8 досить великих нуклеусів для безсистемного зняття відщепів. Погана якість сировини перешкоджала переоформленню цих

Табл. 2.

Добрянка 2. Вироби з кременю.

Категорії виробів	Кількість	%%
Нуклеуси	28	2,38
Нукленодібні уламки	12	1,03
Поперечні сколи з нуклеусів	13	1,11
Повздовжні сколи з нуклеусів	3	0,25
Реберчасті сколи	12	1,03
Пластинчаті заготовки, їх перетини	213	18,14
Відщепи	777	66,18
Вироби із вторинною обробкою	116	9,88%
Кукрецькі вкладні	8	6,90
<i>Класичні</i>	6	
<i>Заготовки</i>	2	
Псевдокукрецькі вкладні	3	2,59
Вістря	3	2,59
<i>Абузівське</i>	1	
<i>Фатьмакобинське</i>	1	
<i>Яніславицьке</i>	1	
Пластинки з притупленими краями	8	6,90
Трикутник	1	0,86
Пластинчаті заготовки з ретушшо	15	12,93
Скребачки	55	47,41
Різи	14	12,07
Відщепи з ретушшо	6	5,16
Знаряддя одиничні нетипові	3	2,59
Усього	1174	100%

нуклеусів у більш досконалі типи. Для розщеплення таких ядрищ використовували жорсткі відбійники. Один такий відбійник з піщанику був знайдений у розкопі, це сплюснений круглий камінь діаметром 7 см, товщиною 4 см з характерною спрацьованістю від роботи з твердим матеріалом. Мабуть, з серією описаних нуклеусів пов'язана й серія з 12 нукленодібних уламків.

Два вторинних нуклеуси – двоглощинні призматичні для отримання коротких пластинок, розколоті по периметру. Один з них – двополюсний (рис.10, 1), другий – однополюсний, не виключено, що використовувався після завершення розщеплення як долото (рис.10, 2).

Всі інші вторинні нуклеуси – одноплощинні. Сім з них – підконічної форми для коротких пластинок (рис.10: 2,4-6,9). Характер сировини зумовив сплюснену форму цих ядрищ. Плошадки злегка скошені, частіше за все підправлені сколами підживлення. Мабуть, саме з такими нуклеусами пов'язані 13 поперечних сколів площин. Зняття заготовок з таких нуклеусів здійснювалося як за допомогою жорсткого відбійника, так і із застосуванням техніки відтиску.

Крім семи описаних одноплощинних нуклеусів, знайдена також серія з 7 одноплощинних підконічних ядрищ, розщеплення яких пов'язане з виключно відтискною технікою. Скоріше за все, такі нуклеуси характеризують кінцеву стадію розщеплення згаданих ядрищ. На відміну від них, з цих відтискних нуклеусів сколювалися дрібні мікропластинки (рис.10, 8,12,14-16). Безперечно, досягти стадії зняття мікропластинок було дуже важко через невисоку якість сировини, тому розщеплення таких нуклеусів продовжувалося до того моменту, коли це ставало неможливим, або коли

ядрище кололося надвоє. Про це свідчить наявність 3 повздовжніх сколів з мікролітичних нуклеусів (рис.10, 13). Нуклеуси від мікропластинок могли бути підконічної форми (рис.10, 8) або олівцеподібні (рис.10, 12-16), як правило – сплюснені, з ретельно підробленими площинами.

Загалом, як ми бачимо, кінцевою метою розщеплення було отримання пластинок і мікропластинок для складних знарядь праці. Але, очевидно, на початковій стадії отримувалися відщепові заготовки, які використовувалися для виготовлення скребачок, різців. Можливо, що подальший технологічний цикл мав за мету оформлення двоплощинного нуклеуса, який на стадії розщеплення близької до кінцевої перетворювався в одноплощинний підконічний нуклеус, з якого наприкінці за допомогою відтискної техніки знімалися правильні мікропластинки. Таким міг бути повний технологічний цикл первинної обробки. Проте не виключено, що погана якість сировини робила застосування такого повного циклу неможливим. Через це використовувалися невеликі гальки, які відразу могли оформлюватися у підконічні нуклеуси. Взагалі ж – зафіксовані у комплексі вироби, пов'язані з розщепленням та з отриманням заготовок не містять якихось типів, які б не вписувалися у єдиний технологічний цикл. Цей факт може свідчити про внутрішню єдність комплексу, котрий якщо навіть і не пов'язаний з одноразовим перебуванням на місці стоянки, то, безумовно, є гомогенним у культурному відношенні.

Мало що може додати до характеристики техніки розщеплення аналіз складу пластинчатих заготовок та відщепів. Як видно з таблиці 3, серед пластинчатих заготовок переважають вироби середніх розмірів. Привертає увагу також надзвичайно високий процент цілих пластинчатих заготовок. Це не дивно, бо більшість пластин – дуже низької якості, вигнуті у профілі та непридатні для подальшого використання. Найбільше правильно огранених заготовок – серед пластинок, які становлять більше половини пластинчатих заготовок. Статистика складу групи перетинів пластинок свідчить про їх членування на 2 або 3 частини. Іншими словами, схоже пластини і мікропластинки ламалися, як правило, на 3 частини.

Табл.3. Пластинчасті заготовки стоянки Добрянка 2.

Вироби	Цілі	Прокси- мальні	Меді- альні	Дис- таліні	Усього
Пластини	10	12	11	2	35
Пластинки	35	54	24	15	128
Мікропласт.	23	12	12	3	50
Усього	68	78	47	20	213

Відщепів у комплексі 777, в тому числі 64 первинних (менше 9%). Низький відсоток відщепів з кіркою свідчить про те, що первинна обробка кременевої сировини відбувалася за межами стоянки. Загалом, діаметром більшості відщепів 2-4 см.

Виробів із вторинною обробкою – 116.

Культуровизначальною рисою пам'ятки є наявність серії з 6 кукрецьких вкладнів на пластинках шириною 1,2-1,6 см (6 екз., рис.11, 19,20,22-25). Технологія виготовлення кукрецьких вкладнів, крім обов'язкового плаского ретушування черевця, полягала в застосуванні техніки спеціального перетину пластинчастої заготовки. На пластині середньої ширини робилася виїмка, після чого внаслідок зламу чи удару усувалися зайві частини. На двох вкладнях навіть простежуються негативи різцевих сколів (рис.11, 23,24). Для виготовлення вкладнів використовувалися як медіальні (рис.11, 19,20,23,25), так і проксимальні частини пластинок (рис.11, 22,24). Дуже цікавим є вкладень підромбічної форми (рис.11, 25). Не виключено, що його виготовлення пов'язано з технологією отримання кількох вкладнів з однієї пластини. Саме внаслідок цього вкладень може мати таку незвичайну форму з діагонально розташованими виїмками і такими ж слідами мікрорізцевих сколів. Пласка ретуш може бути нанесеною як з двох країв (рис.11, 19,20,22,23), так і з одного краю (рис.11, 24,25).

Як ми бачимо, важливими ознаками вкладнів кукрецького типу є не тільки наявність пласкої ретуші, але насамперед наявність виїмки з двох, або хоча б з одного (у проксимальних перетинів) боку виробів. Саме тому ще два вироби можна назвати заготовками кукрецьких вкладнів. Один з них – це медіальний перетин пластинки з двома діагонально розташованими виїмками, наявність яких свідчить про використання технології аналогічної тій, яка використовувалась при виготовленні кукрецьких вкладнів (рис.11, 15). Другий – проксимальний перетин пластинки з круторетушованою виїмкою на куті (рис.11, 16). Ці вироби відрізняються від завершених вкладнів лише відсутністю пласкої ретуші з черевця (рис.11, 15).

Ще кілька виробів можна назвати „псевдовкладнями кукрецького типу”. Маються на увазі пластини та їх перетини з пласкою ретушшою з черевця, які не несуть слідів застосування циклу попередньої підготовки класичних кукрецьких вкладнів. У таких виробів відсутні виїмки на кутах, а наявні лише сліди плаского ретушування (рис.11, 13,14).

Комплекс мисливських знарядь досить різноманітний. Знайдено косе вістря на пластині з круторетушованим з черевця краєм (рис.11, 21), пластинка з тупоскошеним кінцем (так зване „фатьма-кобинське вістря”) (рис.11, 33), вістря з мікрорізцевим сколом на проксимальній частині пластинки (рис.11, 36). Знайдена також серія вкладнів кістяних наконечників, пластинок з притупленими краями (рис.11, 27-32) та відходів їх виробництва (рис.11, 26,35). Такі вкладні варіюють за розмірами, поруч з дрібними виробами на правильних мікропластинках (рис.11, 27-29,31) є екземпляри, виготовлені з товстих (до 0,8 см) пластинок, оформлених стрімкою, обрубуючою край заготовки ретушшою (рис.11, 30,32). Як правило, у описаних вкладнів ретушовано один край, але зустрічаються й вироби з ретушшою по обом

краям: один з них з протилежною ретушшю (рис.11, 31), інший – з круторетушованою виїмкою по одному з країв (рис.11, 32).

Єдиний геометричний мікроліт комплексу – це низький симетричний трикутник на пластині з круторетушованими сторонами (рис.11, 34).

Ще раз повертаючись до техніки розщеплення кременю, відзначимо, що застосування саме відтискної техніки запроваджувалося з метою отримання заготовок для кукрецьких і псевдокукрецьких вкладнів, а також для виготовлення предметів мисливського спорядження. Виготовлення інших знарядь не потребувало досконалих пластин. Навіть просто ретушованих пластинчастих заготовок в комплексі дуже мало – лише 15 екз. (рис.11, 1-5, 7, 8, 10-12, 17, 18). Більшість таких виробів ретушовані лише частково, або й зовсім несуть лише сліди дрібної ретуші утилізації. Серед пластинок з ретушшю слід відзначити наявність виробів з виїмками (рис.11, 1, 3, 10), які, можливо, використовувалися як скобелі.

Традиційною рисою кукрецьких комплексів є невелика кількість різців, яких завжди значно менше, ніж скребачок. Комплекс Добрянки 2 не є винятком. Знайдено 14 різців, у тому числі 7 на відщепі і 7 на пластинчастих заготовках. Суттєвою ознакою різцевого комплексу є наявність плоских різцевих сколів, що значно відрізняє різці кукрецьких комплексів від виробів інших культур. Два різця можна охарактеризувати як білатеральні різці-струги (рис.12, 1, 3). Один з них має бокові плоскі сколи зі спинки, які окреслюють два плоскі різцеві сколи з черевця (рис.12, 1). Інший має круторетушований кінець, який також окреслений з черевця двома плоскими різцевими сколами (рис.12, 3). Три різці – двогранні поперечно-кутові (рис.12, 4, 5). Є також бічні (рис.12, 2, 6, 7, 13) та кутові (рис.12, 3, 8, 9, 11, 12) різці. Серед кутових слід окремо виділити різець з плоскою підтескою черевця (рис.12, 3).

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь комплексу – 55 екз. Лише 4 з них виготовлені на пластинах та пластинчастих відщепі (рис.12, 17; 13, 2, 27, 28). Скребачки з пластинчастих заготовок не однотипні, серед них є кінцеві зі злегка скошеними опуклими лезами (рис.13, 2, 27), кінцебоковий (рис.13, 28), боковий (рис.12, 17). Ще 2 скребачки виготовлені на поперечних сколах з нуклеусів (рис.13, 22, 26). Всі інші скребачки – на відщепі, в тому числі 12 на первинних і 37 на вторинних відщепі. Серед них переважають вироби з напівкрутою скребковою ретушшю при наявності окремих екземплярів з крутим оформленням леза.

Особливістю скребкового комплексу є наявність стрільчастих (рис.13, 8, 11, 13, 14) виробів, скребачки „з рильцем” (рис.13, 25). Серед скребачок на відщепі можна виділити також форми кінцеві (14 екз., рис.12, 15, 16, 18; 13, 1, 10, 12, 16, 18, 19, 22, 24), кінцево-бічні (11 екз., рис.13, 3, 4, 9), бічні (10 екз., рис.13, 7, 15, 17, 20), циркулярні (9 екз., рис.13, 5, 6, 21), кінцевий подвійний (рис.13, 23). Багато виробів важко віднести до того чи

іншого типу, через це надана класифікація носить умовний характер. Складається враження, що була відсутня якась спеціальна технологія виготовлення скребачок, через це могла використовуватись будь-яка заготовка діаметром 2-4см.

Відщепів з ретушшю – 6. Більшість з них – заготовки скребачок з дрібною ретушшю утилізації.

Серед інших категорій виробів в одиничних екземплярах зустрічаються: свердло на пластині з протилежною ретушшю по краях (рис.11, 6), долото на первинному відщепі (рис.12, 10), а також ретушер на нуклеподібному відщепі з характерною спрацьованістю.

Серед виробів з кварциту також є два вироби з вторинною обробкою: це відщеп з ретушшю і кінцева скребачка на відщепі (рис.12, 14).

В комплексі є також 7 дрібних шматочків вохри, а також 2 фрагменти кераміки коричневого кольору зі значною домішкою трави.

З верхніх шарів стоянки походять 35 фрагментів кераміки доби пізньої бронзи коричневого кольору з домішками піску і кварциту, а також абразив з пішанику і 9 фрагментів гончарної кераміки доби пізнього середньовіччя.

Питання гомогенності колекції Добрянки 1 у світлі неолітизації Побужжя

На стоянці Добрянки добутий виразний комплекс крем'яних виробів з невеликою кількістю фрагментів неолітичної кераміки, який залягав в метрової товщі гумусованого піску. Основна колекція кременів типологічно належить до кукрецької культури. Виразні серії олівцеподібних нуклеусів, нечисленні плоскі відтискні ядрища, досить великі мікроткладені з обрубуючою край платівки ретушшю, типові кукрецькі вкладені, численні округлі скребачки високої форми, виразні різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами з боку черевця надають комплексу досить архаїчного мезолітичного вигляду. Асиметричні трапезії в'язівцького типу (3 екз.) та дрібні коморницькі трикутники (2 екз.) свідчать про певні контакти кукрецьких з сусідами.

Разом з тим, колекція кременю містить вироби, форма яких властива неоліту. Це досить нечисленні скребачки стрільчастої форми (Рис. 7, 19, 20), кінцеві з ретушшю на довгих краях (Рис. 7, 37, 38), з пологою („ріжучою”) ретушшю (Рис. 7, 16, 17, 27), середньовисокі, симетричні трапезії з перетинів широких відтискних пластин (Рис. 4, 1-15), дві з яких мають досить полого ретуш по боках. Виразні серії таких виробів походять з пізньонеолітичних стоянок Гард та Пугач у степовому Побужжі [Товкайло, 2003]. 2001 р. припускалося, що ці вироби, разом з керамікою, являють собою пізнішу неолітичну домішку до основного кукрецького комплексу.

Невелика колекція дрібних фрагментів кераміки з домішками рослин та графіту в тісті схоже датується самчинським етапом буго-дністровської неолітичної культури. Про це свідчать прокреслені хрестоподібні

орнаментальні композиції та відбитки протягнутого двозубого штампу на черепках (Рис. 8). Припускалося, що кераміка пізніша за основний кукрецький комплекс. Вона могла бути пов'язана з трапеціями на правильних пластинах, в тому числі асиметричними (Рис. 4, 1-15), які властиві відносно пізнім буго-дністровським комплексам Гард, Пугач тощо [Товкайло, 2003, с.202].

Враховуючи сказане, однією з причин поновлення розкопок біля Добрянки у 2003 р. був намір встановити зв'язок згаданої неолітичної кераміки та трапецій на перетинах правильних пластин з основним кукрецьким комплексом. Підтвердження гомогенності колекції Добрянки дало б підстави впевнено віднести пам'ятку до найдавніших буго-дністровських, які фіксують становлення неоліту в басейні Південного Бугу.

У процесі розкопок Добрянки 2 добуто аналогічний матеріалам Добрянки 1 невеликий кукрецький комплекс з дрібними уламки такої ж кераміки, але без правильних трапецій. Це ніби то підтверджує припущення, що правильні трапеції являють собою пізнішу механічну домішку до основного кукрецького комплексу Добрянки 1. Однак повної впевненості в цьому, через нечисленність колекції Добрянки 2, поки що немає. Тим більше, що знайдена на Добрянці 2 кераміка може свідчити, що кераміка Добрянки 1 органічно пов'язана з основним кукрецьким комплексом.

Трапеції на перетинах правильних відтискних пластин на території Південно-Західної України є характерним елементом протонеолітичної та неолітичної техніки обробки кременю, що у пізньому мезоліті була принесена з балкано-дунайського регіону. Саме тут на зорі неоліту поширюється мігрантами з Близького Сходу відтискна техніка кременеобробки, органічним елементом якої є згадані трапеції [Kozłowski S., 1985; Kozłowski J., 1985]. Найдавніші її прояви на Балканах маємо в докерамічному неоліті Фесалії (Аргіса, Протосескло, Неа Нікомедія). Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Извор), Подністров'я (Сороки, нижні шари). Археологічним відповідником перших протонеолітичних мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини [Залізняк, 1995, с.6, 1998, с.183], в комплексах якої такі трапеції утворюють великі серії.

Прямі аналогії Гребеникам дають пам'ятки типу Раделічі 4 та Мишани 10 на Верхньому Дністрі. Крем'яний інвентар останніх мало чим відрізняється від гребениківського. Хіба що більшим поширенням кінцевих на пластинах скребачок та торцевих нуклеусів. Це явище під назвою безкерамічної фази сорокського неолітичного комплексу виділяв ще В.І.Маркевич [1974, с.127]. А після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В.Коноплеу [1996] на них звернув увагу Д.Л.Гаскевич [2003, с.6], який слідом за своїми попередниками вважає їх генетичною підосною дністровського варіанту буго-дністровської культури. Можна погодитися з дослідником, що цей верхньодністровський аналог гребениківської культури

є місцевим проявом тієї ж протонеолітичної міграційної хвилі, що десь на початку VII тис. до н.е. котилася з балкано-дунайського регіону в Подністров'є [Залізняк, 1995, с.6, 1998], поширюючи відтискну техніку обробки кременю та правильні трапеції.

Цікаво, що майже у всіх гребениківських комплексах та в докерамічних шарах Сорок маємо кукрецьку домішку. На нашу думку, вона свідчить, що перші протонеолітичні мігранти з Подунав'я застали в Північно-Західному Надчорномор'ї та Середньому Подністров'ї автохтонне кукрецьке населення [Залізняк, 1998, с.183].

Слідом за протонеолітичною гребениківською на Правобережну Україну котилися нові хвилі неолітичних мігрантів з Подунав'я – культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кукутені-Трипілля та інші. Відносно пізні дати культури Криш дають підстави припускати можливість впливу на Подністров'є та Побужжя якоїсь давнішої раньонеолітичної спільноти Подунав'я. Саме під їх впливом на Правобережжі поширилася найдавніша кераміка та перші навички відтворюючого господарства. Найдавніші керамічні шари неолітичних пам'яток басейну Південного Бугу датуються останньою третиною VII тис. до н.е. за каліброваною шкалою [Котова, 2002, с.103]. Аналогічно нещодавно продатовано нижній горизонт стоянки Добрянка 3, в якому разом з кременем кукрецького типу знайдена рання буго-дністровська кераміка: шипасте дно та стінки з прогладженим лінійним орнаментом та характерним приплюснутим наліпом. Усього отримано три радіокарбоніві дати по кістці і три по органічним включенням в кераміку:

Кістка	Кераміка
7400±130BP - Кі 11105	7260±170BP - Кі 11108
7320±130BP - Кі 11104	7070±150BP - Кі 11106
7030±120BP - Кі 11103	7050±160BP - Кі 11107

Крем'яному інвентарю неолітичних мігрантів з Подунав'я, особливо на ранніх етапах, також властиві трапеції на широких відтискних пластинах. Справжній розквіт цієї технології спостерігається в VII-VI тис. до н.е. у культурній спільноті Криш-Старчево (Куйна Туркулуї, Сакарівка тощо), яка суттєво вплинула на формування найдавнішої неолітичної культури України – буго-дністровської.

Неолітизація басейну Південного Бугу, як відомо, сталася в умовах потужного балкано-дунайського впливу на місцевих мисливців та рибалок кукрецької культури [Даниленко, 1969, с.57-61, Залізняк, 1998, с.183]. Згаданий тип трапецій на Дністрі та Південному Бузі є конкретним проявом такого впливу. На ранніх пам'ятках (Гребеники, Сороки, Печера тощо) ці трапеції симетричні. Пізніше (Гард, Пугач, ранне Трипілля) вони набувають асиметричних, навіть ромбічних обрисів, а ретуш поступово стає половою і часом заходить на спинку. Симетричні трапеції Добрянки відносно ранні і мають прямі аналогії у безкерамічній гребениківській культурі Північно-Західного Надчорномор'я.

Отже, поява трапедій гребениківського типу на стоянках кукрецьких аборигенів Побужжя вірогідно фіксує протонеолітичні впливи з південного заходу. Вперше на Південний Буг їх схоже принесла ще у кінці мезоліту гребениківська людність та вже згадуване населення, що лишило на Верхньому Дністрі пам'ятки типу Раделичі 4 та Мишани 10. Враховуючи дещо пізніший факт поширення кришських впливів на Південний Буг саме з Середнього Подністров'я, Д.Л.Гаскевич вважає, що правильні трапедії потрапили на Буг у кінці мезоліту не з Нижнього, а саме з Середнього Дністра.

Не заперечуючи такої можливості звернемо увагу на відносно нечисленність кінцевих скребачок на ранньонеолітичних пам'ятках басейну Бугу. Кінцеві скребачки на пластинах – визначальна особливість пам'яток типу Раделичі, кришських та ранніх буго-дністровських у Подністров'ї. Якби правильні трапедії принесли на Буг виключно носії раделицьких традицій Верхнього Подністров'я, то разом з трапедіями на Бузі мабуть поширилися б і кінцеві скребачки, чого не спостерігається. Навпаки, скребачки з пологою віялоподібною ретушню неолітичних стоянок Побужжя скоріш нагадують не кінцеві форми з пам'яток Середнього Подністров'я, а своєрідні „нігтьові” скребачки з гребениківських стоянок Одещини. Отже не варто відкидати саму можливість впливу на Середній Буг гребениківської культури. Прорух гребениківців далеко на схід у кукрецьке середовище Побужжя свідчать виразні гребениківські комплекси в басейнах Середнього Бугу (Довжанка, Оленівка, Познанка), Інгулу (Варварівка, Балаха) та Інгульця (Казанка).

Поширення протонеолітичної відтискової техніки обробки кременю з властивими гребениківській культурі особливостями крем'яного інвентарю (плоскі нуклеуси для правильних пластин середньої величини, серії правильних трапедій) простежується в степовій Україні до пониззя Дону (Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган). Певний час це явище розглядали як стадіальне, а зазначені типологічні паралелі пояснювали конвергенцією. Однак Л.Я.Крижевська висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Матвіїв Курган у Приазов'ї, а В.Н.Станко говорив про можливі гребениківські впливи на донецьку та мурзак-кобинську культури. Останнім часом про можливість розселення гребениківців степами далеко на схід до Матвієва Кургану та Дінця пишуть О.В.Тубольцев, В.О.Манько та Д.Л.Гаскевич. Зокрема О.В.Тубольцев [1990] дослідив на р.Молочній стоянку Кам'яна Могила III з крем'яним інвентарем, що має певні паралелі у гребениківських комплексах. У світлі нових даних факт швидкого поширення гребениківцями протонеолітичної техніки шляхом далекої міграції степами на схід не здається невірогідним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід свідчать певні буго-дністровські елементи в керамічному комплексі донецької культури.

Найближчі аналогії кукрецькому крем'яному комплексу стоянки Добрянки маємо в зібраних на оранці матеріалах Абузової Балки, що розташована за 120 км південніше на Бузі [Станко, 1977, Смольянинова, 1990, с.62-66]. Однак на останній не знайдено ні кераміки, ні трапедій (за винятком 1 уламка на 1000 знарядь). Якщо відсутність кераміки ще можна якось пояснити руйнацією культурного шару, то трапедії не знайдені, на нашу думку, не випадково. Вірогідно комплекс Абузової Балки досить ранній і був полишений кукрецькими автохтонами Побужжя ще до проникнення сюди перших протонеолітичних балкано-дунайських мігрантів.

Можливо Добрянки 1, з її близьким до Абузової Балки кукрецьким інвентарем мезолітичного типу, представляє наступний історичний етап, коли перші хвилі балкано-дунайських впливів (Гребеники, Раделичі, Криш ?) докотилися до Побужжя і місцеві кукрецькі мисливці та рибалки почали запозичувати неолітичні новації (трапедії, керамічний посуд). В такому випадку Добрянки повинна належати до числа найдавніших неолітичних пам'яток Побужжя. Її крем'яний інвентар дійсно виглядає архаїчніше за крем'яні вироби ранньої буго-дністровської стоянки Печора. Однак невелика колекція кераміки Добрянки має певні особливості, властиві кераміці розвиненого самчинського етапу буго-дністровської культури. Постає питання: чи не є кераміка пізнішою домішкою до мезолітичного кукрецького комплексу, що несе риси впливу безкерамічної гребениківської культури чи пам'яток типу Раделичі ?

Хоча така можливість не виключена є певні аргументи на користь вірогідності органічного зв'язку виразного кукрецького кременю з буго-дністровською керамікою самчинського типу. Мається на увазі гомогенний комплекс стоянки Лазарівка [Залізник, 1979] та Крушники [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72] на Київщині, в яких кукрецький кремій органічно поєднується з окремими трапедіями та керамікою з самчинським орнаментом – подвійні хрестоподібні композиції, відбитки протягнутого двозубого штампю з двох сторін краю вінця тощо (Рис. 14, 15). Отже, на розвиненій самчинській фазі буго-дністровської культури, крем'яний інвентар ще зберігав виразні кукрецькі риси. До речі, про його схожість з інвентарем печерської фази писав і В.М.Даниленко [1969, с.153]. Тому подібний лазарівському, відносно пізній орнамент на кераміці з Добрянки не виключає можливості її зв'язку з кукрецьким кременем.

Таким чином, категорично заперечувати органічний зв'язок кераміки Добрянки 1 з кукрецьким крем'яним комплексом передчасно. Не можна погодитися з дослідниками, які категорично відкидають можливість синтезу автохтонної кукрецької технології обробки кременю з культурними традиціями неолітичних мігрантів з Подністров'я. Адже в савранських комплексах Пугач 1, 2, Гард 3 та ін. кукрецькі олівцеподібні нуклеуси [Товкайло, 2003, с.190, 196] співіснують з серіями трапедій на перетинах широких

відтискних пластин. У згадуваному класичному кукрецькому комплексі Київського Полісся Лазарівка маємо крім самчинської кераміки типові буго-дністровські свердла, а в Приборі 7а трапеції на перетинах правильних пластин [Залізник, 1991, с.43]. Та й постійна кукрецька домішка майже у всіх гребениківських комплексах Одещини свідчить про певний взаємовплив цих різних технологій.

Отже, у яскравому кукрецькому комплексі Добрянки і маємо іншокультурні вироби, які якщо не є механічною домішкою до основного комплексу, то відбивають якісь впливи сусідніх культур. Кераміка свідчить про вплив на кукрецький комплекс буго-дністровського неоліту, трапеції на перетинах правильних пластин – буго-дністровської чи гребениківської культур, грубі асиметричні трапеції з увігнутими боками – в'язівських пам'яток, коморницькі трикутники – кудлаївської культури Полісся. Розуміння культурно-історичного змісту феномену іншокультурних домішок в колекції Добрянки, як і у багатьох інших мезолітичних комплексах України, потребує розгляду механізму соціальних контактів колективів первісних мисливців.

Як відомо, общини мисливських суспільств *Homo sapiens* були екзогамні [Семенов, 1966, с.503-516] і патрилокальні [Залізник, 1987, с.64, 1990, 1998, с.39, 51, 52]. Іншими словами, шлюби в середині обцинного колективу заборонялися і укладалися з жінками сусідніх колективів, традиції яких приносили представниці прекрасної статі в общину чоловіка після одруження. Цікаво, що у вищих приматів, зокрема людиноподібних мави, самиці також значно мобільніші від самців і на відміну від останніх нерідко пристають до іншої зграї.

Глибоко закорінена в соціуми мавпо-людей патрилокальність мисливських колективів зумовлювала відносно стабільність чоловічої частини матеріальної культури (перш за все крем'яних виробів) і мінливість виробів, що виготовлялися жінками [Залізник, 1987, с.63, 1990 б, с.79, 80, 1998, с.52]. Адже з однієї общини в іншу переходили переважно жінки. Вони приносили в колектив чоловіка елементи традиційної культури групи, де народилися. Так за доби палеоліту в общину чоловіка жінка приносила власну традицію орнаментативної житла, господаркою, якою вона була [Залізник, 1990, 1998, с.52], а в неоліті за цим принципом переміщувалися традиції керамічного виробництва, яке було суто жіночою справою.

Внаслідок меншої рухливості чоловічої частини мисливських суспільств в межах їх шлюбних мереж традиції обробки кременю очевидно були стабільнішими, менш мінливими ніж форма та орнамента кераміки. Адже кременеобробка могла поширюватися переважно в ході міграцій населення, тоді як кераміка – не тільки міграційним шляхом, а й при переході жінок до сусідніх общин в процесі шлюбних контактів.

Таким чином, неолітичні культури могли поширювати властиву їм кераміку в общинах сусідів, з якими вони мали шлюбні контакти. Можливо саме так

буго-дністровська кераміка з елементами культури Криш з Подністров'я потрапила в середовище кукрецьких автохтонів Побужжя та яніславицьких Волинського Полісся, а сурська кераміка зі степового Приазов'я та Присивашся до автохтонів рівнинного та гірського Криму (Олексіївська Засуха, таш-аїрська група пам'яток).

Отже, буго-дністровську кераміку на стоянку кукрецьких автохтонів басейну Тікичу могли принести жінки з сусідніх неолітичних колективів, внаслідок шлюбних контактів з ними екзогамного колективу стоянки Добрянки. Кришська кераміка в примітивних умовах мисливсько-рибальського побуту аборигенного населення Побужжя суттєво трансформувалася, зокрема набула гострого дна. Так можна пояснити появу кукрецьких за кременем комплексів, але з гостродонною буго-дністровською керамікою, що має виразні риси кераміки Криш. А як з'явилися на стоянці не характерні для кукреку крем'яні вироби, які властиві сусіднім культурам (правильні трапеції, трапеції в'язівських типів, коморницькі трикутники) ?

Можливо пояснення лежить у тій же специфіці шлюбних контактів екзогамних общин первісних мисливців. Переходу дружин до колективу чоловіка передували візити однієї чи кількох сімей до дружньої общини, з досить тривалим сумісним проживанням в одному стійбищі. Наприклад общини етнографічних мисливців канадської та сибірської тайги, які мають багато паралелей з мезолітичними суспільствами Європи, влітку влаштовували стійбища на берегах рік. У цей найбільш забезпечений їжею сезон общинне селище збільшувалося за рахунок сімей з дружніх общин, які могли проживати у сусідів від кількох днів до місяця і більше [Залізник, 1991, с.94, 128].

Головна мета таких щорічних візитів сусідів – укладення шлюбів, традиційні свята, ініціації молоді, обмін тощо. Такі взаємні візити сімей до дружніх общин відбувалися регулярно і, головним чином, в межах однієї шлюбної спільноти – племені. Однак значні відстані між общинними територіями спричинювали те, що периферійні общини племені нерідко укладали шлюби і поза його межами. Зокрема у аборигенів Австралії не менше 14% шлюбів укладалися з членами іноплеменних колективів [Birdsell, 1968, p.237-239].

Після укладання шлюбу включався складний механізм родинної взаємодопомоги, за яким чоловік, дружина чи мати якого походили з сусідньої общини отримували право на полювання на землях сусідів і повинен був регулярно відвідувати родичів і приймати їх у себе [Геннинг, 1970, с.47, 74]. Періодично різнообщинні, але споріднені сім'ї, а часом 2-3 сусідні общини збиралися у стійбищах для спільного полювання. Усе це зумовлювало появу археологічних комплексів які містять різнокультурні матеріали, але являють собою не механічну суміш внаслідок накладання один на одного різночасових решток, а є органічним поєднанням різнокультурних артефактів [Залізник, 1998, с.220].

Згадані щорічні візити до сусідніх дружніх общин з метою обміну шлюбними партнерами призводили до появи стоянок де серед матеріалів певної культурної традиції з'являлися скупчення іншокультурних решток. Можливо так пояснюється наявність кількох кукрецьких скупчень серед гребениківських матеріалів стоянки Мирне на Одещині. Цим добре відомим етнографам механізмом функціонування шлюбної мережі мисливських колективів можливо пояснюється невелика кукрецька домішка на майже всіх гребениківських стоянках Північно-Західного Надчорномор'я, на деяких мурзак-кобинських пам'ятках Гірського Криму, яніславицьких Полісся, донецьких Сіверського Дінця. Не виключено, що внаслідок аналогічних візитів сімей сусідніх общин у кукрецькому комплексі Добрянки з'явилися нечисленні крем'яні вироби кудлаївської, в'язівської, гребениківської культурних традицій.

Сказане вище потребує додаткової розробки з врахуванням як даних археології, так і спостережень етнографів, без яких неможливо зрозуміти механізм культурних взаємовпливів мисливців кам'яної доби.

Отже, поки що не варто остаточно відкидати висловлену під час попередніх розкопок 2001 р. версію, що стоянка Добрянки відображає початок формування буго-дністровського неоліту. Однак щоб підтвердити або заперечити ранньонеолітичний характер кукрецького комплексу Добрянки слід з'ясувати можливість його органічної єдності (гомогенності) зі знайденою тут неолітичною керамікою та серією правильних трапецій. Нажаль, наявні матеріали, не зважаючи на два сезони розкопок, поки що не дають переконливих підстав для цього, як і для остаточного відкинення такої можливості. Вирішення цієї важливої для неоліту Побужжя проблеми – справа майбутніх досліджень. Можливо наблизитися до істини допоможуть розкопки на Добрянці 3 з краще збереженим культурним шаром, що залягає не в піску, а у піщанистому суглинку. Крім того, мабуть варто розширити розкоп Добрянки 2 з метою поповнення колекції і підтвердження (чи заперечення) факту відсутності на стоянці трапецій.

Кукрецькі та буго-дністровські мігранти з Побужжя у Київському Поліссі та Черкаському Подніпров'ї

Тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів Середнього Бугу та Синюхи спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку (Рис. 17). З VII по V тис. до н.е. все нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витискаючи в Середнє Подніпров'є спочатку автохтонів кукреців, а потім людність посталої за їх участю, але під кришськими впливами буго-дністровської культури. Тому матеріали стоянки Добрянки на р.Тікич проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрецьких та буго-дністровських неолітичних традицій у Київське Полісся та Києво-Черкаське

Подніпров'є. Вони відкривають нові перспективи у вирішенні складних питань неолітизації цих територій.

Завдяки багаторічним дослідженням по нижній та середній течіях Південного Бугу та на його лівій притоці Інгулі вимальовується значний осередок мезолітичних та ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрецького типу – Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьпіль, Синюхін Брід, Сагайдак, Софіївка, Печера та ін. (Рис. 17). Крем'яні вироби кукрецьких пам'яток Побужжя мають певну специфіку порівняно з кукрецькими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). У Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (Рис. 6, 1-6), мікроплатівки з крутою, обрубуючою край заготовки ретушшю, різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами (Рис. 5, 19, 20) та білятеральні вимчаторетушні на відщепках (Рис. 5, 16-18), тоді як властиві кукреку Надпоріжжя різці на куту зламаної пластини та пластини з ретушшю досить нечисленні.

За цими параметрами кукрецькі комплекси Київського Полісся Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка 3В [Залізняк, 1979, 1984, с.52, 61, 1991, с.42-44, Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72] більше схожі на матеріали з Південного Бугу ніж з Надпоріжжя. До того ж на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровську на самчинському етапі розвитку.

Такі матеріали походять з розкопок 1983 р. стоянки Крушники (Рис. 14) на р.Уж на півночі Київського Полісся [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72]. Добутий крем'яний інвентар має виразні кукрецькі особливості – кукрецькі вкладені, уламки мікроплатівок з притупленим краєм, округлі скребачки, різці на відщепках з плоским сколом, в т.ч. білятеральні, правильні мікроплатівки, зняті відтисним способом з дрібних ортогнатних нуклеусів. Про вплив місцевого населення яніславицької культури свідчать мікрорізці, яніславицьке вістря, крем'яна сокира. Знайдено шість трапецій.

Уламки неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині з Крушників (Рис. 15) мають прямі вінця, орнаментовані косими насічками по краю, рядом глибоких наколів паличкою та рядами відступаючих наколів косою гребінкою, а також розмочаленим кінцем палички. Ряди протягнутих наколів двозубим та тризубим штампом та подвійні хрестоподібні композиції знаходять прямі паралелі в кераміці самчинської фази буго-дністровської культури. Заслужує уваги орнаментальний мотив у вигляді рядів довгастих наколів паличкою, що імітують зернини у колосі (Рис. 15, 6). Подібні орнаментальні композиції зустрічаються на кераміці культури Криш.

Як зазначалося, схожий самчинський орнамент властивий кераміці інших стоянок Київського Полісся з кукрецьким крем'яним інвентарем. Маються на увазі Лазарівка у верхів'ях Здвижу [Залізняк, 1979] та

зібраний за 300 м від Крушників на поверхні виразний кукрецький комплекс Прибір 7а [Залізник, 1991, с.43], де також були знайдені фрагменти горщика з відступаючими наколами протягнутим двозубим штампом.

Певна подібність цих комплексів до кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом, дозволяють говорити, що скоріш за все, кукрецька людність потрапила у Київське Полісся не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як вважав В.М.Даниленко, а з басейну Південного Бугу. Вірогідно переселенці переходили з Верхнього Бугу на річки Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі їх долинами у Полісся (Рис. 17). Ще один можливий шлях на Полісся вів долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ до верхів'їв Росі та Ірпеня (Рис. 17). Це мезолітичне, а пізніше і ранньонеолітичне населення з кукрецьким кременем і буго-дністровською керамікою, у VI-V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямку під тиском з Нижнього Подунав'я та Подністров'я протонеолітичної, а пізніше неолітичної людності культур Гребеники, Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (Рис. 17).

Судячи зі знахідок кукрецьких вкладенів на р.Уж під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.68] кукрецька хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та західного кордону Житомирщини. Однак особливо виразно кукрецькі та буго-дністровські впливи простежуються на півдні Київщини, тоді як на півночі Київського Полісся продовжують домінувати місцеві яніславицькі традиції, не зважаючи на проникнення кукреків і в цей регіон. У ході неолітизації Київщини буго-дністровцями кордон між кукрецьким півднем і яніславицькою північчю стабілізувався приблизно по долині Тетерева. На південь від нього на кукрецько-буго-дністровській основі почала формуватися киево-черкаська група дніпро-донецької спільноти. На північний захід від Тетерева поширені пам'ятки німанської (волинської за Г.В.Охріменко) неолітичної культури з яніславицьким кременем.

Осередок стоянок з кукрецьким крем'яним інвентарем вимальовується і в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля). Схоже, що кукрецьке населення у пізньому мезоліті просувалося сюди не стільки з півдня долинами Дніпра, як із заходу з басейну Синюхи вздовж річки Велика Вись та з долини Тікичу на схід (Рис. 17). Цим пояснюються певні паралелі кукрецьких матеріалів Черкаського Подніпров'я (Велика Андрусівка, Чапаївка, Юрова Гора) з бузькими.

На місцезнаходженні Юрова Гора в Умані знайдено 14 олівцеподібних нуклеусів (Рис. 16, 10-12). Ще п'ять правильних конічних ядрищ можна назвати перехідними до олівцеподібних. Знайдено 6 кукрецьких вкладенів (Рис. 16, 1-4, 7, 8), абузівське вістря (Рис. 16, 6), уламок трапедії (Рис. 16, 5), два свердла (Рис. 16, 9), пластини з ретушшою, округлі скребачки на

відшепах. Колекція Юрової Гори зберігається у фондах національного історичного музею України в Києві.

Пізніше цим же шляхом з Середнього Бугу долиною Синюхи та її допливів на схід кераміка буго-дністровської культури потрапила в долини Тясмину та Дніпра в район Черкас (Рис. 17). Ці неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль у формуванні південної частини киево-черкаської культури.

Окремої уваги заслуговує питання проникнення буго-дністровських впливів у Надпоріжжя. Адже кераміка сурської культури несе виразні сліди буго-дністровських впливів. Схоже, що проникнення буго-дністровців з Середнього Бугу далеко на схід у Надпоріжжя сталося під тим же тиском хвиль неолітичних переселенців з Подністров'я. Очевидно особливо велику роль у цих процесах відіграли лінійно-стрічковики, що близько 5 000 р. до н.е. рухалися через Верхню Віслу на південь Волині та у Подністров'є (Рис. 17). Дещо пізніше рух пізніх буго-дністровців на схід стимулювала потужна міграція трипільців з Середнього Дністра у лісостепове Побужжя.

Таким чином, щодо розселення кукрецької людності по території України можна сказати наступне. Очевидно кукрецька культура формувалася на зламі фінального палеоліту та мезоліту на традиціях степового епіграфету в надчорноморських та північнокримських степах [Залізник, 1995а, 1998, с.180]. Досить рано кукрекці з'являються у гірському Криму, де кукрецькі шари лежать над шанськими і перекриваються шарами мурзак-кобинської культури, яка датується початком атлантикуму (стоянки Кукрек, Шан-Коба, Фатьма-Коба). Ранньоголоценова трансгресія Чорного моря змушує кукреків мігрувати протягом мезоліту в гірський Крим та долинами Дніпра, Інгульця, Південного Бугу на північ у Надпоріжжя та Середнє Побужжя. Тут вони зазнали тиску із заходу хвиль балкано-дунайських мігрантів (Гребеники, Раделичі, Криш, ЛСК, Трипілля), які різко стимулювали переселення кукреків у північно-східному напрямку – у Київське Полісся, Черкаське Подніпров'є, Надпоріжжя. Не заперечуючи думку В.М.Даниленко про можливість руху якоїсь частини кукреків з Надпоріжжя вгору по Дніпру вважаємо, що поширення кукрецької крем'яної індустрії в Черкаському та Київському Правобережжі відбувалося переважно з Побужжя під тиском неолітичних мігрантів з південного заходу. На користь цього говорить і поширення в цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки. Кукрецькі комплекси між Бугом і Дніпром численні і виразні, до того ж поширюються Правобережжям далеко на північ аж до гирла Прип'яті. Годі як на віддаленому від Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р.Трубіж, де знайдено усього два кукрецькі вкладені (Рис. 17). За умови колонізації кукрецькими Середнього Подніпров'я за версією В.М.Даниленка з Надпоріжжя, кукрецькі пам'ятки на лівому березі Дніпра були б більш численними.

Крім того, міграцію кукрекців з Надпорожжя уверх долиною Дніпра у кінці мезоліту стримувала зустрічне просування з півночі масивних північних європеїдів, що лишили в районі порогів та у лісостеповому Лівобережжі численні колективні могильники людності вовнистого антропологічного типу. Про цю міграцію неодноразово писали не тільки антропологісти [Гохман, 1966, с.181, Потехина, 1999, с.134, 142], але й археологи, які пов'язували з нею поширення з Полісся у Надпорожжя та на Сіверський Донець яніславицьких вістер [Залізняк, 1978, 1991, с.39-41, 1998, с.204].

Проблема трансформації мезолітичних культур України в неолітичні

Аналіз матеріалів Добрянки виводить дослідників ще на одну невирішену проблему українського мезо-неолітознавства, пов'язану з наявністю перехідних комплексів від мезоліту до неоліту. Іншими словами, якщо кукрецький кремій та буго-дністровська кераміка з Добрянки становлять єдиний комплекс, то до якої культури віднести цю пам'ятку – кукрецької чи буго-дністровської? В аналогічній ситуації опинилася згадувана стоянка Лазарівка на Київщині, на якій з достатньо типовим кукрецьким кременем знайдена характерна буго-дністровська кераміка. Вважати цю пам'ятку кукрецькою, буго-дністровською чи ранньою дніпро-донецькою, як вона інтерпретована в літературі?

Наведені приклади демонструють типову для переходу від мезоліту до неоліту ситуацію, коли пам'ятки з ранньонеолітичною керамікою мають цілком мезолітичний кремій, що генетично пов'язує їх з носіями місцевих пізньомезолітичних традицій. Так кукрецький кремій мають не тільки ранні буго-дністровські пам'ятки (Печора, Добрянки), але й сурські (Кіздевий, Шулаїв, Сурський, Ігрені 10), києво-черкаські (Малоперещепине), ранньонеолітичні стоянки степового Криму (Олексіївська Засуха). Раннім пам'яткам німанської (волинської) культури Південного Полісся властивий типовий яніславицький кремій (Новосілки, Оболонь, Горки). Ранні стоянки донецької неолітичної культури (Ольхова 5, Зелена Горниця) мають кремій аналогічний кременю донецької мезолітичної культури. Крем'яна індустрія неолітичних пам'яток типу Вирчище Подесення типологічно пов'язана з традиціями обробки кременю пізньомезолітичних пам'яток типу Студенок Новгород-Сіверщини.

Зрозуміло, що така картина виникла внаслідок участі у формуванні неолітичних культур України автохтонного мезолітичного населення, що перейняло традиції виготовлення глиняної кераміки у більш розвинених неолітичних сусідів. Це дало деяким дослідникам (С.К.Козловський, Л.Л.Залізняк, Л.В.Кольцов) писати про керамічну фазу розвитку відповідних культур – яніславицької, кукрецької, донецької. Однак такий підхід до культурної інтерпретації пам'яток з неолітичною керамікою та мезолітичним кременем суперечить факту віднесення цих пам'яток на основі їх керамічного комплексу

іншими дослідниками до різних культур неоліту України.

Контроверсійність позицій різних дослідників підсилюється тим, що на пізніх етапах розвитку неолітичної культури кремій втрачає риси, що пов'язують його з мезолітичним підґрунтям, а кераміка демонструє розвиток тих же традицій, що були властиві етапу її становлення. Наприклад, крем'яний інвентар пізньої савраньської фази БДК має дуже мало кукрецьких особливостей, але кераміка демонструє генетичний зв'язок з керамікою раннього печерського етапу культури, якому властивий саме кукрецький кремій. Аналогічні проблеми виникають і з визначенням культурної належності неолітичних пам'яток інших регіонів України. Наприклад, на пізніх етапах розвитку зникають кукрецькі риси в крем'яному інвентарі сурської культури Надпорожжя, яніславицькі – на стоянках німанської культури Полісся, суттєво міняється крем'яний комплекс донецьких пам'яток.

Таким чином, лишається невирішеним питання чи дійсно ранні пам'ятки буго-дністровської, сурської, волинської, донецької неолітичних культур за своєю суттю відображають пізні фази розвитку відповідних культурних спільнот пізнього мезоліту України – кукрецької, яніславицької, донецької, чи вони належать вже до інших, неолітичних культур? Інакше кажучи, що є визначальним для встановлення культурної належності неолітичних пам'яток – кремій чи кераміка? Якщо кремій, то пам'ятки печерської фази слід вважати не буго-дністровськими, а кукрецькими, якщо кераміка – то навпаки.

Отже, в сучасній археології України спостерігається неузгодженість культурної диференціації раннього неоліту за керамікою з культурним членуванням пам'яток за крем'яним інвентарем. Більша ефектність і мінливість керамічного матеріалу порівняно з кременем зумовила виділення археологічних культур неоліту України В.Н.Даниленком, Д.Я.Телегіним, В.І.Непріною, О.М.Тітовою, Н.О.Котовою на засадах класифікації орнаменталізації та форми глиняного посуду. Результати аналізу крем'яних комплексів ранньонеолітичних пам'яток Л.Л.Залізняка, Д.Л.Гаскевичем, В.О.Маньком та ін. не завжди збігаються з культурною диференціацією неоліту на основі аналізу керамічних матеріалів.

Зокрема виявилось, що ідентифікована за однотипною гребінчастою керамікою дніпро-донецька неолітична спільнота в різних своїх регіонах представлена крем'яними комплексами різної культурної належності. Її ранні пам'ятки на Волині мають яніславицький кремій, в Подніпров'ї – кукрецький, на Сіверському Дінці – донецький. Схожа ситуація складається і з ранніми буго-дністровськими пам'ятками. На Дністрі їм властивий кремій балкано-дунайського типу з правильними трапеціями, а на Південному Бузі – кукрецький.

Отже, актуальною проблемою сучасного українського неолітознавства є врахування при реконструкції культурно-історичних процесів, даних

аналізу не тільки кераміки, а й крем'яних комплексів. Одним з важливих аспектів цієї проблеми є згадуване питання визначення культурної належності ранньонеолітичних пам'яток з кременем, властивій тій чи іншій культурі мезоліту України.

На нашу думку вирішення питання визначення культурної належності ранньонеолітичних пам'яток України лежить в площині нашого розуміння самого процесу неолітизації. Можна підходити до нього з автохтоністських позицій і бачити лише як процес саморозвитку місцевого пізньомезолітичного населення, яке внаслідок внутрішніх закономірностей, зокрема винищення дичини, самостійно винаходило відтворююче господарство, керамічний посуд, тим самим здійснювало неолітичну революцію. Тоді неолітичні культури України, слід розглядати однозначно як фази розвитку попередніх мезолітичних.

Однак, як свідчать археологічні матеріали, неолітична революція в Європі здійснювалася шляхом поширення новацій мігрантами з Близького Сходу. Зокрема в мезолітичну Україну неолітичні новації принесли згадувані хвилі переселенців з балкано-дунайського регіону. Цей процес не був простим і нерідко здійснювався не прямими мігрантами з Балкан, а їхніми посередниками. Наприклад буго-дністровська культура була місцевим, варварським варіантом дунайської культурної спільноти, до якої у VI тис. до н.е. входили культури Старчево, Караново, Кереш, Криш. Внаслідок міграції кришської людності на схід постала і буго-дністровська культура, людність якої під тиском нових хвиль мігрантів з південного заходу ввела навички неолітичного виробництва, відтворюючого господарства далі на північ і схід в середовище мезолітичних аборигенів Середнього Подніпров'я та Полісся.

Тому перехід до неоліту в Україні, як правило, археологічно фіксується появою нових, принесених мігрантами або запозичених від них елементів матеріальної культури у традиційних для місцевого мезоліту крем'яних комплексах. Це і кераміка з орнаментом, властивим більш розвиненим неолітичним мешканцям сусідніх територій, і специфічні крем'яні вироби. Зокрема мається на увазі досконала відтискна техніка отримання з одностороннього нуклеусу досить широких пластин, які служили для масового виготовлення правильних трапецій. Як зазначалося ця протонеолітична техніка була принесена переселенцями з Подунав'я в Україну ще в докерамічний період (Гребеники, Раделичі тощо). Її поширення в Подністров'ї, Побужжі і далі по більшій частині території України фіксує протонеолітичну хвилю новацій, яка передувала поширенню з південного заходу навичок виробництва кераміки.

Тобто, неолітизація території України відбувалася не шляхом самовдосконалення місцевих мезолітичних мисливців та рибалок, а через привнесення мігрантами з південного заходу принципово нових елементів економіки та культури: відтискна техніка обробки кременю, глиняний посуд, навички землеробства та

скотарства разом з домістикованими тваринами (вівця, коза) та рослинами (пшениця, ячмінь) близькосхідного походження. Однак ці новації у більшості випадків лягали на ґрунт місцевих мезолітичних традицій, що призводило до постання синкретичних культурних явищ, що визначили характер неоліту Полісся, Подніпров'я, Східної України, Криму. Все це вело до радикальної трансформації мезолітичного суспільства у принципово нове неолітичне.

Таким чином, більшість неолітичних культур України (за винятком ЛСК) мають двох батьків. Це місцева мезолітична людність та більш розвинені неолітичні сусіди, які нерідко були змушені переселятися під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів з заходу в середовище мезолітичних аборигенів. Класичним прикладом такого механізму неолітизації первісного населення України є міграція буго-дністровських мешканців Побужжя в заселене мисливцями і рибалками Середнє Подніпров'є та Київське Полісся у VI тис. до н.е.

Через призму міграційної версії неолітизації значних територій України слід передбачати можливість відкриття в середовищі мезолітичних аборигенів стоянок мігрантів з інвентарем, що не зазнав суттєвих впливів з боку місцевого населення. Мабуть так слід класифікувати колекцію згадуваної стоянки Лазарівка на Київщині, де буго-дністровська кераміка супроводжується досить типовим кукрецьким крем'яним інвентарем. Серед незначних відхилень в бік місцевої поліської специфіки слід згадати відсутність класичних олівцеподібних нуклеусів, односторонні ашпорові рубачі зняряддя, чотири типові для яніславицької культури Полісся мікрорізиці, використання місцевого кременю з житомирських родовищ. Однак за основними показниками Лазарівку слід віднести до буго-дністровської неолітичної культури, хоча й розташована вона набагато північніше головної маси пам'яток згаданої спільноти.

Археологічним критерієм конкретної мезолітичної культури є специфічний крем'яний комплекс. І якщо останній властивий неолітичній пам'ятці, то за формальними показниками вона є прямим продовженням культурних традицій відповідної спільноти, до якої її слід віднести. Інакше кажучи, є всі формальні підстави говорити про керамічну (неолітичну) фазу розвитку яніславицької, донецької, кукрецької культур України.

Однак, якщо глянути на проблему з неолітичного боку, то керамічну фазу розвитку конкретних мезолітичних культур України можна розглядати як період становлення принципово нових, неолітичних культур регіону. Як зазначалося, процес неолітизації України відбувався не внаслідок саморозвитку автохтонного мезолітичного населення, а за умов культурного впливу більш розвинених неолітичних мігрантів, перш за все з балкано-дунайського регіону та буго-дністровців лісостепового Правобережжя. Тобто, пам'ятки з мезолітичним кременем і неолітичною керамікою відображають складний

процес синтезу автохтонного населення з носіями неолітичних новацій (відтискна техніка обробки кременю, кераміка, елементи відтворюючого господарства тощо).

Отже, сучасний стан джерел дозволяє констатувати відсутність різкої межі між культурами пізнього мезоліту та неоліту більшої частини території України. У всіх випадках, коли не відбулася зміна населення з приходом неолітичних мігрантів з південного заходу, простежується поступова трансформація місцевих мезолітичних спільнот в культури неоліту. Поява кераміки в мезолітичних крем'яних комплексах свідчить не тільки про розвиток місцевої мезолітичної культури в нових історичних умовах неолітичної доби, але і про народження нової неолітичної культурної спільноти. Іншими словами, згадувані стоянки з мезолітичним кременем та ранньонеолітичною керамікою за своєю культурно-історичною суттю є перехідними від місцевого мезоліту до неоліту. Тому ці пам'ятки мають подвійний статус і можуть розглядатися як репрезентанти заключної, керамічної фази місцевих культурних спільнот мезоліту, чи початкової стадії формування місцевого неоліту.

Підводячи підсумок, підкреслимо, що археологічні дані свідчать про початок неолітизації Правобережної України під впливом неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону (людність культур гребениківської, кріш, лінійно-стрічкової кераміки). Особливо потужним був їхній вплив на Подністров'я. Зокрема, так звані буго-дністровські пам'ятки Середнього

Дністра, як за кременем, так і за керамікою нагадують стоянки культури Криш Молдови та Східної Румунії і фактично являють собою місцевий локальний варіант згаданої спільноти. Роль автохтонного мезолітичного елементу у формуванні дністровського варіанту БДК, судячи з поодиноких кукрецьких вкладенів у докерамічних шарах Сорок, була мінімальною. Значно більшою вона була в басейні Південного Бугу, де місцеве кукрецьке населення запозичило зазначені неолітичні новації у південно-західних сусідів, частина яких схоже переселилася в середовище кукрецьких аборигенів Побужжя, що призвело до становлення бузького варіанту буго-дністровської культури. Про це свідчить матеріальна культура ранніх бузьких пам'яток, головними складовими якої є кукрецький кремій та кераміка з елементами культури Криш. Середне Подніпров'є, Надпоріжжя та, значною мірою, Лівобережжя почали неолітизуватися внаслідок переселення під тиском згаданих балкано-дунайських мігрантів буго-дністровських нащадків кукрецького населення Побужжя.

Стоянки біля с.Добрянка на Тікичі фіксують ранній етап просування буго-дністровців на північний схід у Черкаське та Київське Подніпров'є, що врешті рещт призвело до неолітизації останніх у VI тис. до н.е. Матеріали пам'ятки мають важливе значення у вирішенні проблеми неолітизації носіями буго-дністровських традицій Середнього Подніпров'я та Київського Полісся.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // Автореф. канд. дис. - К., 2003.-19 с.
- Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. - Свердловск. - 1970.- С. 126.
- Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита.- М., 1966.- 189 с.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины.- К., 1969.
- Залізник Л.Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Каменный век Украины.- К., 1978.
- Залізник Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрецькой мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка. - 1979. - С. 5 - 14.
- Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.- К.:Наукова думка, 1984.-120с.
- Залізник Л.Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 59 - 71.
- Залізник Л.Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины.- К., 1990.-С.71-81.
- Залізник Л.Л. Население Полесья в мезолите. - К.: Наукова Думка, 1991.- 172 с.
- Залізник Л.Л. Ранній мезоліт України //Археологія.-№3.-1995а.-С.3-16.
- Залізник Л.Л. Пізній мезоліт України //Археологія.-№4.-1995б.-С.3-16.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е.-К., 1998.- 307 с.
- Залізник Л.Л. Звіт про розкопки стоянки біля села Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської області 2001 р.- К., 2001.
- Залізник Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р.- К., 2002.-С.123-126.
- Залізник Л.Л., С.А.Балакін., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. - № 58. - 1987. - С. 64 - 73.
- Конопля В.В. Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі 4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.- Львів, 1996.- С.18-22.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии.- Кишинев, 1974.

- Потехина И.Д.** Население Украины в эпохи неолита и раннего енеолита.- К., 1999.- 216 с.
- Семенов Ю.И.** Как возникло человечество. - М., 1966. - С. 576.
- Смолянинова С.П.** Палеолит и мезолит степного Побужжя.- Киев, 1990.- 107 с.
- Станко В.Н.** Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР.-Вып.149.-1977.- С.46-53.
- Станко В.Н.** Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье - контактная зона древних культур. - К.: Наукова думка. - 1991. - С. 5 - 17.
- Степанчук В.Н.** Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996.- К., 2000.- С.145, 146.
- Товкайло М.Т.** Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток степового Побужжя // Кам'яна доба України.- Вип.2.- К., 2003.- С.187-205.
- Тубольцев В.О.** Новое неолитическое поселение Каменная Могила I // Старожитності Причорномор'я.- Вип.1.- Одеса, 1995.- С.1-6.
- Birdsell J.B.** Some predictions for the pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // Man the hunter. - Chicago, 1968. - P. 229 - 241.
- Kozłowski J.** Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. - Warsaw, 1985. - S. 559 - 566.
- Kozłowski S.K.** The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe. - Warsaw University, 1985. - S. 9 - 18.

L.L.ZALIZNYAK, V.O. MAN'KO
THE SITES NEAR DOBRIANKA VILLAGE
ON THE TIKYCH RIVER
AND CERTAIN PROBLEMS OF NEOLITIZATION
OF MIDDLE DNIEPER AREA

Analyzing the expressive flint assemblage of Kukrek culture from the site of Dobrianka on the River Tikych, authors suggest the formation of Bug-Dniester culture of the River Southern Bug basin on the local Mesolithic substratum under impacts of Neolithic migrants from the South-West. Later waves of early farmers from Danubian basin superseded the Bug-Dniester population into the Middle Dnieper area and Kievian Polissya which process resulted in Neolitization of these latter.

ДОДАТОК

В.Ф.ПЕТРУНЬ

ВИСНОВКИ ЩОДО МІНЕРАЛЬНОГО СКЛАДУ ТА МОЖЛИВОГО
ПОХОДЖЕННЯ ЧАСТИНИ АРТЕФАКТНОГО КАМЕНЮ
СТОЯНКИ ДОБРЯНКА НА ЧЕРКАЩИНІ.

Передає Л.Л.Залізнякам для археолого-петрографічного дослідження невеличка (16 зразків) колекція гірських порід походить з культурного шару кукрецької (за визначенням автора розкопок) стоянки Добрянки, розташованої в пониззі Гірського та Гнилого Тікичів на території Гальнівського району Черкаської області. Петрографічний аналіз отриманих зразків дає підстави дійти наступних висновків:

1. Переглянутий кремій колекції (крім зразка 58) позбавлений так званого "псевдоперлітового" візерунку на поверхні галь (типового для алювію), має моренне походження. Тим більше, що моренні відклади відслонюються усього за 35-40 км північніше

Добрянки, якщо рухатися долиною р.Гнилий Тікич [Геологическая карта Украинской и Молдавской ССР масштаба 1:1500000, 1957].

2. Мисливцям Добрянки, очевидно, залишалися невідомими корінні родовища якіснішого, порівняно з моренним, суто інацерамового кременю басейну р. Висі на території сучасних Маловисківського та Новомиргородського районів Кіровоградської області. Тобто носії кукрецької культури потрапили на Тікич не з південного сходу.

3. Зважаючи на факт присутності в складі колекції порід кори вивітрювання (а саме, вохри специфічного складу, родовище якої знаходиться за 30км на

південний захід від Добрянки в долині Південного Бугу), слід припускати, що людність Добрянки не просто відвідувала район місцезнаходження Капітанівка-1 задля поповнення своїх запасів вохри, а взагалі могла прийти в пониззя Тікичів з південного заходу, з Побужжя. В усякому разі, сировина їх крем'яних відщепів відрізняється від форамініферових силіцилітів Криму, Волино-Поділля [Петрунь, 1969, рис.3; 1971б, С.282 і далі], Донбасу, апоспікульних халцеденолітів Середнього Дністра та Пруту, спікульно-іноцерамових – Нижнього Дністра, “запісочених” – Десни, іноцерамових – басейну Вісі та деяких інших, типу бакшальських [Станко, Петрунь, 1994, рис.2; Petrougne, 1995, fig.1]. Правда Побужжя практично (крім ділянки гирло Синюхи-Вознесенськ) позбавлене власного моренного кременю, і в цьому випадку можна припускати гіпотетичне пересування добрянців до злиття Тікичів з півночі, де льодовикові відклади можуть в наслідок екзарцації нести в своєму складі як мезо- так і палеозойські за віком силіциліти

території не тільки України, а й Білорусі та Росії [Махлаев, 1964, с.158-162], мікроструктурні параметри яких ще чекають своїх дослідників. Але як у такому випадку вважати Добрянку кукрекеською, якщо досі ця культура традиційно вважається південною за походженням?

4. Кременеві відщепи Добрянки своєю неоднорідністю нагадують матеріали так званих “точок випробування” [Петрунь, 1995, С.49], встановлених в процесі картографування відслонень сировини [Петрунь, 1996, С.86-88] по всій Україні, в інтервалі хронологічних культур від ашель-мустьєрського часу [Петрунь, 1972, С.86-92] до раннього середньовіччя. І хай за результатами вивчення складу датуючих халцедонових знарядь Добрянки припустимі два варіанти шляхів виходу мезолітичних мисливців у пониззя Тікичів, ефективність археолого-петрографічного аналізу з позицій сучасної науки [Петрунь, 1990, С.77-78] недооцінюватися не повинна.

ЛІТЕРАТУРА

- Петрунь В.Ф. Железисто-кремнистые породы коры выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР. – Т.6. – МИА №193. – Л. – 1971б. – С.282-297.
- Петрунь В.Ф. Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблемы сырья. Матеріали 13-й конф. ІА АН УРСР /1968/. – Київ. – 1972. – С.86-92.
- Петрунь В.Ф. Петроархеология или археологическая петрография? // Материалы международного /XIII Киевского/ симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию “Современное науковедение и перестройка советской науки”. - Киев, 10-13 октября 1990г. Часть 1. Методология, социология и прогнозирование науки. – Киев. – 1990. – С.77-78.
- Петрунь В.Ф. К проблеме кремневых псевдомастерских Левобережной Украины // Археологический альманах №4. – Донецк. – 1995. – С.47-51.
- Петрунь В.Ф. Еще о картировании мест выхода и разработки каменного сырья // Древнее Причерноморье. Тезисы докладов юбилейной конференции “III чтения памяти профессора П.О. Карышковского”. – Одесса. – 1996. – С. 86-88.
- Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 – памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье /предварительная публикация/. //Археологический альманах №3. – Донецк. – 1994. – С.161-179.
- Petrougne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from late – Tripolye cementaries of Sofievka type // Baltic-Pontik studies. – 1995. - №3. – Cementaries of the Sofievka type (2950-2750 B.C.) – P.190-199.

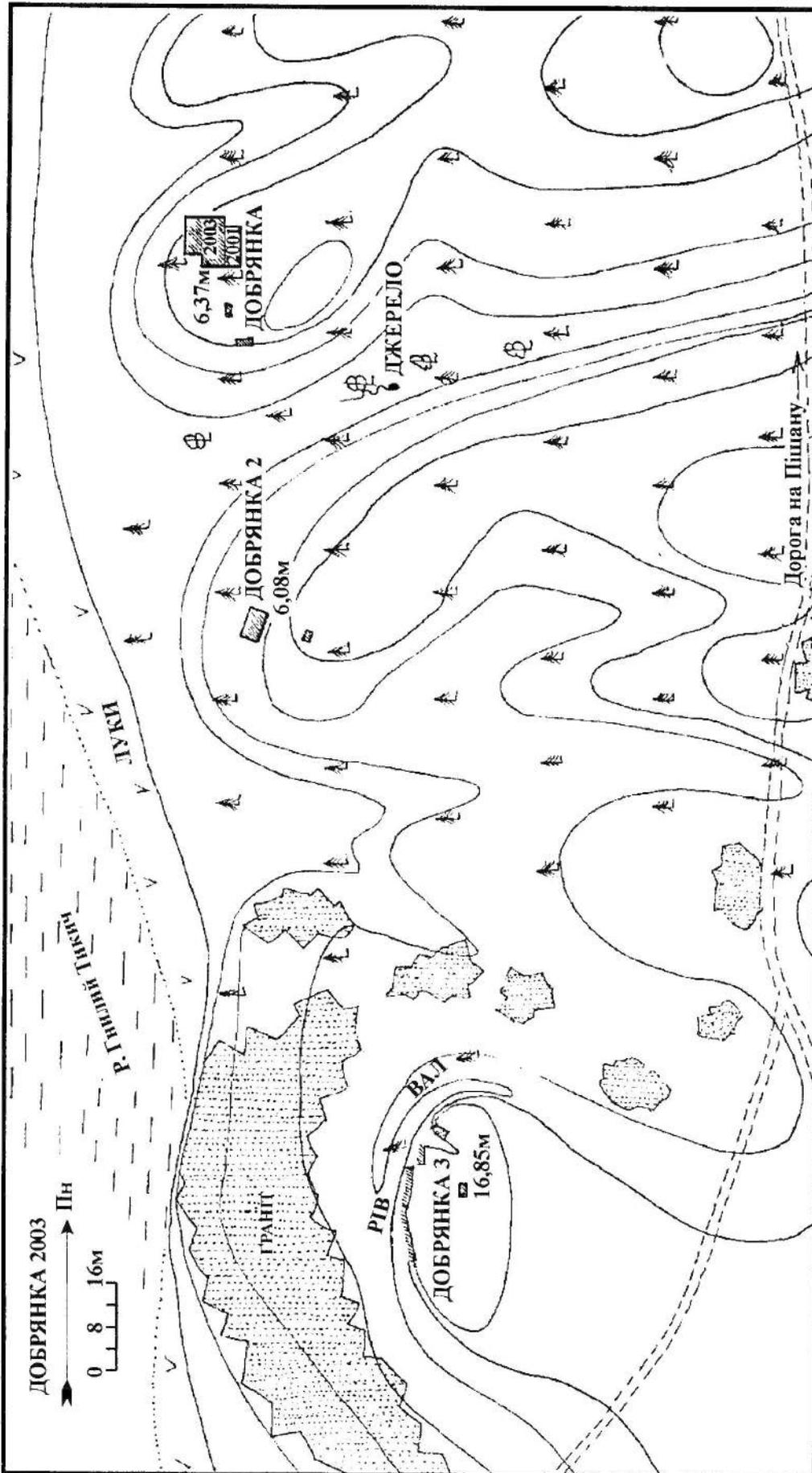

Рис. 1. Добрянка. План місцевості.

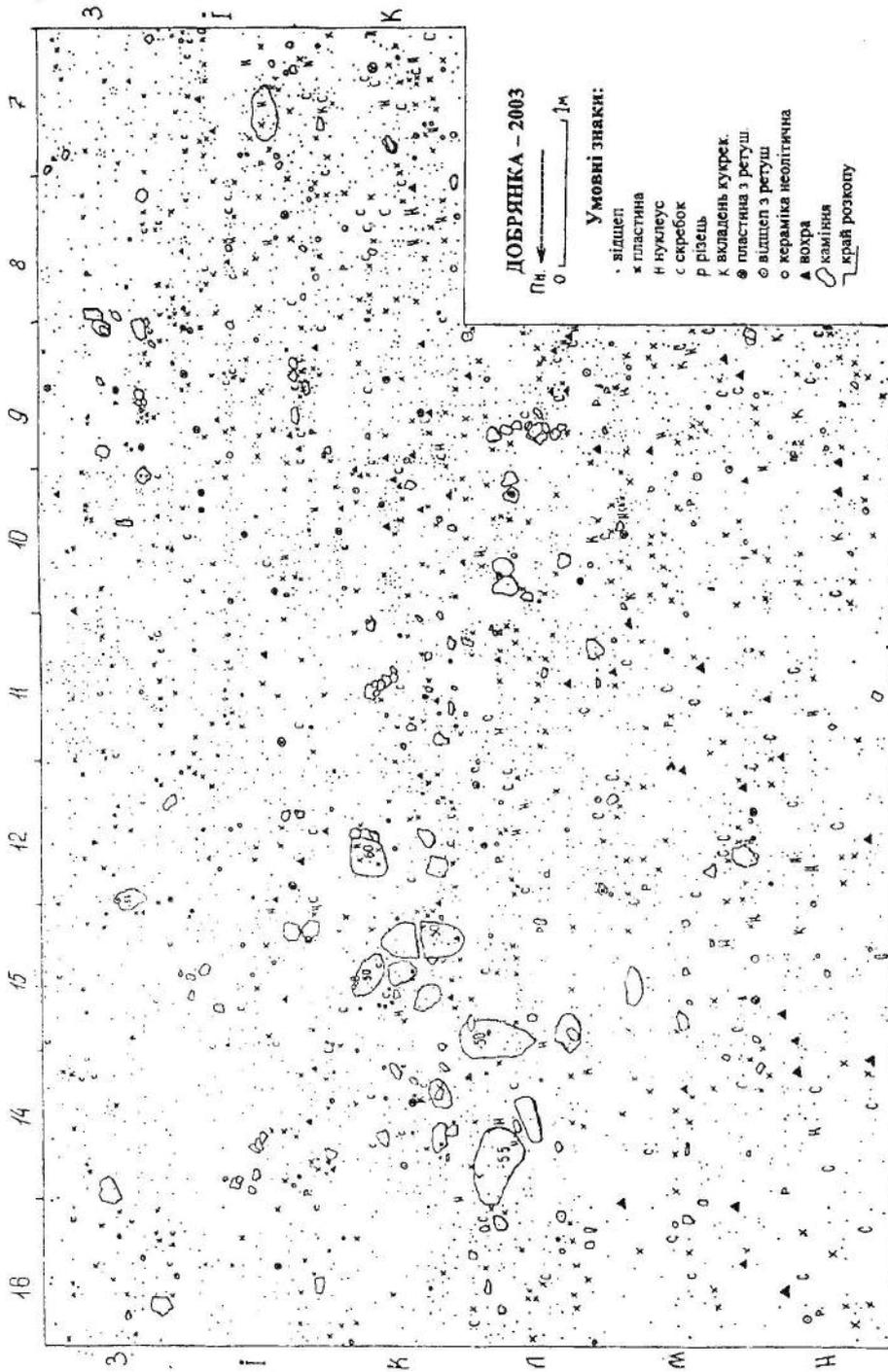

Рис. 2. Добрянка. План розкопу.

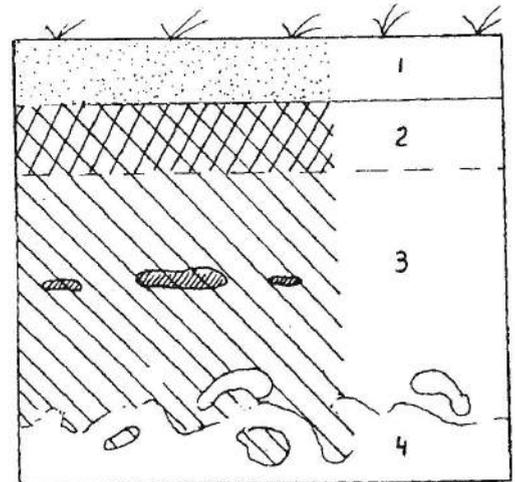

Рис. 3. Добрянка. Стратиграфія нашарувань.

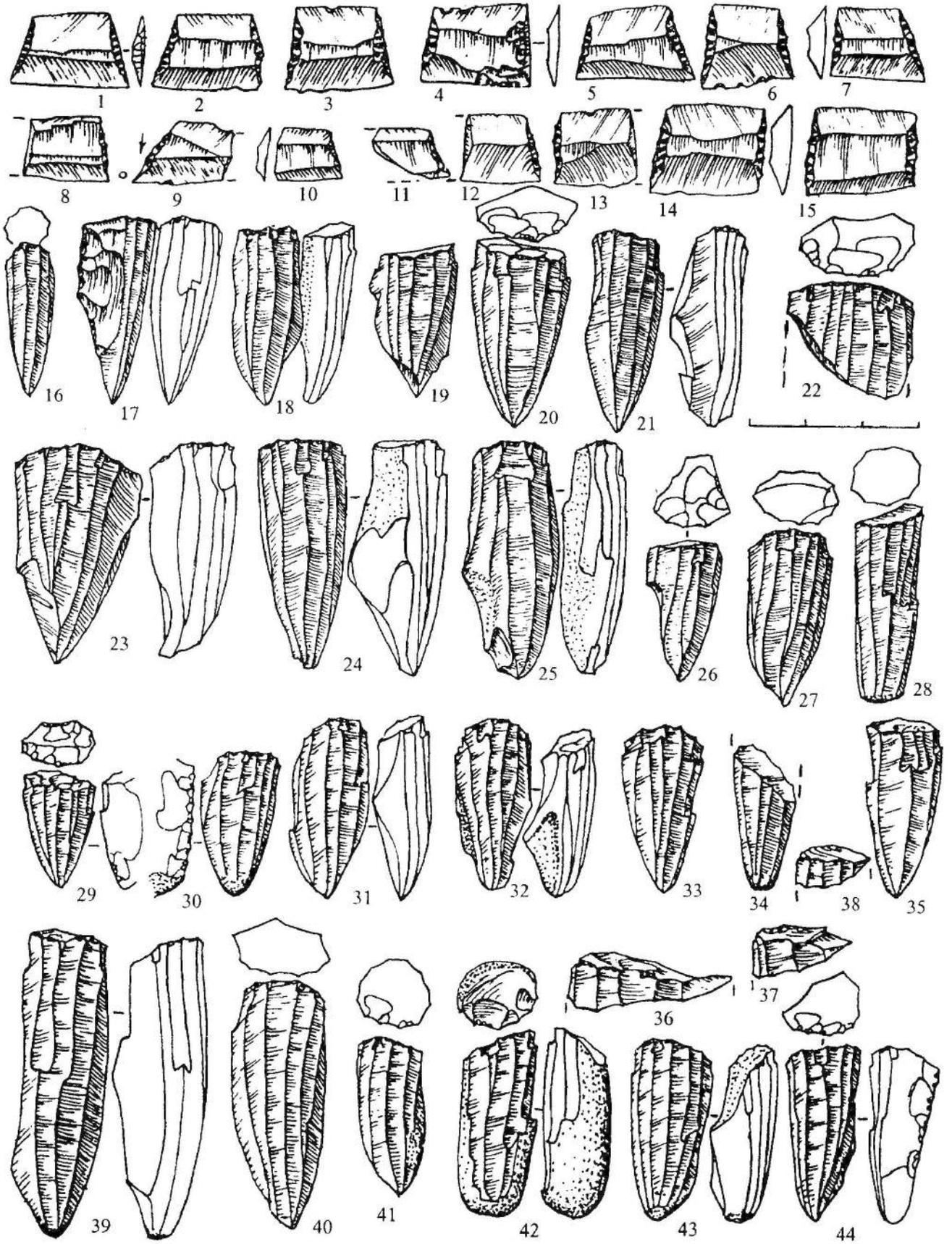

Рис. 4. Добрянка. Трапезці та нуклеуси олівцеподібні.

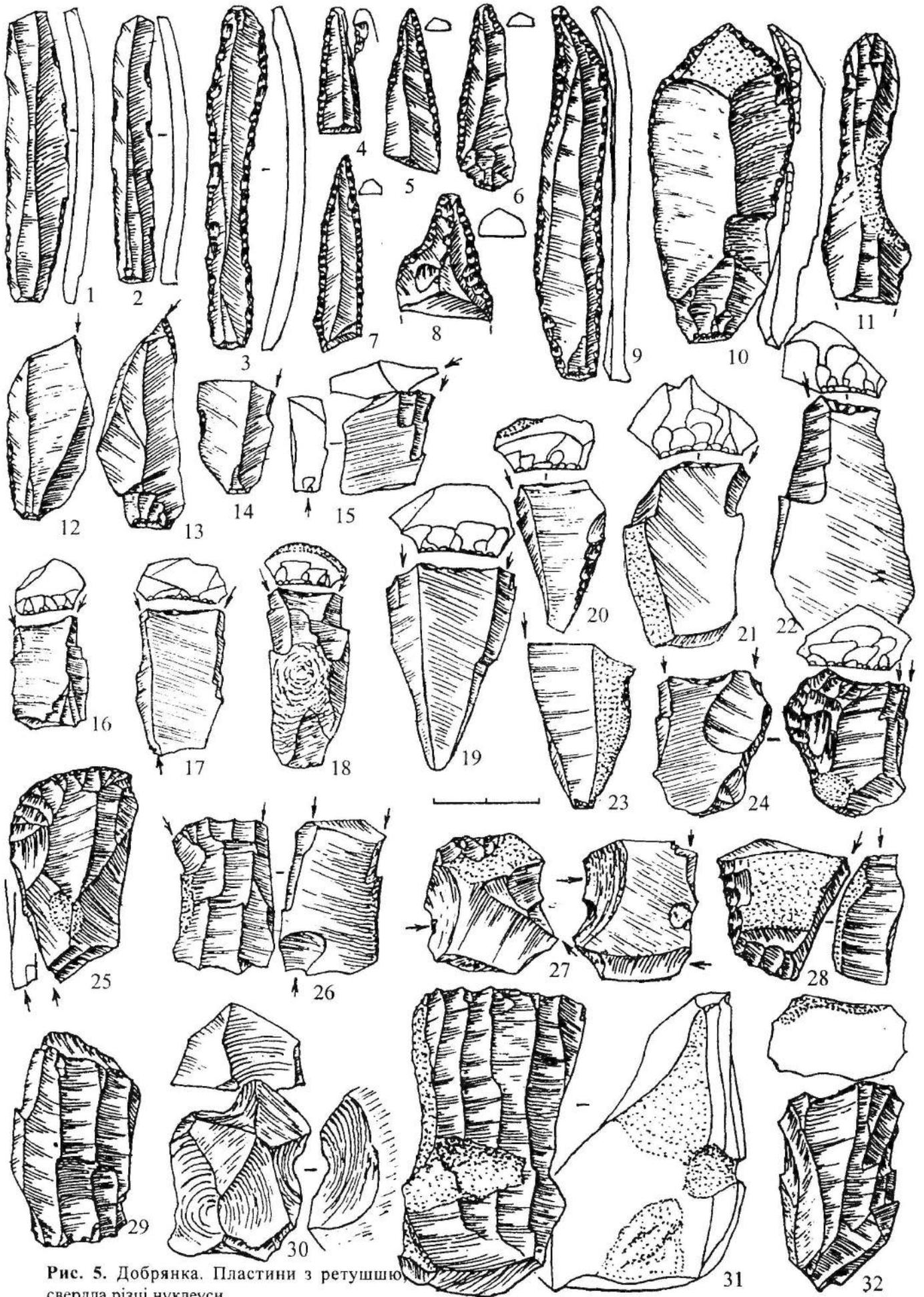

Рис. 5. Добрянка. Пластини з ретушю, свердла, різці, нуклеуси

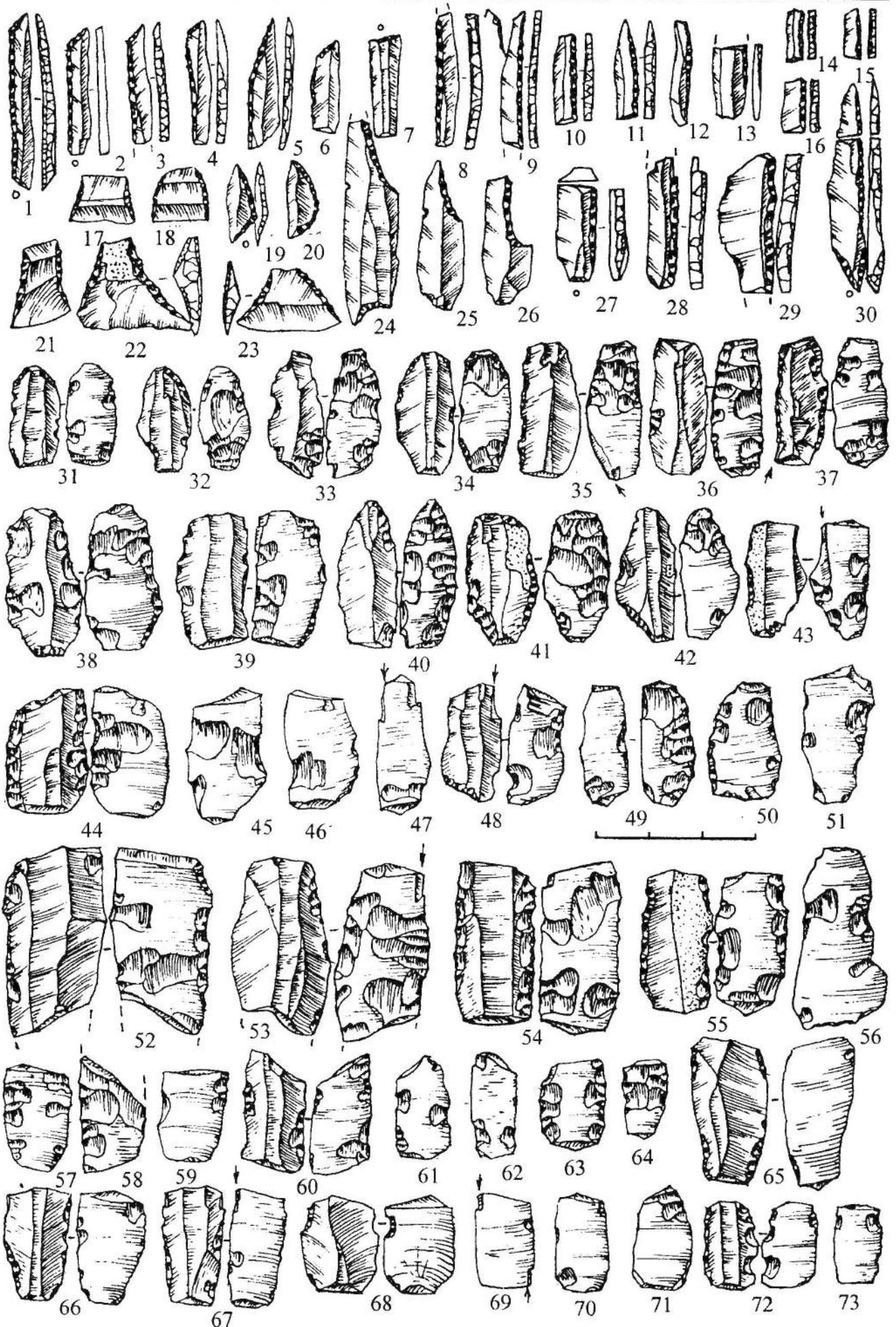

Рис. 6. Добрянка. Мікроліти: кукрекські вкладні, пластинки з притупленим краєм, трапезії, трикутники.

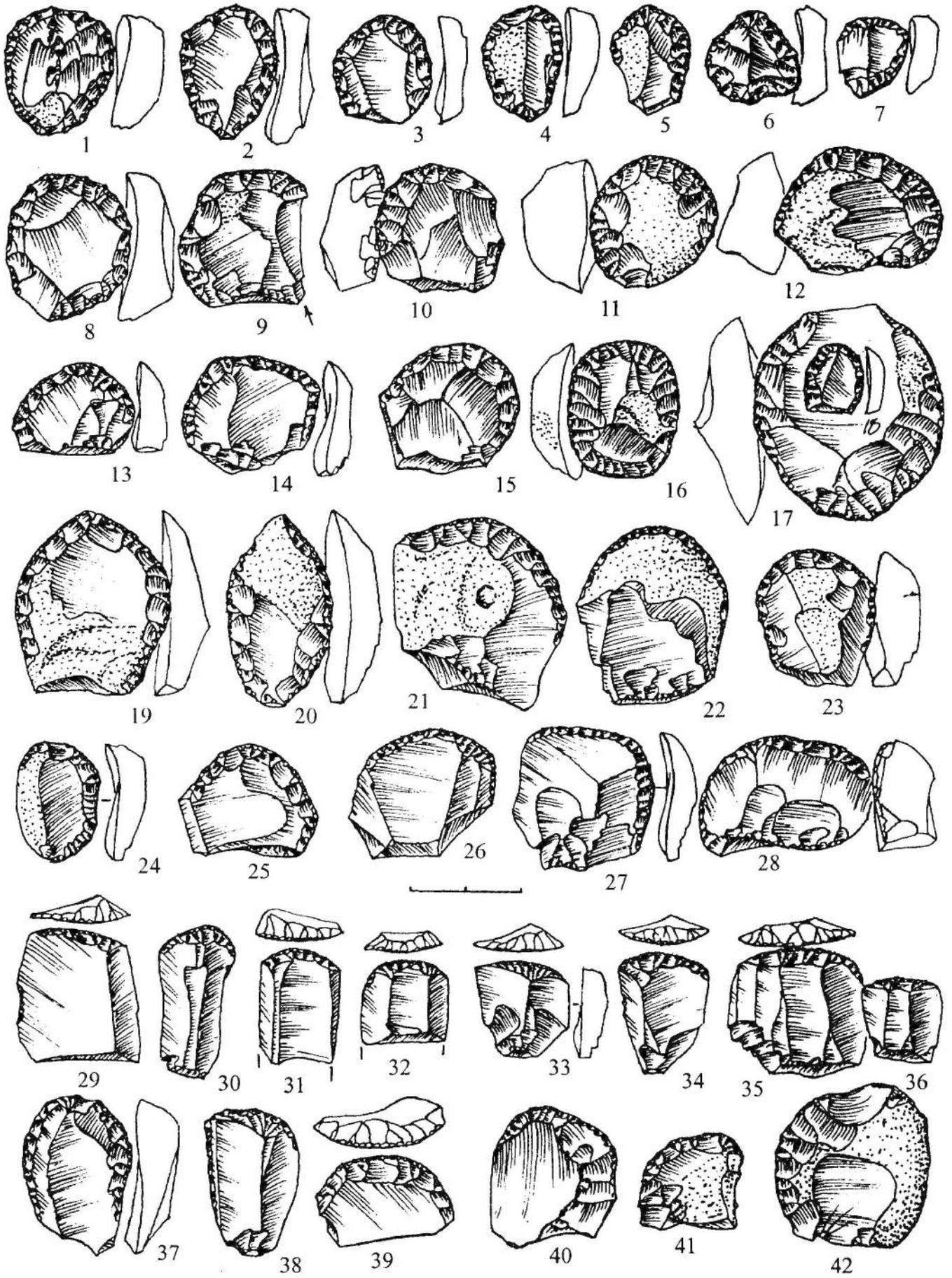

Рис. 7. Добрянка. Скребачки.

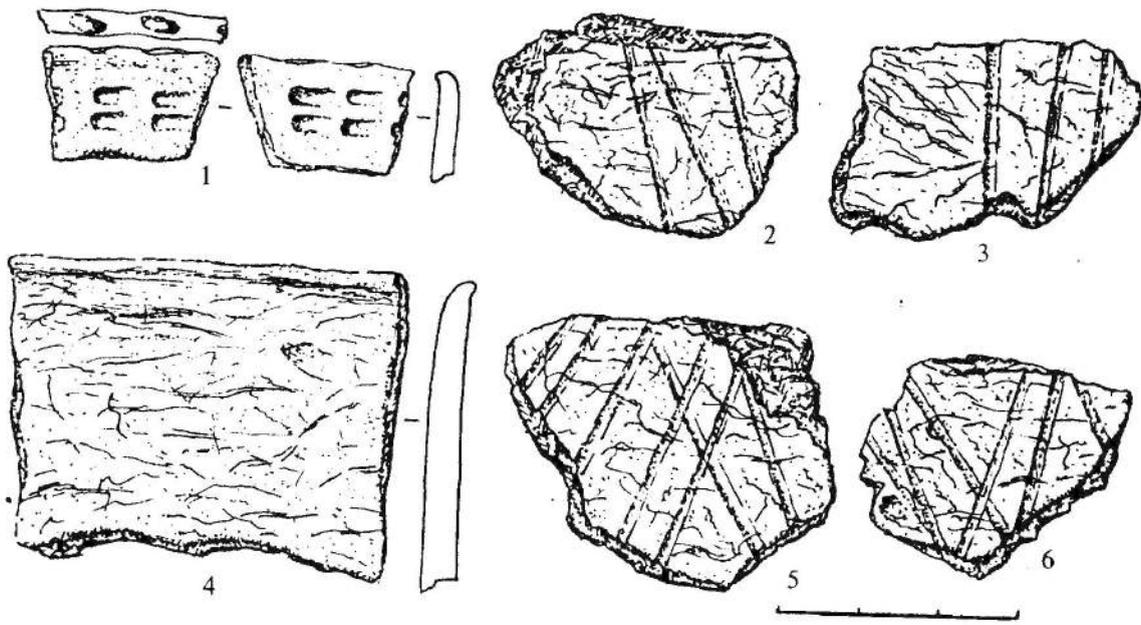
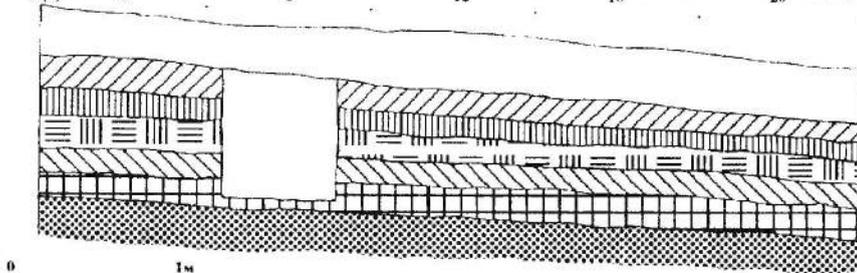
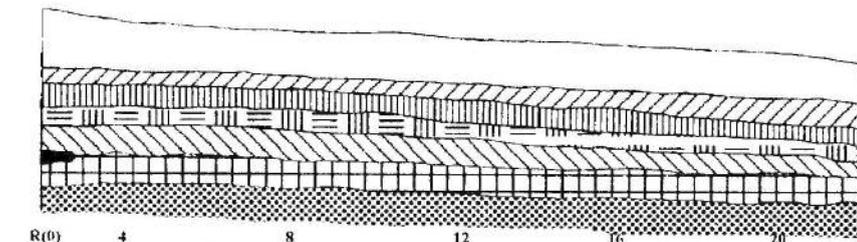
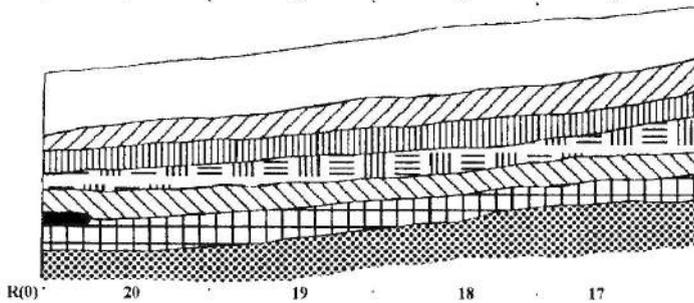

Рис. 8. Добрянка. Неолітична кераміка.

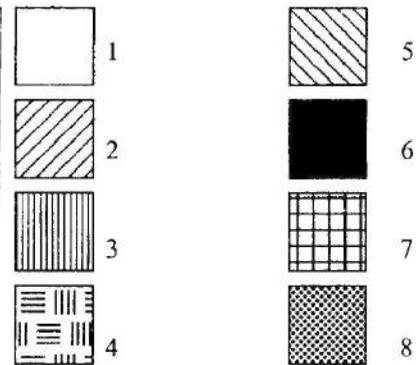
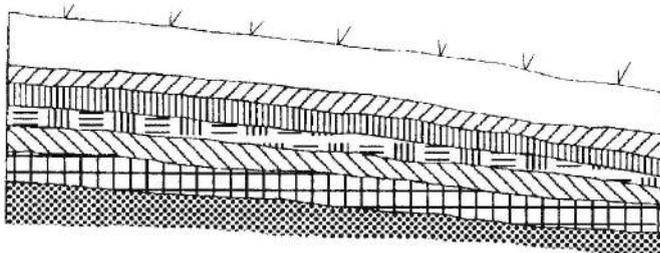
R(0) 1 5 9 13 17

0 1m 1 2 3 4 R(0)

R(0) 20 19 18 17

1. Пісок світло-коричневий нанесений.
2. Пісок чорний гумусований.
3. Пісок темно-сірий гумусований.
4. Пісок темно-коричневий.
5. Пісок світло-коричневий з ортштейнами.
6. Камінь.
7. Пісок коричневий з ортштейнами та гранітами.
8. Пісок оранжевий з ортштейнами.

Рис. 9. Добрянка 2. Стратиграфія нашарувань.

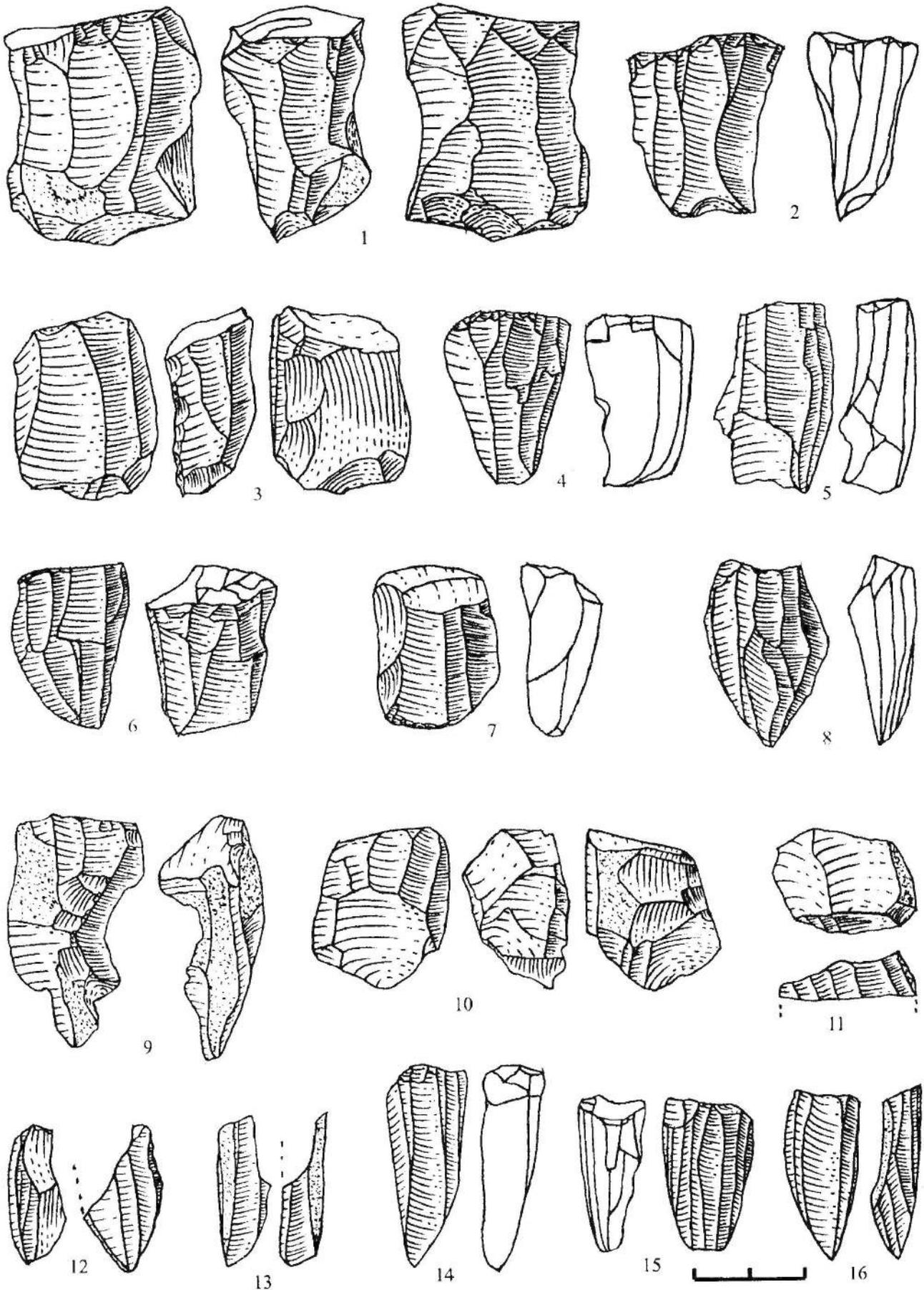

Рис.10. Добрянка 2. Нуклеуси.

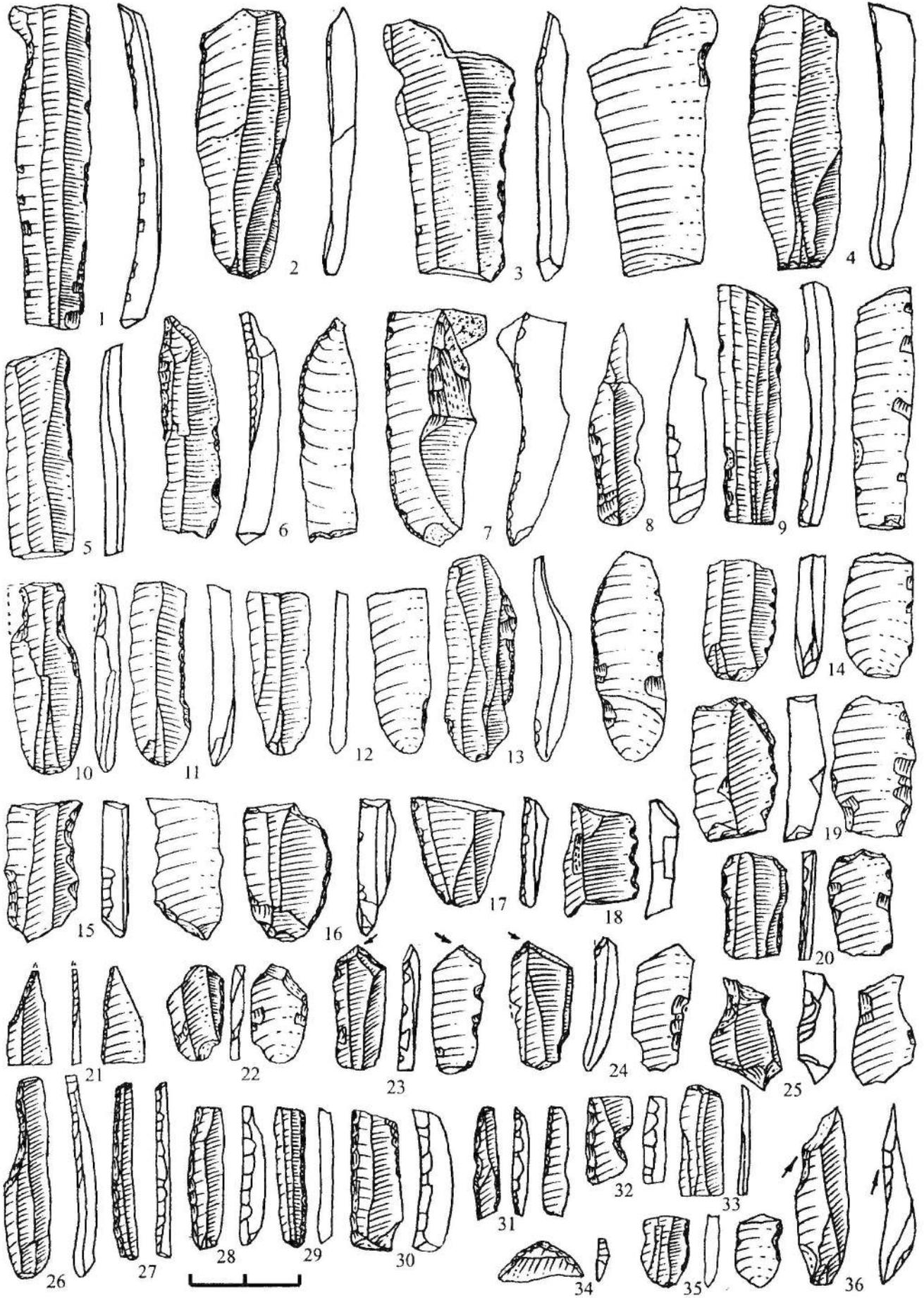

Рис.11. Добрянка 2. Мікроліти та пластини з ретушю.

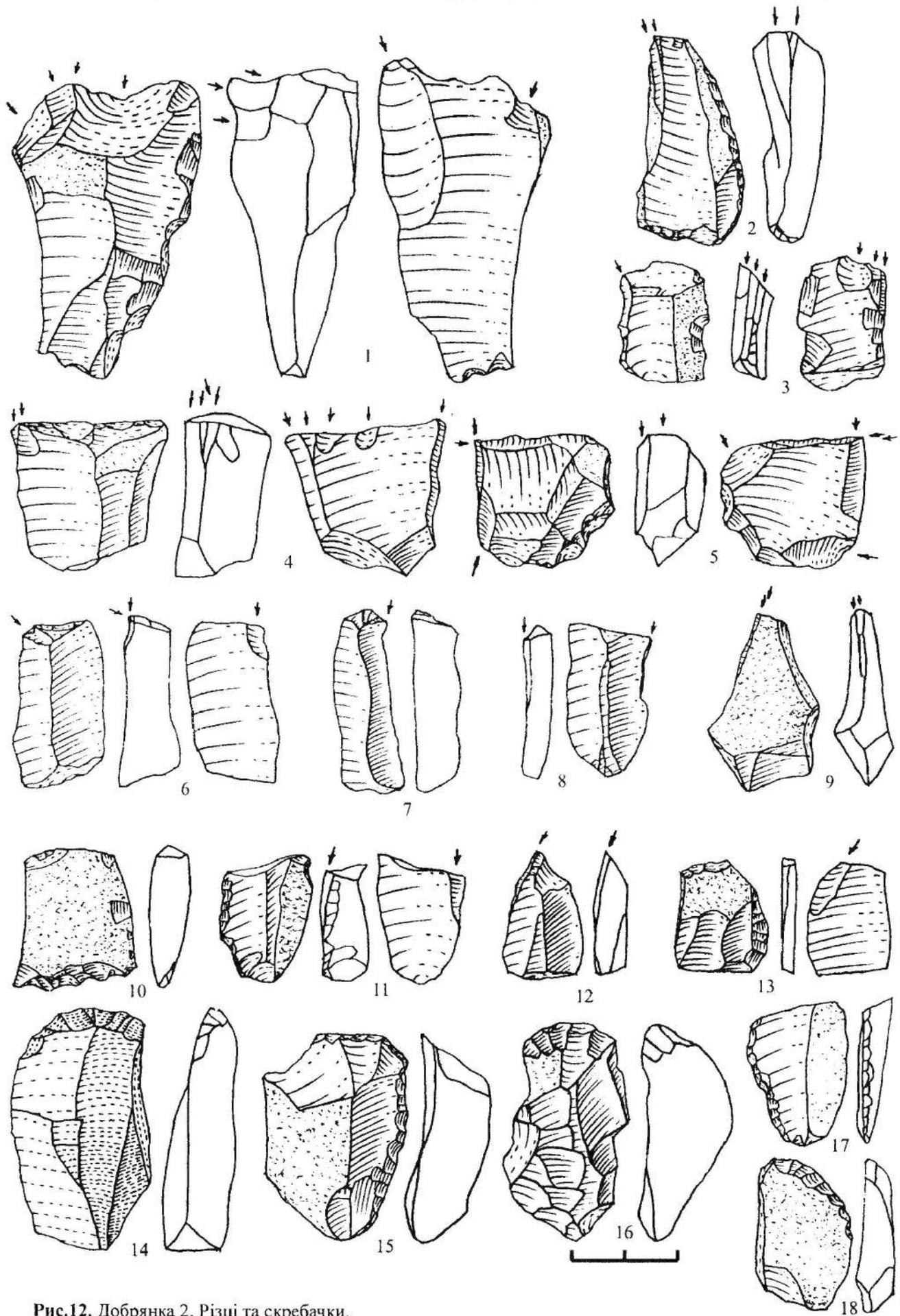

Рис.12. Добрянка 2. Різці та скребачки.

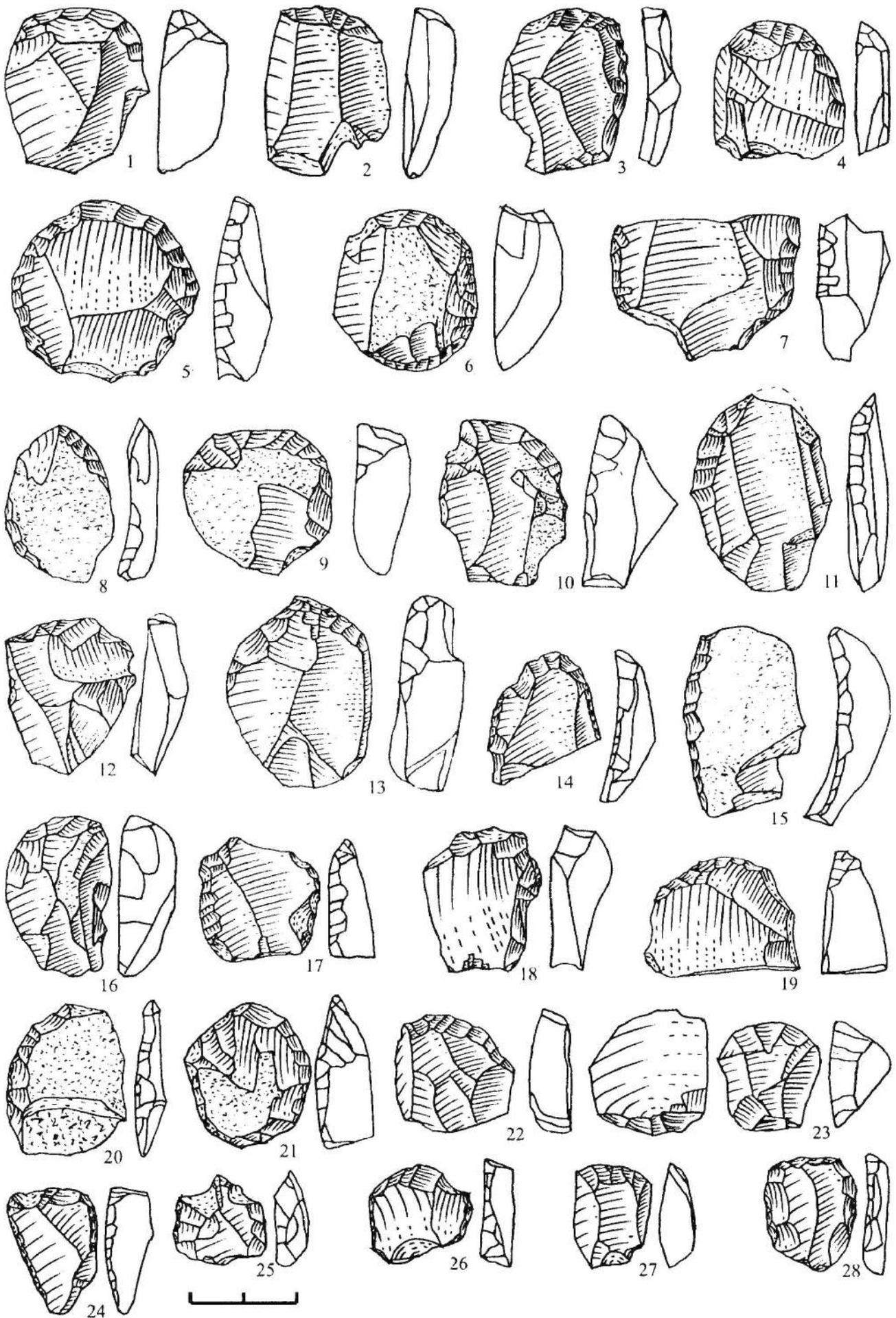

Рис.13. Добрянка 2. Скребачки.

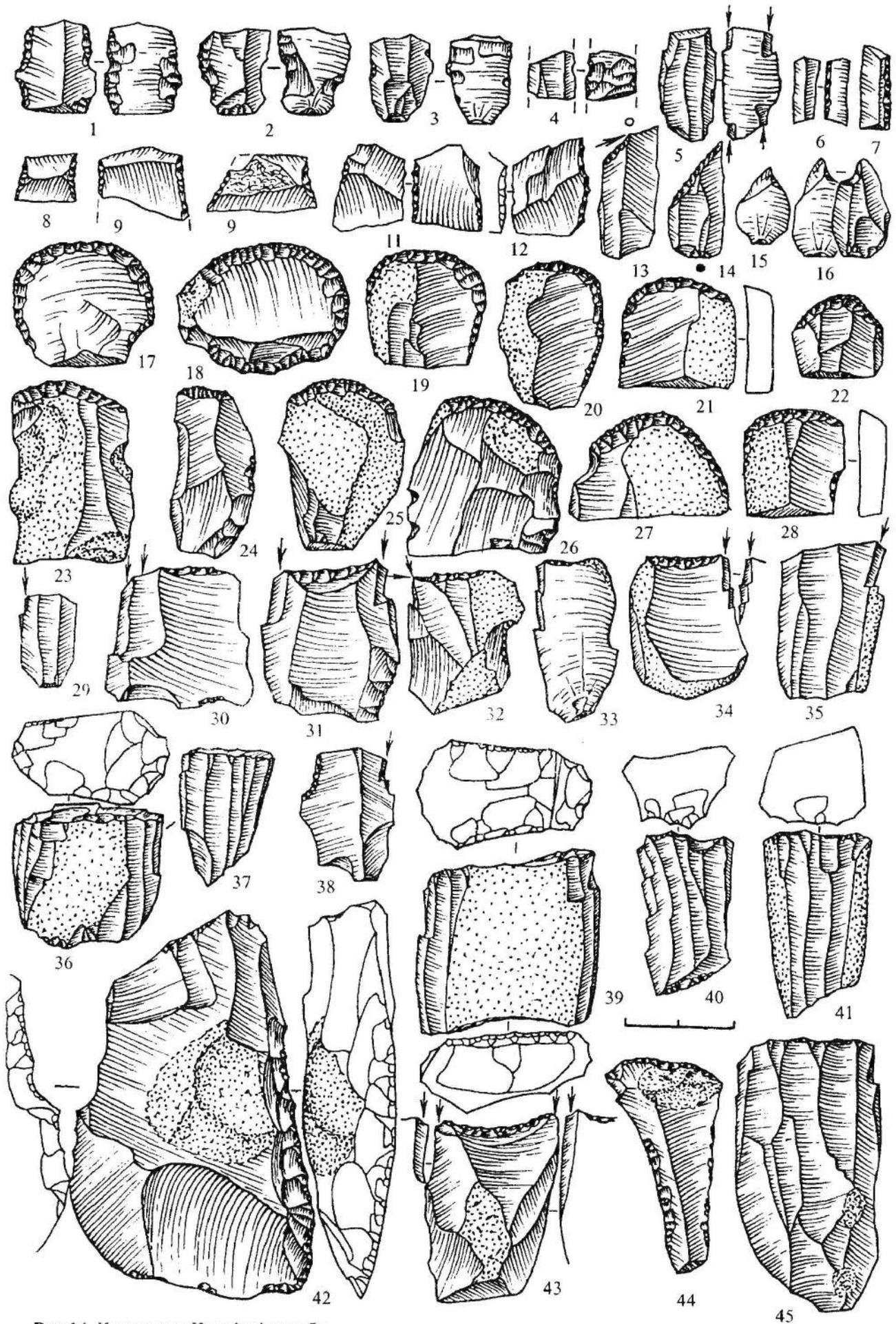

Рис.14. Крушники. Крем'яні вироби.

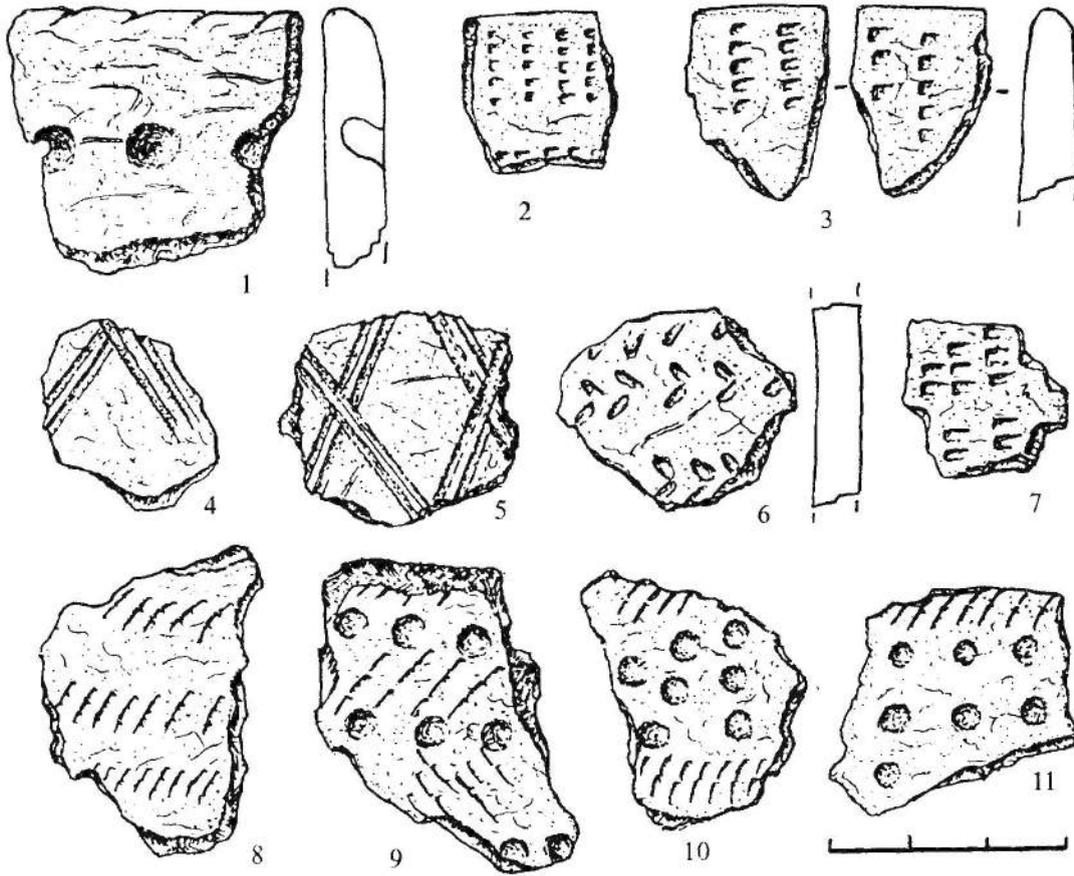

Рис.15. Крушники. Кераміка

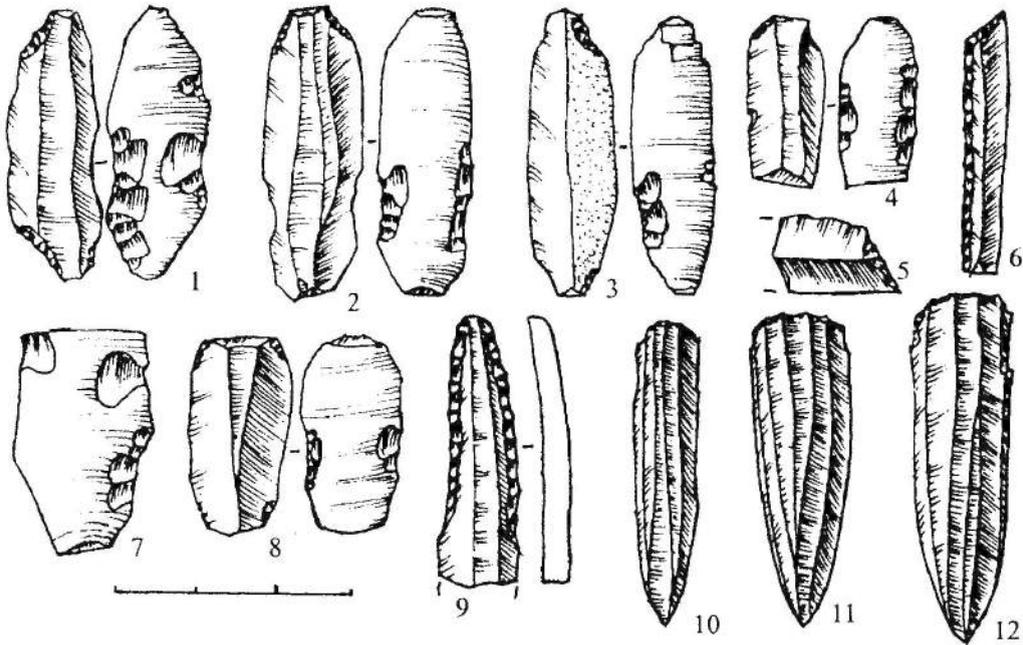
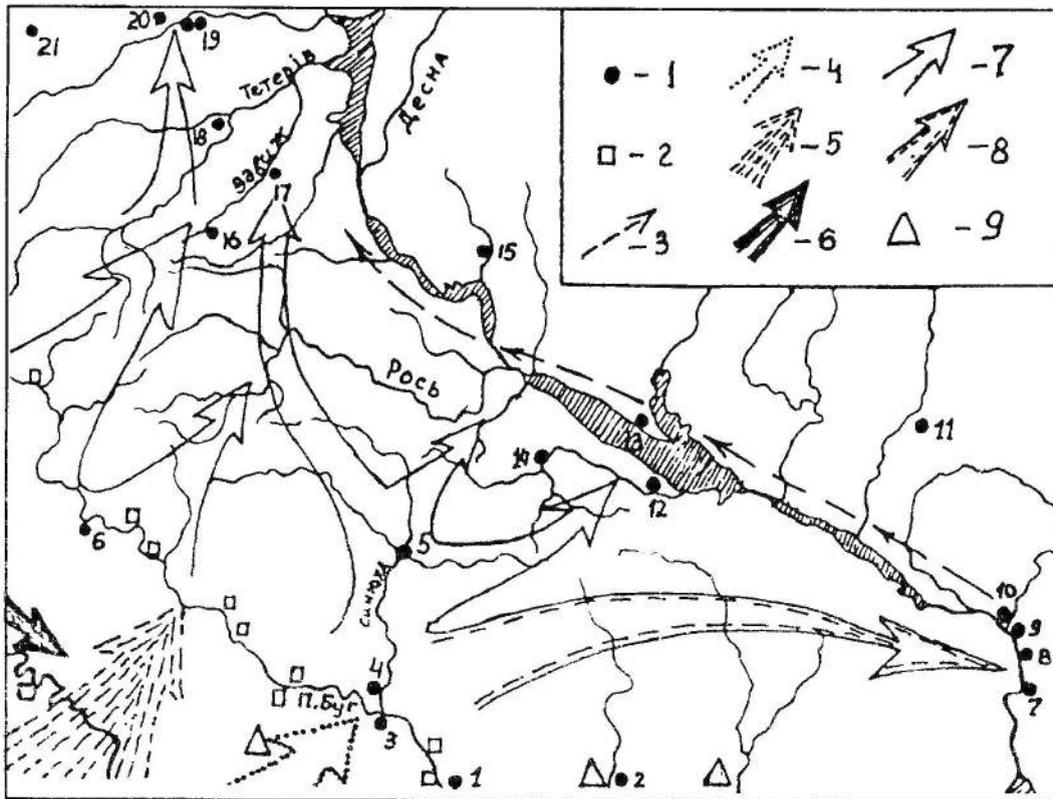

Рис.16. Юрова Гора. Крем'яні вироби.

Рис.17. Міграційні потоки на Правобережній Україні на межі мезоліту та неоліту.

Умовні знаки: 1- стоянки з кукрецьким крем'яним інвентарем, 2- буго-дністровські поселення, 3-напрямок просування кукрецького населення за В.М.Даниленком, 4-міграція гребениківського населення, 5-міграція людності культур кріш та кукутені, 6-міграція носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, 7-напрямки переселення кукрецького та буго-дністровського населення, 8-міграція буго-дністровського населення у Надпоріжжя, 9-північні стоянки гребениківської культури.

Стоянки з кукрецьким крем'яним інвентарем: 1- Абузова Балка, 2- Сагайдак I, 3-Кінецьполь, 4- Синюхін брід, 5- Добрянка, 6- Гвоздеве, 7- о.Кізлевий, 8- о.Сурський, 9- Ігреня 8, 10- Попов Мис, 11- Мала Перещепина, 12- Велика Андрусівка, 13- Чапаївка, 14- Юрова Гора, 15- Борщів. 16- Лазарівна, 17- Бородянка 3В, 18- Тетерів III, 19- Прибір 7А, 20- Крушники, 21- Корма.

ЯНЕВИЧ О.О.

**ТАШ-АІРСЬКА НЕОЛІТИЧНА
КУЛЬТУРА ГІРСЬКОГО
КРИМУ.
(СУЧАСНИЙ СТАН
ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Стаття присвячена аналізу крем'яного та керамічного інвентарю таш-аїрської культури, визначенню її генези, хронології та місця в неоліті України.

Історіографія

Початок вивченню неоліту Гірського Криму був покладений блискучими роботами К.С.Мережковського. Серед низки відкритих ним пам'яток була досліджена, зокрема, також неолітична стоянка Кизил-Коба [Мережковський, 1981, с.106-146]. Наступними дослідженнями С.Н.Забніна [1918, с.50], Н.А.Клепніна [1918, с.54], А.С.Моїсеєва [1920, с.297-303; 1923, с.122-125] на початку минулого сторіччя, Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Г.О.Бонч-Осмоловського [Бонч-Осмоловский, 1934, с.114-183; Бибилов, 1936, с.195-212; с.1940, 26-31] та експедицією Інституту антропології при МДУ під керівництвом Б.С.Жукова [1927, с.99-107] та О.М.Бадера [1940, с.93-100; 1957, с.17-20] у 30-х роках була відкрита низка нових неолітичних стоянок.

Разом з тим до кінця тридцятих років минулого сторіччя надійні критерії неоліту Криму лишалися не визначеними. Така ситуація була зумовлена насамперед двома обставинами: поганою збереженістю або повною відсутністю кераміки на неолітичних пам'ятках та великою подібністю мікролітичної крем'яної індустрії неолітичних комплексів до більш ранніх мезолітичних. Внаслідок цього навіть ті неолітичні стоянки з мікролітичним інвентарем, які мали кераміку, зокрема Ат-Баш та Джейляю-Баш, датувалися мезолітом. Наявність в них кераміки пояснювалася змішаністю культурного шару [Бонч-Осмоловский, 1934, с.167].

Лише в 1940 р., одночасно в працях С.М.Бібікова та О.М.Бадера, було поставлене питання щодо неоліту Криму. С.М.Бібіков звернув увагу на спільне залягання мікролітичного крем'яного інвентарю та кераміки у верхніх шарах деяких неолітичних стоянок. Він відзначив специфічні особливості в обробці геометричних мікролітів – пласку ретуш, та підкреслив сталість, з якою зустрічаються трапеції і сегменти, оброблені пласкою ретушшю, в кримських стоянках, що містять кераміку. На його думку, сегменти і трапеції з пласкою ретушшю є керівними формами неоліту, а значна частина кримських пам'яток, де вони зустрічаються, за стратиграфією знахідок, характером інвентарю, технічним прийомом обробки та аналогіям з вивченими неолітичними пам'ятками повинні бути віднесені до неоліту [Бибилов, 1940, с.29, 30]. До

YANEVICH O.O.

**THE TASH-AIR NEOLITHIC
CULTURE OF MOUNTAINOUS
CRIMEA.
(THE CONTEMPORARY STATE
OF INVESTIGATIONS)**

думки про існування в Криму своєрідної мікролітичної культури неолітичної доби прийшов у цей же час і О.М.Бадер. Його висновок ґрунтувався на спільному заляганні давньої кераміки, що нагадувала кераміку датських к'єкенмедінгів та мікролітичного інвентарю на стоянках Ат-Баш та Джейляю-Баш [Бадер, 1940, с.97].

У 40-70-х рр. ХХ ст., після відкриття нових пам'яток та публікації досліджених у 20-30 рр., джерельна база неоліту Криму суттєво розширилася. На особливу увагу заслуговує монографія Д.А.Крайнова [Крайнов, 1960]. Виключна цінність її полягає в повній публікації досліджень ключової для неоліту гірської частини півострова стоянки Таш-Аір І. Монографія містить також низку узагальнень з неоліту півострова. Зокрема, Д.А.Крайновим уперше було поставлене питання щодо культурного поділу неоліту Криму та його періодизації. Він виділяє у пізньонеолітичний час єдину для всього півострова таш-аїрську культуру [Крайнов, 1960, с.98]. Але до цієї культури були віднесені також кукрецькі пам'ятки, причому не тільки неолітичного, але і мезолітичного часу. Своєрідність крем'яного інвентаря останніх пояснювалася особливою досконалістю крем'яної технології [Крайнов, 1960, с.100]. У розвитку неоліту Криму Д.А.Крайнов виділяв два етапи – ранній, якому притаманні трапеції з пласкою ретушшю, що заходить на спинку, і перша кераміка; та пізній, з трапеціями зі струганими спинками, керамікою з врізним та гребінцевим орнаментом тощо. Верхньою хронологічною межею неоліту за Д.А.Крайновим є поява перших металевих виробів та крем'яних виробів з двосторонньою обробкою [Крайнов, 1960, с.91-105].

Деякі з висновків Д.А.Крайнова викликали критику фахівців [Колосов, 1963, с.255-265; Даниленко, 1969, с.19; Цалкин, 1970, с.260-264; Формозов, 1977, с.65 та ін.]. Насамперед вона стосувалася датування нижніх, VIII та VII культурних шарів Таш-Аіру І. Ю.Г.Колосов, виходячи з аналізу крем'яних комплексів цих шарів, головним чином з наявності геометричних мікролітів з пласкою ретушшю, беззаперечно довів, що вони датуються неолітичним часом [Колосов, 1963, с.257-265], а не мадленом, азілем і тарденуазом, як вважав Д.А.Крайнов [1960, с.18-21]. З ним погоджувалися В.Н.Даниленко [1969, с.19], О.О.Формозов [1977, с.65] та О.О.Яневич [1987а, с.8].

Двома роками пізніше вийшла праця О.О.Формозова [1962]. Подібно до Д.А.Крайнова, він вважав неолітичні пам'ятки Гірського та Рівнинного Криму єдиними в культурному відношенні [Формозов, 1962, с.123]. О.О.Формозов поділив неолітичні стоянки на три хронологічні групи. Найбільш ранній притаманні сегменти з пласкою ретушшю на вершині, наступний – трапеції зі струганою спинкою і останній, пізньонеолітичний – двобічно-оброблені крем'яні знаряддя [Формозов, 1962, с.117].

Деякі питання кримського неоліту були розглянуті в монографії В.Н.Даниленка. На думку дослідника, на початку неоліту в Криму, включно з його гірською частиною, домінувала культура кукрецького типу. У більш пізній період відновлюються місцеві традиції обробки кременю та традиційні зв'язки з Північним Кавказом, встановлюються нові зв'язки з бугодністровською культурою тощо [Даниленко, 1969, с.19-21].

Надзвичайно цінною для розуміння кримського неоліту є невелика стаття Ю.Г.Колосова “Неоліт Криму” [1971]. Грунтуючись на відмінностях у типах крем'яних знарядь неолітичних стоянок, він поділяє їх на дві групи: гірськокримську та степову. Втім до останньої були включені також пізньомезолітичні кукрецькі пам'ятки. Традиція обробки кременю гірськокримської неолітичної групи стоянок була пов'язана, на думку дослідника, з місцевою гірськокримською мезолітичною культурою [Колосов, 1971, с.137]. За типологічним складом крем'яного інвентарю, автор також виділив два етапи в розвитку неоліту гірської частини Криму – ранній та пізній. Для раннього характерні сегменти з пласкою вершиною та трапеції з пласкою ретушшю, що заходять на спинку. Для пізнього – трапеції зі струганими спинками [Колосов, 1971, с.130; 1985, с.152].

До подібних поглядів дійшов і Д.Я.Телегін. Спочатку він виділяє неолітичні пам'ятки гірської частини півострова в окрему групу Кая-Араси [Телегін, 1971, с.6,7], пізніше – в окремий тип пам'яток [Телегін, 1978, с.46-48], а згодом в гірськокримську неолітичну культуру [Телегін, 1981, с.3-19; 1984, с.42]. При цьому, довгий час дослідник не вважав за можливе існування в Криму неолітичних кукрецьких пам'яток [Телегін, 1978, с.46-48; 1981, с.3-9]. Лише в праці останніх років неолітичні пам'ятки півострова були поділені ним на приналежні до гірськокримської культури та степові, хоча степові пам'ятки – включені до кола культур з гребінцевою керамікою [Телегін, 1996, с.45-48].

Пізньому мезоліту та неоліту Криму була присвячена дисертація автора цих рядків [Яневич, 1987а]. На основі типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів там зроблено висновок про існування в неоліті Криму двох культурних явищ – таш-аїрської культури в гірській частині півострова та пам'яток типу Олексіївської Засухи – в рівнинній. Генетично вони були пов'язані, відповідно, з мурзак-кобинською та кукрецькою мезолітичними культурами.

Соціально-економічною основою спадкоємного розвитку гірськокримської та кукрецької груп населення в мезоліті та неоліті була орієнтація їх на використання різних ландшафтних зон півострова – відповідно, гірської лісової та рівнинної степової [Яневич, 1987а] Ці положення були викладені автором у кількох статтях [Яневич, 1987б; 1990; Janevich, 1995; Yanevich, 1998].

Останнім часом проблематика неоліту Гірського Криму була порушена в кількох нових працях. В.Ю.Коен у статті “Неолітизація Кримських гір” [Cohen, 1996], приєднавшись до запропонованого Ю.Г.Колосовим та О.О.Яневичем поділу неолітичних пам'яток на гірські й степові та думки про генетичний зв'язок перших із мурзак-кобинськими, запропонував періодизацію з шести стадій тощо. Але частина пам'яток, які вводяться цим дослідником у науковий обіг як неолітичні (Фат'яма-Коба, площадка; Петровська Балка), на нашу думку, являють собою енеолітичні колекції з виразною мурзак-кобинською домішкою [див.: Cohen, 1996, p.383, fig.8,1-10; p.389, fig.14,1-3,14-17; p.390, fig.15,24-26; p.391, fig.16,27-29; p.392, fig.17,1-4,7,37,38]. Очевидно, на цій суміші і ґрунтується його визначення неоліту Гірського Криму як мурзак-кобинської неолітичної культури, перша стадія якої є одночасно останньою стадією мурзак-кобинської пізньомезолітичної культури [Cohen, 1996, p.427], а остання, шоста, синхронна добі пізньої бронзи [Cohen, 1996, p.426, 427].

Пам'ятки

До таш-аїрської культури належать стоянки Таш-Аір I (шари IX-Va), Заміль-Коба II (шари VIII-V), Алимівський Навіс (“верхній тарденуазський шар”), Сюрень III, Буран-Кая III (шар 3), Буран-Кая навіс, Буран-Кая IV (верхні шари), Кая-Араси (нижній шар), Денисівка, Константинівка II, Ат-Баш, Шпан-Коба (шар Ia), Аджі-Коба II, Баш-Текне I, Нікитська Яйла I, II, Домчи-Кая (шар B), Суук-Су та окремі дрібні місцезнаходження. Деякі автори (не правомірно, на нашу думку) включають у коло гірськокримських неолітичних пам'яток також стоянки Керченського п-ова [Мацкевой, 1977; Cohen, 1996, p.376, fig.1] та деякі стоянки Присивашся [Cohen, 1996, p.376, fig.1, p.427; Оленківський, 1988]. Крем'яні комплекси означених пам'яток, більшою чи меншою мірою, але завжди містять кукрецький компонент, який абсолютно відсутній у комплексах таш-аїрської культури [Яневич 1987а; 1987б].

Територія поширення пам'яток таш-аїрської культури обмежена виключно Гірським Кримом (рис. 1). За межами гірської лісової зони півострова вони відсутні. У Гірському Криму стоянки розташовуються у двох природно-географічних зонах – в районі другого пасма Кримських гір і на плоскогір'ях (яйлах) першого пасма.

Стоянки першої групи, “передгірські”, знаходяться у місцях прориву річкамими другого пасма гір. Вони розміщуються зазвичай у долинах рік та пов'язаних з ними балках, в орієнтованих на південь або південний

захід скельних навісах. Серед них: Таш-Аїр I (шари IX–Va), Заміль-Коба II (шари VIII–V), Алимівський Навіс (“верхній тарденуазський шар”), Сюрень III, Буран-Кая III (шар 3), Буран-Кая навіс, Буран-Кая IV та інші. Стоянки відкритого типу в передгір’ях поодинокі – Кая-Араси (нижній шар), Денисовка і Константинівка II.

Найбільш показовою пам’яткою таш-аїрської культури є епонімна стоянка Таш-Аїр I, розкопана в 1938–1940 рр. і монографічно видана Д.А.Крайновим [1960]. Вона розташована у великому, відкритому на південний захід навісі скелястого схилу лівого берега р.Качі. Нижні культурні шари стоянки (IX–Va), залягали в гарних стратиграфічних умовах і розділялися стерильними прошарками. Вони представляють різні етапи розвитку таш-аїрської культури: від раннього до заключного [Колосов, 1963]. У ранньонеолітичних шарах IX, VIII і VII житлові майданчики не виходили за межі навісу. У кожному з них виявлено від 2 до 5 овальних за формою вогнищ довжиною близько 2,00 м, шириною близько 1,30 м і потужністю від 5 до 20 см, навколо яких концентрувалися культурні залишки. Вогнища склалися з декількох тонких вуглисто-зольних прошарків без інтенсивного прокалу, що свідчить про багаторазові, але в той же час короточасні заселення навісу у ранньому неоліті. Житлова площадка середньонеолітичного культурного шару VI була більшою, а відклади містили значну домішку попелу й вугілля. Вогнища такі самі за розмірами, але більш потужні – товщиною 15–30 см, з декількома вуглисто-попільними прошарками товщиною до 10 см, розділеними суглинком, і значним прокалом ґрунту. Переважна більшість знахідок концентрувалася навколо вогнищ, але у значній кількості вони зустрічалися також по всьому житловому майданчику. Ці ознаки культурного шару вказують на досить інтенсивне заселення навісу. Пізньонеолітичний культурний шар Va поширювався не тільки всередині навісу, але й виходив за його межі. Вогнища розміщувалися в навісі і на площадці перед ним. Вони також склалися з кількох прошарків, однак розмірами й потужністю перевершували вогнища нижчих шарів. На думку Д.А.Крайнова, це свідчить про зростання тривалості мешкання в навісі [Крайнов, 1960, с.18–46].

Аналогічною Таш-Аїру I за стратиграфією є розташована за 4 км на південний-захід від нього печерна стоянка Заміль-Коба II. Вона була розкопана під керівництвом Д.А.Крайнова в 1935–1938 рр., але, на жаль, досі ці матеріали не видані. Нижні культурні шари пам’ятки (VIII–V), також належать до різних етапів таш-аїрської культури і за хронологією, характером поширення і структурами ідентичні культурним шарам Таш-Аїру I.

Інші передгірні пам’ятки таш-аїрської культури за повнотою стратиграфічної колонки та виразністю культурних шарів поступаються Таш-Аїру I і Заміль-Кобі II. У печерній стоянці Алимівський Навіс, що знаходиться за 4 км на південь від Таш-Аїру I, у балці,

яка впадає в р.Кача, до неоліту відноситься культурний шар I (“верхній тарденуазський”, за А.Д.Столяром). Він пов’язаний з нерозчленованою при розкопках вуглисто-попільною лінзою вогнища потужністю 0,15–0,20 м. Якесь структури культурного шару (вогнища і т.п.) і закономірності розташування знахідок не встановлені [Столяр, 1961]. На стоянці Сюрень III, у долині р.Бельбек, житловий майданчик верхнього, таш-аїрського культурного шару розміщувався під вузьким скельним навісом і на майданчику перед ним. У шарі розкопане напівкругле в плані вогнище діаметром близько 1,8 м і потужністю лінзи 0,20 м, з невеликим прокалом ґрунту. Культурні залишки розташовувалися досить рівномірно по всій площі розкопу.

На багат шаровій стоянці Буран-Кая III, яка розташована в невеликому гроті в долині р.Бурульча, до таш-аїрської культури відноситься культурний шар 3. Він залягав як у гроті, так і на майданчику, який примикає до нього. Відклади шару містили невелику домішку золи й вуглинок. Усередині гроту, в його східній частині були зафіксовані дві плями з більш інтенсивним вуглистим заповненням – очевидно частково зруйновані вогнища. Одна з плям мала напівкруглу форму розмірами 0,50 на 0,45 м і вуглисту лінзу завтовшки 10 см. Друга пляма вогнища розкопана частково. Її розміри 0,45 на 0,25 м і максимальна товщина лінзи 0,18 см. Закономірності в розміщенні знахідок у культурному шарі не простежені. Судячи з характеру відкладів і кількості знахідок, культурний шар утворився внаслідок неодноразових заселень гроту протягом досить тривалого часу.

Серед відкритих пам’яток таш-аїрської культури виразний культурний шар простежувався тільки в Кая-Араси [Формозов, 1962, с.104–123]. Він складався з двох нерозчленованих горизонтів – верхнього, енеолітичного, і нижнього, власне таш-аїрського, з крем’яними й керамічними матеріалами заключного етапу культури. У нижньому горизонті простежена невиразна пляма вогнища розмірами 1,0 на 1,3 м, з якою пов’язана знахідка гострого дна посудини і більшість крем’яних виробів. За два метри на південний схід від вогнища була розкопана ямка глибиною 0,25 м і діаметром 0,50 м. Культурний шар відкритої таш-аїрської стоянки Денисівка зберігся частково [Щепинский, 1968, с.128–130], а на Константинівці II зруйнований повністю [Щепинский, 1968, с.130].

Судячи з високої питомої ваги серед знарядь геометричних мікролітів з пласкою ретушю на спинці, таш-аїрські культурні шари були також в Шан-Кобі (шар 1a) [Бибиков, 1940], Фатьма-Кобі (майданчик перед навісом), Петровській Балці [Cohen, 1996] і Буран-Кая навісі [Бадер, 1976]. Однак, вони перевідкладені ще в давнину або розкопані разом із культурними шарами, які залягали вище та нижче. Внаслідок цього колекції означених пам’яток мають значну домішку фінальнопалеолітичних шан-кобинських, пізньомезолітичних мурзак-кобинських та енеолітичних матеріалів.

Стоянки другої групи, "яйлинські", на відміну від "передгірських", практично всі відкритого типу. Вони розташовані, як правило, у верхів'ях балок та ущелин, що вриваються в плато яйли. До них належать Ат-Баш, Аджі-Коба II, Баш-Текне I, Нікитська Яйла I, II, Домчи-Кая (шар В), Суук-Су та інші. Печерна яйлинська стоянка лише одна – Шпан-Коба (шар Ia).

Найбільш представницькою з відкритих яйлинських стоянок є Ат-Баш, яка розташована на Ай-Петринській яйлі з південно-східного боку невеликої скельної гряди. Вона була відкрита А.С.Моїсєєвим [1920, с.297] і частково розкопана 1927 р. Б.С. Жуковим [1927, с.100-107]. Культурний шар на пам'ятці частково зруйнований. Ділянки шару, що збереглися, мали потужність 5-10 см і залягали на глибині 0,4-0,6 м у глинистих відкладах. Розкопано скупчення каменів неправильної округлої форми розмірами 2,0 x 0,5 м. У ньому і навколо нього були сконцентровані крем'яні вироби, перепалені кістки тварин і вугілля. Тут же, між каменями, стояло гостре дно посудини, поряд з яким знайдені окремі фрагменти кераміки. Скупчення інтерпретоване Б.С.Жуковим як вогнище [Жуков, 1927, с.106].

Ще одна стратифікована яйлинська стоянка – грот Шпан-Коба. Вона знаходиться на північно-східному краю плато Долгоруківської яйли. Таш-аїрський культурний Ia на більшості площі був вичищений і зберігся лише на невеликій ділянці, у північній частині грота. Він поширювався також на майданчик перед гротом. У гроті відклади шару – темно-сірого кольору і мають інтенсивну домішку попелу й вугілля, на майданчику перед ним – гумусовані. Ніяких об'єктів тут не зафіксовано. Крем'яні вироби й кістки тварин знайдені переважно біля виходу з грота; в шурфі, на майданчику перед гротом, їх кількість значно менша. На інших яйлинських таш-аїрських стоянках культурний шар зруйнований ерозійними процесами, і археологічні матеріали представлені тут виключно крем'яними виробами.

Крем'яний комплекс.

Характерною рисою крем'яної індустрії таш-аїрської культури є високорозвинена платівчаста техніка розколювання кременю. На платівках виготовлено близько 80% знарядь. Основним типом скола-заготівки є видовжені правильні платівки з паралельними краями й ребрами, які мають прямий профіль у поздовжньому перетині і незначний вигин у дистальній частині. Більшості платівчастих сколів притаманний сплюснений трапецієподібний перетин. Високою є також питома вага більш масивних платівок, що мають трикутний перетин. Переважають платівки шириною 9-17 мм. Максимальна довжина цілих платівок – 7-8 см. Вони, як правило, мають рівні поверхні черевця і граней на спинці зі слабкими слідами ударної хвилі.

Нуклеуси таш-аїрських пам'яток за конфігурацією поверхні сколювання та пропорціями поділяються на два основні типи: призматичні однібічні та

пірамідальні. Переважають призматичні – близько 2/3 нуклеусів.

Призматичні нуклеуси є переважно одноплощинними (рис. 2,41; 3,33; 4, 30, 31; 6, 29, 30), рідше – двоплощинними (рис. 3,34). Вони мають відносно широкі та короткі пропорції. Поверхні сколювання, що розташовуються на одній із широких сторін виробів, у плані, як правило, трапецієподібні, рідше – з конвергентними краями – внаслідок пірнаючого закінчення знятих платівок або підправки основи (рис. 4,31). Вони широкі (у 3-4 ширини сколів-заготовок), слабо опуклі у поперечному перетині або сплюснені (рис. 3,33; 6,40). Утилізація таких нуклеусів здійснювалася зняттям платівок з поверхні сколювання при збереженні її ширини. Поперечний рельєф піднімався поздовжніми боковими сколами з площадки, рідше – поперечними, з площини сколювання. Зустрічаються зовсім виснажені нуклеуси, зі співвідношенням ширини до товщини 1:3 або 1:4 і практично плоским фронтом сколювання (рис. 3,33).

Пірамідальні нуклеуси (рис. 2,40;3,35;4,32) переважно одноплощинні, зрідка – двоплощинні. На відміну від призматичних односторонніх, вони мають більш вузькі та видовжені пропорції. Поверхня сколювання у пірамідальних нуклеусів охоплює більшу частину їх периметру (рис. 2,40;3,35;4,32). Спрацьовувалися такі нуклеуси зняттям сколів по всьому периметру і періодичною підправкою ударної площадки поперечними сколами. Переважають ядрища не виснажені, великих розмірів (рис. 3,35;4,32). Проте, зустрічаються й дуже спрацьовані пірамідальні нуклеуси, відносно короткі та з вузькими негативами знятих платівок (рис. 2,40).

Ударні площадки обох груп нуклеусів формувалися, як правило, кількома зняттями. У більшості випадків вони плоскі, іноді підправлені додатковими дрібними сколами або грубою ретушшю. Кут сколювання варіює у пірамідальних нуклеусів від 90о до 70о, у призматичних – від 90о до 45о. Більшість платівок сколювали з підготовлених редукованих зон розщеплення. Редукування здійснювалося легкою ретушшю і, дуже рідко, – пришлифовкою крайку площадки нуклеуса.

Для виготовлення платівок протягом усього існування культури використовувалася – судячи з правильності негативів основної частини нуклеусів, рівного огранення і слабких слідів ударної хвилі у більшості платівок – переважно відтискна техніка. Проте, на частині нуклеусів негативи мають нерівні грані, а їх початок – раковистий вигляд, що вказує на отримання з них платівок за допомогою удару. Наявність на заключних етапах розвитку культури великих пірамідальних нуклеусів з правильними негативами знятих платівок дозволяє припускати, що в цей час міг застосовуватись також посилений відтиск.

Наведені вище характеристики двох груп нуклеусів крем'яних комплексів таш-аїрської культури свідчать про використання в ній двох технологій отримання платівок. З пірамідальних нуклеусів з більш опуклою

поверхнею сколювання знімалися масивніші і довгі платівки. Натомість з призматичних нуклеусів з пласкою поверхнею сколювання отримували тонші й коротші платівки.

Закінчуючи розгляд техніки розколювання кременю таш-аїрської культури, слід відзначити дві основні тенденції змін у параметрах та наборі нуклеусів протягом її існування – загальне зростання їх розмірів та ріст питомої ваги пірамідальних ядрищ.

Однією з характерних рис набору знарядь таш-аїрської культури є численні геометричні мікроліти, на долю яких у крем'яних комплексах припадає від 20 до 75% виробів із вторинною обробкою та 93-94% набору мікролітів. Домінують серед них трапеції (71-76 % геометричних мікролітів), друге місце посідають сегменти (29-26 %).

Найбільш яскрава ознака таш-аїрських геометричних мікролітів – пласка дорсальна ретуш, за допомогою якої виготовлена переважна більшість цієї категорії знарядь. Пласкою ретушню оформлялися бічні сторони трапецій (рис. 2,1,2;18-24;3,1-5;4,1-6,10;6,4-11) і дуги сегментів (рис.4,7).

Технологія виготовлення трапецій пласкою ретушню досліджена Д.Ю.Нужним [1992, с.63]. Спочатку на бічних сторонах трапецій похилою вентральною ретушню готувався спеціальний майданчик. Потім з нього наносилася пласка дорсальна ретуш. Вентральна ретуш на бічних сторонах деяких трапецій вказує, що цей метод використовувався і гірськокримським неолітичним населенням. Дещо іншою, очевидно, була технологія виготовлення сегментів з пласкою ретушню. Вони, судячи із незавершених або невдалих зразків, ретушувалися пласкою ретушню з вершини дуги до основи без підготовки майданчика на вентральній стороні виробу.

Трапеції з пласкою ретушню за ступенем ретушування та пропорціями поділяються на декілька близьких між собою типів. Це низькі або середньовисокі симетричні трапеції з пласкою ретушню, що лише частково заходить на спинку і, іноді, дрібною ретушню на верхній основі (рис. 2,2,18-24;3,1-4,7;4,10); низькі або середньовисокі симетричні підпрямокутні трапеції з пласкою ретушню, що частково заходить на спинку, і ретушованою верхньою основою (рис. 2,1;3,5); середньовисокі або високі трапеції з пласкою ретушню, що вкриває всю спинку (так звані “трапеції зі струганою спинкою”) тощо (рис. 3,1;4,1-6,9-11). Сегменти з пласкою ретушню однотипні – середньовисокі або низькі з пласкою ретушню на вершині (рис. 4,7-9).

Меншим числом у таш-аїрських комплексах представлені трапеції й сегменти з похилою та стрімкою ретушню. Наявні трапеції двох типів: низькі або середньовисокі симетричні, іноді з дещо увігнутими бічними сторонами (рис. 2,3,25-29;3,6;4,11;6,1-3) і, рідше, середньовисокі асиметричні, також іноді з трохи увігнутою короткою бічною стороною. Сегменти – середньовисокі симетричні (рис. 2,4-6,30;3,9;4,8).

Крім геометричних мікролітів до складу мікронабору більшості таш-аїрських комплексів входять також платівки з притупленим краєм (рис. 2,32;3,10-14;4,12). Однак їх питома вага в мікронаборі не перевищує 7%.

Скребачки є другою за кількістю категорією знарядь таш-аїрських комплексів (24-16% виробів з вторинною обробкою). Абсолютно домінують вироби кінцевого типу на великих і середніх платівках (рис. 2,8-13;3,15-20,22-25,31,32;4,13-24;6,12-21). Робочий край, як правило, опуклий, рідше прямий або скошений. Деякі мають ретуш на бічних краях. Менш поширений тип – мікроскребачки на платівках з ретушню, що заходить на бічні краї (рис. 2,12). Нечисленні скребачки на відщепках (рис. 2,16,39;3,21;4,29;6,22,23) – кінцеві або напівкруглі, великі.

Питома вага різців незначна – всього 2-10 % знарядь. Представлені вони, як правило, кутовими на платівках (71-26 % всіх різців) (рис. 2,14,38;3,26-30;4,26;6,24,25). З інших типів різців слід відзначити виділені ще Д.А.Крайновим [1960, с.32,38] вироби на зламі платівок з поперечним різцевим сколом. Зустрічаються також окремі бічні й серединні різці на платівках або відщепках. Одна з характерних рис набору знарядь таш-аїрської культури – численні (10-6 % знарядь) і морфологічно стійкі проколки, виготовлені на довгих платівках за допомогою стрімкою дорсальною ретушню на обох краях заготівки (рис. 2,7,37;4,25;6,27,28,31). Платівки й відщепи з ретушню та виїмками численні, однак типологічно не стійкі, з крайовою ретушню.

Кістяний інвентар.

Вироби з кістки та рогу таш-аїрської культури нечисленні. Вони походять з кількох пам'яток із культурним шаром, що зберігся: Таш-Аїру I, Заміль-Коби II, Буран-Каї III (шар 3), Шпан-Коби (шар 1а) і представлені роговими муфтами, кістяною основою для вкладнів, швайками, долотами, голками.

На особливу увагу серед них заслуговує довга кістяна основа для вкладнів з ребра тварини зі стоянки Таш-Аїр I (Va) [Крайнов, 1960, табл. XLII, 8] (рис. 33). Один край знаряддя природній, а інший по всій довжині має поздовжній паз для вкладнів, скоріш за все – платівок. Довжина його 19,1 см, ширина 2,8 см. За формою та розмірами це знаряддя нагадує найдавніші жнивварські ножі Близького Сходу [Массон, 1964, с.43, рис. 6,1-5; 1980, с.113, рис. 27], Середньої Азії [Коробкова, 1969, с.21, рис. 3,11,12] і Кавказу [Бибииков, 1962, с.23,24; Котович, 1982, с.132]. Використання його в якості жнивварського ножа припускав також В.Н.Даниленко [Даниленко, 1969, 162].

Рогові муфти знайдено в Таш-Аїрі I і Заміль-Кобі II [Крайнов 1960, табл. XXVIII, XXIX]. На жаль, майже всі вони представлені уламками обушних частин. Цілий зразок лише один, із Заміль-Коби II [Крайнов 1960, табл. XXVIII]. Судячи з робочої частини цієї муфти, що має два зубці, кримські рогові муфти відрізнялися від аналогічних знарядь буго-дністровської та сурсько-дніпровської культур [Даниленко, 1969, с.160, рис. 130].

Виготовлення і використання цих знарядь неолітичним населенням Гірського Криму, пов'язано, ймовірно, не з запозиченням у носіїв буго-дністровської культури, як вважав В.Н.Даниленко [В.Н.Даниленко, 1969, с.189], а з продовженням місцевої пізньомезолітичної традиції. Нагадаємо, уламок аналогічного знаряддя був знайдений в Ласпі VII [Телегін, 1982, с.90].

Кістяні проколки численні, але морфологічно нестійкі. Це, як правило, уламки стінок трубчастих кісток різних розмірів або цілі невеликі трубчасті кістки тварин зі злегка або сильно загостреним робочим краєм [Крайнов, 1960, табл. XXVII, 2, XLII, 10-15 17].

Інші категорії виробів з кістки таш-аїрської культури поодинокі. Це долота зі стінок трубчастих кісток з широкими загостреними робочими кінцями [Крайнов, 1960, табл. XXVII, 16, XLII, 9] і тонкі вістря діаметром 2-3 мм, очевидно голки [Крайнов, 1960, табл. XLII, 16].

Керамічний комплекс.

Кераміка таш-аїрської культури нечисленна. За складом керамічної маси, якістю випалу і орнаментациєю вона поділяється на три групи.

До першої групи належать нечисленні фрагменти найдавніших посудин з Таш-Аїру I (шар VI) і Заміль-Коби II (шар VI). Вони чорного кольору, щільні, з домішкою дрібного піску в керамічній масі. Всі фрагменти неорнаментовані і мають товсті (до 25 мм завтовшки) стінки й гостре дно [Крайнов 1960, с.33]. У пізніших комплексах розвиток цієї групи кераміки не простежується.

До другої групи належать уламки посудин коричневого або темно-червоного кольору з добре заглаженою поверхнею. Фрагменти цієї групи кераміки щільні, містять у керамічній масі невелику домішку товченої черепашки або кварцу. Посудини, судячи із знахідок денець та вінець, мали вигляд широко відкритих гостродонних горщиків зі слабо профільованими стінками та прямими або дещо відігнутими вінцями. Орнаментовані вони наколами, ямками, прорізними або проглаженими лініями. Кераміка даної групи представлена на стоянках Таш-Аїр I (шар Va), Заміль-Коба II (шар V), Кая-Араси (нижній шар), Денисівка. Знахідки з кожної стоянки, попри приналежність до однієї групи, мають певні відмінності в кількості домішок і поєднанні елементів орнаменту. У зв'язку з цим, зупинимося детальніше на їх характеристиці.

Фрагменти другої групи кераміки зі стоянки Заміль-Коба II (шар V) представлені уламками темно-червоного або чорного кольору з добре заглаженою поверхнею і домішками товченої черепашки або зерен кварцу у керамічній масі. Посудини мали стінки товщиною від 8 до 12 мм, гостре дно, прямі вінця (рис. 7,1-6). Вони орнаментовані лише наколами мигдалеподібної або підтрикутної форми (рис. 7,7-12,16), які розташовувалися, судячи з орнаментованих фрагментів, суцільними горизонтальними зонами у дватри ряди.

Уламки посудин другої групи зі стоянки Таш-Аїр I (шар Va) темно-червоного кольору, добре заглажені,

щільні. Керамічна маса містить невелику домішку дрібно товченої черепашки. Посудини слабо профільовані, зі стінками товщиною від 8 до 12 мм, гострим дном і дещо відігнутими у верхній частині вінцями (рис. 5,3,4). Орнаментовані вони різьбленими й проглаженими лініями, гребінчастим штампом, зрідка наколами. Очевидно більшість посудин мала тільки один вид орнаменту – різьблені або проглажені лінії (рис. 5,13,14). Проте, композиції деяких фрагментів включали декілька елементів орнаменту: різьблені і проглажені лінії, гребінчастий штамп, наколи (рис. 5,3-6,9-12). Розташування орнаменту та співвідношення орнаментованих і неорнаментованих фрагментів дозволяє припускати, що орнаментувалася не вся поверхня, а тільки верхня частина посудин. Орнамент розташовувався горизонтальними зонами, що склалися з кількох паралельних ліній, розташованих вертикально або по діагоналі, і горизонтальних рядів гребінки (рис.5,5-14). Вінця прикрашалися лініями та – по краю – наколами (рис. 5,3,4).

Друга група кераміки зі стоянки Кая-Араси (нижній шар) представлена фрагментами посудин темно-сірого або коричнево-червоного кольору з шорсткуватою поверхнею і домішками товченої черепашки або кварцевого піску в керамічній масі. Посуд був товстостінний, від 10 до 15 мм завтовшки, з гострим дном і закругленим або відігнутим назовні краєм вінця. Орнаментований різьбленими лініями або наколами. Лінії розташовувалися паралельно, вертикальними або горизонтальними рядами. Орнамент розміщувався як суцільними горизонтальними рядами, так і зонами. На вінця також наносилися наколи [Формозов, 1962].

До третьої групи кераміки таш-аїрської культури належать фрагменти посудин з Таш-Аїру I (шар Va) і Заміль-Коби II (шар V). Їх поверхня жовтого або ясно-коричневого кольору, добре заглажена або підлощена. Уламки відносно щільні або злегка рихлі, в тісті містять домішку товченої черепашки та невеликої кількості вапняку. Важко говорити про форму посуду, який представлений незначною кількістю фрагментів стінок. Можна лише зазначити, що вони мали високі прямі або злегка відтягнуті вінця (рис. 5,7). Д.А.Крайнов припускав гостре дно для цієї групи посуду [Крайнов, 1960, 42,43]. Орнаментовано посуд третьої групи відбитками дрібної довгої гребінки, яка створює композиції з горизонтальних, вертикальних і косих перехресних ліній (рис. 5,1-2,8;7,13-15). Належність цієї групи кераміки до неоліту може викликати сумнів – адже вона має дуже близькі аналогії в ранніх пам'ятках середньостогівської культури [Добровольський, 1927; Телегін, 1973, с.81-89] та в ранньонеолітичних кримських пам'ятках курцовського типу [Щепинский, 1985, с.321,322,рис. 85,1-3,12]. Але на користь її приналежності до неолітичного комплексу свідчить одне з вінець із Таш-Аїру I (шар Va), орнаментоване довгою гребінкою, але за фактурою та кольором подібне до другої групи

кераміки стоянки, орнаментованої лініями та короткою гребінкою (рис. 5,8).

Періодизація і хронологія.

У розвитку таш-аїрської культури за техніко-типологічними показниками крем'яних комплексів і відміними в кераміці можна виділити три періоди: безкерамічний і два керамічних – ранній і пізній. До першого, безкерамічного, періоду належать Таш-Аїр I (шари IX, VIII та VII), Заміль-Коба II (шари VIII та VII) та Алімівський Навіс (“пізній тарденуазський шар”). Крем'яним комплексам цих пам'яток притаманні наступні ознаки: 1) нуклеуси мають невеликі розміри (частина з них призначалася для сколювання вузьких платівок); 2) пірамідальні нуклеуси виключно односторонні; 3) пласкою ретушшю оброблено близько половини геометричних мікролітів, причому ретуш лише частково заходить на спинку трапецій і сегментів; 4) кераміка відсутня.

Другий, ранньокерамічний період представлений Таш-Аїром I (шар VI), Заміль-Кобою II (шар VI), Ат-Башом і, можливо, неолітичним комплексом стоянки Балін-Кош. Показники крем'яних комплексів цього періоду такі: 1) збільшуються розміри нуклеусів; 2) нуклеуси стають масивнішими; 3) з'являються пірамідальні нуклеуси зі сколюванням платівок по всьому периметру; 4) близько 2/3 геометричних мікролітів оброблені пласкою ретушшю; 5) з'являються поодинокі трапеції зі струганою спинкою. Істотна ознака другого періоду таш-аїрської культури – поява перших керамічних посудин, нечисленних фрагментів кераміки першої групи.

До третього, пізньокерамічного, періоду належать комплекси Таш-Аїру I (шар Va), Заміль-Коби II (шар V), Кая-Араси (нижній шар), Денисівки, Буран-Каї III (шар 3). Нуклеуси крем'яних комплексів цього періоду мають великі розміри, зі значною питомою вагою пірамідальних, у тому числі зі сколюванням платівок по всьому периметру. Серед геометричних мікролітів пласкою ретушшю оброблено вже близько 3/4 виробів, причому половина з них припадає на трапеції зі струганою спинкою. Найбільш характерна риса пам'яток третього періоду – розвинений керамічний комплекс. У пам'ятках цього періоду вона стає численною і представлена фрагментами другої групи гірськокримської кераміки, орнаментованої наколами, різьбленими і прогладженими лініями, а також фрагментами третьої групи з довгим гребінчастим штампом.

Визначення абсолютної хронології таш-аїрської культури ускладнене нечисленністю радіовуглецевих дат з неоліту Криму і півдня України. Нижню хронологічну межу культури орієнтовно можна встановити по радіовуглецевому датуванню заключних періодів пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури, яка передує їй у Гірському Криму. Зокрема для другого, класичного періоду мурзак-кобинської культури отримана серія дат для Ласпі VII – від 7550±380 до 9135±100 BP [Телєгін, 1982, с.46] і одна дата для Шпан-Коби, шар 1-3 – 7600±45 BP (Ki-5821).

Для заключного періоду мурзак-кобинської культури отримані дати для Шпан-Коби, шар 1-1 – 6780±40 BP (Ki-5822), та дві для Фатьма-Коби, шар 2 – 6300±120 BP (Ki-10399) та 6440±120 BP (Ki-10449). Виходячи з цих дат, формування і ранній період таш-аїрської культури, очевидно, можна відносити до останньої чверті VI тис. до н.е. Для третього, заключного періоду таш-аїрської культури є дві дати для Буран-Каї III, шар 3-3 – 5180±50 BP (Ki-6265) і шар 3-2 – 5070±40 BP (Ki-6266). Верхню хронологічну межу таш-аїрської культури визначають радіовуглецеві дати ранньонеолітичних пам'яток Криму – Гурзуфське [Щепинский 1985, с.324] і Петровська Балка [Cohen, 1996, 417-433]. Зокрема, для Гурзуфського отримана дата 4635±90 BP, а для Петровської Балки чотири дати – 4530±40 BP (Ki-2931), 4470±50 BP (Ki-2932), 4410±50 BP (Ki-2979) і 4670±80 BP (Ki-2981). Таким чином, виходячи з наведених вище абсолютних дат, в цілому таш-аїрську культуру можна датувати в межах від останньої чверті VI до першої чверті IV тис. до н.е.

Хронологія таш-аїрської культури суттєво відрізняється від хронології інших неолітичних культур півдня України. За нею неоліт Гірського Криму виглядає незвично пізнім та пережитковим явищем – формується на 1000-700 років пізніше ніж, наприклад, буго-дністровська або сурсько-дніпровська культури, для яких останнім часом отримана низка радіовуглецевих дат [Відейко, Ковалюх, 1998; Ковалюх, Тубольцев, 1998], і продовжує існувати вже в енеолітичний час. Ми не виключаємо дещо більш ранній час формування таш-аїрської культури. Проте, визначення її абсолютної хронології підтверджується загальною синхронізацією з неолітичними та енеолітичними культурами материкової України за деякими категоріями артефактів. Зокрема, на диво пізній час формування неоліту Гірського Криму засвідчують мікроліти з пласкою ретушшю, які, нагадаємо, характерні вже для першого його періоду. У неолітичних культурах півдня Східної Європи трапеції з пласкою ретушшю з'являються лише на пізніх етапах їх розвитку [Гаскевич, 2002; Товкайло, 2003, с.201], як вважає К-П.Вехлер, на початку V тис. до н.е. [Wechler, 2001, s.238-243]. В буго-дністровській і сурсько-дніпровській культурах та пам'ятках типу Старобельськ – можливо, раніше (за датами Пугача II та Гарда III [Відейко, Ковалюх, 1998], Семенівки 2 [Ковалюх, Тубольцев, 1998] та Старобельської [Манько, Теліженко, 2002, с.11-14], в середині VI тис. до н.е.). На думку окремих дослідників, ці мікроліти маркують вже перехід до раннього енеоліту [Wechler, 2001, s.241], або потребують для свого виготовлення мідних знарядь і відбивають пізньонеолітичні-ранньонеолітичні балканські впливи [Гаскевич, 2002]. Ранньонеолітичний час заключного періоду таш-аїрської культури підтверджується знахідками в приналежних до цього періоду Таш-Аїру I (шар Va) та Заміль-Коби II (шар V) кераміки з довгим гребінчастим штампом. Кераміка з подібним орнаментом зустрічається в пам'ятках азово-дніпровської культури

[Котова, с.30,31,46,124, рис.14,8, с.125, рис.15,2, с.133, рис.23,6], характерна для ранньої середньостогівської культури [Добровольський, 1927; Телегін, 1973, с.81-89] і може датуватись початком IV тис. до н.е. [Telegin, Lillie, Potekhina, Kovalyukh, 2003, p.465-466].

Таш-Аїрська культура в контексті неоліту півдня України.

Вивчення основних аспектів становлення та розвитку таш-аїрської культури (генетичної основи, внутрішніх та зовнішніх чинників) пов'язане із специфікою відображення їх в основних категоріях артефактів неоліту – крем'яному та керамічному інвентарі. Їх з'ясуванню останнім часом присвячено декілька цікавих праць Д.Л.Гаскевича [1998; 1999]. Ігнорування інформативних властивостей різних категорій археологічних джерел неоліту і зосередження на одній із них може призвести до спотворення соціокультурних реконструкцій як на рівні культури, так і окремого поселення. Розглянемо культурно-історичний зміст таш-аїрської культури, її формування, розвиток та місце в неоліті України за крем'яним інвентарем та керамікою.

Генетичною основою таш-аїрської культури, безсумнівно, була місцева пізньомезолітична мурзак-кобинська культура. Зв'язок обох культур не викликає сумнівів. Вперше його відзначив ще С.М.Бібіков [1950, с.118-126; 1966, с.139]. Він особливо виразний у крем'яному комплексі. Традиції кременеобробки таш-аїрської культури наслідують традиції мурзак-кобинської за двома основними та взаємозв'язаними їх складовими – технікою розколювання та металним мисливським спорядженням. Техніка розколювання обох культур була орієнтована на отримання середньошироких платівок відтиском з одно- та двоплощинних призматичних та пірамідальних нуклеусів. Ще виразніший генетичний зв'язок мурзак-кобинської і таш-аїрської культур за складом мікролітів. В обох культурах вони представлені трапеціями, сегментами і окремими платівками з притупленим краєм.

Формування таш-аїрської культури відбувалось еволюційно. На заключному етапі мурзак-кобинської культури помітні зміни у складі, морфології та розмірах геометричних мікролітів, які призвели до появи мікронабору неоліту Гірського Криму. У найпізніших комплексах шару 2 Шан-Коби та шару 3 Кукреку простежується перехід від максимальної морфологічної диференціації типів до їх уніфікації, заміна стрімкої ретуші похилою, що іноді навіть трохи заходить на спинку, та загальне зростання розмірів трапецій і сегментів. У інших категоріях крем'яних знарядь генетичний зв'язок менш очевидний. Це пов'язано, насамперед, з переорієнтацією платівчастої техніки таш-аїрської культури на отримання більшої за розмірами заготовки і, у зв'язку з цим, загальними змінами морфології знарядь.

Деякими авторами припускається вплив гребениківської культури на формування неоліту Гірського Криму, зокрема, на його генетичну основу –

мурзак-кобинську культуру [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.190, 191; Гаскевич, 2003, с.11]. В.Ю.Коен навіть виділяє в мурзак-кобинській культурі дві групи індустрій – “вістрійного” та “типового” тарденуазу, пов'язуючи останню з етнокультурною спільнотою понтійського тарденуазу чи з прямою міграцією носіїв гребениківської культури в Крим [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.190; Коен, 1994, с.5-19]. Цей поділ, на наш погляд, є штучним і не відповідає дійсності. Він побудований, перш за все, на некоректному використанні археологічних джерел. Зокрема, В.Ю.Коен розглядає колекції артефактів з умовних горизонтів розкопок шару 3 Мурзак-Коби - “...1) над похованням, 2) в похованні, 3) під похованням” [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.104], як три “...хронологічно і типологічно різних комплекси.” [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.154]. У зв'язку з цим робиться висновок, що вони “...представляють комплекси типового та вістрійного тарденуазу, незважаючи на різну хронологічну позицію, належать до тих самих господарсько-побутових комплексів” [Коен, 1994, с.6,7,12,13]. Тобто, оскільки в Мурзак-Кобі під час розкопок дійсно були простежені вогнища та пекарська ямка лише в шарі 3/2 [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.109-110], то мешканці гроту, які залишили комплекс шару 3/3, були змушені користуватись вогнищами ще до їх появи, а “типово тарденуазські” мешканці шару 3/1 – повертались до “вістрійно тарденуазських”, нерідних вогнищ сотні років поспіль. Принаймні так воно виглядає, згідно наведеної В.Ю.Коеном хронології мурзак-кобинської культури [Коен, 1994, с.6,7,12-14].

У комплекси мурзак-кобинських шарів Фатьма-Коби він включив змішані матеріали розкопок 1956-1957 рр. з площадки перед гротом та на схилі, які були “...розчленовані, типологічно, на основі стратиграфічного спостереження та колекції крем'яного інвентарю розкопок 1927 року, де неолітичний шар був відсутній” [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.71]. Незрозуміло, яким чином типологічно були розчленовані матеріали власне мурзак-кобинських шарів. Втім розчленовані, тобто проаналізовані, комплекси як Фатьма-Коби, так і інших стоянок, були не до кінця. В усіх комплексах, якими оперує В.Ю.Коен, крім кукрецьких вкладнів та свідерських наконечників, присутні азильські геометричні мікроліти [Бибиков, Станко, Коен, 1994, табл. XIX, 44, 45, табл. XLVIII, 5, табл. LI, 1,5], неолітичні геометричні мікроліти з пласкою ретушшю [Бибиков, Станко, Коен, 1994, табл. XL, 9, 10, табл. XLV, 5, 8; табл. XLVIII, 4, табл. LI, 10] та шпанські мікроліти зі стрімкою ретушшю [Бибиков, Станко, Коен, 1994, табл. XVII, 4, 6, табл. XVIII, 14, табл. XXXVIII, 7, 8]. Всі вони розглядаються як органічна складова мурзак-кобинських крем'яних комплексів, причому відсутнє будь яке застереження, що це механічна домішка. Питання, яким чином ці мікроліти вплинули на виділення вістрійного” та “типового” тарденуазу за нечисленними

мікролітичними наборами пам'яток мурзак-кобинської культури, є зайвим.

Хибність виділення двох груп індустрій в мурзак-кобинській культурі зумовлена, головним чином, гіпертрофованою, м'яко кажучи, увагою В.Ю.Коена до морфології мікролітів та процентного співвідношення їх різних типів, при повному нехтуванні технології виготовлення та застосування. Якщо проаналізувати підстави виділення "вістрійного" та "типового" тарденуазу, стає очевидним, що вони стосуються виключно складу та, насамперед, процентного співвідношення різних типів мікролітів. У "вістрійному" тарденуазі різноманітні вістря переважають над геометричними мікролітами, у "типовому" – навпаки. Але, яким чином був визначений типологічний склад мікролітів мурзак-кобинських пам'яток?

Годі казати, що мікроліти мурзак-коби за В.Ю.Коеном відповідають мало не всій типологічній номенклатурі мікролітів мезоліту та фінального палеоліту Європи – від Франції до Кавказу, що важко зрозуміти. Адже тоді для таких локальних культурних явищ, як мурзак-коба Криму, капсій Північної Африки, тарденуаз Франції та інші слід припускати або спільну генетичну основу, або інтенсивні контакти, або близький, навіть за вторинними ознаками, конвергентний розвиток. Грунтуючись на неістотних та випадкових ознаках подібних чи навіть ідентичних мікролітів, В.Ю.Коен може віднести їх або до вістер, або до геометричних мікролітів. Для прикладу наведемо низькі асиметричні трикутники. Одні з них він визначає як вістря тарденуазського типу [Биби́ков, Станко, Коен, 1994, с.64, табл.ХІХ, 4-11, с.93, табл.ХХVІІІ, с.21, табл.ХLV, 101, 28] або трикутні короткі та довгі [Биби́ков, Станко, Коен, 1994, с.93, табл.ХХVІІІ, 3,20, с.101, табл.ХLV, 31,32], інші – як трикутники, і включає їх до складу геометричних мікролітів [Биби́ков, Станко, Коен, 1994, с.64, табл.ХІХ, 18,22, с.101, табл.ХLVI, 8-20]. Втім, визначаючи низькі асиметричні трикутники та низькі видовжені асиметричні трапеції до того ж як "косі вістря зі скошеною ретушшою основою", сам В.Ю.Коен визнає, що використана ним "Типологія мікролітів має дещо умовний характер. Зокрема, даний тип вістер можна розглядати як мікролітичний різновид трапеції в'єль чи підтип капсійських наконечників" [Биби́ков, Станко, Коен, 1994, с.94].

Наскільки типологічні штудії В.Ю.Коена та побудовані на них висновки щодо "гетерогенності" мурзак-кобинської культури далекі від дійсності, стає очевидним при порівнянні їх з результатами дослідження мурзак-кобинських мікролітів Д.Ю.Нужним. По-перше, мікроліти вивчених пам'яток (Ласпі VII, 2-го та 3-го шарів Шан-Коби, 2-4-го шарів Фатьма-Коби, 3-го шару Мурзак-Коби та Аджі-Коби III) продемонстрували виключну стандартизованість параметрів зависотою – максимум 8 мм [Нужний, 1992, с.51]. Отже, усі вони пов'язані з єдиною технікою розколювання, орієнтованою на отримання відносно

вузької платівки. У зв'язку з гіпотетичними впливами на пізній мезоліт Криму гребениківської культури, нагадаємо, що гребениківські трапеції виготовлені на ширших платівках і за допомогою мікрорізевої техніки, жодних ознак якої нема в мурзак-кобинських комплексах [Нужний, 1992, с.49-55]. По-друге, на графіку розподілення висоти та ширини, мурзак-кобинські мікроліти утворили одне компактне скупчення, витягнуте по осі довжини [Нужний, 1992, с.51]. Тобто, співвідношення ширини до довжини мікролітів як 1:2, на підставі якого В.Ю.Коен поділяє подібні за морфологією мікроліти на вістря та геометричні мікроліти, є штучним і не відбиває їх реальний типологічний склад. Нарешті, по-третє, на кореляційних графіках кутів мікроліти мурзак-кобинських комплексів утворили три окремі скупчення, що характеризувалися асиметричними формами та двома симетричними – низькими та середньовисокими [Нужний, 1992, с.51]. Очевидно, вони і є трьома основними формами мікролітів мурзак-кобинської культури. Для розуміння розмаїтості складу мікролітів мурзак-кобинських комплексів та співвідношення в них різних типів надзвичайно важливим є також висновок Д.Ю.Нужного щодо способів їх застосування у пізньому мезоліті загалом і в мурзак-кобинській культурі зокрема: "етап максимальної диференціації та спеціалізації морфології мікролітів найкраще ілюструють комплекси янциславицьких та мурзак-кобинських пам'яток, що відзначаються застосуванням відразу кількох окремих типів мікролітів у різних наконечниках мисливської зброї" [Нужний, 1992, с.113]. За наскельними малюнками можна простежити "наявність у сагайдачному наборі стародавніх мисливців стріл, озброєних відразу кількома типами наконечників із різною експансійною дією на дичину." [Нужний, 1992, с.149]. Крім того, лише в одному композиційному наконечнику пізнього мезоліту могло використовуватись до десятка мікролітів, переважно низьких асиметричних форм [Нужний, 1992, с.111-151; Нужний, 1999, с.5-25]. Таким чином, втрата мешканцями стоянки навіть однієї-двох стріл, не кажучи вже про цілий сагайдак, могла мати фатальні наслідки для визначення за В.Ю.Коеном приналежності нечисленного мурзак-кобинського мікрокомплексу до "вістрійного" чи "типового" тарденуазу.

Мурзак-кобинська пізньомезолітична культура Гірського Криму являє собою достатньо гомогенне культурне явище. Її відтискна техніка розколювання кременю, судячи з відносно вузьких платівок-заготівок для мікролітів та великої кількості пірамідальних нуклеусів, могла бути запозиченою у сусіднього кукрецького населення. Мікронабір характеризується використанням одного типу платівки-заготівки, застосуванням однієї технології виготовлення та сталим типологічним складом. Незначні розбіжності у співвідношенні окремих типів мікролітів в мурзак-кобинських комплексах можуть пояснюватись господарською специфікою стоянок, або, зважаючи на

нечисленність мікронаборів, скоріше випадковими чинниками.

Ми не заперечуємо ймовірних іншокультурних впливів на розвиток мурзак-кобинської культури та на формування таш-аїрської культури. Але єдиними їх проявами можуть бути лише збільшення ширини платівок-заготівок та зростання питомої ваги симетричних середньовисоких трапецій. Вони відзначені в найпізніших комплексах мурзак-кобинської культури – 2-му шарі Шан-Коби та 3-му шарі Кукреку. Тобто, якщо й можна припускати якісь впливи, то не гребениківської культури, а пізніших пам'яток – типу Матвєєв Курган II, чи неолітичних культур материкової України. І стосувалися вони лише вдосконалення вже існуючих у мурзак-кобинській культурі складових кремнеобробки: відтискної техніки отримання платівок та середньовисоких трапецій – трансверсальних наконечників стріл.

Отже, мурзак-кобинський культурний компонент є практично єдиним субстратом крем'яної індустрії таш-аїрської культури. У ній відсутні прояви інших культур. Зникає навіть наявний у мурзак-кобинських пам'ятках кукрецький компонент. Можливо, це пояснюється зміною характеру зв'язків гірсько-кримського та степового, посткукрецького, населення у неоліті. Подальший розвиток крем'яної індустрії таш-аїрської культури відбувався еволюційно, при можливих запозиченнях більш досконалих методів відтискної техніки отримання плагівок та техніки плаского ретушування геометричних мікролітів. Основними напрямками еволюції крем'яного комплексу були, як відзначалось вище, загальне збільшення розмірів нуклеусів та зростання серед них питомої ваги пірамідальних ядрищ, зростання питомої ваги геометричних мікролітів з пласкою ретушю тощо.

Керамічний комплекс таш-аїрської культури був, безумовно, запозичений і з'являється під впливом більш розвинених на час формування неоліту Гірського Криму неолітичних культур материкової України. Схожість його з керамікою неоліту Приазов'я, Надпоріжжя та Побужжя відзначалася різними авторами [Даниленко, 1950; Крайнов, 1960, с.96; Формозов, 1962, с.112; Даниленко, 1969, с.181-186; Телегін, 1971, с.54; Яневич, 1987а, с.9].

Найдавніша кераміка таш-аїрської культури, нагадаємо, представлена шипоподібними денцями з Ат-Башу та Балін-Кошу, уламками товстостінних посудин та гострим денцем з Таш-Аїру I (шар VI) і Заміль-Коби II (шар VI) тощо. На думку В.М.Даниленка, поява першої кераміки у Гірському Криму пов'язана, передусім, з буго-дністровським впливом. При цьому він зіставляв кераміку з Таш-Аїру I (шар VI) з керамікою Сокольців II, відзначаючи схожість форм, технології і домішок в керамічній масі [Даниленко, 1969, с.20]. Однак, особливість кераміки з Таш-Аїру I (шар VI) і Заміль-Коби II (шар VI) якраз і полягає в тому, що домішками в ній слугували не рослинні волокна і товчена черепашка, як у посудин з Сокольців II [Даниленко, 1969, с.84], а пісок [Крайнов, 1960, с.96].

Це скорочує коло аналогій гірськокримським раннім посудинам, і дозволяє припускати, що технологія їх виготовлення була запозичена у носіїв сурсько-дніпровської культури, які теж на ранньому етапі використовували пісок у якості домішки до керамічної маси [Даниленко, 1985, с.136]. Отже, походження технології виготовлення керамічного посуду гірськокримським населенням не викликає питань. Безумовно, вона була запозичена у неолітичного населення материкової України, насамперед, у сурсько-дніпровського. Проміжною ланкою процесу запозичення, очевидно, була олексіївсько-засухська культура Рівнинного Криму.

Парадоксальним та незрозумілим, на перший погляд, є інший аспект раннього керамічного виробництва таш-аїрської культури – виготовлення посудин не лише з гострим, але і з шипоподібним денцем. На час формування неоліту Гірського Криму, у територіально найближчих буго-дністровській та сурсько-дніпровській культурах такий посуд уже був відсутній. Одне з можливих пояснень – довше побутування посуду з шипоподібним денцем у олексіївсько-засухській культурі Рівнинного Криму, звідки він поширився в Гірський Крим. На користь такої версії свідчить рання таш-аїрська кераміка з домішкою піску, яка також характерна для ранньої сурсько-дніпровської культури. Але, в цьому випадку, за радіовуглецевою хронологією таш-аїрської та сурсько-дніпровської культур, слід припускати існування в неоліті Рівнинного Криму шиподонного посуду щонайменше 500 років. Можливо, це припущення підтверджується знахідкою шиподонного горщика в Кам'яній Могилі. В.М.Даниленко, за публікацією О.М.Бадера, відносить його до ранньонеолітичного шару. Але редактор посмертного видання монографії В.М. Даниленка "Кам'яна Могила", В.І.Непріна, в примітках відзначає, що денце в дійсності було знайдене в шарі розвинутого неоліту. Примітно також, що денце з Кам'яної Могили, так само як з Ат-Башу, мало домішку в керамічній масі товченої черепашки [Даниленко, 1986, с.30].

Очевидно проблема наявності шиподонного посуду в таш-аїрській культурі і його імовірне довге існування вимагає розгляду в ширшому контексті. Посуд з шипоподібним денцем типологічно є найбільш архаїчним у Східній Європі [Даниленко, 1969, с.182]. Він поширений у величезному периферійному землеробським культурам ареалі від Джебелу в Прикаспії до культури Ертебелле в Данії. Шиподонні горщики відомі для ранніх етапів буго-дністровської, сурсько-дніпровської, ракушечнойарської, дніпродонецької, німанської, елшанської культур, пам'яток типу Струміль-Гастятин, культури Ертебелле, Джебелу. [Даниленко, 1969, с.181,182; Телегін, 1968, с.92, рис.36,1, Телегін, 1986, с.49, рис.10,47,48; с.54,рис.13,3; с.57, рис.15.4; Kotova, 1998, p.163, fig. 2,2-4. fig. 3,5; Timofeev, 1998, p.47, fig.2,1-2,5-7; p.49,fig.3,1-6 та ін.]

Існують три основні гіпотези появи гостродонної кераміки і шиподонної, як типологічно її більш архаїчного варіанту. Відповідно загальнопоширеній функціональній гіпотезі, гостре дно було зручним при рухливому способі життя. За технологічною гіпотезою, гостродонний посуд, згідно С.А.Семенову, краще й швидше висихає. Третя гіпотеза, висунута В.Н.Даниленком, – міграційна. Згідно неї, шиподонний посуд походить з Прикаспію (Джебел), з'являється на півдні Східної Європи внаслідок міграції кукрецького населення, і потім поширюється у лісовій зоні Східної та Центральної Європи [Даниленко, 1969, с.181,182]. Останнім часом цю теорію, в її заключній, “дифузійній”, частині, підтримує В.І.Тимофєєв [Timofeev, 1998].

Усі три версії походження й поширення шипо- та гостродонного посуду мають певний сенс. Але на наш погляд, не є вичерпними для з'ясування проблеми. Жодна з них не відповідає на основне питання: чому перший посуд у східноєвропейських неолітичних суспільствах з привласнювальною економікою був саме шиподонним?

Для з'ясування проблеми появи давнього посуду розглянемо її лінгвістичний та, ширше, семіотичний аспекти. Надзвичайно цікавим у цьому відношенні є лінгвістичний аналіз В.М.Даниленка термінів для позначення посуду ностратичної етноглоттонічної єдності, який він здійснив на основі праць В.М.Ілліча-Світича [Даниленко, 1974, с.129,130]. Один із термінів – *p. atl*, подібний, на його думку, до термінів, які зосереджуються навколо понять “земля-діра” або, в узагальнюючому плані, – “яма”. В.М.Даниленко вважає, що йдеться про посудини-ями з вритими в них плетеними кошиками. Їх залишки відомі в ряді культур, наприклад, натуфійських пам'яток та поселеннях сурсько-дніпровської культури, де вони з'являються в докерамічному неоліті і продовжують зустрічатися пізніше. Підсумовуючи аналіз етимології ностратичного *p. atl* – “посудина”, дослідник доходить висновку, що йдеться про “посудини типу плетеного кошика, можливо, обмашеного глиною, і таким чином, про предмет, який належить до протонеолітичної епохи” [Даниленко, 1974, с.130]. О.В.Тубольцев, розглядаючи технологічні передумови появи кераміки в сурсько-дніпровській культурі, посилається на дві основні групи плетеного посуду, відомого з етнографії за способами плетіння [Свод, т.3, 1989, с.140]. Плетенням по спіралі отримували блюда та шароподібні кошики. Посуд, виготовлений на вертикальній основі, мав у нижній частині “шип”, де поздовжні прутья стягувались разом. Обидві форми відповідають основним давнім типам посуду сурсько-дніпровської культури: банці та S-подібному горщику з шипоподібним дном.

Ми не виключаємо, що у неземлеробських неолітичних культурах Східної Європи провадилися експерименти з обмашуванням кошиків глиною і наступним обпалюванням, у результаті чого з'являлись слабо обпалені посудини. Але керамічне виробництво

– досить складний технологічний процес, і на сьогодні цілком очевидно, що східноєвропейськими неолітичними суспільствами з привласнювальною економікою воно було запозичене. На наш погляд, зв'язок між шиподонним кошиком та керамічною посудиною неоліту був не технологічний, а знаковий, і його можна пояснити за законом функціональної семіотики. Основне положення цього закону було сформульовано ще академіком М.Я.Марром: “назва одного предмета переходить на назву іншого предмета, який прийняв у господарстві та суспільному виробництві функції першого” [Марр, 1934]. У матеріальних знакових системах закон функціональної семіотики виявляється виразніше всього в тому, що новий предмет, який приймає суспільні господарські функції попереднього, приймає на деякий час і його форму (перші автомобілі були схожі на карети і т. ін.). Тобто, перший посуд неолітичних суспільств мисливців та рибалок Східної Європи, зокрема шиподонні горщики, які призначались насамперед для зберігання припасів, ліпились “за образом і подобою” шиподонних кошиків, які мали таку саму господарську функцію.

Одним із доказів факту наслідування шиподонними горщиками кошиків є сталий зв'язок цих посудин із сітчастим орнаментом та особливості його виконання. На частині горщиків орнамент зроблений ретельно, лінії впорядковані і паралельні, ділянки з сіткою є складовою орнаментальних композицій [Даниленко, 1969, с.70, рис.24,4,6; с.78, рис.34,1,2], тобто, він дійсно являє собою символ, за яким стоїть певний зміст. Але на інших горщиках лінії сітки нанесені неохайно та хаотично, візерунки невпорядковані і часто фрагментарні. Вони розташовані в середній частині посуду, або вкривають усю його поверхню, на відміну від орнаментів інших типів, які, маючи оберегове значення, тяжіють до верхньої частини посудини [див.: Даниленко, 1969, с.150, рис. 124, 18; Телегін, 1968, с.92, рис. 36, 1, Kotova, 1998, p.163, fig. 2, 2-4, p.164, fig. 3,5; Timofeev, 1998, p.47, fig. 2, 2,6,7]. Фактично сітчастий візерунок цих горщиків не є орнаментом, а лише прикрашенням поверхні посуду. Нанесені на стінки горщиків схрещені лінії мали імітувати фактуру плетеного кошика – тобто, типологічно предмета культури того ж функціонального та семантичного ряду. Таким засобом шиподонні горщики включалися в існуючий контекст культури, знову за законом функціональної семіотики, не лише за формою, але й за виглядом поверхні.

Отже, шиподонні горщики є найдавнішою формою керамічного посуду неолітичних суспільств мисливців та рибалок, розташованих на периферії суспільств із відтворюючою економікою. Наслідуючи форму й функції плетеного шиподонного кошика-контейнера, шиподонні керамічні горщики та їх вдосконалений варіант – гостродонні горщики, являють собою адаптацію мисливцями та рибалками запозиченого керамічного виробництва до власного функціонального та семантичного контексту культури. За сучасною радіовуглецевою хронологією неоліту Східної Європи

можна припускати їх появу в кількох віддалених одна від одної археологічних культурах. Функціональною та семантичною відповідністю вже існуючим предметам культури обумовлене, очевидно, швидке поширення шипо- та гостродонного посуду в неолітичних суспільствах з привласнювальною економікою. Цією ж обставиною можна пояснювати також довге переживання шиподонного посуду в культурах з повільними темпами неолітизації, зокрема в кримських олексівсько-засухській та таш-аїрській.

Схожість більш пізньої другої групи таш-аїрської кераміки з сурсько-дніпровською, як за технологічними домішками до керамічної маси (товчена черепашка), так і за орнаментикою, ще очевидніша. В орнаментіці подібність проявляється не тільки в основних елементах орнаменту: наколах, прогладжених і прокреслених лініях, гребінчастому орнаменті, але і в композиціях: у вертикальному розташуванні декількох паралельних ліній, рядах наколів, поєднанні горизонтальних рядів, ямок і косо розташованих ліній. Причому, це не тільки загальна подібність. У ряді випадків простежується практично повна аналогія. Як приклад можна навести фрагменти посудин із V-го шару Заміль-Коби (рис. 7,7-12) і о-ва Виноградного [Даниленко, 1985, 136, рис. 35,7], нижнього шару Кая-Араси та Стрільної Скелі [Даниленко, 1985, 136, рис. 35, 1-3]. Виникає навіть питання, чи не є “сурськоїдна” кераміка таш-аїрських пам’яток власне імпортом сурського-дніпровського посуду? Але контраргументами цього припущення є відмінні від сурських орнаментальні композиції другої групи кераміки з Va шару Таш-Аїру I та поєднання в них прокреслених ліній і псевдогребінки. Крім того, цей шар, судячи з наявності в ньому фрагментів з довгою дрібною гребінкою, очевидно, значно молодший за верхню хронологічну межу сурсько-дніпровської культури.

Подібну схожість за технологічними домішками та орнаментациєю з керамікою культур материкової України виявляє, нарешті, й третя група кераміки таш-аїрської культури – пориста, з черепашкою в керамічній масі та орнаментом у вигляді довгих горизонтальних ліній або композицій з довгої дрібною гребінки. Практично повні аналогії вона знаходить у пам’ятках азово-дніпровської культури [Котова, с.30,31,46,124, рис.14,8,с.125, рис.15,2,с.133, рис.23,6] та раннього етапу середньостогівської культури, зокрема в поселенні Середній Стіг II [Добровольський, 1927].

Отже, при сталому складі крем’яного інвентарю для таш-аїрської культури характерне постійне запозичення технології виготовлення та орнаментациї кераміки у неолітичних та енеолітичних культур материкової України. У зв’язку з цим, постає питання: яку роль відігравала кераміка в житті неолітичних суспільств з переважно привласнювальною економікою взагалі і такого пережиткового, за багатьма ознаками, як гірсьокримське суспільство зокрема?

Кераміка в неолітичних суспільствах з привласнювальною, або переважно привласнювальною

економікою, безумовно, мала другорядне значення у господарстві. На початку неоліту керамічні посудини використовувалися лише для зберігання продуктів, і тільки згодом – для термічної обробки. Причому, подібне застосування ранніх керамічних посудин припускають не лише для мисливців та рибалок, але й для землеробів, зокрема, раннього неоліту Греції [Vitelli, 1989]. Виготовлення та споживання кераміки були сферами жіночої діяльності, а запозичення керамічної технології відбувалося при переході жінки в общину чоловіка. Отже, поширення кераміки було результатом діяльності жінок, яка лише частково відбивала загальну етнічну модель.

В неолітичних суспільствах мисливців та рибалок кераміка ще не набула тієї ролі носія знакових систем, яка притаманна їй в нео-енеолітичних суспільствах з відтворювальною економікою. Тобто, вона мала не лише другорядне утилітарне значення, але й низький семіотичний статус, що, втім, було взаємообумовлено. На це, насамперед, вказують характеристики орнаменту посуду більшості неолітичних культур, особливо їх ранніх етапів: простота та нечисленність елементів, відсутність або спрощеність композицій. Слабка роль орнаменту, як етнознакового засобу вираження культури, принаймні в першій половині неоліту, проявляється в обмеженості його у степовій та лісостеповій зонах України і далі на схід, до Волги, кількома найпростішими елементами – прокресленою або прогладженою лінією та наколом [див.: Телегін, 1996]. На цій підставі виділяються зони неолітичних культур. Проте подібність ранньо-неолітичної кераміки значних теренів пояснюється скоріше поширенням її як інновації на стадії копіювання [Гаскевич, 1999], коли орнамент сприймався невід’ємною складовою посуду, а не як самодостатній знак, та полісемантичністю знаків культури – наданню запозиченому орнаменту нового змісту. Прикладом може слугувати землеробський за семантикою “шаховий” та “колюшковий” орнамент бугодністровської культури [Даниленко, 1969, с.75,рис.30; с.102, рис.63, 3, рис.64,1-4; Черныш, 1986, с.23, рис.2,82,83], запозичений її носіями – мисливцями та рибалками, безвідносно до власних господарських та релігійних реалій, у сусіднього землеробського кріпського населення. Як знакова система, орнамент посуду, безумовно, лише в незначній мірі відображав міфічний світ неолітичних спільнот, який був набагато багатшим за структурою, персонажами та сюжетами – варто лише порівняти петрогліфи Кам’яної Могили та Карелії, предмети мобільного мистецтва неоліту лісової зони тощо з керамікою відповідних культур. Низький семіотичний статус неолітичної кераміки, нарешті, підтверджується відсутністю її в похованнях [див.: Телегін, 1991]. Вона ще не була повною мірою включена в сакральну сферу суспільства, зокрема в таку важливу його частину, як уявлення про потойбічний світ і пов’язаний з ним поховальний обряд.

Сталість у неоліті Гірського Криму технології кременеобробки при постійному запозиченні технології виробництва кераміки знаходить своє

пояснення в контексті економічних та соціальних процесів неолітичної доби на території України. Загально визнано, що однією з основних передумов неолітизації у Східній Європі був перехід до рибальства. Рибальство сприяло загальній щільності населення. За умов притаманної первісності етнолінгвістичної безперервності та патрилокального шлюбу [Шнирельман, 1986, с.467-470], воно призводило до швидкого поширення у ранньому неоліті подібних форм кераміки, яка виготовлялася та використовувалася жінками [Гаскевич, 1998, 1999], при збереженні традицій кременеобробки, носіями яких були чоловіки [Зализняк, 1990, с.79,80; 1998, с.52].

Цілком очевидно, що наслідки переходу до рибальства були відмінними для різних регіонів України. У долинах великих річок, насамперед у їх порожистих частинах з багатими рибними ресурсами, зростання щільності населення і перехід до осілості відбуваються швидше. За етнографічними даними, в подібних добре забезпечених харчовими ресурсами регіонах, розміри ендемічного племені і кількість шлюбних класів могли скорочуватись, а зв'язки між общинами набували лінійного характеру [Шнирельман, 1986, с.467-470]. Інтенсивність шлюбних контактів внаслідок цього зростала і швидше відбувалась консолідація етнічних спільнот. Отже, не випадково, що саме в долинах великих річок півдня Східної Європи найраніше постають неолітичні культури з виразним, притаманним лише їм орнаментом посуду (буго-дністровська, сурсько-дніпровська, ракушечнярська).

Натомість, у бідніших харчовими ресурсами областях необхідна була широка мережа зв'язків між общинами, яка мала гексагональний характер, існувала більша кількість шлюбних класів і більші за розмірами племена [Шнирельман, 1986, с.467-470]. Отже, шлюбні контакти в межах племені були більш розгалуженими і менш інтенсивними, в них могли включатись різні за етнічною приналежністю групи. Внаслідок цього керамічні традиції окремих спільнот, носіями яких були жінки, були менш виразними і подібними до керамічних комплексів сусідніх спільнот. Яскравим прикладом соціальних зв'язків такого типу на Україні є культури, які об'єднуються в дніпро-донецьку культурну спільноту. Вона складається з культур частково подібних, частково відмінних за керамічним комплексом та безумовно відмінним за крем'яним інвентарем [Телегин, 1986, с.48-58; Гаскевич, 2003, с.8,9].

Подібний тип соціальних зв'язків був притаманний і неолітичним культурам Криму. Їх господарство мало майже виключно привласнювальний характер. Бідні рибними ресурсами кримські річки не могли забезпечити будь-якої осілості. У господарстві неоліту Гірського Криму визначальну роль, як і в попередній епохи, відіграє полювання з луком на лісових тварин: шляхетного оленя, кабана, козулю. На долю цих тварин припадає 90-100 % загальної кількості тварин [Крайнов, 1960, с.167, табл. I, с.168, табл. II]. На

широке застосування лука вказують геометричні мікроліти таш-аїрських пам'яток, які складають 20-75% виробів з вторинною обробкою. Відтворюючі галузі господарства не відігравали в економіці гірськокримського неолітичного населення скільки-небудь істотної ролі. Домашні тварини, виключно свиня, складають в таш-аїрських пам'ятках 4 % в VI-му шарі Таш-Аїру I, 5,3 % в VI-му шарі Заміль-Коби II, 8,7 % в Va шарі Таш-Аїру та 8,6 % в V-му шарі Заміль-Коби II [Wechler, 2001, s.120, tabl.13; s.122, tabl.14]. Зберігається у неолітичного населення Гірського Криму і сезонний цикл, який сформувався ще в пізньому мезоліті – використання природних ресурсів яйл у теплу пору року, а зони передгір'я – в холодну. Господарство носіїв таш-аїрської культури являло собою лише заключний етап господарсько-культурного типу мисливців та збирачів гірських лісів, який розвивався в Гірському Криму на протязі мезоліту та неоліту [Яневич, 1990].

Отже, цілком очевидно, що для неолітичної таш-аїрської культури етновизначальну роль відіграють традиції кременеобробки: технологія розколювання та склад мікролітів, як і в попередню мезолітичну епоху [Зализняк, 1998, с.47-48]. Керамічний комплекс – як технологія виробництва, так і орнаментация – постійно “запозичувались” у результаті шлюбних зв'язків, очевидно, від посткукрецького населення Рівнинного Криму. В таш-аїрській культурі кераміка так і не набула якихось сталих, притаманних лише їй рис і відігравала другорядну роль як у господарстві, так і в знаковій системі суспільства.

Висновки

Таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму являє собою відособлене, пізнє та пережиткове локальне культурне явище неоліту півдня Східної Європи. За існуючими для пізнього мезоліту – енеоліту Криму радіовуглецевими датами вона може бути датована в межах останньої чверті VI – першої чверті IV тис. до н.е. Процес становлення неоліту Гірського Криму носив автохтонний характер. Таш-аїрська культура формується на основі місцевого гірськокримського пізнього мезоліту: її крем'яна індустрія являє собою еволюційний розвиток крем'яної індустрії мурзак-кобинської культури. Визначальними рисами крем'яного комплексу неолітичної таш-аїрської культури є відтискна техніка розколювання, орієнтована на середньошироку платівку, та геометричні мікроліти – трапеції й сегменти, оброблені пласкою ретушшю. Виникнення і розвиток керамічного виробництва в неоліті Гірського Криму пов'язані з постійними запозиченнями у неолітичних культур Надпоріжжя і Північного Причорномор'я, насамперед сурсько-дніпровської. Вони здійснювалися, скоріш за все, через посередництво олексієво-засухської культури Рівнинного Криму. Кераміка не стала значимою складовою культури гірськокримського неолітичного населення. Відставання процесу неолітизації в Гірському Криму було обумовлене, передусім, відсутністю достатньої ресурсної бази для

інтенсифікації привласнювального господарства. Другим чинником відставання соціально-економічного розвитку населення Гірського Криму була його відносна географічна ізольованість і, внаслідок цього, слабе включення в соціальні зв'язки з неолітичним населенням материкової України.

ЛІТЕРАТУРА

- Бадер О.Н.** Изучение эпилеолита Крымской яйлы // СА. – № 5. – 1940. – С. 93–110.
- Бадер О.Н.** Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части Горного Крыма // История и археология древнего Крыма. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – С. 7–25.
- Бибииков С.Н.** Предварительный отчет о работе Крымской палеолитической экспедиции 1935 г. // СА. – 1936. – № 5 – С.195-212.
- Бибииков С.Н.** К вопросу о неолите Крыма // КСИИМК. – Вып. IV. – М., 1940. – С. 26–31.
- Бибииков С.Н.** Позднейший палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. – Вып. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 118–126.
- Бибииков С.Н.** Раскопки в навесе Фатъма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. – № 126. – М.: Наука, 1966. – С. 138–143.
- Бибииков С.Н.** Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА. – 1962. – № 3. – С.3-24.
- Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю.** Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.
- Бонч-Осмоловский Г.А.** Итоги изучения крымского палеолита // Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып. V. – М.-Л.-Новосибирск: Гос. Научн.-техн. горно-геолого-нефтяное изд-во, 1934. – С. 114–183.
- Відейко М.Ю., Ковалюх М.М.** Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // АБУ 1997 – 1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 65–66.
- Гаскевич Д.Л.** Особливості етнодиференціюючих властивостей керамічного та крем'яного інвентаря неолітичної доби // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 174–177.
- Гаскевич Д.Л.** До питання про рівень етновизначальної інформативності археологічного інвентаря пам'яток кам'яного віку // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – К.: Стило, 1999. – С. 97–101.
- Гаскевич Д.Л.** Трапеції зі струганою спинкою: деякі закономірності виникнення та поширення // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002. – С. 73–74.
- Гаскевич Д.Л.** Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ін-т археології АН УССР. – К., 2003. – 20 с.,
- Подяки.**
Автор щиро вдячний колегам з Інституту археології НАНУ д.і.н., проф. Л.Л.Залізняка, Н.Р.Михайловіч, к.і.н. Д.Л.Гаскевичу, В.О.Маньку, к.і.н. М.Т.Товкайлу, Д.В.Ступаку, к.і.н. Ю.Я.Рассамакіну за консультації та дружні дискусії при підготовці статті.
- Даниленко В.М.** До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини // Археологія. – 1948 – Т. II. – С.212-213
- Даниленко В.Н.** Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.
- Даниленко В.Н.** Сурско-днепровская культура // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С.133-139.
- Даниленко В.Н.** Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. К.: Наукова думка, 1974. – 174 с.
- Даниленко В.М.** Кам'яна Могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 151 с.
- Добровольський А.В.** Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927. – Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею – Т.1. – Дніпропетровськ, 1929. – с.35-68.
- Жуков Б.С.** Раскопки и обследования стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 г. // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 99–107.
- Забнин С.Н.** Находка каменного века в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1918. – № 54. – С.362-369.
- Залізник Л.Л.** Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины.- К., 1990.-С.71-81.
- Залізник Л.Л.** Передісторія України X-V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.
- Клепнин Н.Н.** Находка орудий каменного века в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1918. – № 54. – С.360-361.
- Ковалюх Н.М., Тубольцев О.В.** Первые радиоуглеродные даты сурской культуры // АБУ 1997 – 1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 80–81.
- Коен В.Ю.** Гірськокримська культура (до проблеми культурно-історичної типології фінального палеоліту) // Археологія. – 1995 – № 4. – С. 5–19.
- Колосов Ю.Г.** Некоторые вопросы истории неолита Крыма // СА. – 1963. – № 3. – С. 257–265.
- Колосов Ю.Г.** Неоліт Криму // Археологія Української РСР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 129–137.
- Колосов Ю.Г.** Неолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 150–156.
- Котова Н.С.** Мариупольская культурно-историческая область // Археологічні пам'ятки та

- історія стародавнього населення України. – № 1. – Ковель: Вежа, 1994. – С. 1–143.
- Котович В.Г.** Проблемы культурного, исторического и хозяйственного развития населения Дагестана. – М.: Наука, 1982. – 236 с.
- Крайнов Д.А.** Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. – № 91. – М.-Л.: Наука, 1960. – 191 с.
- Манько В.А., Телиженко С.А.** Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: Каталог радиоуглеродных дат. – Луганск: Шлях, 2002. – 40 с.
- Марр Н.Я.** Избранные работы. – Л.: Наука, 1934. – Т. III. – 234 с.
- Массон В.М.** Средняя Азия и Древний Восток. – М.-Л. Наука, 1964. – 467 с.
- Свод этнографических понятий и терминов: Материальная культура.** – Выпуск 3. – М.: Наука, 1989. – 222 с.
- Мацкевой Л.Г.** Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К.: Наукова думка, 1977. – 180 с.
- Мережковский К.С.** Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // Известия Русского географического общества. – С.-Петербург, 1881. – Т. 16. – Вып. 2. – С. 106–146.
- Моисеев А.С.** Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1920. – № 57. – С. 297–303.
- Моисеев А.С.** Каменный век на крымской яйле // Природа. – 1923. – № 7-12. – С. 122-125.
- Мунчаев Р.М.** Кавказ на заре бронзового века. – М.: Наука, 195. – 415 с.
- Нужний Д.Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 188 с.
- Нужний Д.Ю.** Мікролітична метална зброя фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливців Гірського Криму // Археологія. – 1999. – № 4 – С.5-25.
- Оленківський М.П.** Сергіївка II – неолітична пам'ятка у Північному Присивашші // Археологія. – Вип. 64. – 1988. – С. 68–73.
- Столяр А.Д.** Мезолитические комплексы Алимовского Навеса в Крыму (Предварительное сообщение) // КСИА АН СССР. – 1961. – Вып.184. – С.34-44.
- Телегин Д.Я.** Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
- Телегин Д.Я.** О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии // СА. – 1971. – № 2. – С. 3–31.
- Телегин Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 170 с.
- Телегин Д.Я.** Вопросы хронологии и периодизации неолита Украины // КСИА. – Вып. 153. – М., 1978. – С. 46–48.
- Телегин Д.Я.** Про неолітичні пам'ятки Подоння і степового Поволжя // Археологія. – 1981. – Вип. 36. – С.3-18.
- Телегин Д.Я.** Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). – К.: Наукова думка, 1982. – 255 с.
- Телегин Д.Я.** К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 36–42.
- Телегин Д.Я.** Неолитические могильники марнупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- Телегин Д.Я.** Неолит Крыма // Археология: Неолит Северной Евразии. – М.: Наука, 1996. – С. 45–48.
- Товкайло М.Т.** Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток степового Побужжя // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. Випуск 2. – С.187-206.
- Формозов А.А.** Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. – № 102. – М.: Наука, 1962. – С. 89–149.
- Формозов А.А.** Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. – М.: Наука, 1977. – 143 с.
- Цалкин В.И.** Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – М.: Наука, 1970. – 280 с.
- Шнирельман В.А.** Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука, 1986. – С.427-490.
- Щепинский А.А.** О неолите и энеолите Крыма // СА. – 1968. – № 1. – С. 121–133.
- Щепинский А.А.** Ранний энеолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 320–324.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.Н.** Северное Присивашье в V – I тыс. до н. е. – Симферополь: Крым, 1969. – 328 с.
- Яневич О.О.** Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму // Археологія. – Вип. 46. – 1984. – С. 97–101.
- Яневич А.А.** Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1987. – 16 с.
- Яневич О.О.** Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – Вип. 58. – 1987. – С. 7–18.
- Яневич А.А.** Хозяйство мезолитического и неолитического населения Горного Крыма // Каменный век на территории Украины – К.: Наукова думка, 1990. – С.102-111.
- Cohen V.** Neolithization of the Crimean Mountains // Prähistorie Européenne. – Vol. 9. – 1996. – p. 477–433.
- Janevic Alexander.** Die Neolithisierung auf der Krim. Kulturaspekte // Praehistorische Zeitschrift. – № 70. – 1995.- S. 2–35.
- Yanevich Aleksander A.** The Neolithic of the mountainous Crimea // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 5. – 1998. – P. 146–159.

Kotova Nadezhda S. The role of eastern impulse in Development of the Neolithic cultures of Ukraine // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 5. – 1998. – P. 160-195.

Telegin D.Ya, Lillie M., Potekhina I.D., Kovaliukh M.M. Settlement and economy in Neolithic Ukraine: a new chronology // *Antiquity*. – 2003. – V.7. – № 297. – P.456-471.

Timofeev Vladimir I. The East – West Relations in the late Mesolithic and Neolithic in the Baltic Region // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 5. – 1998. – P. 44-59.

Vitelli K.D. Were pots first made for foods? Doubts from Franchthi // *World Archaeology*. – 1989. – V.21. – № 1. – P.17-29.

Wechler K.-P. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. – *Archaeologie in Eurasien*. – 2001. – Bd.12. – 368 s., taf.

O.O.YANEVICH

THE TASH-AIR NEOLITHIC CULTURE OF MOUNTAINOUS CRIMEA

(THE CONTEMPORARY STATE OF INVESTIGATIONS).

The Tash-Air Neolithic culture is an isolated, late and survival cultural phenomena of the south of East Europe. The date of the culture is last quarter of VI- first quarter of IV m. B.C. The process of forming of the Mountainous Crimea Neolithic had an autochthonic character. The Tash-Air culture is formed on the basis of local Crimea Mountainous Late Mesolithic. The origin and development of pottery production are connected with permanent adoption from Neolithic cultures of the Lower Dnieper and Northern Black Sea Region, for the first place from Sursko-Dnieprovska culture. They were realized through the mediation of Olexievo-Zasucha culture of Plains Crimea. Pottery was not important part of Mountainous Crimean Neolithic. The process of neolithisation of Mountains Crimea was slowly, because of insufficient resources base for the intensification of hunter-gatherer economy. Another case of lag social-economical development of Mountainous Crimean population was its relative geographical isolation, and poor incorporation to social connections with Neolithic population of Ukraine.

Рис. 1. Карта поширення пам'яток таш-аїрської культури. 1 – Таш-Аїр I; 2 – Заміль-Коба II; 3 – Алімівський Навіс; 4 – Ат-Баш; 5 – Кая-Араси; 6 – Денисівка; 7 – Петровська Балка; 8 – Шпан-Коба; 9 – Буран-Кая 3; 10 – Аджі-Коба II.

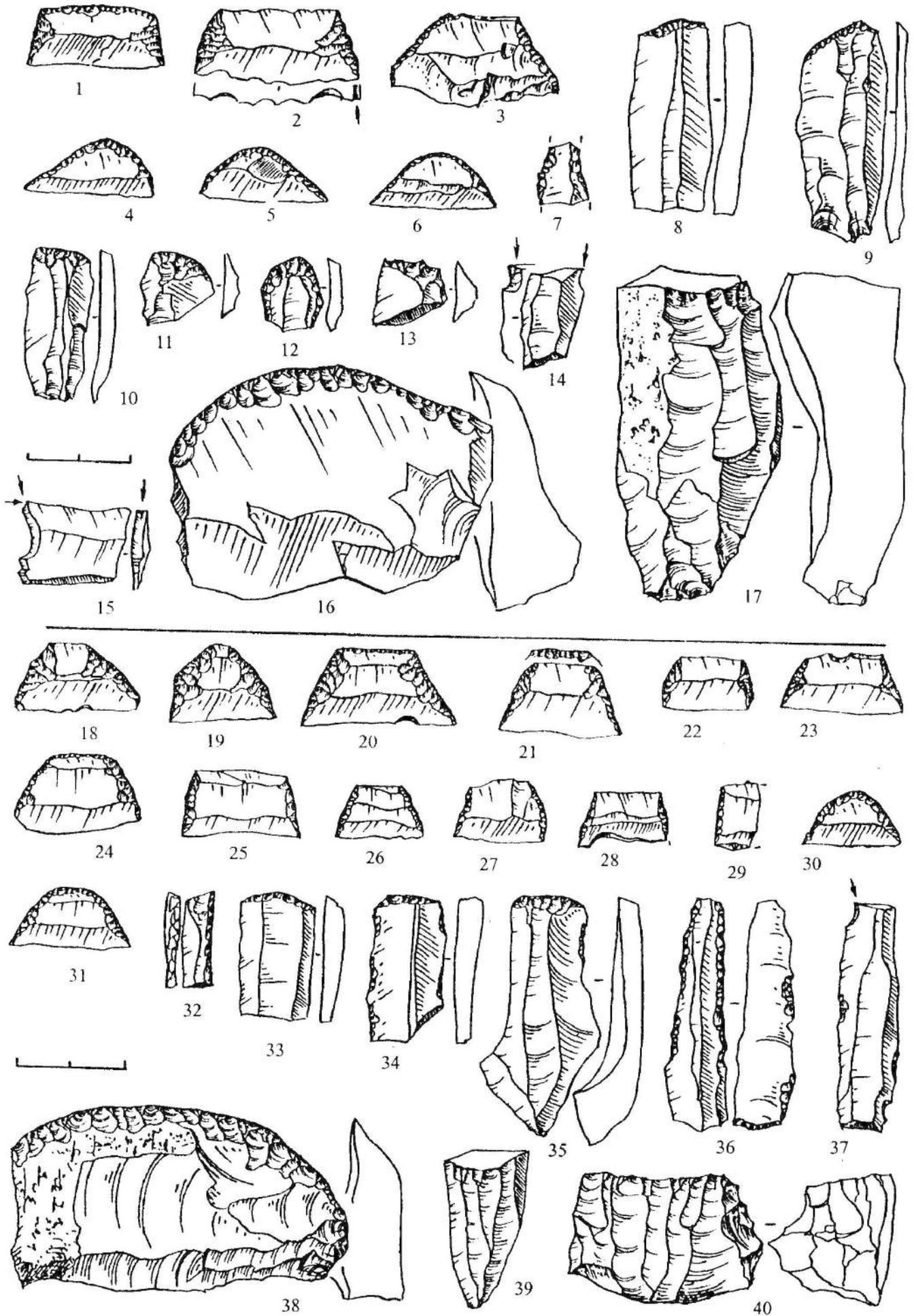

Рис. 2. Таш-Аір I, шар 8 (1-17) та шар 7 (18-40). Крем'яний інвентар.

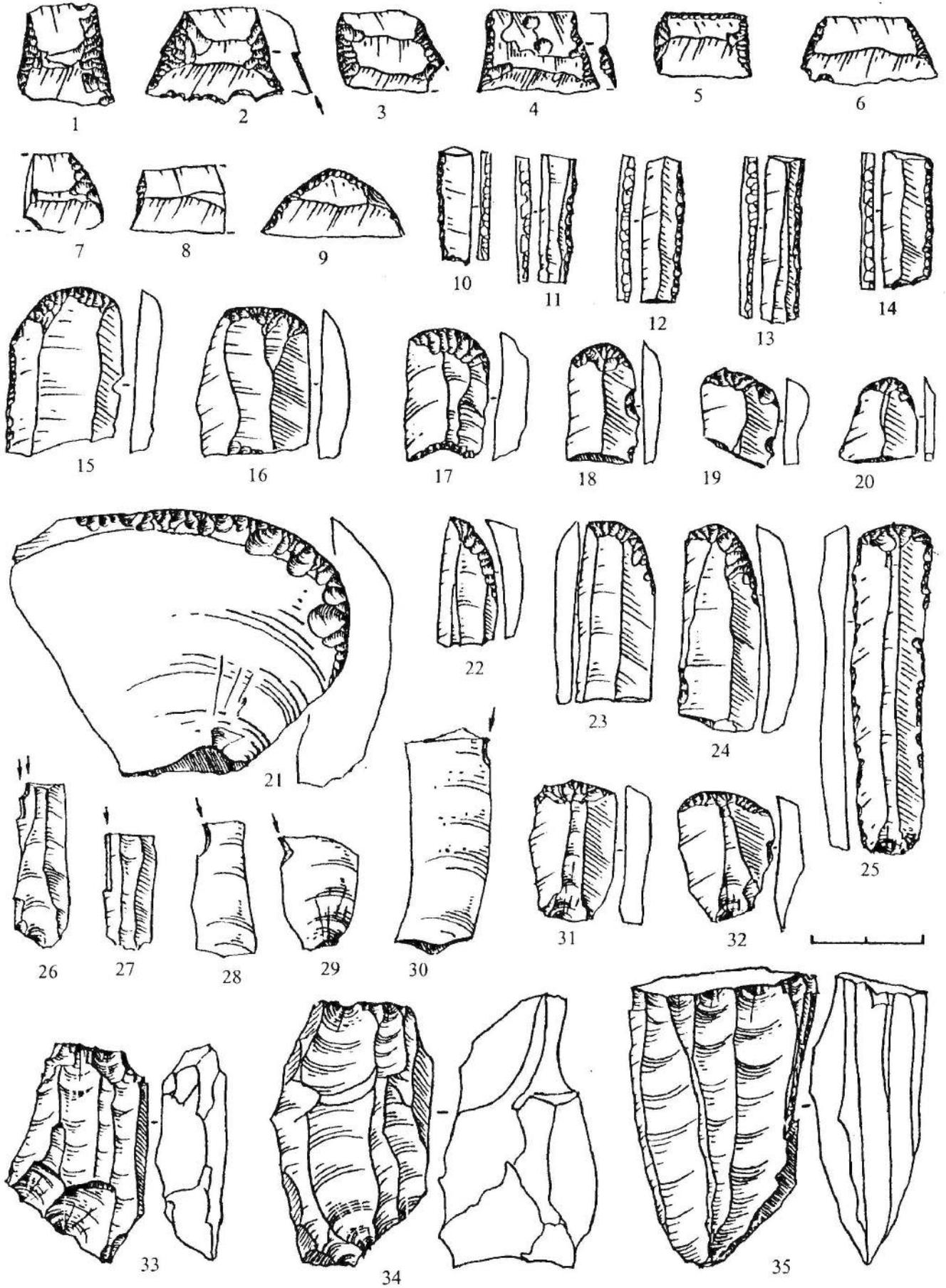

Рис. 3. Таш-Аір 1, шар 6. Крем'яний інвентар.

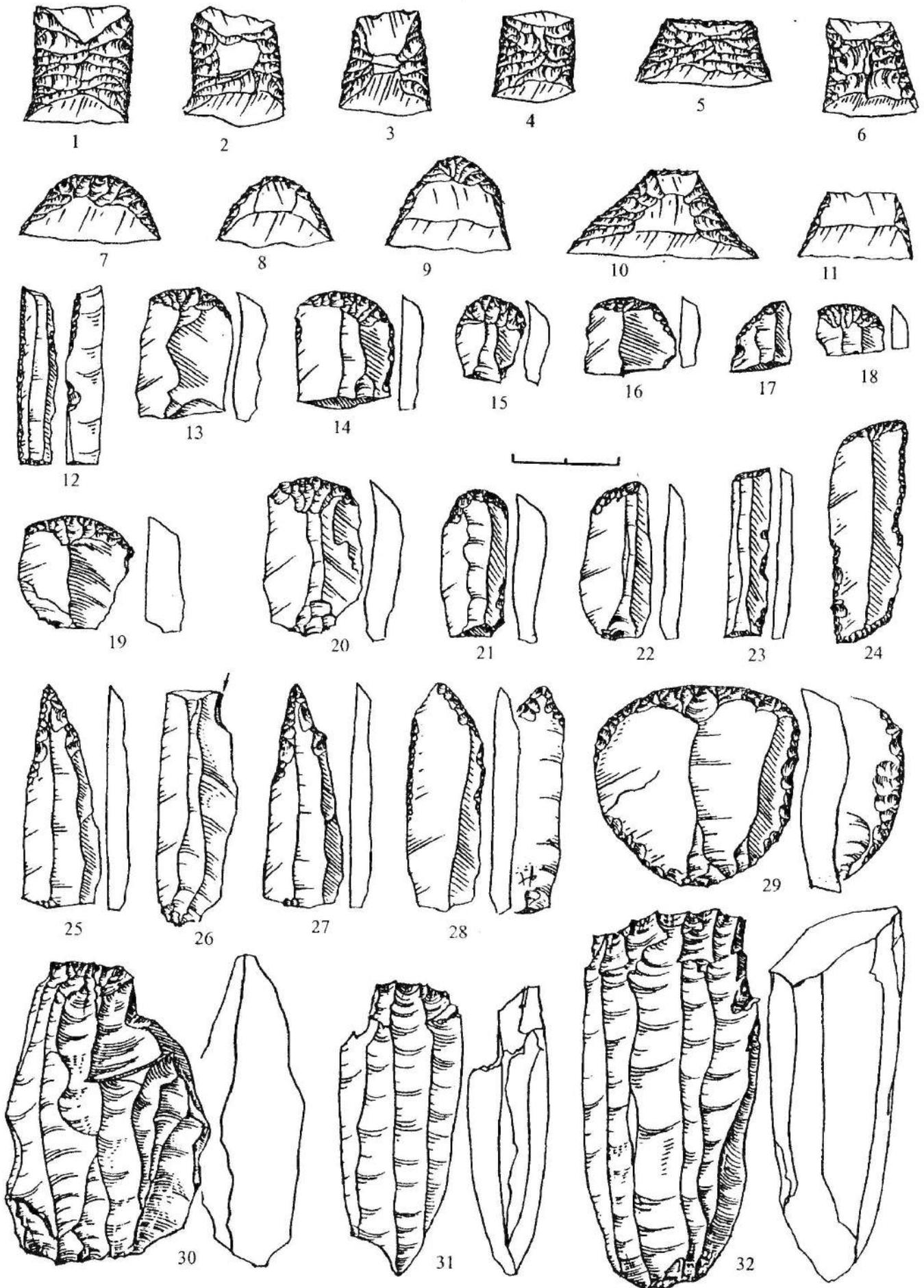

Рис. 4. Таш-Аїр I, шар 5а. Крем'яний інвентар.

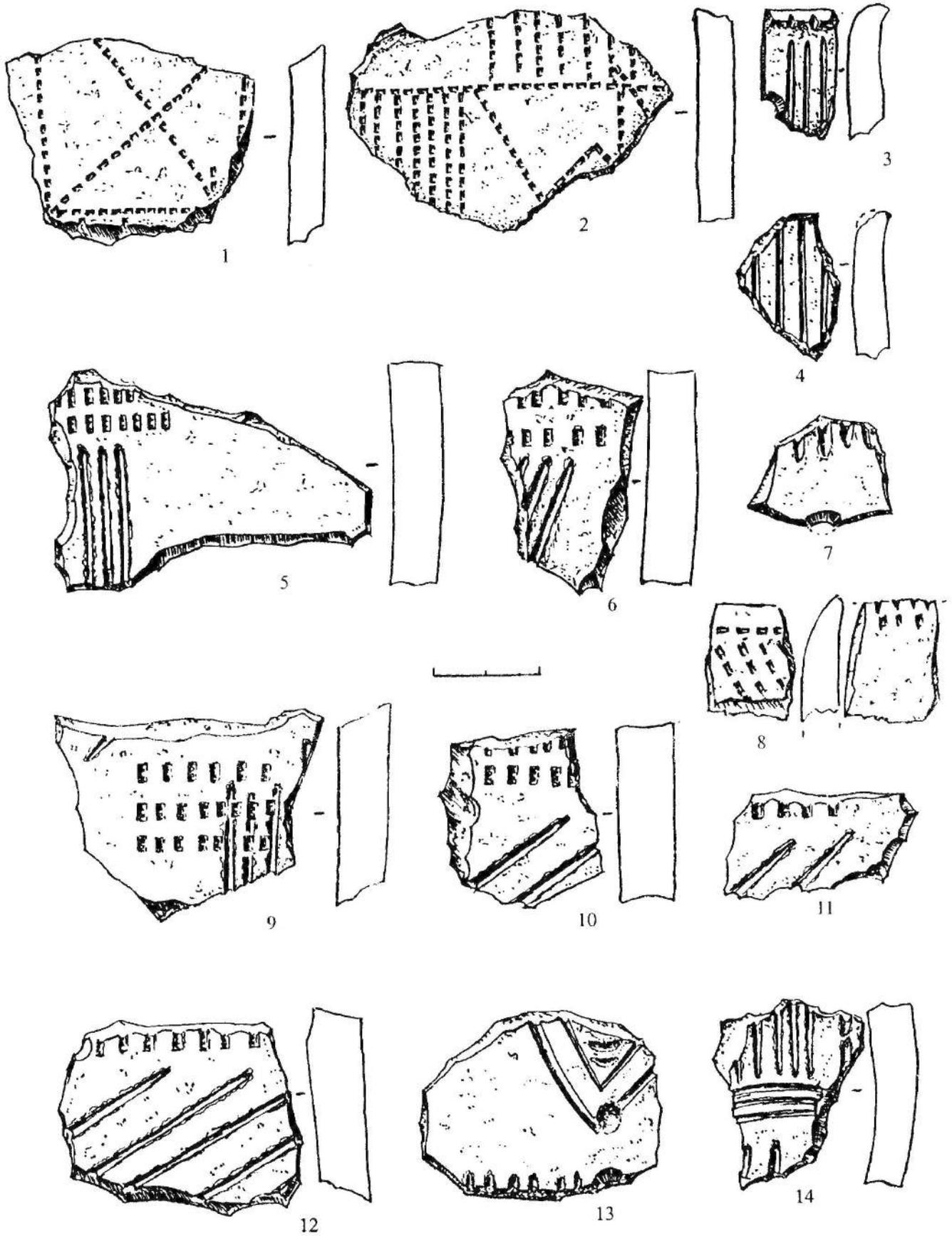

Рис. 5. Таш-Айр I, шар 5а. Кераміка.

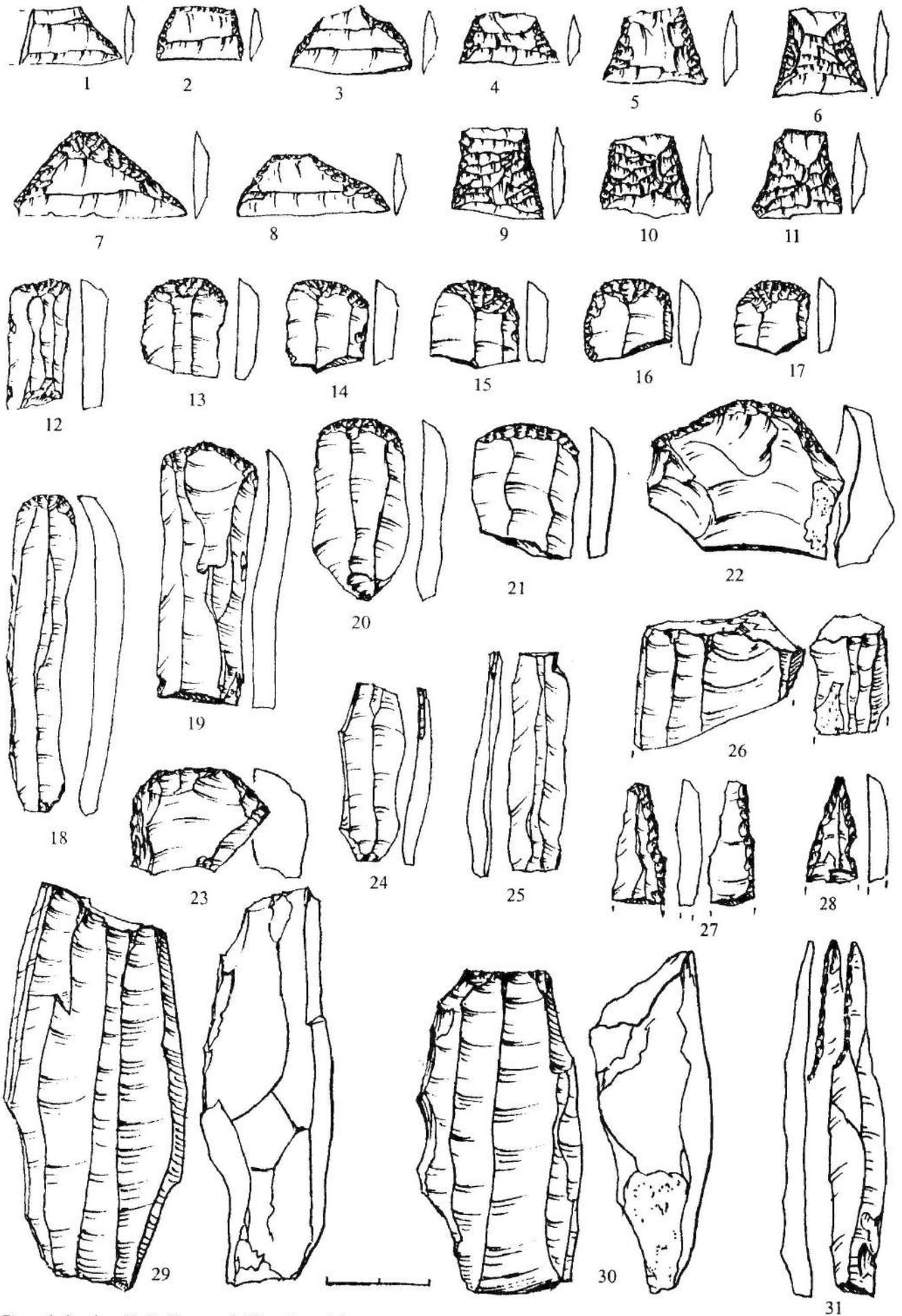

Рис. 6. Заміль-Коба II, шар 5. Крем'яний інвентар.

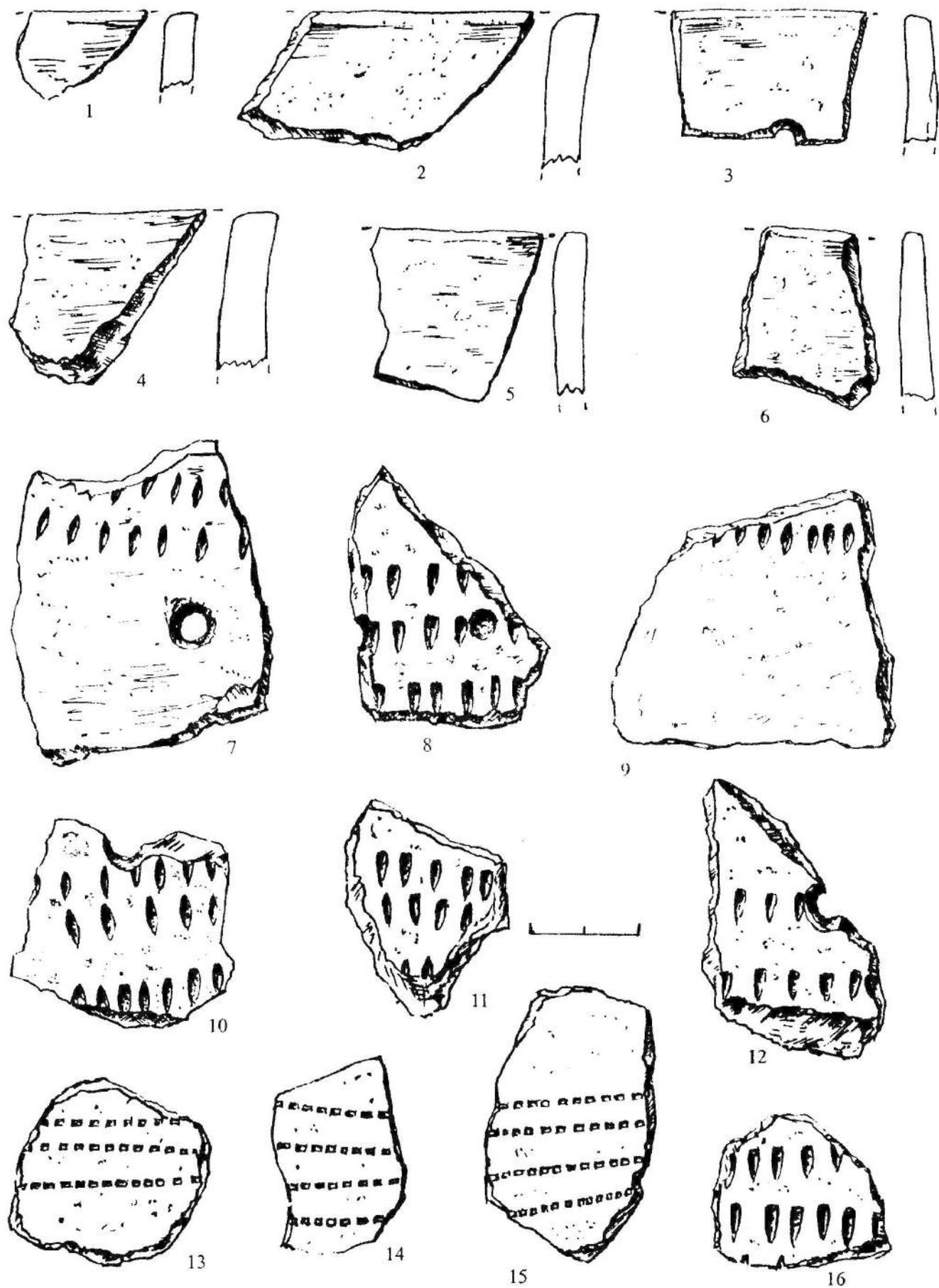

Рис. 7. Заміль-Коба II, шар 5. Кераміка.

КОНЧА С.В.

**ПЕРСПЕКТИВИ
ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ
РЕКОНСТРУКЦІЙ ЗА
КАМ'ЯНОЇ ДОБИ
(МАТЕРІАЛИ
ІНДОЄВРОПЕЇСТИКИ)**

KONCHA S.V.

**PERSPECTIVES OF
ETHNOGENETIC
RECONSTRUCTIONS
IN STONE AGE
(ON MATERIALS OF
INDO-EUROPEAN STUDIES)**

У статті розглядається проблематика археологічної верифікації первинних носіїв індоєвропейської мови, зокрема питання хронологічних меж існування індоєвропейської спільноти та її культурного стану. Обґрунтовується думка про імовірність існування індоєвропейської єдності (до розпаду включно) за доби мезоліту.

Постановка задачі

Одним із найцікавіших завдань, що їх давно і не без успіху вирішує археологія, є вивчення проблем етногенезу та етнічного розвитку давніх суспільств. Щоправда, археологія кам'яної доби досить рідко звертається до даної проблематики, оскільки необхідною умовою не лише успішного пошуку, а й самої постановки, пов'язаних з етнічними процесами питань, є співробітництво з історією – себто корпусом писемних джерел – та лінгвістикою, можливості “хронологічного заглиблення” яких, у порівнянні з археологією, є вельми обмеженими.

Проте, у другій половині минулого століття з'явився ряд, очевидно, не позбавлених історичного підґрунтя лінгвістичних теорій, згідно яких деякі мовні (і певною мірою – етнічні) процеси можуть бути екстрапольовані у минуле такої глибини, яка за археологічною шкалою має відповідати добі пізнього палеоліту. Мається на увазі постулювання деякими лінгвістами ностратичної, бореальної, сино-кавказької, амеріндіанської і т.д. мовних “макросімей”, кожна з яких, виходячи з самої природи своєї єдності, повинна була мати у минулому єдиний центр поширення і походити від єдиної мови-пращура. Однак, ступінь розробленості цих теорій, зокрема аспектів, пов'язаних з більш чітким хронологічним окресленням процесів мовної дивергенції (запропоновані припущення варіюють від 10 до 40 тис. років) і бодай орієнтовним визначенням областей первинного поширення відповідних “прамов”, здебільшого не дозволяє поки що здійснювати археологічні імплікації, які перевищували б межу майже чистої умоглядності. Інша справа – “класичні” мовні сім'ї, еволюція яких прослідкована лінгвістами вже в такому обсязі, що археологічні реконструкції відповідних процесів є не лише можливими, а й давно вже назрілими й необхідними.

Із встановлених сучасним мовознавством сотень мовних сімей світу “найкласичнішою” є індоєвропейська. Відкриття спорідненості індоєвропейських мов було водночас відкриттям

методів порівняльно-історичного мовознавства, що з успіхом використовуються для дослідження усіх інших мов. Перші кроки первісної археології значною мірою здійснювалися під прапором пошуку індоєвропейської прабатьківщини. Варто згадати, хоча б, одного з авторів ідеї археологічної культури Г.Косину, індоєвропейстичні розробки Г.Чайлда тощо. З того часу спроби археологічного вирішення проблеми походження і прабатьківщини індоєвропейців практично не припинялися. Але, незважаючи на тривалі пошуки і залучення комплексних – лінгвістично-археологічних, археологічно-антропологічних тощо – методів досліджень, достатньо усталеного консенсусу поглядів щодо найдавнішого минулого індоєвропейської сім'ї так і не вдалося досягти.

Це стосується не лише бодай приблизного окреслення місця розташування центру і напрямків поширення первинних носіїв спільноіндоєвропейської мови. Дискусійними лишається і хронологічна співвіднесеність первинної індоєвропейської спільноти, і проблема її культурного стану. Традиційною можна вважати точку зору, згідно якої індоєвропейська мова-пращур (“прамова”) і відповідна етнічна спільнота мали існувати – принаймні на пізньому етапі свого розвитку – у добу міді – ранньої бронзи. Однак, поряд з цим, давно вже існує і нині має чимало прибічників інша точка зору, згідно якої індоєвропейська спільнота мала не лише сформуватися, а й досягти завершальної стадії розвитку і розпастися вже у мезоліті – ранньому неоліті, або й у пізньому палеоліті.

Надати перевагу якійсь із цих точок зору (або ж знайти якийсь третій шлях) можливо лише у контексті побудови несуперечливої культурно-хронологічно-просторової моделі існування індоєвропейської етномовної єдності, яка мала би підвести нас до відповіді на питання *коли і де* належить шукати археологічний еквівалент індоєвропейської спільноти. Однак, перш ніж намагатися відповісти на ці два питання, слід, очевидно, з'ясувати *що саме* мають

шукати археологи, коли намагаються встановити витоки індоєвропейської спільноти (так само, як і будь якої іншої етномовної спільноти, аналогічної за характером утворення).

І. Індоевропейська спільнота і археологічна культура.

Існуючі донині міркування з цього приводу можуть бути поділені на два основні напрямки. Згідно першого, первинній індоєвропейській (далі – і.-є.) єдності (= носіям і.-є. прамови до початку її поділу на окремі гілки) мала відповідати єдина археологічна культура, або ж така культурна спільнота, окремі складові частини якої перебували у постійному контакті і взаємообміні інформацією. Ще у 20-х роках ХХ ст. Гордон Чайлд вважав можливим ототожнення і.-є. спільноти з культурою ямних поховань, а П.Жіль ідентифікував її з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки. Пізніше погляду про необхідність ототожнення і.-є. спільноти з певною археологічною культурою дотримувалися Дж. Девото, М.Гімбутас, Т.Гамкрелідзе та В.Іванов, В.Сафронов, Дж. Меллорі, Д.Ентоні, К.Ренфрю та ін., хоча не всі з цих дослідників визнають можливість більш-менш певного визначення цієї культури. В основі поглядів цієї групи дослідників фактично лежить ідея індоєвропейського “пранароду”, необхідність постулювання якого впливає з самої обставини існування і.-є. “прамови”, виникнення якої неможливо пояснити якимось інакше, ніж припустивши існування “народу” (етносу), що нею розмовляв [Шлейхер, 1865; Мейє, 1938, с.416-417; Виноградов, 1969, с.36].

Другий напрямок у поглядах на індоєвропейське минуле представляють дослідники, які вважали не обов’язковою відповідність первинної мовної спільноти єдиній археологічній культурі або навіть археологічній спільноті. Серед них – В.Пізані, Е.Мейєр, В.Георгієв, П.Бош-Гімпера, Б.Горнунг, В.Даниленко, Д.Телегін, Л.Гіндін, А.Гойслер, Я.Маккаї та ін. При цьому вважається достатнім виділення географічного простору, що відповідав би комплексу індоєвропейської екологічної та культурної лексики (“лінгвістична палеонтологія”), даним “лінгвістичної географії” а також не суперечив би побудовам з археологічної ретроспекції. Існування скільки небудь єдиного індоєвропейського “пранароду” представники даного напрямку, як правило, заперечували, уявляючи первинну і.-є. спільноту вже з самого початку як низку різних, хоча і близьких етнічних утворень [Горнунг, 1964]. При обґрунтуванні цієї системи поглядів нерідко спираються на т.зв. “теорію хвиль” Йогана Шмідта [1872], яка, нібито, становить собою модель зародження мов і мовних сімей альтернативну щодо “теорії родовідного дерева” А.Шлейхера (хоча це не зовсім так). Посилаються послідовники цього напрямку і на гіпотезу німецького археолога Г.Кюна [1932], який, нібито, показав імовірність верифікації моделі Й.Шмідта на археологічному матеріалі. Але найчастіше ця група дослідників прямо або опосередковано посилається на модель зародження індоєвропейської

мовної єдності, яку запропонував наприкінці 30-х років російський мовознавець Ніколай Трубецької [Bosch-Gimpera, 1960; Горнунг, 1964; Häusler, 1998, s.38-39; Виноградов, 1969].

У цьому зв’язку необхідним видається детальніше зупинитись на визначальних засадах концепції Н.Трубецького. Згідно поширених у 20 - 30-ті роки минулого століття “революційних” поглядів на глоттогонічні процеси (згадаймо славнозвісну “стадіальну теорію” Н.Я.Марра), дослідник вважав другорядною для встановлення “сімейної” приналежності і спорідненості мов відповідність їхніх “матеріальних” елементів – коренів, суфіксів, префіксів і т.д. Належність мови до певної сім’ї визначається, як вважав Н.Трубецької, набором структурно-типологічних рис.

Зокрема для індоєвропейської мови автор виділяє шість визначальних структурних рис, поєднання яких у певній мові є достатнім для того, щоб вважати цю мову індоєвропейською. Індоевропейська сім’я утворилася, за Н.Трубецьким, в ході схрещення носіїв мов палеоуральського типу (що привнесли до майбутнього і.-є. комплексу дві визначальні структурні риси) і середземноморського (чотири структурні риси). Відбулося це у фінальному палеоліті на просторі між Північним і Каспійським морями. Єдиної індоєвропейської мови, відповідно, не було – на вказаному просторі існувало водночас кілька “вогнищ індоєвропейзації”, які взаємодіяли і взаємовпливали один на одного, обмінюючись у такий спосіб “матеріальними” мовними елементами [Трубецької, 1958].

Модель Н.Трубецького набула широкої популярності, тим більше що подібні погляди, хоча, можливо, з дещо менш радикальними висновками щодо природи генези індоєвропейської сім’ї, висловлювали у 30-ті роки інші відомі лінгвісти – Е.Форер, К.Уленбек, Дж.Бонфанте, В.Пізані та ін. Однак, подальші дослідження типології та еволюції мов у 50 - ті роки дозволили поставити подібні моделі під значний сумнів. Зокрема, учень А.Мейє Еміль Бенвеніст, розглядаючи аргументацію Н.Трубецького, зазначав, що сама по собі ідея вважати окреслений Н.Трубецьким набір структурних рис таким, що визначає індоєвропейський лад і, отже, є властивим тільки для нього, є хибною. Е.Бенвеніст [1963, с.46-48] наводить приклад мови індіанців такелма, де фактично є присутніми усі шість рис, вказаних Н.Трубецьким, але ніхто на цій підставі не наслідився би оголосити мову такелма індоєвропейською.

Помилковість моделі Н.Трубецького та інших подібних теорій полягає в оголошенні типології граматичної структури визначальною при віднесенні мови до тієї чи іншої сім’ї, тоді як увесь досвід порівняльно-історичного мовознавства свідчить про те, що визначальними є “матеріальний” комплекс – корені і афікси, а також граматична структура, взята в цілому (а не лише її окремі, хай і принципово важливі риси). Дійсно – хоча деякі лексеми, навіть з основного

(“базового”) фонду словника, зустрічаються часом у різних мовних сім'ях (що якраз і послугувало для Н.Трубецького підставою заперечувати їхню визначальну роль), але кількість лексичних збігів у мовах різних сімей є мізерною, у порівнянні з кількістю збігів у мовах, що їх відносять до однієї сім'ї. Так само, певні, зовні тотожні, афіксальні елементи можна іноді зустріти у різних сім'ях, але ці відповідності, як правило, спорадичні і позбавлені чіткої регулярності, тоді як в і.-є. мовах реконструкція виявляє значну кількість тотожних суфіксів, часток і т.д., що утворюють достатньо чіткі і регулярні парадигми.

Фактично Н.Трубецької намагався підмінити ознаки генетичної спорідненості мов структурними ознаками, які дійсно могли бути набутими незалежно – приблизно так само археолог міг би господарчо-культурний рівень оголосити найбільш принциповим критерієм при з'ясуванні генетичних зв'язків між культурами, а біолог визначити зовнішню подібність між організмами (включаючи подібність між рибами й китами) головним критерієм для створення еволюційних схем. Отже, те що ідея єдиної “прамови”, а відтак і “пранароду”, перестає у Н.Трубецького бути необхідною, зумовлюється зовсім не об'єктивним станом речей, а неадекватним підбором класифікаційних ознак.

Парадигматична регулярність комбінацій тотожних структурних і “матеріальних” елементів, що її виявляє реконструкція в певній кількості мов, свідчить про те, що ці мови розвинулися від однієї мови-пращура – це єдине переконаливе пояснення природи такого роду відповідностей. Саме таким є характер відповідностей між мовами індоєвропейської сім'ї. Ніякі гіпотези про тривалі контакти між народами, взаємопроникнення і “схрещення” елементів їхніх мов не здатні пояснити тотожності величезної кількості лексем і граматичних структур санскриту, перської, грецької, латинської, германських, слов'янських і т.д. мов [Мейє, 1938; Бенвенист, 1963, с.36 – 40; Савченко, 1974; Семереньи, 1980].

Отже, модель генези і.-є. сім'ї Н.Трубецького слід вважати помилковою. Твердження про існування вже з самого початку зародження і.-є. сім'ї різних індоєвропейських мов і про “неісторичність” ідеї індоєвропейського “пранароду”, що часом трапляються в індоєвропейській літературі, в дійсності не спираються (після спростування побудов Н.Трубецького) на якусь розгорнуту і зважену лінгвістичну концепцію. Їх навіть можна порівняти (у певному сенсі, звичайно) з популярними псевдонауковими теоріями про інопланетне походження людини – крім того, що ці “теорії” не мають під собою серйозної аргументаційної бази, вони, по суті, нічого не пояснюють (адже невідомо звідки і як могла з'явитися людина на тій самій іншій планеті), а лише переносять вирішення проблеми у задалегідь недосяжну далечину.

Таким чином, маємо зробити досить однозначний висновок про існування цілком реальної єдиної

індоєвропейської мови – пращура історично засвідчених мов індоєвропейської сім'ї. Відтак, десь в глибинах історії (чи точніше – доісторії) мала існувати достатньо щільна і достатньо тривала спільнота людей, яка послугувалася цією мовою і розвивала її у процесі спілкування. Відволікаючись зараз від питання про конкретний етнографічний статус цієї спільноти, не буде перебільшенням сказати, що вона була, безперечно, етнічною (адже не могла вона бути тільки релігійною, господарчою чи політичною). Саме її – звичайно, з певною долею умовності – деякі автори називають “індоєвропейським пранародом”.

Чи має відповідати ця спільнота археологічній культурі?

Археологічну культуру (АК) ми, вочевидь, можемо представити як єдиний тривало існуючий інформаційний простір. Адже її визначає не лише однаковість чи подібність, поширених у певному ареалі матеріальних і звичасвих елементів, але й єдиноманітна еволюція цих елементів у часі. Вочевидь, найважливішим чинником підтримування цього інформаційного простору була мова, зрозуміла для всіх, або ж, принаймні, для значної частини його учасників. І хоча ми не можемо бути впевнені, що в межах однієї АК чи, тим більше, археологічної спільноти, не могли існувати носії різних мов, які б мали підтримувати єдність інформаційного простору АК у якійсь іншій спосіб, але ми можемо бути впевнені, що межі цього простору (тобто достатньо стійкі і очевидні культурні кордони) зумовлювали різнонаправленість також і мовних процесів.

У даному місці логічного ланцюга стикаємось з традиційною контраргументацією супротивників ототожнення АК та етносу, що вказують на поширене в світі явище належності носіїв однієї мови до різних етнографічних областей. Усі ці зауваження вірні настільки, наскільки мова йде про необхідність кореляції етномовних і культурних (етнографічних) характеристик у рамках хронологічно вузького відрізка (не більшого за кілька століть). Але навряд чи можна сумніватись у тому, що розрив інформаційного простору (якщо він не був тимчасовим і швидко подоланим) мав зумовлювати набігання не лише культурних, але й мовних відмінностей. Адже мова є не лише засобом, але і *наслідком* спілкування. Набігаючі культурні і мовні відмінності мали з часом зумовлювати і проведення розмежувань на рівні свідомості, перетворюючись тим самим на етнічні маркери. Звідси очевидно, що АК, які існують багато сотень, або навіть тисячі років (зокрема, бугдністровська, трипільська, дніпро-донецька, ямних поховань і т.д.), навіть за умови прийняття генетичної спорідненості між їхніми носіями, не можуть репрезентувати носіїв однієї й тієї ж мови (зокрема, індоєвропейської). Ми можемо припускати мовну спорідненість (належність до однієї мовної групи, сім'ї) їхніх мов, однак не мовну тотожність між ними.

Отже, не могло бути так, щоб єдиною індоєвропейською мовою розмовляли водночас носії

трипільської культури і культури ямних поховань (як вважали А.Нерінг, В.Даниленко та ін.), або лінійно-стрічкової кераміки та Ертеболле (як вважав, зокрема, Е.Мейер), або балканських культур “малюваної кераміки” і степових культур “курбанних поховань” (В.Георгієв, Л.Гіндін). В принципі, як сказано, носії означених культур могли розмовляти *дериватами* і.-е. мови, тобто користуватись, мовними системами, які, в еволюційному відношенні, займали проміжне положення між “прамовою” та історично засвідченими і.-е. мовами. Але подібне твердження вимагало б обґрунтування генетичної спорідненості між носіями відповідних культур, або ж якогось іншого пояснення природи їхньої мовної близькості (спорідненості). При відсутності такого пояснення, буде найбільш правильним, очевидно, вважати носіїв відповідних культур неспорідненими у мовному (а, відтак, і етнічному) відношенні.

Сказане є підставою для висновку, який стосується перспектив археологічної верифікації первинної індоєвропейської єдності. Носії індоєвропейської мови, до розпаду її на окремі гілки, становили етнічну спільноту, що або дорівнювала якійсь археологічній культурі чи (менш вірогідно) спільноті, або, поряд з іншими етнічними групами, входила до складу якоїсь археологічної спільноти, чи (менш вірогідно) культури. Не могло бути так, щоб носії недиференційованої індоєвропейської мови одночасно утворювали різні, достатньо чітко відмінні культури, чи, тим більше, культурні спільноти.

2. Індоєвропейська єдність у часі.

Принципово важливо окреслити хронологічні рамки існування індоєвропейської спільноти і, по можливості, співвіднести останню з певною археологічною добою. На зорі індоєвропейістики вважали, що розпад спільноти мав статися незадовго до історичних часів, оскільки, мова давньоіндійських текстів вважалася майже тотожною спільноіндоєвропейській. Однак невдовзі хронологію індоєвропейської спільноти почали визначати на основі співвіднесення набору культурних елементів, засвідчених індоєвропейським словником, з результатами археологічних досліджень, фіксуючих появу і поширення цих рис в історії людства. Дані і.-е. словника засвідчували знайомство носіїв цієї мови із землеробством, скотарством, обробкою міді і деяких інших металів (але не заліза), а також колісним транспортом тощо. Із встановленням (1915 р.) індоєвропейського характеру хетської мови стало зрозумілим, що і.-е. мова мала розпастися не пізніше межі III і II тис. до н.е. Сукупність цих даних вказувала, за висновками ряду експертів, на кінець IV – III тис. до н.е. як на час дезінтеграції і.-е. “пранароду”, період єдності якого відповідно мав бути віднесений у V – IV тис. до н.е. [Kilian, 1983, s.31 – 58].

Однак, з іншого боку, частина дослідників, і, зокрема, один з фундаторів дослідження індоєвропейського минулого на основі поєднання лінгвістичних та археологічних даних, Отто Шрадер,

вказували, що певні навички і певні об'єкти землеробсько-скотарської діяльності, які, взагалі, певні елементи культурного життя, не обов'язково мали з'явитися у індоєвропейців під час існування їхньої етномовної єдності як такої. Ці елементи, так само як і лексика, що їх позначала, могли поширитися і в той час, коли єдність вже розпалася, але пращури майбутніх історичних і.-е. груп розміщувалися у просторі щільніше, ніж за історичної доби, і мовні відмінності між ними не були ще дуже значними. Відповідно, запозичена у цей час лексика мало чим відрізнялася від успадкованої [Шрадер, 1886, с. 380].

Це положення відкривало перспективу для поглиблення індоєвропейської спільноти у часі. У 30-ті роки німецький археолог Герберт Кюн запропонував шукати коріння індоєвропейців у палеоліті [Kühn, 1932; Mallory, 1973, p.45-46; Kilian, 1983, s. 90-92]. Він відзначив, що усі спроби віднайти археологічний еквівалент індоєвропейській спільноті в рамках доби неоліту й міді зазнали невдачі. Так, культура лінійно-стрічкової кераміки, з якою дехто пов'язує поширення індоєвропейської мови в Центральній Європі, не поширюється в північні і степові райони. Степові культури “поховань з вохрою”, з якими можна було б пов'язати розселення носіїв індоєвропейських мов у східному напрямку – аж до Ірану й Індії, представлені на Дунаї, але не сягають півночі Центральної Європи. Культури “нордичного” кола не сягають Середземномор'я та степової зони і т.д. Жодну з культур неоліту-енеоліту Європи не можна визнати “матеріальним відбитком” носіїв спільної індоєвропейської мови.

З іншого боку, неможливо сумніватися в тому, що культури Європи III – II тис. до н.е. репрезентують вже носіїв індоєвропейських мов, а оскільки немає підстав припускати значний приплив населення ззовні в кінці IV – на початку III тис. до н.е., то і культури неолітичної доби Центральної і частково Східної Європи мали вже належати індоєвропейцям, що на цей час, імовірно, вже не становили єдності, а поділялися на окремі гілки. Відтак, завдання полягає у тому, щоб знайти спільну підоснову неолітичних і.-е. культур. Ця підоснова, очевидно, і буде відповідати носіям спільноіндоєвропейської мови.

Такою спільною основою може бути - вважає Г.Кюн - пізньопалеолітична культура Мадлен. Зародившись на півдні Франції, ця культура згодом поширилася на північ і на схід від Альп і вийшла у степову зону. Крем'яна індустрія пізніших культур, поширених в епоху мезоліту і неоліту між Рейном, Альпами і Доном, сягає в кінцевому рахунку мадленських традицій. Натомість в приатлантичній Європі мадленська культура та її похідні були витіснені капсійськими традиціями північноафриканського походження, які домінували також і в Середземномор'ї. Ця археологічна ситуація добре узгоджується з висновками лінгвістів, які відносять найдавніші топонімічні шари приатлантичної Європи і Середземномор'я до неіндоєвропейських мов, тоді як східніше Рейну і

північніше Балкан архаїчних неіндоєвропейських топонімів і субстратів не виявлено.

Отже, як культура лінійно-стрічкової кераміки, так і культури “нордичного” кола (зокрема, лійчастих кубків, шнурової кераміки), а також степового кола (“курганні”) належать окремим індоєвропейським гілкам, що сягають палеолітичного, мадленського кореня. Що стосується наявності в спільному індоєвропейському словнику термінів, пов’язаних з відтворюючою економікою, транспортом тощо, то вони поширилися внаслідок культурної взаємодії. Адже, на думку Г.Кюна, нащадки мадленців, розселяючись від Північного до Азовського морів, продовжували підтримувати тісні культурні і мовні контакти, взаємовпливати і час від часу змішуватися, підтримуючи тим самим відносно близькість своїх мов. Тільки з розселенням певних груп далі на схід, південь і захід близькість індоєвропейських мов зникає остаточно.

Хоча мало хто з дослідників прийняв модель Г.Кюна у всіх деталях, але його міркування зберегли певну актуальність і до сьогодні. Усі спроби археологічно довести просування індоєвропейців з Центральної Європи на схід (Г.Зегер, П.Бош-Гімпера, Дж.Девото, К.Ренфрю, В.Сафронов), так само як і зі степової зони на захід (Т.Сулимирський, М.Гімбутає, В.Даниленко, А.Кошко та б.ін.) зазнали невдачі. У той же час під впливом побудов Г.Кюна і Н.Трубецького ряд відомих мовознавців (зокрема, В.Пізані, В.Георгієв) схилилися до визнання імовірності перенесення коріння індоєвропейців у палеоліт. Ці погляди намагаються розвивати і деякі археологи, зокрема: А.Брюсов [1958], Д.Телегін [1968, 1990, 1996] А.Гойслер [1985, 1998] та ін. Погляди цієї групи дослідників становлять свого роду синтез концепцій Г.Кюна і Н.Трубецького: формування і.-е. спільноти у добу палеоліту, тісні зв’язки і взаємовпливи між окремими і.-е. осередками протягом фінального палеоліту – мезоліту – неоліту; допускається існування десь у глибинах палеоліту більш щільної єдності, яка становила ядро майбутнього індоєвропейського мовно-культурного континууму, який в мезоліті – неоліті обіймав вже багато різноманітних культур.

У 50-х роках минулого століття з’являється новий метод датування часу розділення споріднених мов – т. зв. метод лексикостатистики, запропонований американцем Морісом Сводешом. Метод дещо нагадує методику радіовуглецевого датування. Як остання ґрунтується на константі швидкості розпаду вуглецю в колись живих тканинах, так лексикостатистичний метод базується на константі швидкості оновлення в мові “основної” лексики, – тобто лексики, не пов’язаної з культурою й тими елементами екології, які могли варіюватися залежно від місця проживання носіїв мови. На основі аналізу словників мов, відомих упродовж кількох тисяч років – грецької, перської, індоарійських, латини, китайської тощо – було встановлено, що основна лексика оновлюється (через семантичні заміщення, запозичення) в різних мовах приблизно з

однаковою швидкістю, яка становить близько 19% за тисячу років. Знаючи цю константу, можна вирахувати приблизний час розділення мов, що належать до однієї групи, або сім’ї, а відтак встановити час розпаду “прамови” [Сводеш, 1960; Климов, 1961; Иванов, 1990].

Підраховуючи у даний спосіб час розділення індоєвропейських мов, дослідники отримали дати, які варіюються в межах IV – початку III тис. до н.е. [Renfrew, 1987, p. 114 –117; Старостин, 1989]. Здавалося б, прибічники точки зору, згідно якої індоєвропейська спільнота мала розпастися не раніше ознайомлення її представників з металообробкою і колісним транспортом, могли триумфувати. Адже незалежна математична експертиза давала результати напрочуд близькі до тих, які давно вже ними пропонувалися. Аргументи ж послідовників палеолітичної версії – і до того не надто сильні – відтепер ставали, начебто, зовсім непереконалими.

Однак, порівняння результатів застосування лексико-статистичного методу з даними історичних джерел виявило, що метод М.Сводеша майже регулярно дає похибку в бік омолодження дати мовної диференціації. Так, підрахунки часу розділення слов’янських мов, вказали на XIV – XV століття [Иванов, 1990], тоді як за історичними даними добре відомо, що слов’яни вже у VII столітті мешкали від кордонів Греції до Балтійського моря і від Ельби до Дніпра і Дону. Початок же розселення слов’ян з прабатьківщини – тобто початок “фізичного” розділення носіїв слов’янських мов – повинен був мати місце не пізніше V ст. н.е.

Цілком очевидно, що на отримані результати впливають не лише вади самого методу – невелика похибка у визначенні коефіцієнту швидкості оновлення словника може давати хронологічне зміщення у сотні років [Старостин, 1989], але й історично цілком правомірна обставина, яку вкрай важко перевести на мову математичного обчислення. Вже після “фізичного” (територіального) розділення носіїв близьких діалектів між ними можуть ще впродовж певного часу – а саме до зникнення мовної взаємозрозумілості – підтримуватися контакти (зокрема, опосередковані мігрантами), які уповільнювали процес розходження мов, зокрема словників основної лексики (пор. Південну і Північну Русь, Англію і США тощо).

Отже, результати, що їх дозволяє отримати лексикостатистика, можуть бути лише досить приблизними. Однак, попри це, маємо достатньо підстав вважати, що за умови внесення усіх можливих поправок, результати оцінки часу розділення індоєвропейських мов навряд чи можуть сягнути верхнього палеоліту. С.Старостин [1989, с.11], підставляючи у розрахунки мінімально можливу константу збереження основної лексики (замість середньої, якою оперував М.Сводеш), отримав IX тис. до н.е., як час розділення, зокрема, російської і перської мов. Але цей результат вказує на максимальну

хронологічну відстань при, фактично, завідомо заниженій константі. Відтак, найбільш імовірно, що можлива поправка до лексикостатистичного розрахунку часу розділення індоєвропейських мов не буде суттєво перевищувати 1 – 2 тисяч років. Саме в цих межах, як правило, знаходяться відхилення розрахунків від історично відомих дат, що дасть нам орієнтовно V або VI тисячоліття, як період диференціації (розпаду) індоєвропейської спільноти. IV тисячоліття, на яке вказують проведені розрахунки, слід розглядати не як найбільш імовірний час розпаду, а, скоріше, як *terminus pro quiet* цього процесу. Відповідно, час формування та розвитку індоєвропейської мовної єдності слід, очевидно, уявляти десь у межах VIII – VI тис. до н.е. або дещо раніше.

3. Культура індоєвропейців за даними словника і археологія.

Наведені міркування дають підстави для переосмислення результатів реконструкції індоєвропейської культури за даними словника. Дійсно, археологічні дані дозволяють на сьогодні говорити про поширення колісного транспорту в Месопотамії, Північному Причорномор'ї і Центральній Європі десь з другої половини IV тис. до н.е. (за каліброваними датами), але ніяк не у V [Piggot, 1983; Сафронов, 1989, с. 155 – 179]. На думку деяких дослідників, це вказує на необхідність “омолодження” часу розпаду індоєвропейської єдності [Anthony, 1991, p.198 – 201]. Але для інших цілком очевидною є необхідність визнання поширення серед і.-е. гілок такого явища як колісний транспорт (і не тільки його) вже після розпаду єдності [Кузьміна, 1974, с. 80; Renfrew, 1987, p. 89].

З одного боку, цілком слушною є позиція опонентів останньої думки, які зауважують, що фонетика і принципи побудови слова в дочірніх індоєвропейських мовах мали б змінитися, а відтак, запозичена лексика – у тому числі термінологія колісного транспорту – не могла б виглядати точно так, як лексика успадкована з прамови [Мэллори, 1997, с. 68]. Однак, спроба реконструювати індоєвропейське минуле, безумовно відносячи до спільноіндоєвропейського періоду усі ті реалії культури, на які вказує словник [Гамкрелідзе, Иванов, 1980, 1984], привела до вочевидь абсурдного результату. За висновками Т.Гамкрелідзе та В. Іванова [1984, с. 668-738, 868-870], індоєвропейці мали знати орне землеробство, конярство, розведення свиней, дрібної і великої рогатої худоби, садівництво, виноробство, бджільництво, кам'яне будівництво, обробку міді, золота і срібла, колісний транспорт тощо. Відтак – вважають автори - і.-е. спільнота могла знаходитися лише на Близькому Сході, оскільки в Європі раніше від III - II тис. до н.е. не існувало культури, яка відповідала би цьому комплексу, тоді як, за розрахунками авторів, і.-е. спільнота мала розпастися не пізніше IV тис. до н.е. [Гамкрелідзе, Иванов, 1980, 1981, 1984, с.863-865, 883-884].

Однак, ставши на цю позицію, належить прийняти також і те, що поширенню індоєвропейців в Європі мало би відповідати поширення археологічної культури (культур), які мали би усі названі елементи в комплексі, адже втрата якоїсь їх частини означала б і втрату відповідних спільноіндоєвропейських назв. Проте, археологічні дослідження досі не встановили експансії з Близького Сходу культур, що мали би усі ці елементи водночас і охопили би величезні терени Європи до Прибалтики і Скандинавії. Більшість згаданих культурних елементів є дійсно близькосхідного походження, але поширювалися вони, як на сьогодні це добре відомо, не в комплексі, а в різні часи і за різних історичних умов.

Більше того - культура V тис. до н.е. у Закавказзі, визначена Т.Гамкрелідзе та В.Івановим як найбільш імовірний еквівалент індоєвропейської спільноти, також не має більшості “індоєвропейських” елементів [Черных, 1988, с. 49]. Не знайдемо ми такої культури і взагалі будь де у V тис. до н.е. [Черных, 1988, с. 49-50], а для IV тис. до н.е. довелося б хіба що ототожнити її з передшумерською культурою Месопотамії. Але шумерська мова явно не індоєвропейська і не має слідів індоєвропейського впливу [Дьяконов, 1967, 1982, с. 27-29].

Пропозиція, з огляду на дані словника, змістити час розпаду і.-е. спільноти у III тис. до н.е. (Д.Ентоні та ін.), крім того, що нашоухується на результати глоттохронологічних розрахунків, по суті мало що вирішусь, адже постає завдання віднайти культуру, яка не лише знала б металообробку, конярство і колісний транспорт, а ще й, до того, садівництво (яблуня, вишня, шовковиця), виноробство, орне землеробство і від якої можна було б прослідкувати зв'язок з пізнішими достеменно індоєвропейськими культурами. Отже, поширення багатьох термінів культури, на які нібито вказує індоєвропейський словник, вже після розпаду і.-е. етнокультурної спільноти, є не просто дуже імовірним, але, на сьогоднішньому рівні знань, єдино прийнятним.

Як же бути з фонетичними законами і правилами, які, за свідченням етимологів, вказують на успадкований з прамови характер цих термінів? Справа в тому, що фонетичні особливості, спираючись на які фахівці встановлюють характер і напрямок запозичень, виникають не відразу по розділенні мови-пращура, а набігають з часом. Відповідно запозичення між спорідненими мовами, що мали місце упродовж якогось відносно невеликого часу після розпаду їхньої єдності, вкрай важко – часом неможливо - відрізнити від спільної (успадкованої) лексики.

Наприклад, слова української мови “*поїзд*”, “*тепловіз*”, “*провідник* (у вагоні)”, “*супутник*” (космічний апарат), “*запуск*” є запозиченими з російської. Однак, адаптувавшись до української вимови, ці слова відповідають принципам української фонетики, в них використаний арсенал коренів і флексій, а також принципи побудови слова, які властиві також і українській мові. Ці слова значною мірою

відповідають умовам за якими визначається успадкована (спільнослов'янська) лексика, напр.: укр. "колесо", "віз", "вісь", "дорога", при рос. "колесо", "воз", "ось", "дорога". Але неправі були б ті дослідники майбутнього, які на підставі усіх цих слів зробили б висновок, що спільні пращури росіян і українців користувалися залізницями і запускали космічні апарати. Просто між їх розділенням пройшов час відносно невеликий і більшість мовних елементів не встигли набути значної відмінності.

Натомість запозичення між мовами, що розділилися давно, визначити, як правило, легко – так слово "вагон", хоч і містить корінь споріднений до укр. "віз", рос. "воз" (пор. нім. Wagen "віз", "теліга"), але своєю неслов'янською будовою видає запозичений характер. Таким чином, якщо запозичений характер одних слів (як, зокрема, "вагон") буде "документуватися" їхньою фонетикою, визначення походження інших (як "поїзд", "супутник" в українській мові) вимагає знання суто історичних обставин їхньої появи.

Якщо аналіз лексики вказує на культурний стан і.-с. спільноти, а лексикостатистика дає підстави визначити початок розпаду в межах хронологічного "коридору": VI – IV тис. до н.е., то не виключено, що культурний рівень індоєвропейців напередодні розпаду відповідав мезоліту або неоліту (до 4500 р. до н.е. в Центральній Європі і у Надчорномор'ї), а не добі міді, як вважається більшістю дослідників.

Можна було б заперечити, що відповідно високий рівень індоєвропейської культури підтверджується не менше ніж сотнею лексем, які вважаються успадкованими і охоплюють різноманітні сфери діяльності, що робить малоімовірним визначення їх усіх як запозичень і віднесення на рахунок пізніх контактів.

Але насправді кількість спільноіндоєвропейських культурних термінів є зовсім не такою великою, як це зображується в окремих виданнях, зокрема у Т.Гамкрелідзе - В.Іванова, В.Сафронова тощо. По-перше, за культурні терміни не можуть бути прийняті назви таких тварин як *кінь*, *бик* (*тур*, *корова*), *свиня* (*вепр*, *поросся*), *гуска*, *качка*. Адже навіть незалежно від того чи мешкали індоєвропейці у помірній смузі, чи у субтропіках, вони мали добре знати цих тварин у дикому вигляді. Звернемо увагу, що в українській, російській, як і будь якій іншій і.-с. мові, для позначення диких і свійських гусей, качок, свиней використовуються одні й ті самі назви. До скотарської термінології не можуть бути віднесені терміни *agro- "поле" (= "незаселена, відкрита ділянка"), *melk- "молоко", *rek- "худоба" – первинне і краще засвідчене значення цього кореня "рухливе майно" [Бенвенист, 1995, с. 51-60], *rah- "пасти" - ширше засвідчене - і воно ж первинне - значення: "пилувати, охороняти" і т. п. До землеробської термінології не можуть бути однозначно віднесені терміни *reis- "товкти", *mel- "молоти", *se(h)i- "сіяти". Останній корінь засвідчує також значення: "кидати", "впускати", "губити" - цілком імовірним здається, що лексико-семантичний комплекс

"сіяти – сім'я" (*se(h)i- - *se(h)-men) виник ще для позначення опадання насіння з дерев та інших рослин і не був первинно пов'язаний з землеробством. Те саме можна сказати про *te%-i- "(час) дозрівання, збирання врожаю" – дозрівання, як відомо, властиве не лише свійським рослинам: наші далекі пращури могли збирати якісь дозрілі *не свійські* рослини. Слова із значенням "руда" і "кувати" (= "бити"), а також "ніж" і "сокира", самі по собі не свідчать про знайомство з обробкою металів. А слово *iugom "ярмо" не свідчить, що відповідне пристосування використовувалося для запрягання вола до воза: аналогічним чином собака чи людина запрягалася до волокуші [Конча, 1998].

Характер дистрибуції згаданих термінів вказує на те, що значення, пов'язані із новим землеробсько-скотарським способом життя і металообробкою могли виникати в різних мовах незалежно. Адже семантичний розвиток типу "охороняти" - "пасти", "незаселена місцевість" - "пасовисько, поле", "бити" - "кувати" і т. п. є природним. В історичний період означені терміни майже всюди використовуються не лише у зв'язку із землеробсько-скотарською, металургійною і т.п. діяльністю [Гамкрелідзе, Іванов, 1984, Т. II].

Як вважає переважна більшість фахівців, на одному з ранніх етапів диференціації і.-с. спільноти виникло три (за іншими даними – два або чотири) окремих діалектних ареали [Конча, 2001]. До одного з них (умовно – західного) входили мовні пращури германців, італів, кельтів, до другого (східного) – пращури греків, індо-іранців, вірмен, до третього – балтів і слов'ян. Причому балто-слов'янський ареал спочатку знаходився в щільнішому контакті зі східним, а пізніше "переорієнтував" напрямок зв'язків на "захід".

Дистрибуція цілого ряду лексем, які були зараховані до спільноіндоєвропейського словника вказує на те, що насправді вони могли виникнути не в умовах нерозчленованої ще індоєвропейської спільноти, а вже в цих ареалах, що відокремилися. Наприклад, лексема *serp- засвідчує значення "серп" в слов'янських, також в балтських (латиській), індо-іранських і грецькій мовах. В діалектах (мовах) західної групи той самий корінь засвідчує значення "гострий", "різати", яке, очевидно, і було первинним (спільноіндоєвропейським). Отже, є дуже імовірним, що нове, пов'язане з землеробською діяльністю, значення давньої лексеми *serp- "різати" розвинулося в діалектах східної групи і поширилося на суміжні терени праслов'ян і прабалтів (або навпаки). Відтак, хоча ми і можемо вважати лексему *serp- спільноіндоєвропейською, але не можемо вважати її свідченням на користь заняття індоєвропейців періоду єдності землеробством. Приблизно те саме можна сказати про лексеми *had- "зерно", *rig- "пшениця", *hois- "дишло" тощо, поширення яких обмежене "східним" ареалом, а також *gtau- "жорно", *mel(u)- "борошно", *selk- та *perk- "борозна" та ін., які обмежуються мовами переважно західного ареалу (хоча і захоплюють одну - дві суміжні мови, головним

чином, знову ж балтську і слов'янську) [Конча, 1998, 2002].

Вилучивши із словника індоєвропейської культури ті лексеми, які необов'язково пов'язані з культурними інноваціями доби неоліту – палеометалу, а також ті, поширення яких явно обмежується мовами, що знаходились у тісному контакті після дезінтеграції і.-є. мовної єдності, отримуємо зовсім невеликий список слів, що, зокрема, засвідчують значення: “вівця”, “ячмінь” “метал (мідь)”, “колесо - віз”, “золото”, “срібло”, “орати” та д. ін. Незначна кількість цих слів, як і характер реалій що вони засвідчують роблять припущення про їхнє поширення після диференціації і.-є. спільноти досить імовірним, адже ми не можемо бути впевнені, що представники тих діалектних ареалів, які утворилися на ранніх етапах диференціації не контактували між собою. Це мали бути контакти такого характеру, що не могли призвести до відновлення мовної єдності, але дозволяли обмінюватися культурними досягненнями. Відбувалися вони, вочевидь, упродовж достатньо обмеженого часу після того, як мовна єдність розпалася – в усякому разі до виникнення тих фонетичних особливостей, які дозволили б однозначно встановити їх запозичений характер.

Отже, лишаючись на позиції визнання тотожності індоєвропейської спільноти з певною археологічною культурою (спільнотою), неможливо погодитися з обов'язковістю наявності в цій культурі усіх елементів, засвідчених словником “індоєвропейської” культурної лексики. У зв'язку з цим постає потреба створення такої моделі розвитку індоєвропейської сім'ї, яка, включаючи лінгвістичний та археологічний аспекти, відтворювала б умови, за яких обмін відображеними словником культурними інноваціями доби міді – бронзи (а можливо також і неоліту) був би можливий. Вже сьогодні можна намітити деякі напрямки і перспективи вирішення даної задачі.

4. Перспективи археологічного пошуку прабатьківщини

Оскільки визначення первинної індоєвропейської культури за методом кореляції її параметрів з даними словника культурної лексики є, на нашу думку, справою безперспективною, виникає потреба окреслити ті засади на які належить спиратися у ході подальших досліджень. Останніми роками деякі автори надають значної уваги результатам досліджень генетиків по співвідношенню ступеня генетичної близькості – віддаленості між популяціями людей [Zvelebil, 1995]. Однак, ці результати можуть мати вочевидь лише допоміжне значення (так само як і ті методи, що спираються на обмір черепів), оскільки, як відомо, історія расогенезу не дорівнює історії глотто- та етногенезу. Відтак, найбільш реальним і дієвим методом лишається традиційний метод археологічної ретроспекції, що має застосовуватися у поєднанні із уточненими даними аналізу словника екологічних назв, а також комплексом даних про поширення

неіндоєвропейських субстратів і співвідношення шарів архаїчної гідронімії. Підкреслимо, що метою пошуків лишається визначення тієї АК, яка може бути ідентифікована з індоєвропейською спільнотою.

Результати аналізу індоєвропейської екологічної лексики вже у другій половині ХІХ ст. привели більшість дослідників до висновку про розташування індоєвропейської прабатьківщини в зоні помірного клімату, у добре вкритих листяним лісом областях. Цей висновок був підтверджений науковцями сто років потому [Bosch-Gimpera, 1960; Devoto, 1962; Friedrich, 1970; Kilian, 1983; Mallory, 1989]. Він непогано узгоджується з даними про наявність доіндоєвропейських субстратів в Середземномор'ї, Закавказзі, Індії і, дещо меншою мірою, в Ірані [Баюн, 1988]. У 50 – 60-ті роки ХХ ст. до цих даних додалися результати аналізу гідронімії Європи, які, за визнанням фахівців, вказують на концентрацію найбільш архаїчної індоєвропейської гідронімії в областях Центральної Європи і в Південно-Східній Прибалтиці [Kilian, 1983, s.54 – 57; Агеева, 1985, с.74 – 89; Железняк, 1988, с. 7 – 8].

У 80-ті роки ряд археологів, підсумовуючи результати досліджень неоліту – енеоліту Центральної Європи, відмітили відсутність в регіоні різких культурних змін нееволуційного характеру і значних слідів прийшлого ззовні населення, що може вказувати на неперервність етнічного розвитку місцевої людності з часів мезоліту [Jazdzewski, 1981, s.157; Kilian, 1983; Hausler, 1985; Hensel, 1988, s. 221-222; Римантене, 1980].

Сукупність цих даних дозволила німецьким дослідникам Л.Кіліану та А.Гойслеру відродити на новому рівні пануючу у першій половині ХХ століття тезу про автохтонність носіїв індоєвропейських мов у Центральній Європі – між Альпами і Північним та Балтійським морями. Але в той же час обидва дослідники погодилися з тим, що визначальну роль у поширенні індоєвропейських мов в Азії відіграли мешканці Північного Надчорномор'я – носії ямної та катакомбної культур, а також і з тим, що генетичні витоки цих степових культур теж є місцевими і через середньостогівську та маріупільську стадії можуть сягати місцевого мезолітичного підґрунтя. Таким чином, автори фактично повернулися до думки про розповсюдженість індоєвропейських діалектів в неолітичній Європі від Рейну до Волги [Kilian, 1983, s.156-160; Hausler, 1998]. Але якщо А.Гойслер, як зазначено вище, робить з цієї обставини висновок про адекватність “контактної” моделі генези індоєвропейської сім'ї (за Н.Трубецьким), то Л.Кіліан схиляється до того, що первинний центр зародження і поширення індоєвропейської мови був суттєво вужчим за означений простір і шукати його слід у мезоліті – фінальному палеоліті [Kilian, 1983, s.161]. До подібних висновків приходить угорський дослідник Янош Маккаї [1992]. Проте, обидва ці автори не пропонують певних висновків щодо конкретної археологічної інтерпретації первинної індоєвропейської спільноти.

Непевність висновків прибічників “центральноєвропейського автохтонізму” індоєвропейців певною мірою сприяла відродженню степової версії прабатьківщини [Mallory, 1989; Anthony, 1991]. Її прихильниками була посилена аргументація на користь Північного Надчорномор'я – Поволжя, як важливого центру індоєвропейізації країн Азії й Балканського півострова, але, незважаючи на цілеспрямовані зусилля, так і не вдалося переконливо обґрунтувати тезу про індоєвропейізацію Центральної Європи степовими скотарями між V і II тис. до н.е. [Конча, 2003 і пор. Мэллори, 1997, с.78 - 81].

Отже, більшість дослідників або прямо підтримують або ж, принаймні, не можуть заперечувати висновок, згідно якого в енеоліті існує два центри індоєвропейізації. Перший знаходився між Рейном і Віслою і на нього зав'язані витоки германців, кельтів, італів, імовірно також іллірійців, тохарів і балтів. Його археологічним виявом на зламі енеоліту – доби бронзи практично всіма дослідниками визнається коло культур шнурової кераміки підґрунтям же останнього, за висновками найбільш компетентних у цьому питанні фахівців, була культура лійчастих кубків. Другим центром індоєвропейізації, поза сумнівом, були степи межиріччя Дніпра і Волги – з цього регіону, судячи з комплексу накопичених даних, виходять індо-іранці а також, можливо, носії індоєвропейських мов Балканського півострова – греки, фрако-фрігійці, вірмени. Археологічним еквівалентом цих гілок на стадії їх розселення з прабатьківщини були культури ямної і катакомбної археологічних спільнот, які сягають своїм корінням, найімовірніше, середньостогівської і мариупільської спільнот більш ранньої епохи.

Відтак, найближчим завданням “археологічної етнології” є встановлення характеру співвідношення між цими двома центрами – або один з них має бути якимсь чином вторинним відносно іншого, або ж обидва вони сформувались внаслідок припливу населення ззовні – з якогось третього центру. Досить поширеними нині є теорії, які намагаються спільним “знаменником” цих культур представити балканських землеробів анатолійського походження [Renfrew, 1987; Sherrat & Sherrat, 1988; Zvelebil, 1995]. Але, оскільки переважає думка про місцеві (дніпровсько-волзькі) витоки мариупільської та середньостогівської спільнот і оскільки також положення про місцеве коріння культури лійчастих кубків між Рейном і Віслою виглядає достатньо обґрунтованим [Jazdzewski, 1981, с.205 - 228], ці теорії не можна визнати переконливими. Більш перспективною здається гіпотеза запропонована десять років тому Л.Залізняка, яка передбачає формування індоєвропейської спільноти якраз на місцевому мезолітичному підґрунті [Залізняк, 1994, с.97-99; Zaliznyak, 1994].

Дослідження пам'яток пізнього мезоліту Полісся і Середнього Подніпров'я дозволило згаданому автору зробити висновок про їхній генетичний зв'язок з сучасними їм і дещо більш ранніми матеріалами Південно-Східної Прибалтики і Данії, які об'єднуються

в коло культур маглемезе і постмаглемезе [Залізняк, 1991, 1998]. Власне кажучи, їхня поява на теренах Північної України і Південної Білорусі пояснюється міграцією з балтійських узбереж в бік Середнього Подніпров'я, а можливо, що й далі – до басейну Дінця і Нижнього Подніпров'я включно [Залізняк, 1991, с.10-41; 1994, с.97-99]. Рух цієї людності з Полісся на південь – у степову зону, розпочавшись у мезоліті, продовжувався у ранньому неоліті, на що вказують особливості керамічного комплексу, антропологічний тип похованих у могильниках мариупільського типу та інші особливості, відмічені, зокрема, Д.Я.Телегіним. Саме це населення стає основним підґрунтям степових скотарських культур енеоліту, в індоєвропейському характері яких ніхто з фахівців не сумнівається. Отже – вважає Л.Залізняк – ранньоіндоєвропейське населення енеоліту лісостепового Лівобережжя генетично пов'язане з неолітом Полісся і Прибалтики (Ертеболле Ютландії, німанська, дніпро-донецька), що виростають на постмаглемозькому підґрунті яніславицької та інших пізньомезолітичних культур Південної Балтії та Полісся [Залізняк, 1994, с.99; 1998, с.261].

Як бачимо, версія Л.Залізняка відкриває перспективу встановлення генетичного зв'язку між згаданими двома центрами індоєвропейізації – Рейнсько-Віслинським і Дніпровсько-Волзьким. Щоправда, не усі дослідники погоджуються з тією визначальною роллю, що їй відводить Л.Залізняк вихідцям з Прибалтики та Полісся у складанні степових скотарських культур. Але в усякому разі така можливість здається вірогідною з огляду на близькість антропологічного типу населення Данії - Півдня Скандинавії і носіїв дніпро-донецької, мариупільської, а значною мірою і середньостогівської та ямної культур, а також на відмічену Д.Телегіним близькість кераміки німанської, дніпро-донецької та мариупільської культур.

Етнокультурну ситуацію, яка вимальовується в Центрально-Східній Європі у пізньому мезоліті – неоліті можемо представити у вигляді наступної карти-схеми:

Однак, приймаючи як імовірний, археологічний аспект моделі Л.Залізняка, не можемо погодитись з його етномовною інтерпретацією археологічно реконструйованих подій. На думку Л.Залізняка, означене мезолітичне населення культур постмаглемозького кола репрезентує лише пращурів індоєвропейців – “праіндоєвропейців”, які перетворилися на власне індоєвропейців лише після того, як у їхньому середовищі відбувся перехід до скотарського способу життя і була набута та культурна “якість”, яка відповідає даним індоєвропейського словника і могла об'єктивно зумовити експансію носіїв індоєвропейської мови на величезних просторах. Вперше цей перехід стався саме в лісостеповій частині праіндоєвропейського ареалу, конкретно у Південно-Східній Україні [Залізняк, 1994, с.99 – 100; 1998, с.261 – 262]. Звідси, паралельно із відміченим багатьма дослідниками проникненням степового скотарського

населення у Карпато-Балканський регіон, ішов стимул і до “процесу індоєвропейзації Центральної Європи і формування культур шнурової кераміки... Справа полегшувалася певною спорідненістю північнонадчорноморських номадів з праїндоєвропейськими територіями Німеччини та Польщі...” [Залізняк, 1998, с.262, рис. 103].

Фактично у Л.Залізняка поняття “індоєвропейці”, крім поширення споріднених діалектів, передбачає поширення певного культурного комплексу зумовленого специфічним способом життя. Однак, слід пам’ятати, що “індоєвропейці” та “індоєвропейці”, перш за все, мовні поняття: перше означає носіїв мови (мов), друге - процес поширення цих мов. Останній процес не пов’язаний жорстко з поширенням певного способу життя. Мешканці Балканського півострову не стали рухливими мілітарними скотарями, але зробилися носіями індоєвропейських мов. Тюрки і монголи зробилися рухливими скотарями (і, на думку ряду дослідників, саме під впливом певних індоєвропейських груп), але не стали носіями індоєвропейських мов. Отже, те що носії культур постмаглемозького кола не були рухливими скотарями (і взагалі скотарями) зовсім не означає того, що вони не могли вже бути носіями власне індоєвропейської мови (= мовної системи, яка відновлюється мовознавцями через *ближню реконструкцію*)¹ [Тронский, 1967; Савченко, 1974]). Цьому не суперечить показана вище сукупність даних по хронології розпаду і.-є. спільноти: яніславицька і донецька культури, з якими Л.Залізняк пов’язує поширення “праїндоєвропейців” на схід датуються VI тис. до н.е., що цілком вкладається в ті рамки періоду диференціації і.-є. спільноти, що їх дозволяє намітити глоттохронологія (зокрема, лексикостатистика).

Натомість важко уявити, що після розселення людності яніславицької культури на південний схід до Середнього Подніпров’я і Сіверського Дінця, мовна єдність між нею і постмаглемозьким населенням балтійських узбереж продовжувала зберігатися аж до IV тис. до н.е. включно. Більш імовірним видається припущення, що добре зафіксоване археологічно розселення нащадків носіїв спільноти маглемеze (resp. культури Броксборн – Свадборг) на південний схід і

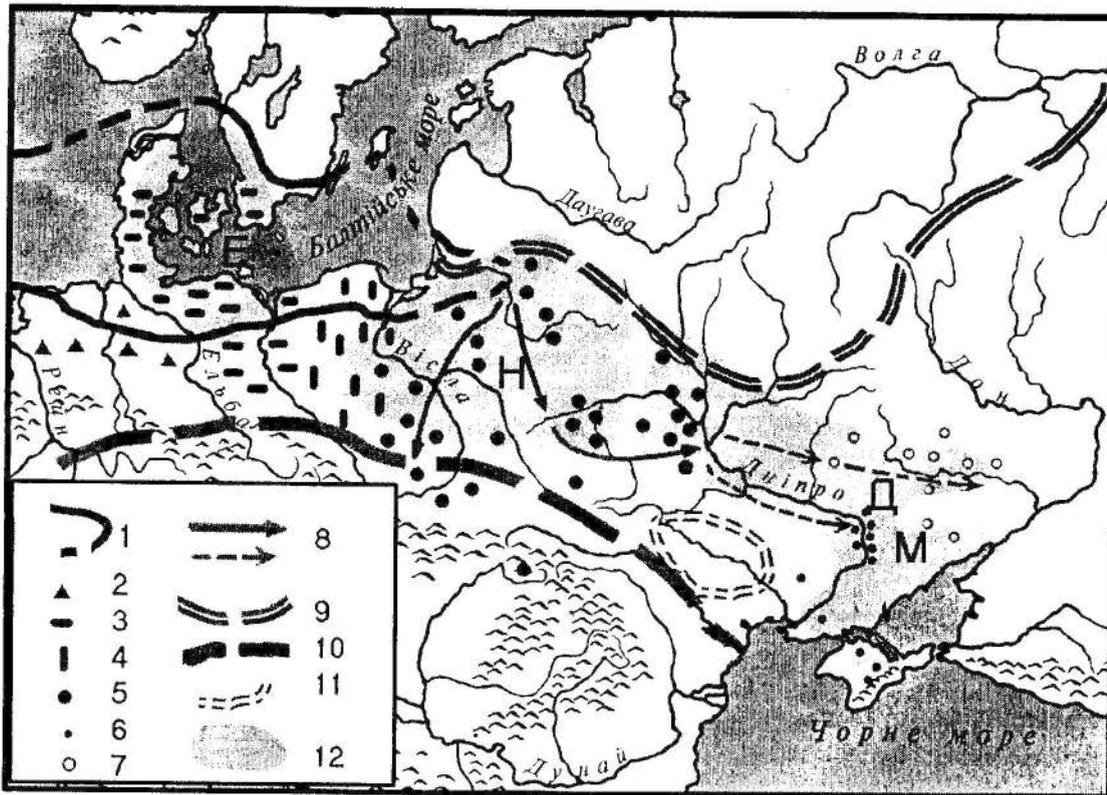
формування на їхній основі нових пізньомезолітично-неолітичних культур між Північним морем і Доном [Залізняк, 1991, с.38-41; 1998, с.240-247, рис.86] відповідає вже процесу розпаду первинної індоєвропейської спільноти. Відмічений багатьма дослідниками культурний стан мілітарних скотарів, який дозволив здійснювати експансію на широких просторах Євразії був вироблений згодом – в середовищі культур лійчастих кубків, кулястих амфор, середньостогівської, ямної тощо, які репрезентують вже представників окремих і.-є. гілок.

Обмежені рамки статті не дозволяють, на жаль, звернутися до детальнішої верифікації цього процесу на археологічному і лінгвістичному матеріалі. Попередні ж висновки дослідження можуть бути коротко окреслені наступним чином:

1) Результати глоттохронологічних досліджень і аналіз і.-є. культурної лексики не суперечать перенесенню часу розпаду первинної і.-є. спільноти у VI – V тис. до н.е. і трактуванню культурного рівня індоєвропейців епохи мовної єдності як мисливсько-збиральницького; 2) сукупність лінгвістичних даних вказує на розміщення і.-є. спільноти перед розпадом у межах помірної смуги Європи – орієнтовно десь між Рейном і Нижньою Волгою; 3) дані археологічної ретроспекції свідчать про два центри поширення носіїв індоєвропейських мов у IV – III тис. до н.е. – Рейнсько-Віслянський і Дніпровсько-Волзький (степовий); 4) єдине переконливе на сьогодні пояснення генетичного зв’язку між популяціями цих двох регіонів містить “постмаглемозька” гіпотеза Л.Залізняка; 5) сказане в п.1 дозволяє розглядати носіїв культур кола постмаглемозе не як “протоіндоєвропейський субстрат”, а як носіїв індоєвропейської мови на початковій стадії її диференціації; 6) індоєвропейській спільноті періоду мовної єдності найімовірніше відповідає мезолітична спільнота маглемеze (або конкретніше – культура Броксборн-Свадборг) VIII – VII тис. до н.е.

Сказане дає вагомі підстави датувати індоєвропейську спільноту раннім мезолітом (VIII – VII тис. до н.е.), а початок її розпаду пов’язувати з розселенням яніславицької людності на схід, у Полісся, і далі, до басейну Дінця, у VI – V тис. до н.е.

¹ Існує також лінгвістичне поняття праїндоєвропейського (або ранньоіндоєвропейського) мовного стану, що відновлюється за допомогою т. зв. *дальньої реконструкції*.

Карта 1: Етнокультурна ситуація в Центрально-Східній Європі у пізньому мезоліті – ранньому неоліті (VI - V тис. до н.е.).

- область культур кола маглемезе у VII тис. до н.е. (за Г.Кларком).
- 7- мезолітичні культури VI тис. до н.е. постмаглемезької культурної традиції (за С.Козловським, Л.Залізняком): 2-Лейен-Вартена, 3- Ольдеслоє-Гудено, 4- Хойніце-Пеньки, 5- Яніславиця, 6- знахідки яніславицьких знарядь за межами основного ареалу, 7- донецька культура.
- напрямки розселення носіїв яніславицької культури (за С.Козловським, Л.Залізняком).
- південна межа мезолітичних і ранньонеолітичних культур постсвідерської і постаренсбурзької традицій.
- 0- північна межа розселення балкано-дунайських землеробів (кін. VI – поч. V тис. до н.е.).
- 1- буго-дністровська культура.
- 2- неолітичні культури, що сформувалися на постмаглемезькому етнокультурному підґрунті: Е-Ертеболле-Елербек, Н – німанська, Д – дніпро-донецька, М – маріупільська (західні варіанти).

ЛІТЕРАТУРА

- Агеева Р.А.** Происхождение имен рек и озер. - М.: Наука, 1985.
- Барроу Т.** Санскрит. Пер. с англ.: London, 1955. - М.: Прогресс, 1976.
- Баюн Л.С.** Древняя Европа и индоевропейская проблема / История Европы. - Т.1: Древняя Европа. - М.: Наука, 1988 - С. 97-110.
- Бенвенист Э.** Классификация языков / Новое в лингвистике. - Вып. 3. - М.: Наука, 1963 - С. 36 - 59.
- Бенвенист Э.** Словарь индоевропейских социальных терминов. Пер. с франц.: Les Editions de Minuit, 1970. - М.: Прогресс-Универс., 1995.
- Брюсов А.Я.** К вопросу об индоевропейской проблеме // Советская Археология. - № 3. - 1958 - С. 18-26.
- Виноградов В.А.** О реконструкции протоязыковых состояний / Система и уровни языка. - М.: Наука, 1969 - С. 4-42.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс.** Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема // Вестник Древней Истории. - № 3. - 1980 - С. 3-27.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс.** Миграции племен носителей индоевропейских диалектов... // Вестник Древней Истории. - № 2. - 1981 - С. 11-33.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс.** Индоевропейский язык и индоевропейцы. - Тбилиси: Изд. Тбил. у-та, 1984 - Т. 1-2.
- Георгиев В.И.** Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. - М.: Ин. л-ра, 1958.
- Горнунг Б.Г.** К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. - М.: Наука, 1964.
- Дьяконов И.М.** Языки древней Передней Азии. - М.: Наука, 1967.
- Дьяконов И.М.** О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник Древней Истории. - № 3. - 1982 - С. 3-30.
- Железняк І.М.** Гідронімія України і проблема слов'янського етногенезу / Слов'янське мовознавство. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 5 - 15.
- Зализняк Л.Л.** Население Полесья в мезолите. - К.: Наукова думка, 1991.
- Зализняк Л.Л.** Нариси стародавньої історії України. - К.: Абрис, 1994.
- Зализняк Л.Л.** Передісторія України X - V тис. до н.е. - К.: Бібліотека українця, 1998.
- Иванов Вяч.Вс.** Глоттохронология / Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энци., 1990 - С. 109-110.
- Климов Г.А.** О лексико-статистической теории М.Сводеша / Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. - М.: ИАН, 1961 - С. 239-253.
- Конча С.В.** Проблема спільноіндоевропейської культурної термінології // Мовознавство. - № 1. - 1998 - С. 54-62.
- Конча С.В.** Диференціація індоєвропейської спільноти // Магістеріум. - Випуск 6: Археологічні студії. - Київ. - 2001. - С. 57 - 63.
- Конча С.В.** До проблеми спільноіндоевропейського культурного стану // Сучасні проблеми археології. Збірка наукових праць пам'яті В.Ф. Генінга. - Київ. - 2002 - С. 94 - 96.
- Конча С.В.** Після М.Гімбутас: степова концепція походження індоєвропейців на сучасному етапі // Археологія. - №1. - 2004. - С.87-98.
- Кузьмина Е.Е.** Колёсный транспорт и проблемы этнической и социальной истории древнего населения южно-русских степей // Вестник Древней Истории. - № 4. - 1974 - С. 68-87.
- Мейе А.** Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Пер. с франц. - М. - Л.: Гос. Соц.-экон. изд., 1938. (Передрук: М.: УРСС, 2002)
- Мейе А.** Сравнительный метод в историческом языкознании. Пер. с франц. - М.: Изд. иностр. лит., 1954.
- Мэллиори Дж. П.** Индоевропейские прародины. (Пер. с англ.) // Вестник Древней Истории. - № 1. - 1997 - С. 61 - 82.
- Римантене Р.К.** К вопросу об образовании балтов / Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). - Рига: Зинатне, 1980-С. 22-25.
- Савченко А.Н.** Сравнительная грамматика индоевропейских языков. - М.: Высшая школа, 1974.
- Сафронов В.А.** Индоевропейские прародины. - Горький: Волго-вятское изд-во, 1989.
- Сводеш М.** Лексико-статистическое датирование доисторических этнических контактов / Новое в лингвистике. - Вып. 1. - М.: Наука, 1960 - С. 23 - 87.
- Семереньи О.** Введение в сравнительное языкознание. Пер. с нем. (Darmstadt, 1970). - М.: Прогресс, 1980.
- Старостин С.А.** Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика / Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока- М.: Глав. ред. вост. лит., 1989 - Т. 1. - С. 3 - 39.
- Телегін Д.Я.** Дніпро-донецька культура. - К.: Наукова думка, 1968.
- Телегін Д.Я.** Иллирийские и фракийские гидронимы правобережной Украины в свете археологических исследований // Вопросы языкознания. - № 4. - 1990 - С. 46-60.
- Телегін Д.Я.** Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-донецького регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. - №1. - 1996 - С.30-40.
- Тронский И.М.** Общеиндоевропейское языковое состояние. - Л.: Наука, 1967.
- Трубецкой Н.С.** Мысли об индоевропейской проблеме. Пер. с нем. (1938) // Вопросы языкознания.-

1958.- № 1.- С. 72-77; Передрук: Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. - М.: Прогресс, 1987 - С. 44-59.

Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы / Древний Восток. Этнокультурные связи. - М.: Наука, 1988 - С. 37-57.

Шлейхер А. Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индо-германских языков // Записки Императорской Академии. - Т. VIII. - Приложение. - СПб., 1865.

Шрадер О. Сравнительное языкознание и первобытная история (Пер. с нем.: Iena, 1883).. - СПб.: Изд. А. Бенке, 1886.

Anthony D.W. The Archaeology of Indo-European origins // The Journal of Indo-European Studies . - Vol.19. - № 3&4. - 1991 - P. 193-222.

Bosch-Gimpera P. El problema indoeuropeo. - Mexico, 1960. Див. також рецензію А.Брюсова: Советская Археология. - 1962. - №2. - С. 270-274.

Devoto G. Origini Indoeuropee.- Firenze: Sansoni, 1962. Див. також рецензію В.Ілліча-Світича у зб. Этимология - 1966. - М.: Наука, 1968. - С. 385-388.

Friedrich P. Proto-Indo-European Trees. The arboreal system of a prehistoric people. - Chicago-London: The University of Chicago Press, 1970.

Häusler A. Kulturbeziehungen zwischen Ost - und Mitteleuropa im Neolithikum? // Jahresschrift ur mitteldeutsche Vorgeschichte. - ' 68. - 1985 - S. 21-74.

Häusler A. Zum Ursprung der Indogermanen. Archäologische, anthropologische und sprachwissenschaftliche Gesichtspunkte // Ethnografische und Archäologische Zeitschrift. - ' 39. - 1998 - S. 1 - 46.

Hensel W. Polska Starożytna. Wyd. III. - Wrocław, etc.: Ossolineum, 1988.

Jazdzewski K. Pradzieje Europy Środkowej.- Wrocław, etc: Ossolineum, 1981.

Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen. - Bonn: Habelt, 1983.

Kühn H. Herkunft und Heimat der Indogermanen / Proceeding of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London,1932. - Oxford: University Press., 1934. - P.237 - 242

Mallory J.P. A history of the Indo-European problem / The Journal of Indo-European Studies . - Vol. 1. - ' 1. - 1973 - P. 21-66.

Mallory J.P. In Search of Indo-Europeans. - London: Thames and Hudson, 1989.

Piggot S. The earliest wheeled transport. From Atlantic Coast to the Caspian Sea. - London, 1983.

Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. - London: Jonathan Cape, 1987.

Sherrat A.G. and Sherrat S. The Archaeology of Indo-Europeans: An Alternative View // Antiquity. - ' 62 (236). - 1988 - P. 584-595.

Zaliznyak L. The Late Mesolithic and Neolithic Subbase of Indo-Europeans / The Indo-Europeanization of Northern Europe. International Conference in Memoriam Marija Gimbutas. - Vilnius: University Press, 1994 - P. 31-32.

Zvelebil M. Indo-European Origins and the Agricultural Transition in Europe / Whither archaeology? Papers in Honour of E. Neustupny. - Praha, 1995 - P. 173-203.

KONCHA S.V.

THE PERSPECTIVES OF STONE AGE ETHNO GENESIS RECONSTRUCTION (ON THE DATA OF INDO-EUROPEISTIC)

The paper analyzes condition of Indo-European Homeland problem on modern stage. After author's opinion, existence of the Indo-European language and cultural unity in the Mesolithic – early Neolithic epoch is more probably version. Widespread view, which found on the common Indo-European lexicon data and suppose the presence of farm, metallurgy, wheeled vehicles in the Indo-European community, is not valid, because this lexicon can to be spread after disintegration of the Indo-European unity. The Linguistic evidence indicates on the Rein-Volga region, as on the area of Indo-European Homeland arrangement and also on VI – V th. B.C., as on the time, when divergence of Indo-European community has began. The archaeological retrospective data indicate on North Sea and Baltic Sea coast (Maglemosian cultural circle, near VIII – VII th. B.C.), as on the initial center of Indo-Europeanisation.

**КРОТОВА О.О.,
НУЖНИЙ Д.Ю.,
КРАКАЛО І.В.**

**МОЗОЛІЇВСЬКЕ
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ДОБИ
КАМЕНЮ НА ПОЛТАВЩИНІ**

**KROTOVA O.O.,
NUZHNIY D.JU.,
KRAKALO I.V.**

**MOZOLIIVKA SITE
OF STONE AGE IN
POLTAVA REGION**

У статті вперше найбільш повно публікуються матеріали місцезнаходження епохи палеоліту–мезоліту поблизу с. Мозоліївка на Полтавщині, які зберігаються у Кременчуцькому краєзнавчому музеї.

Протягом останніх двох десятиліть на території дніпровського лісостепового Лівобережжя в гирлі р. Сули, в зоні активної водної ерозії берега Кременчуцького водосховища, місцевими аматорами та фахівцями експедиції «Славутич» Інституту археології НАН України було зафіксовано ряд місцезнаходжень доби каменю [Телегін, Титова, 1981]. Останнім часом значна частина матеріалів зі зборів на цих місцезнаходженнях зусиллями одного з авторів (І.В.Кракало) зосереджена у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею.

У 1987 р. Д.Я.Телегін обстежив ряд місцезнаходжень та вивчив частину матеріалів, що на той час ще знаходилися у приватних колекціях краєзнавців. Результати обстеження він опублікував у ряді статей [Телегін, 1989; 1996; Телегін і др., 1990]. У 1988 р. один з авторів (О.О.Кротова) в рамках виконання планової теми Інституту археології «Пам'ятки кам'яної доби Лівобережної України. Звід археологічних джерел» вивчила доступні на той час матеріали кількох верхньопалеолітичних місцезнаходжень із приватних колекцій краєзнавців В.Л.Тараненка і В.С.Баранова та обстежила за їх участю 2 місцезнаходження в гирлі р. Сули – Кагарлик (о-в Кардашівка) й Мозоліївку. Зібрані під час обстеження знахідки було передано у фонди Кременчуцького музею, де вони поповнювалися в наступні роки як із попередніх, так і нових зборів аматорів В.Л.Тараненка, А.Г.Коваля та В.А.Лауського.

Колекція Мозоліївського місцезнаходження на даний момент є одним з найбільших зібрань доби каменю у фондах музею, у визначенні якої взяли участь фахівці Інституту археології, в тому числі автори. Хоча матеріали стоянки епізодично згадуються в окремих публікаціях серед палеолітичних та мезолітичних пам'яток [Телегін, 1996; Гавриленко, 1999], її матеріали вимагають більш повної публікації й узагальнення.

Місцезнаходження біля с. Мозоліївка Глобинського р-ну Полтавської обл. розташоване в зоні активної водної ерозії на урвистому місці на висоті близько 2 м над рівнем Кременчуцького водосховища на північній захід від села. Цей міс. відомий серед місцевого населення під назвою «курник» – тут знаходилась колгоспна птахофабрика, – відрізаний від села захисною дамбою. Перші збори виробів з кременю, згідно з інформацією одного з відкривачів місцезнаходження В.Л.Тараненка, проводилися у воді вздовж берегового розмиву на ділянці протяжністю близько 1,5 км. Висота берега тут у жовтні 1988 р. складала біля 2 м над рівнем води у водосховищі, у відслоненні простежувалися нашарування: сучасний чернозем (0,5 м) і нижче – жовтий суглинок. Слідів археологічних культурних знахідок на той час у береговому відслоненні не спостерігалося. За останніми даними І.В.Кракало,

краєзнавці, які продовжують тут збирати підйомний матеріал, свідчать про те, що місцезнаходження локалізувалося до 0,5 км уздовж берега, в періоди зниження рівня води матеріал трапляється не тільки у воді, а й на пляжі і навіть у береговому відслоненні.

Хронологічно колекція включає різночасові вироби доби каменю. Кілька екземплярів датуються епохою муст'є, більшість – це вироби верхньопалеолітичного та мезолітичного часу, невелика кількість непатинованих виробів з напівпрозорого якісного кременю, можливо, відносяться до періодів неоліту – раннього металу. Крім того, на місцезнаходженні зібрано невелику кількість фрагментів кераміки епохи бронзи (?) і кілька десятків сучасних крем'яних кресал.

Більша частина колекції доби каменю включає вироби з кременю, лише кілька речей виготовлено з кварциту. Кремень переважно крейдяний непрозорий темного та світло-сірого кольору (75%) поганої якості, близько половини виробів вкрито патиною від ледь блакитної до суцільно білої. Невелику частину колекції складають вироби з темного, майже чорного, іноді темно-сірого напівпрозорого крейдяного кременю високої якості, здебільшого не патинованого. Іноколи вони мають сліди легкої голубуватої патини. В статті стисло характеризуються всі наявні матеріали доби каменю з більшим акцентом на верхньопалеолітичній частині колекції як найбільш детально на даний момент опрацьованій.

У цілому колекція з Мозоліївки включає 2187 кременів, з них 2000 нуклеусів, заготовок та відходів виробництва. Ці категорії виробів за періодами остаточно не поділено, і статистичні дані для них наводяться загалом. До підрахунків включено також матеріали, опубліковані Д.Я.Телегіним [1996].

Нуклеуси та нуклеодібні уламки нараховують 92 екз., з них безпосередньо нуклеуси становлять 62, нуклеодібні уламки – 30. Для 95% нуклеусів та нуклеодібних уламків за сировину правив сирій кремень, 82% їх мають досить значні ділянки жовтової кірки, більшість виробів патиновано. Їх розміри варіюють у межах від 15 до 65 мм.

Кількісно переважають призматичні прямоплощинні нуклеуси (31), з них 18 – двоплощинні. Представлені також аморфні (13), багатоплощинні (7), торцеві (4), дископодібні (4) й інші типи нуклеусів. Вторинне використання нуклеусів не простежується. Можна відзначити, що більша частина нуклеусів мають палеолітичний вигляд – епохи муст'є (дископодібні) та епохи верхнього палеоліту – призматичні, торцеві й аморфні. Про їх належність до верхньопалеолітичного комплексу свідчать як типи виробів, так і патина, що вкриває їх поверхню.

Відщепи (1525) становлять найчисельнішу категорію виробів. Серед відщепів без вторинної обробки маємо масивні та ребристі сколи розміром від 83 до 10–12 мм. Значна частина виробів тією чи іншою мірою зберігає жовнову кірку.

Платівки (415) здебільшого виготовлені з кременю низької якості. Вироби з високоякісної напівпрозорої сировини становлять 8,5%. Частина платівок (18,4%) має значні ділянки жовнвої кірки. Довжина виробів коливається в інтервалі від 14 до 90 мм, ширина – від 4 до 35 мм, при середніх показниках 34±16 мм. При цьому 21 екз. можна віднести до мікроплатівок. Близько 40% платівок мають неправильну огранку, 48,5% – трикутний та підтрикутний, а решта 12,8% – трапецієподібний перетин. Більше від половини всіх платівок патиновані.

Високий відсоток нуклеусів та заготовок і відходів виробництва із жовнвої кіркою в колекції Мозоліївського місцезнаходження свідчать, що первинна обробка сировини здійснювалась безпосередньо на території стоянки.

Вироби із вторинною обробкою розподілено за хронологічними показниками на три групи: мустьєрську (5), верхньопалеолітичну (94) та мезолітичну (88). Частина колекції мустьєрського часу включає 3 дископодібні нуклеуси, двосторонньо оброблений гостроконечник, 2 скребла і 2 уламки двобічнооброблених знарядь. Усі зазначені вироби, за винятком гостроконечника, вкриті глибокою білою патиною. Останній, виготовлений на відщепі високоякісного напівпрозорого кременю, злегка патинований. Найближчі аналогії цьому виробу – в матеріалах місцезнаходження Орел у Надпоріжжі [Смирнов, 1973, с. 33]. Це не єдиний гостроконечник, знайдений в гирі р. Сули. Подібні знахідки, що походять із сусідніх з Мозоліївкою місцезнаходжень поблизу с. Васьківка (2 екз.), Шувалівка (6 екз.), Максимівка (1 екз.), Градизьк (3 екз.), Пронозівка, Горбанівка, Кліщинці знаходяться у фондах Кременчуцького музею, деякі з них опубліковано [Телегин, 1996].

Загальне уявлення про співвідношення основних категорій виробів верхньопалеолітичного періоду в колекції місцезнаходження дають підрахунки О.О.Кротової, зроблені для верхньопалеолітичного комплексу, вивченого в 1988 р. Загалом він нараховував 415 виробів з кременю, в тому числі: 46 нуклеусів (11%), 18 сколів підправки площин нуклеусів та 4 різцевих відщепки (загалом 5,3%), 326 відщепів, пластин та уламків (загалом 78%) і 24 вироби із вторинною обробкою (5,7%). Подібне співвідношення з високим відсотком нуклеусів та відходів виробництва, з одного боку, й виробів із вторинною обробкою, з другого, характерне для стоянок з новним циклом кременеобробки, розташованих неподалік від родовищ кременю, наприклад, для Амвросіївської стоянки у Приазов'ї [Кротова, 1986, с. 16; 1990, с. 87]. Є дані про виходи кременю і в цьому регіоні поблизу с. Пронозівка [Телегин і др., 1990].

Верхньопалеолітичні нуклеуси в колекції представлені переважно призматичними та підпризматичними формами, одноплощинними або двоплощинними із зустрічним напрямком сколювання (рис.1:21). Багато нуклеусів аморфних, виділяється кілька екземплярів торцевих виробів на масивних уламках кременю. Серед них трапляються як одноплощинні підкілюноподібні (рис.1:20), так і двоплощинні.

Серед знарядь доби верхнього палеоліту в колекції кількісно переважають різці, виготовлені на відщепках та платівках. Більшість виробів патиновані. Добре представлені серединні (12) й серединно-кутові (6) типи (рис.1:18; 2:1–4). Бокові різці (9) здебільшого косоретушні (рис.1:12,14; 2:17,19), є вироби прямо- та ввігнуторетушні (рис.2:9–11). Крім того, присутні кутові (3) різці на злами

пластини або відщепу (рис.2:5–7) та 2 подвійні бокові різці (рис.2:8).

Другою за кількістю групою пізньопалеолітичних знарядь із Мозоліївки є скребки (17), серед яких переважають кінцеві вироби на платівках (5) і відщепках (7). Деякі з них, виготовлені на масивних платівчатих відщепках, мають овальне чи вїмчасто-опукле лезо й досить високий профіль (рис.1:13,14), що наближає один з них до типу «а museau» (рис.1:14). Один скребок на ребристому платівчатому сколі має овальної форми лезо та виступаючий над лезом шип, помітний у профіль. Кінець, протилежний робочому, має підтеску з черевця (рис.1:15). Серед інших форм маємо підовальні бокові та 1 атипівий скребки. До цієї групи знарядь близькі декілька скребкоподібних виробів на масивних платівчатих відщепках з оформленим напівстрімкою ретушню овальним робочим краєм у ділянці відбивного горбика (рис.1:8,9). В одному випадку відбивний горбик знято кількома сколами (рис.1:9). У колекції наявні також 2 комбіновані знаряддя (скребки-різці), виготовлені на відщепках (рис.1:16).

Наступну групу верхньопалеолітичних знарядь представляють платівки із вторинною обробкою (11). До них належить мікроплатівка з ретушованими пласкою ретушню одним краєм та кінцем. Кілька масивних платівок середніх розмірів мають сторони і кінці, повністю або частково оформлені напівстрімкою ретушню (рис.1:10–12). Крім того, у них один кінець підправлено підтескою з черевця, що у двох випадках мало за мету зняття відбивного горбика (рис.1:11,12), а в одному – обробку протилежного відбивному горбику кінця (рис.1:10). За формою всі ці вироби наближаються до прямокутників.

Група вістер нараховує 9 екз. Одні з них – граветтоїдні мікрівістрия з одним притупленим, а протилежним необробленим краями, гострий кінець якого було втрачено в результаті використання – наявний слід макрозносу (рис.1:1). Виділяється кілька асиметричних виробів, виготовлених на досить масивних платівках та платівчатих відщепках великих та середніх розмірів, оброблених здебільшого по одному опуклому краю напівстрімкою ретушню. Протилежний край або не має підправки (рис.1:3), або підправлено частково (рис.1:2,4,5). Як форма вістер, так і форма їх гострих кінців повторюють природну форму заготовки. Гострі кінці частково або повністю підправлено ретушуванням.

Аналогії таким виробам, як вістрия, масивні ретушовані платівки підпрямокутної форми з підтескою та скребкоподібні знаряддя з овальним лезом, можна знайти в матеріалах верхньопалеолітичних стоянок Подесення – Пушкарі I і Ключі [Борисковський, 1953, с. 213–220; Нужний, 1992, с. 24]. Інші вироби, такі, як скребачки високих форм на відщепках, близькі до типів «а museau» і з шипом, а також серединно-кутові та бокові косо- й вїмчаторетушні різці на відщепках і платівках із співвідношенні з круторетушованими граветтоїдними мікрівістриями, характерні для епіграветтських комплексів півдня України. Вони зустрічаються в матеріалах верхнього палеоліту Надпоріжжя – Кайстрові балки IV, VI [Смирнов, 1973, с. 85, 93], Приазов'я – Каштаєва балка, Федорівка, Кам'яні балки [Оленковський, 1991, с. 128, 129; Кротова, 1986, с. 32–38; Гвоздовер, 1964, табл. XIV, XVII]. Не виключено, що таке поєднання в одному комплексі рис, характерних як для різночасових, так і різних у відношенні техніко-типологічних традицій верхньопалеолітичних матеріалів, може бути результатом чисто механічного поєднання знахідок з окремих стоянок чи культурних горизонтів, розташованих у районі с. Мозоліївка.

Вірогідно, що і датувати ці матеріали треба аналогічно. Комплекс із пушкарівсько-ключівськими

рисами – середнім періодом епохи верхнього палеоліту, враховуючи, що більша частина ІС дат для Пушкарів І займає часовий інтервал 19–21 тис. років тому [Синицын, Праслов, 1997, с. 55; Грибченко, Николаев, 1999, с. 29]. Комплекс із південними епіграветськими рисами – пізнім періодом, за аналогією з ІС (14–15 тис. років тому) датами для приазовських пам'яток Кам'яні балки та Федорівка [Синицын, Праслов, 1997, с. 57; див. також статтю О.О.Кротової у цій же книзі].

Мезолітичний комплекс включає 88 знарядь. У ньому кількісно домінують скребки невеликих розмірів (25), виготовлені здебільшого на відщепках. Переважають кінцеві (7 на платівках, 52 на відщепках) та бокові (2 на відщепках) типи виробів. Добре представлені скребки підовальної (5 на відщепках) та підокруглої (3 на відщепках) форми, є подвійні (2 на платівках) і високі округлої форми (1) вироби. В цій групі 22,2% становлять вироби з якісного напівпрозорого кременю.

Різці (9) здебільшого виготовлені на відщепових заготовках. Представлені поодинокі вироби середньої й серединно-кутової форм (відповідно, 2 та 1). Крім них, маємо 1 боковий, 2 нукленодібні та 2 подвійних різці.

Характерну групу мезолітичних знарядь являють транщі – 7 екз., мініатюрний трикутник, ретушований

по всьому периметру, та великий (30х25 мм) ретушований із трьох боків ромб або паралелограм із дещо заокругленою довгою стороною.

Серед інших виробів із вторинною обробкою – 4 свердла, ретушер на платівчатому відщепі, 2 проколки (в тому числі на мікроплатівці), 2 долотоподібні, зубчасте та скреблоподібне знаряддя.

Що стосується техніки обробки кременю, особливістю Мозоліївського місцезнаходження є добре виражені риси, притаманні стоянкам-майстерням із повним циклом кременеобробки. Вони характерні як для пізньопалеолітичного, так і для мезолітичного комплексів.

Цікавими є аналогії, знайдені матеріалам верхньопалеолітичного комплексу, які фіксують у цій частині Подніпров'я можливі найбільш південні пушкарівсько-кльосівські та найбільш північні стенові епіграветські культурні прояви протягом другої половини епохи верхнього палеоліту.

Нижньосульська група місцезнаходжень доби каменю, що включає близько 20 пунктів, у тому числі й Мозоліївку, є чи не найбільшим на Полтавщині утворенням такого типу. Її подальше вивчення становить значний інтерес як для місцевої археології, так і для археології Середнього Подніпров'я в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковский П.И.** Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.
- Грибченко Ю.Н., Николаев В.И.** Ландшафтно-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1999. – 76 с.
- Гавриленко І.М.** Про культурну належність деяких мезолітичних місцезнаходжень Середнього Подніпров'я // АЗЛЮ. – Полтава, 1999. – № 2. – С. 5–6.
- Кротова А.А.** Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 6–73.
- Кротова А.А.** Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднепалеолитических памятников // Каменный век на территории Украины. Некоторые аспекты хозяйства и культурных связей. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81–90.
- Нужний Д.Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці України. – К.: Наук. думка, 1992. – 185 с.
- Оленковский Н.П.** Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 200 с.
- Синицын А.А., Праслов Н.Д.** Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы // Археологические изыскания. – СПб., 1997. – Вып. 52. – 141 с.
- Смирнов С.В.** Палеолит Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
- Телегин Д.Я.** К вопросу о различиях в типологии позднепалеолитических индустрий среднего Поднепровья и Южного Буга // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 93–101.
- Телегин Д.Я.** Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днестре // РА. – 1996. – № 2. – С. 131–142.
- Телегин Д.Я., Порубай А.Б., Баранов В.Е., Тараненко В.Л.** Палеолит в устье реки Сулы // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини / Третій обл. наук.-практич. семінар. – Полтава, 1990. – С. 64–65.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н.** Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Каневского и Кременчугского водохранилищ в 1981 году // НА ІА НАНУ. – Ф. с. 10100–10013.

KROTOVA O.O., NUZHNIY D.JU., KRAKALO I.V. MOZOLIIVKA SITE OF STONE AGE IN POLTAVA REGION

The Paleolithic–Mesolithic Site Mozoliivka is situated on the left bank of the Dnieper river near the mouth of Sula river (the bank of Kremenchug reservoir at present). The assemblage of the stone artifacts includes the some tools of Middle Paleolithic and numerous tools of the Upper Paleolithic and Mesolithic epochs. The Upper Paleolithic part of assemblage is more numerous and has analogies in the materials of the Pushkari and Kliusy sites on the Desna river on the one hand and some Steppe Epigravettian sites on the other hand. May be this is the result of mechanical mixing of the artifacts of different technological traditions in the assemblage.

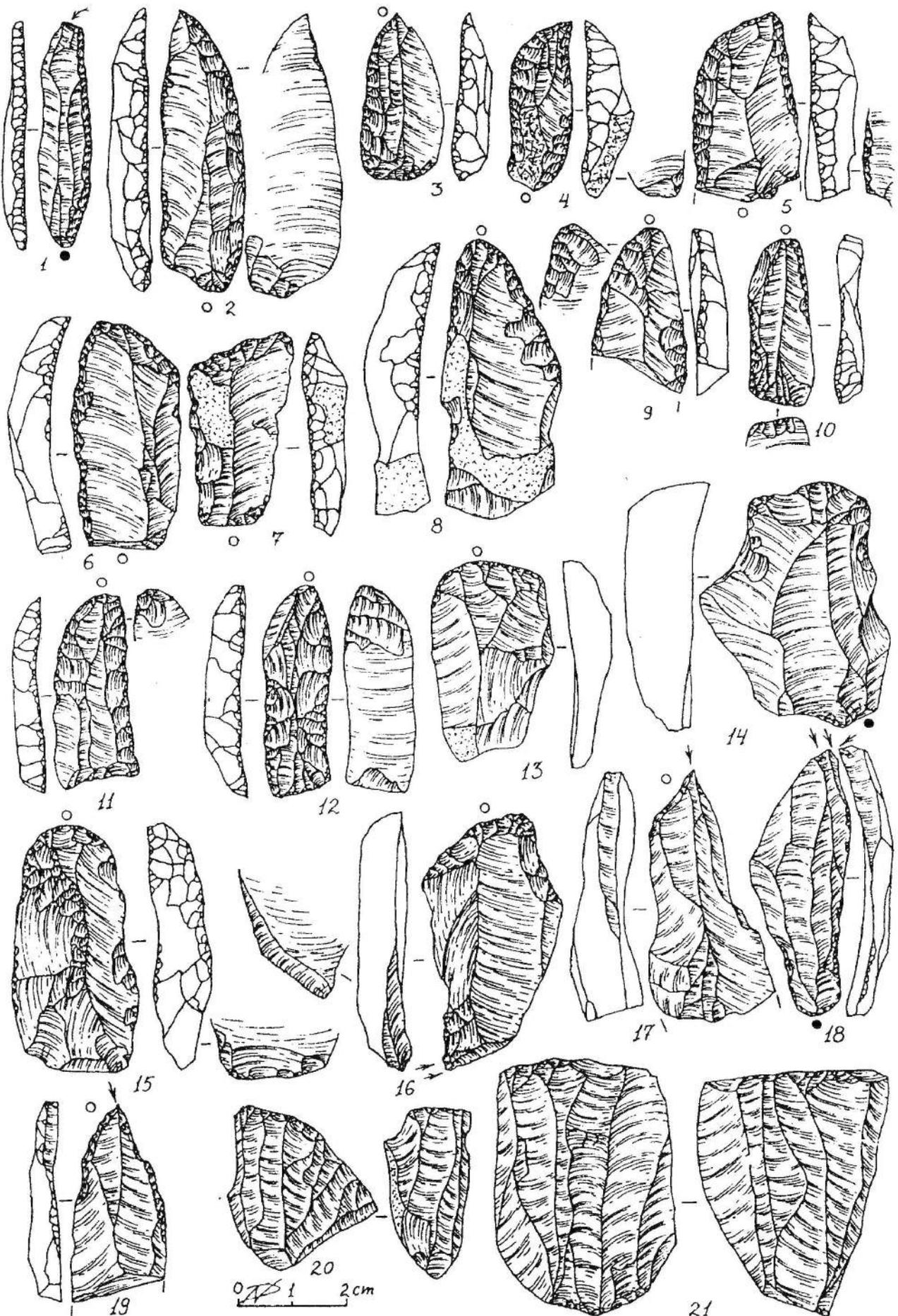

Рис. 1. Крем'яний інвентар доби верхнього палеоліту з Мозоліївки: вістря (1–5), скребкоподібні (6–9) та підпрямокутні (10–12) вироби, скребки (13–15) і скребок-різець (16), різці (17–19), нуклеуси (20–21).

Fig. 1. Upper paleolithic flint assemblage from Mozoliivka site: points (1–5), scraper-shaped (6–9) and sub-rectangle (10–12) tools, scrapers (13–15), scraper-burin (16), burins (17–19), cores (20–21).

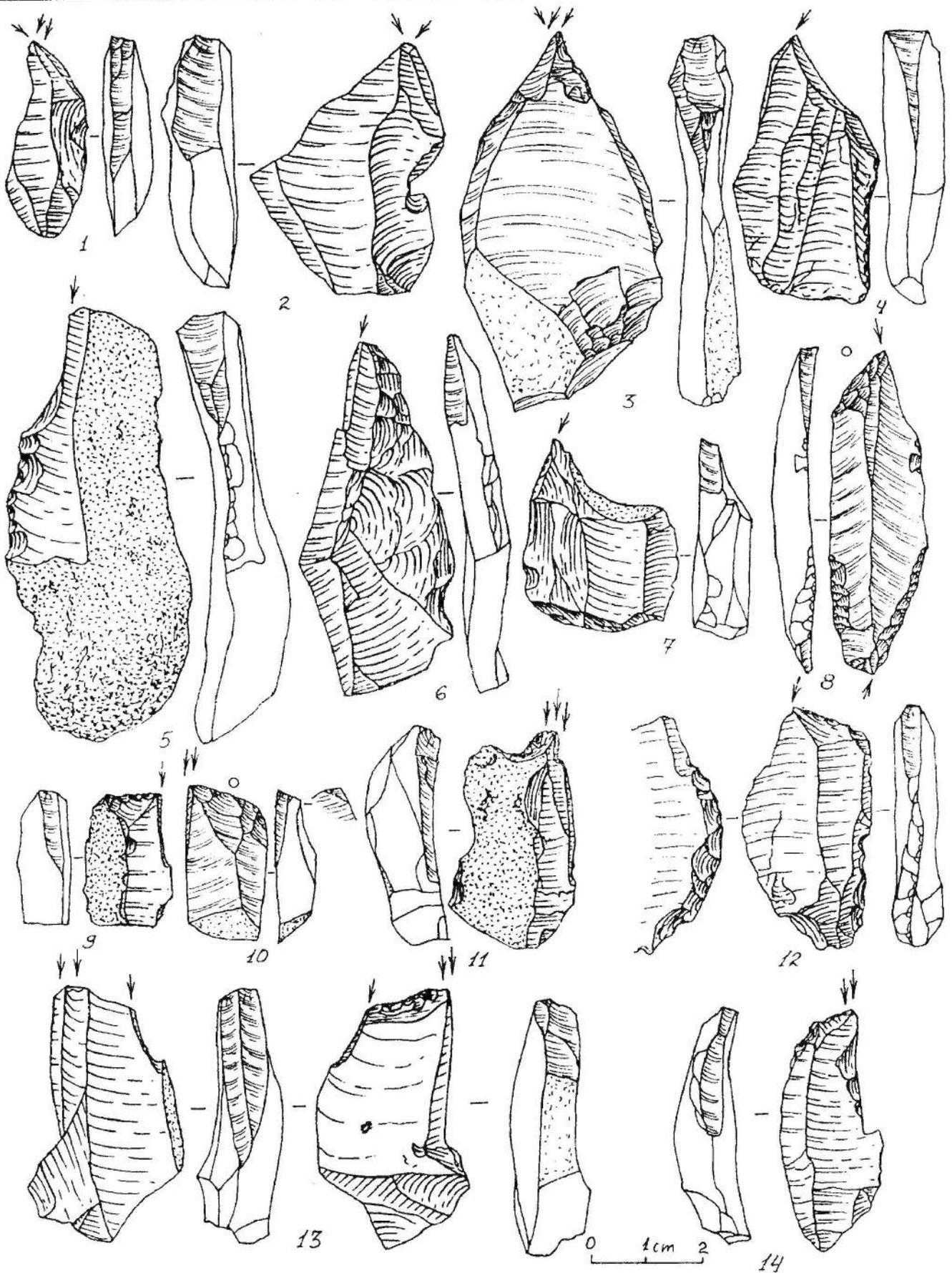

Рис. 2. Крем'яний інвентар доби верхнього палеоліту з Мозоліївки: різці (1–14).
Fig. 2. Upper paleolithic flint tools from Mozoliivka site: burins (1–14).

**ЗАЛІЗНЯК Л.Л.,
ДЕТКІН А.В.,
СИВОЛАП М.П.**

МЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА ДНІПРОВЕЦЬ БІЛЯ ЧЕРКАС

Стаття присвячена публікації та науковій інтерпретації матеріалів мезолітичної стоянки Дніпровець з Черкаського Подніпров'я, яке належить до числалемо вивчених у мезолітичному відношенні регіонів України.

Україна – одна з найбагатших на різноманітні мезолітичні пам'ятки країн Європи. Лише археологічних культур у фінальному палеоліті та мезоліті України (13-7 тис. р. тому) нараховують близько п'ятнадцяти. Зимівниківська культура раннього мезоліту лісостепового Лівобережжя була відкрита і науково описана однією з останніх – у кінці 80-х – 90-х рр. минулого століття [Горелик, 1984, Нужный, 1986, Гавриленко, Коен, 1989, Коен, 1992, Неприна, Супруненко, Гавриленко, 1992, Залізник, Гавриленко, 1995, 1996, Залізник, 1994, 1995, 1998, с.150-159; згаданої культурної спільноти у лісостеповому Подніпров'ї почала вималюватися своєрідна група пам'яток типу В'язівок [Залізник, 1994, Залізник, Гавриленко, 1996]. Спочатку вона була представлена лише двома пам'ятками: В'язівок 4А під Лубнами та Загай I під Переяславом (Рис. 1). Тому відкриття кожної нової стоянки цього типу суттєво поповнює наші знання про цю маловивчену культурну групу мезоліту України, яка до того ж розташована у лісостеповому Подніпров'ї, де відомо дуже мало пам'яток цієї доби.

Місцезнаходження Дніпровець виявлено 1993 року старшим лаборантом Черкаської Лісостепової археологічної експедиції А.В.Деткіним під час розвідки на правому березі р. Дніпра [Деткін, 1995, с.22-25]. Знаряддя й відщепи з кременю зібрані у видмах на поверхні намивних пісків за 1,8 км на ПнПнЗх від ПнЗх окраїни Черкас (коло с.Дахнівка) і за 2,5 км на Сх від Сх околиці с. Свидівок Черкаського р-ну, приблизно за 100 м на Пн від шлюзу на р. Бігучій (права каналізована притока Дніпра). Вгору по течії р. Дніпра, на відстані близько 0,5 км було розташовано дитячий табір відпочинку "Дніпровець", назву якого надано місцезнаходженню.

Культурний шар стоянки не зберігся. Спостереження показали, що пам'ятка затоплена водами Кременчуцького водосховища і всі знахідки викинуті в одній частині намиву земснарядом з дна каналу, що веде від згаданого шлюзу до однієї з проток Дніпра. Намив утворив пагорб піску заввишки 5-6 м і діаметром близько 50-60 м. Пісок перевівається вітром і кремені опиняються на поверхні, де їх ось уже 10 років періодично збирають різні дослідники. Останнім часом пагорб намиву активно руйнується землерийною технікою вибірками піску для будівельних потреб. Це

**ZALIZNYAK L.L.,
DETKIN A.V.,
SIVOLAP M.P.**

MESOLITHIC DNIPROVETS SITE NEAR CHERKASY CITY

привело до значного зменшення кількості знахідок мезолітичних артефактів у 2002-2003 рр.

За 10 м на північ від намиву, на природному березі річки, закладено шурф глибиною 2 м, який сягнув рівня води. Уся товща відкладів складалася з прошарків намивного піску, що не містили жодних артефактів.

Крім виробів з кременю мезолітичного вигляду на намиві було знайдено кам'яні знаряддя (4 розтиральники), фрагменти кухонних горщиків скіфського часу, нечисленні черепки пізнього кружального посуду, фрагменти кісток тварин (у т.ч. й скам'янілі). Серед кісток, зібраних на поверхні намитого земснарядом піску, разом з мезолітичним кременем, за визначенням О.І.Журавльова знайдено кістки оленя, домашнього бика, борсука, собаки, черепахи, зуби акул третинного періоду. Особливе місце серед знахідок займають просвердлена підвіска з ікла кабана і фрагмент (жало) кістяного рибальського гачка (останній зберігається у колекції А.В. Деткіна). Напевно встановити зв'язок якоїсь частини цих знахідок з мезолітичним комплексом неможливо.

Крім А.В. Деткіна на стоянці збирали під'юмний матеріал протягом 1998-2001 років. М.П. Сиволап і Л.Г.Сиволап (зав. відділом археології обласного музею), а з 2000 р. по нинішній час стоянка регулярно (2-3 рази на рік) відвідується викладачем археології Черкаського національного університету М.П. Сиволапом. Зрідка пам'ятку відвідували окремі колекціонери, чії знахідки, на жаль, втрачені для науки. Матеріали з розвідок зберігаються у приватній колекції А.В. Деткіна (318 кременів), у Черкаському обласному краєзнавчому музеї (84 знахідки). У Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини при Черкаському держуніверситеті зберігається 506 оброблені людиною кремені. У музеї Черкаського університету також зберігається більше 470 невеликі гальки та уламки дикого кременю, яких багато на поверхні тих же перевіяних пісків. Їх використовували мешканці стоянки як сировину для виготовлення знарядь.

Незважаючи на те, що кремень перевідкладено, зібрана колекція є досить виразною. Враховуючи нечисленність відомих науці мезолітичних матеріалів з Черкаської Наддніпрянщини, вона набуває важливого значення для розуміння культурно-історичних

процесів, що відбувалися в лісостеповій Україні в мезоліті.

Першовідкривач пам'ятки А.В. Деткін, після консультації зі співробітниками відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ в Києві, видав матеріали перших зборів 1993 р. (42 кремені). Дослідник дійшов висновку, що знайдені на стоянці асиметричний наконечник з бічною виїмкою, грубі нуклеуси для відщепів, кінцеві на відшепах скребачки, слабкий розвиток техніки отримання пластин вказують на типологічні паралелі в матеріалах пісочнорівської

культури Середнього Подесення і дають підстави датовати стоянку пізнім мезолітом [Деткін, 1995, С.24-26].

За десять років з часу відкриття місцезнаходження колекція обробленого кременю з нього збільшилася до 908 екземплярів (Табл.). Ця стаття є публікацією всіх доступних на жовтень 2003 р. матеріалів стоянки Дніпровець, що зберігаються у трьох згаданих власників.

Таблиця крем'яних виробів стоянки Дніпровець

Нуклеуси для відщепів	одноплощинні (Рис. 2, 31, 37, 38)	- 5
	двоплощинні (Рис. 2, 30, 34, 38, 39)	- 4
	багатоплощинні аморфні та нуклевидні уламки	- 14
Пластини та їх уламки		- 26
Відщепи та уламки кременю		- 721
Пластини зі слідами використання		- 10
Невизначені уламки знарядь та відщепи зі слідами використання		- 11
Вироби з ретушшю		- 113 (12,8%)
Трапеції високої форми	асиметричні (Рис. 2, 1-4, 7)	- 5
	симетричні (Рис. 2, 5, 6, 8-10)	- 5
Сегментоподібний мікроліт (Рис. 2, 11)		- 1
Ланцет на пластині (Рис. 2, 13)		- 1
Різці		
кутові на грубих пластинах (Рис. 2, 12, 15, 18-21, 29)		- 9
на відшепах (Рис. 2, 14, 16, 17, 22, 27)		- 5
серединні (Рис. 2, 23-26)		- 4
бічний ретушний (Рис. 2, 32)		- 1
Скребачки		
округлі (Рис. 3, 1-9)		- 9
підокруглі (Рис. 3, 10-18)		- 11
кінцеві на пластинах (Рис. 3, 26, 38)		- 2
на відшепах (Рис. 3, 19-25, 27-33)		- 10
на відшепах неправильної форми (Рис. 3, 34-37)		- 8
подвійна (Рис. 3, 39)		- 1
аморфні на відшепах (Рис. 3, 40-53)		- 16
уламки скребачок		- 4
Розвертка (Рис. 2, 33)		- 1
Скобелі на відшепах неправильної форми (Рис. 2, 40)		- 10
Пластини з ретушшю та їх уламки (Рис. 2, 28)		- 5
Відщепи з ретушшю		- 5
УСЬОГО кременів		- 908

Сировиною для виготовлення знарядь слугували невеликі гальки напівпрозорого кременю темно-сірого, іноді майже чорного, кольору з дрібними світло-сірими включеннями. Схоже більша частина конкрецій походить з родовища, розташованого за 60 км вгору по Дніпру північніше Канева. В цілому вихідний матеріал середньої якості, що, до деякої міри, і визначило переважання аморфних відщепів серед заготовок знарядь.

Серед нуклеусів переважають максимально спрацьовані багатоплощинні аморфні ядрища для відщепів (Рис. 2, 35). Одно- (Рис. 2, 31, 37, 38) та двоплощинні (Рис. 2, 30, 34, 38, 39) нуклеуси випадкових обрисів також використовувалися для отримання відщепів неправильної форми. Саме вони

були головною формою сколів, що використовувалися мешканцями стоянки для виготовлення знарядь.

Пластин в комплексі надзвичайно мало – 36 екземплярів, в тому числі 10 з псевдоретушшю, що виникає в процесі трудових операцій. Пластинчасті сколи неправильних обрисів з нерегулярним ограненням. Виробів з ретушшю на грубих пластинках усього 20.

Крем'яних виробів з вторинною обробкою 113 екземплярів, що становить 12,8 % від усіх оброблених людиною кременів. Висока питома вага знарядь свідчить про певний дефіцит крем'яної сировини.

Серед мікролітів, як найбільш показової складової крем'яного комплексу, домінують грубі високі трапеції на відшепах та уламках атипових пластин (Рис. 2, 1-

10). Усього знайдено 10 таких трапецієподібних наконечників стріл. Їх увігнуті бічні краї сформовані грубою, часто зустрічною ретушю. Половина трапецій мають асиметричні обриси (Рис. 2, 1-4, 7).

У мікронаборі Дніпровця присутній один грубий, масивний сегментоподібний мікроліт з круто ретушованою спинкою (Рис. 2, 11). Також знайдено ланцет з опуклою спинкою на пластині з нерегулярним ограненням (Рис. 2, 13). Його вістря сформовано на базальному кінці пластини крутою ретушю. Протилежний проксимальний кінець заготовки зрізаний ретушю.

Найчисленнішими серед знярядь є скребачки – 57% виробів з ретушю (Рис. 3). Переважна більшість виготовлена на відщеплах. Найвиразнішими серіями представлені округлі та підокруглі (Рис. 3, 1-18), а також кінцеві скребачки (Рис. 3, 19-39) на відщеплах неправильної форми. Лише незначна кількість кінцевих скребачок виготовлена з уламків грубих пластин (Рис. 3, 26, 38). Єдина подвійна скребачка виготовлена з уламку великої, масивної пластини (Рис. 3, 39).

Округлими вважаються скребачки, у яких ретуш займає більше трьох чвертей периметру (Рис. 3, 1-9). Якщо останній ретушовано меншою мірою, то скребачка відносилася до категорії підокруглих (Рис. 3, 10-18). Серед округлих скребачок близько 20% знярядь мають високий профіль (Рис. 3, 1, 5, 9, 14).

Кожна п'ята скребачка комплексу Дніпровець належить до категорії аморфних на відщеплах неправильної форми (Рис. 3, 40-53).

Різці становлять близько 15% знярядь з ретушю. Переважають кутові на уламках грубих пластин (Рис. 2, 12, 15, 18-21, 29) та на кути відщепів (Рис. 2, 14, 16, 17, 22, 27). Менш численні серединні (Рис. 2, 23-26). Єдиним екземпляром представлений бічний ретушний (Рис. 2, 32).

В колекції місцезнаходження Дніпровець є одна асиметрична розвертка (Рис. 2, 33), 5 уламків пластин з нерегулярною ретушю (Рис. 2, 28), 10 скобелів на відщеплах випадкової форми (Рис. 2, 40), 5 відщепів з ретушю.

Серед кременів Дніпровця, що зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею, є два вироби, які як за сировиною, так і за технологією виготовлення випадають з уцілому гомогенної колекції. Це правильна пластина характерного вигнутого профілю з круто ретушованими краями, виготовлена з світло-жовтого, непрозорого кременю (Рис. 2, 42), а також кінцева скребачка на уламку пластини з якісного кременю медового кольору (Рис. 2, 43). Обидві пластини виготовлені шляхом відтиску з правильних олівцеподібних нуклеусів. Техніко-типологічно ці вироби відповідають традиції обробки кременю кукрецької культури, пам'ятки якої поширилися у Середньому Подніпров'ї у кінці мезоліту. Очевидно згадані вироби є механічною домішкою до основного комплексу стоянки.

Колекція крем'яних виробів з Дніпровця була віднесена до зимівниківської культури Лівобережної

України [Деткін, 1995, Залізник, 1998, с.144]. Найближчі паралелі вона має в матеріалах стоянки В'язівок 4А, що розташована за 80 км на північний схід під Лубнами (Рис. 1). Подібність настільки велика, що різниця не перевищує типолого-статистичної різниці між крем'яними комплексами з окремих жител стоянки В'язівок 4А [Залізник, Гавриленко, 1996; Гавриленко, 2000, с.32-42]. Колекції зазначених пам'яток поєднують однотипні аморфні нуклеуси для відщепів, дуже низький показник пластинчастості, ідентичний набір різців, а також скребачок, серед яких домінують підокруглі, округлі та кінцеві на неправильних відщеплах, поодинокі розвертки. Дуже схожі і мікронабори стоянок, в яких панують грубі високі асиметричні трапеції з увігнутими бічними краями.

Разом з тим, на В'язівку 4А знайдено кілька досить великих обушкових ножів та їх уламків, які поки що невідомі в колекції з Дніпровця. І навпаки, в останній наявний своєрідний ланцет (Рис. 2, 13), відсутній серед матеріалів В'язівка: Аналогічні ланцети та обушкові ножі добре представлені в комплексі Загай I з-під Переяслава (Рис. 4, 29-42). Ця колекція дуже подібна до матеріалів з Дніпровця та В'язівка 4А і за іншими показниками, зокрема типологією скребачок, різців, нуклеусів (див. Залізник, 1998, с.156). Хіба що трапеції Загаю I дещо вищі і симетричніші, а також наявні два видовжені сегменти (Рис. 4, 41), яких немає в комплексах В'язівка 4А та Дніпровця.

Таким чином, на західній периферії зимівниківської культури, пам'ятки якої зараз відомі на територіях від Черкаського Подніпров'я та Надпоріжжя до Сіверського Дінця і навіть Дону, вимальовується своєрідна група пам'яток, яка отримала назву тип В'язівок [Залізник, 1994, Залізник, Гавриленко, 1996]. Більш південним пам'яткам зимівниківської культури (стоянки Сурський V у Надпоріжжі, Зимівники та Сабівка на Сіверському Дінці) властиві симетричні трапеції, дещо вищий показник пластинчастості, домінування кінцевих скребачок та різців на грубих пластинах палеолітичного вигляду (Рис. 4, 1-28). Остання особливість надає згаданим пам'яткам типу Сабівка [Манько, 1997] певної архаїчності. Тому більшість дослідників вважає їх давнішими за стоянки типу В'язівок Середнього Подніпров'я і попередньо датує кінцем дріасу III – пребореалом, тоді як стоянки типу В'язівок – пребореалом – бореалом.

Пам'ятки типу В'язівок мають певні паралелі в матеріалах ще однієї ранньомезолітичної культури лісової смуги Східної Європи – пісочнорівської [Залізник, 1984, 1986, 1998, с.145-150]. На стоянках Середнього Подесення Пісочний Рів, Гридасове, Ком'ягіне разом з невластивими стоянкам типу В'язівок черешковими наконечниками та вістрями алтинівського типу (Рис. 4, 43-46) поширені подібні до в'язівочьких асиметричні трапеції та обушкові ножі (Рис. 4, 47-51). Ці паралелі (і перш за все, асиметрію трапецій) дослідники пояснюють контактами

в'язівської людності Середнього Подніпров'я з пісочнорівською Подесення.

Звертає увагу відсутність у матеріалах пам'яток типу В'язівок слідів будь-яких куkreцьких впливів. Згадані скребачка і ретушований ніж на правильних відтискних пластинах куkreцького типу з колекції Дніпровця, як зазначалося, скоріш за все, є механічною домішкою до основного гомогенного крем'яного комплексу. Матеріали куkreцьких пам'яток Середнього

Подніпров'я (Велика Андрусівка, Чапаївка, Мала Перещепина та ін.) свідчать, що куkreцька людність просунулася в регіон лише в другій половині мезоліту, десь на початку атлантикуму, тоді як носії в'язівських традицій мешкали тут у пребореалі та бореалі, тобто у VIII-VII тис. до н.е. за некаліброваною шкалою.

Матеріали місцезнаходження Дніпровець проливають світло на мало досліджений початковий період мезоліту Середнього Подніпров'я.

ЛІТЕРАТУРА

- Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура.- Полтава, 2000.- 128 с.
- Гавриленко І.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. -Полтава, 1989. - С. 22 - 26.
- Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники 1 в Северо - Восточном Приазовье // СА. - № 2.- 1984. - С. 117 - 132.
- Деткін А.В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині.- Черкаси, 1995.- С.24-26.
- Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія. -№ 46. - 1984. - С. 1 - 17.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. - № 3. - Донецк, 1994б. - С. 231 -244.
- Залізник Л.Л. Ранній мезоліт України //Археологія.-№3.-1995.-С.3-16.
- Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 74 - 142.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е.-К., 1998.- 307 с.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологический альманах.-№4.- Донецк, 1995.- С.97-103.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура Лівобережної України // Археологія.- 1996.- №1.- С.3-15.
- Zaliznyak L., Gavrilenko I. The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine // Archaeology Bulgarica, 2.- 2002.- P.1-12.
- Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в азово-черноморском регионе в XI - X тыс. до н. е. // РА. - № 2. - 1992. - С. 5 - 19.
- Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка 1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцов'я.- Луганск, 1997.- С.11-26.
- Непріна В.И., Суруненко А.Б., Гавриленко І.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4А // РА. - № 3. 1992. - С. 136 - 146.
- Нужный Д.Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.- К.: Наукова думка, 1986. - С. 26 - 36.
- Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. - К.: Наукова думка, 1992. - 185 с.

ZALIZNYAK L., DETKIN A., SIVOLAP M. MESOLITHIC DNIPROVETS SITE NEAR CHERKASY CITY

The article is devoted to publication and scientific interpretation the flint material of new Mesolithic Dniprivets site from the outskirts Cherkasy city on the Dnieper. The site is a bright example of Viazivok version of Zimovnyky early Mesolithic culture of forest-steppe zone of Ukraine.

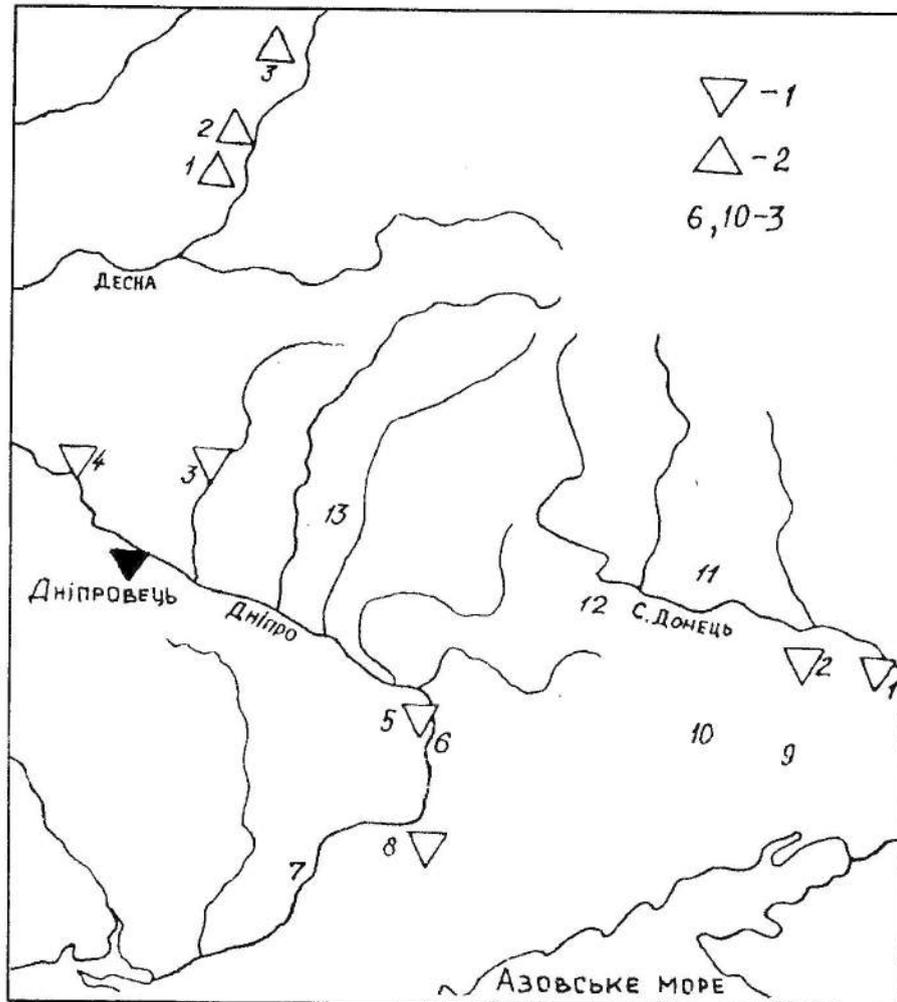

Рис. 1. Пам'ятки зимівниківської та пісочнорівської культур.

Умовні знаки:

I – зимівниківські стоянки:

1- Зимівники, 2- Сабівка, 3- В'язівок 4А, 4- Загай I, 5- Сурський V, 6- Ямбург, 7- Анастасіївка, 8- Прогон, 9- Петропавлівка, 10- Крем'яна Гора, 11- Зливки, 12- Петровське, 13- Полтава, Біла Гора.

II – пісочнорівські стоянки:

I-Гридасово, 2- Пісочний Рів, 3- Ком'ягіно.

III – знахідки окремих трапецій зимівниківського типу.

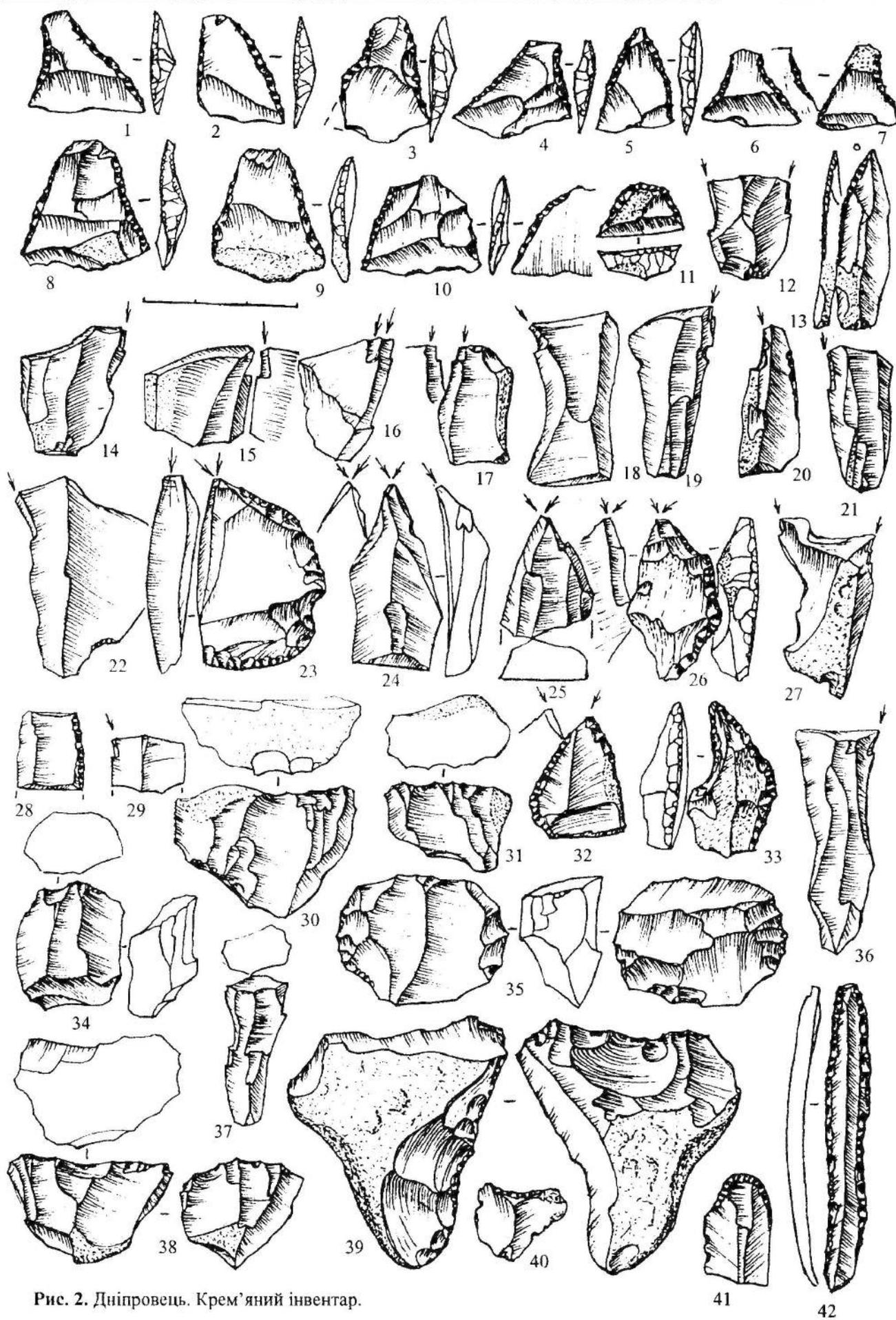

Рис. 2. Дніпровець. Крем'яний інвентар.

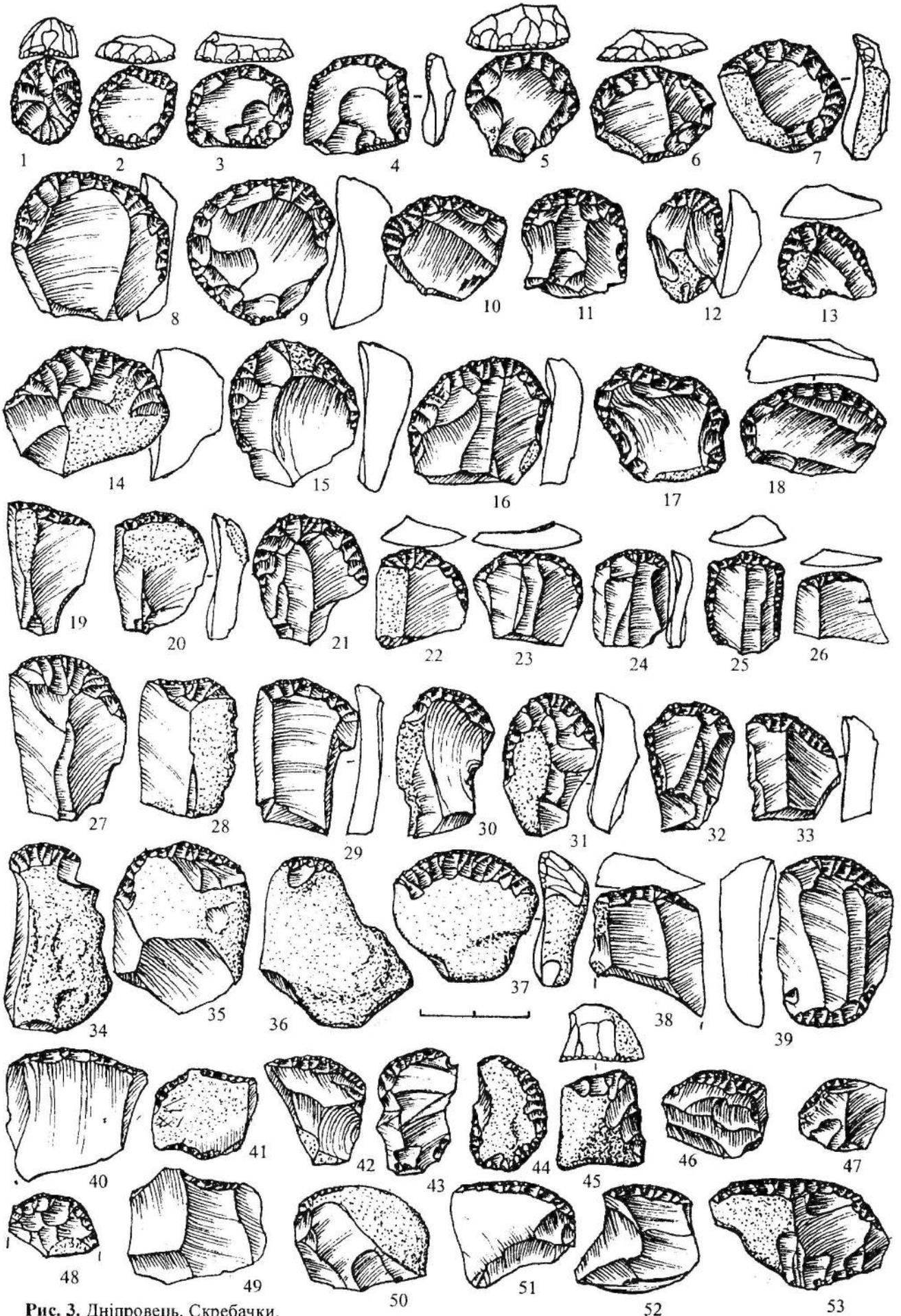

Рис. 3. Дніпровець. Скребачки.

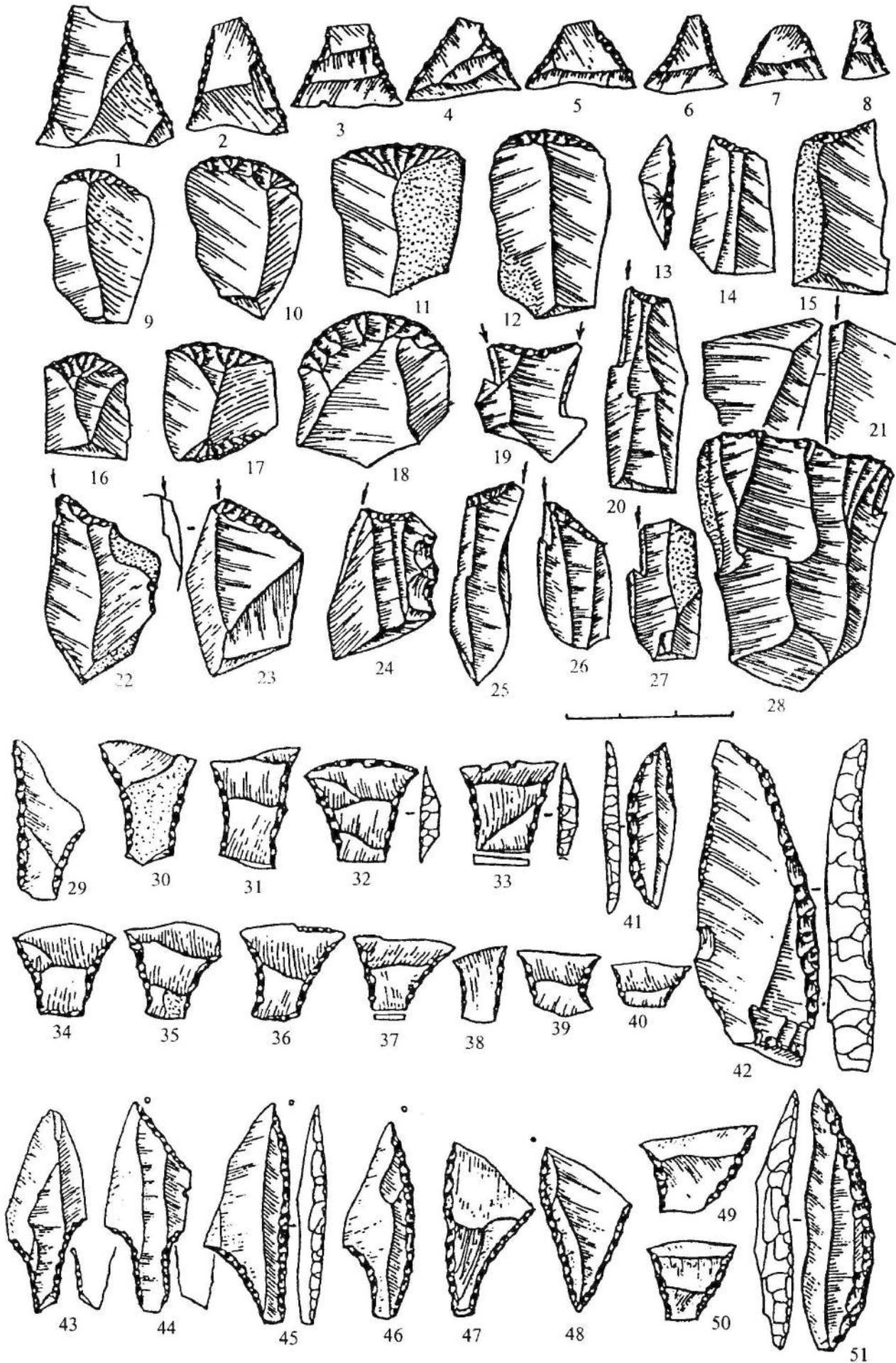

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Зимівники III (1-28), Загай I (29-42), Пісочний Рів (43-51).

**КРОТОВА А.А.,
ПАШКЕВИЧ Г.А.**

**ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ
СТОЯНКА ГОВОРУХА И ЕЕ
ПАЛИНОЛОГИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА**

**KROTOVA A.A.,
PASHKEVICH G.A.**

**UPPER PALEOLITHIC SITE
GOVORUHA AND ITS
PALINOLOGICAL
CHARACTERISTICS**

Статья содержит описание топографии и стратиграфии, анализ археологических материалов и интерпретацию стоянки, палинологическую характеристику отложений и реконструкцию географической обстановки времени ее обитания.

Определение хронологических рамок существования и географической среды обитания палеолитических памятников – необходимое условие реконструкции образа жизни их обитателей.

Говоруха – одна из немногих стратифицированных верхнепалеолитических стоянок юга Восточноевропейской равнины, имеющая палинологическую характеристику отложений. Топография и стратиграфия стоянки определены геологом П.И.Луцким.

Стоянка Говоруха располагалась под насыпью кургана эпохи бронзы на второй террасе правого берега р. Лугани, притока р. Северский Донец в 1 км к востоку от с. Говоруха Славяносербского района Луганской обл. [Кротова, 1980, с. 53–60; 1986, с. 58–60].

Стратиграфический разрез стоянки (рис. 1):

1. Насыпь кургана.
2. Почва, погребенная под курганом (чернозем) – 0,0–0,2 м.
3. Суглинок лессовидный палевый с буроватым оттенком, комковатой структуры, без видимой слоистости с нечеткой белоглазкой – 0,2–0,65 м.
4. Суглинок лессовидный палево-бурый, комковатый с зернами четкой белоглазки – 0,65–0,85 м.
5. Суглинок буроватый, однородный, плотный (без комковатости), тонкопористый, с марганцевыми пунктациями, кристалликами гипса – 0,85–1,60 м.
6. Такой же суглинок со стяжениями мелкозернистого гипса на расстоянии 5–7 см друг от друга (внизу они становятся более мелкими и переходят в прожилки) – 1,60–2,40 м.
7. Суглинок желтовато-бурый, с примесью песка, без гипса – 2,40–2,80 м.

По мнению П.И.Луцкого, стратиграфия стоянки позволяет датировать ее поздним плейстоценом [Кротова, 1986, с. 62]. Недавно получена радиоуглеродная дата по образцу кости из культурного слоя: 20190 ± 180 (Kі-10357).

Горизонт культурных остатков стоянки общей мощностью около 20 см залегал в лессовидном суглинке на глубине 0,5–0,73 м от верхней границы погребенной почвы. Нижние находки (кремь без

патины, в горизонтальном положении), залегавшие в верхней части горизонта 4 стратиграфического разреза на глубине 0,65–0,73 м, можно считать собственно культурным слоем *in situ*. Верхние находки, включающие мелкие кремневые изделия, покрытые налетом голубоватой патины, находились, частично во взвешенном состоянии, в нижней части горизонта 3 (рис. 1).

Находки, включающие кремневые изделия, небольшое количество фрагментов костей и зубов лошади, а также фрагменты пережженных костей и небольшие комки красной охры, концентрировались в виде скопления овальной формы площадью около 22 кв. м вокруг небольшого слабовыраженного пятна подковообразной формы площадью около 0,4 кв. м. Пятно содержало костные угольки и мелкие комочки обожженного суглинка, возможно, представлявшие собой остатки небольшого костра.

Коллекция кремневых изделий (1059 экз.) включает: нуклеусы (2), их фрагменты и сколы подправки площадок (32), отщепы (318) и пластины (185), отходы производства (469) и изделия с вторичной обработкой (53). Состав коллекции и соотношение категорий изделий свидетельствуют о том, что на стоянке были представлены основные этапы обработки кремня – расщепление нуклеусов, получение заготовок, вторичная обработка, а также то, что источник кремневого сырья располагался неподалеку. Действительно ближайшие выходы кремня известны в 7 км от стоянки – у г. Зимогорье Славяносербского района, и, по мнению П.И.Луцкого, обитатели стоянки могли использовать кремь именно этого месторождения. Судя по тому, что в коллекции отсутствуют кремневые желваки и гальки, нуклеусы начальной стадии обработки («облупни»), можно заключить, что раскалывание желваков и изготовление нуклеусов происходило преимущественно на месте добычи кремня [Кротова, 1980; 1990, с. 85].

Среди кремневых изделий с вторичной обработкой преобладают резцы (14) разных типов: боковые на пластинках (рис. 2: 16–19), угловые на пластинках и отщепках (рис. 2: 14, 15, 22, 23), два из них – с плоским резовым сколом (рис. 2: 22, 14). Одним экземпляром

представлен скребок концевой на пластине с округленным рабочим концом и черешковой частью, подправленной ретушью и резцовым сколом (рис.2:13).

Значительная часть орудий изготовлена на микропластинках (24,5%). Среди них поровну представлены микропластинки с круторетушированным краем (рис.2:3,4) и микроретушью по краю (рис.2:7); единичны микропластинки с противоположной ретушью (рис.2:5), с выемками, с прямо- и косоусеченным концом.

Группа ретушированных пластинок (9 экз.) шириной 1,0–1,5 см включает изделия с круторетушированным краем (2), с микроретушью по краю (3), с боковой плоской ретушью (рис.2:9–12), с выемками (3). Одна пластинка со сплошной ретушью по выпуклому краю напоминает острие типа шательперрон (рис.2:20). Кремневые изделия с нерегулярной ретушью представлены 15 экз.

Среди культурных остатков найдены морская раковина (*Chione gallina*) и фрагмент изделия из перламутра, представляющий собой плоский кружок (диаметр 6,5 мм) с круглым отверстием посередине (диаметр 2 мм) (рис.2:1).

Планиграфическое исследование стоянки и трассологический анализ части кремневых изделий (выполнен Д.Ю.Нужным) позволили выделить на ее площади места, связанные с обработкой кремня: два производственных комплекса по расщеплению нуклеусов и несколько рабочих мест по изготовлению орудий, а также участок, где происходило изготовление орудий – резцов и ретушированных пластинок – и дальнейшее их использование – обработка дерева, кости, охры, разделка и потребление охотничьей добычи. В пределах производственных комплексов выделяется место раскалывания кремня со специфическим набором кремневых отходов – отщепами, чешуйками и два рабочих места, где раскалывали нуклеусы и изготавливали орудия. Они фиксируются скоплениями чешуек и мелкими фрагментами кремня. Некоторые кремни, в том числе несколько резцов и резцовых сколов подобраны в результате ремонта, что свидетельствует как о единстве комплекса стоянки, так и том, что на ее площади активно использовали резцы [Кротова, 1980; 1992; 2002, с. 28–29].

По технико-типологическому составу и облику кремневых орудий коллекция стоянки находит определенные аналогии среди материалов стоянки Борщево I в среднем Подонье. Сходны типы резцов – боковые косоретушные на пластинках с ретушью, опускающейся на сторону заготовки, противоположную резцовому сколу, скребков концевых на пластинках, микропластинок с притупленным краем, в том числе с противоположной ретушью. Изделие из перламутра также аналогично как по форме, так и по размерам, перламутровым изделиям из Борщево I [Рогачев, Кудряшев, 1982, с. 211–216]. Эта стоянка, культурные остатки которой приурочены к отложениям покровных суглинков делювиального шлейфа II и I

надпойменной террасы Дона, имеет две радиоуглеродные даты: 15600±70 (ГИН–8085), 17200±150 (ЛЕ–3727) [Радиоуглеродная..., 1997, с. 29, 49].

Сходство находок стоянки Говоруха с материалами из Борщево I позволяет предполагать существование связей между позднелеполитическим населением бассейна среднего течения Северского Донца и среднего Подонья в эпоху позднеледниковья.

Анализ археологических материалов стоянки позволяет интерпретировать ее как кратковременный базовый лагерь небольшой группы охотников на лошадь, где проходила разнообразная деятельность, включающая обработку кремня, дерева, кости, охры, разделка и потребление охотничьей добычи. Это могло быть и место остановки специализированной экспедиции по заготовке кремневого сырья, о чем могут свидетельствовать: близость месторождения кремня, характер процесса его обработки, включающий элементы первичной обработки и незначительное количество нуклеусов в коллекции. Можно предположить, что их забрали с собой, как ценный источник для получения заготовок.

Для выяснения условий обитания жителей стоянки был проведен спорово-пыльцевой анализ образцов из стратиграфического разреза. Образцы отбирались в двух местах. В первом разрезе представлена вся колонка лессовидных образований (от поверхности погребенной почвы до глубины 1,45 м). В них на глубине 0,50–0,73 м находились культурные остатки верхнего палеолита (табл.1). Второй разрез, заложенный в 1,5 м от первого, охватывает лишь среднюю часть стратиграфической колонки (в интервале от 0,3 до 0,8 м). Спорово-пыльцевые спектры его почти идентичны спектрам этой части из первого разреза. Результаты анализа представлены в тексте и на диаграмме (рис.3).

Для всех полученных спорово-пыльцевых спектров характерно абсолютное преобладание пылицы трав, среди которых основные значения принадлежат семействам злаков (*Poaceae*), осоковых (*Cyperaceae*), маревых (*Chenopodiaceae*), сложноцветных (*Asteraceae*), однако соотношения их по всему разрезу не остаются постоянными. Пыльцы деревьев немного (в среднем составляет 8%), и представлена она в основном пылью сосны (*Pinus*), березы (*Betula*) и ели (*Picea*). Пыльца широколиственных пород встречается не во всех образцах. Среди нее зафиксирована пыльца граба (*Carpinus*), дуба (*Quercus*), вяза (*Ulmus*), липы (*Tilia*). Группу спор образуют преимущественно зеленые мхи (*Bryales*), изредка отмечались споры папоротников (*Polypodiaceae*), хвоща (*Equisetum*). Обнаружены также споры плауна плауновидного (*Selaginella selaginoides*) и гроздовника северного (*Botrychium boreale*) (не по всему разрезу).

Полученные данные были сопоставлены со спорово-пыльцевыми спектрами, установленными для различных современных растительных зон. По соотношению основных компонентов спектров

(деревья, травы, споры) они наиболее близки тем, которые соответствуют современной растительности степной и лесостепной зон [Динесман, 1977, с. 89–94]. Нет аналогов в современном растительном покрове для спектров, установленных в образцах однородного буроватого суглинка в нижней части разреза. Они соответствуют своеобразной растительности так называемого перигляциального типа, которая сформировалась в условиях засушливого и умеренно-холодного климата. Для таких спектров характерно участие пыльцы и спор холодолюбивых представителей на общем фоне пыльцы представителей ксерофитных степных формаций и незначительного количества пыльцы лесных ценозов. Согласно данным В.П.Гричука, это были своеобразные перигляциальные лесостепи, где растительность напоминала степь с небольшими участками лесов [Гричук, 1973].

Неоднородность по разрезу состава спорово-пыльцевых спектров позволила выделить ряд последовательных спорово-пыльцевых комплексов и на основании их состава и сопоставления со спектрами современных растительных зон сделать выводы об изменениях растительного покрова, происходивших за время накопления изученных отложений.

Первый спорово-пыльцевой комплекс выделен на основании спорово-пыльцевых спектров образцов из однородного буроватого суглинка (разрез 1, глубина 0,95–1,45 м), подстилающего культурный слой. В спектрах преобладает пыльца трав. Ее значения колеблются в пределах 77–89%. Пыльцы деревьев немного – до 10%, спор – от 5 до 19%. В группе деревьев – пыльца ели (*Picea excelsa*), сосны (*Pinus silvestris*, *P. cf. cembra*) и березы (*Betula pubescens* + *Betula verrucosa*). Пыльца трав представлена 20 семействами. Самые большие значения среди них имеет пыльца злаков (*Poaceae*), осоковых (*Cyperaceae*), сложноцветных (*Asteraceae*). Разнотравье образовано семействами гречишных (*Polygonaceae*), гвоздичных (*Caryophyllaceae*), лютиковых (*Ranunculaceae*), крестоцветных (*Brassicaceae*), розоцветных (*Rosaceae*), губоцветных (*Lamiaceae*), свинчатковых (*Plumbaginaceae*), мареновых (*Rubiaceae*). Значения их невелики и редко поднимаются выше 10%. Среди спор отмечены такие представители холодолюбивой флоры, как плаунок плауновидный (*Selaginella selaginoides*) и гроздовник северный (*Botrychium boreale*). Наличие их, наряду с отсутствием пыльцы теплолюбивых широколиственных пород, может указывать на достаточно суровые климатические условия, в которых существовала своеобразная растительность перигляциального типа (перигляциальная лесостепь). Для нее характерно преобладание в растительном покрове разнотравно-злаковых группировок с большим участием злаков, осок, полыней. Облесенность территории была незначительной. Это были, очевидно, исходя из состава обнаруженной пыльцы, сосновые и березовые редколесья, в которых создавались благоприятные условия для хорошо развитого

травянистого покрова. Очевидно, распространялись и небольшие леса из темнохвойных пород из ели (*Picea*) и кедровой сосны (*Pinus cembra*).

Второй спорово-пыльцевой комплекс выделен на основе спектров образцов палево-буроватого и палевого лессовидного суглинков (глубина 0,30–0,80 м, 1-й разрез, и глубина 0,25–0,35 м, 2-й разрез). На уровне 0,50–0,73 м в нем залежали культурные остатки верхнего палеолита. Характерной особенностью этого комплекса является присутствие пыльцы широколиственных пород наряду с общим увеличением значения пыльцы деревьев. Если в первом комплексе пыльцы деревьев в среднем насчитано 5%, то во втором их роль увеличивается почти вдвое – до 11%. Помимо пыльцы ели, сосны, березы здесь встречается пыльца широколиственных пород – дуба (*Quercus*), липы (*Tilia*), граба (*Carpinus*), вяза (*Ulmus*), орешника (*Corylus*). Изменился также состав пыльцы в группе трав. Значения злаков и осок уменьшаются, возрастает роль маревых, сложноцветных, в том числе и полыней (*Artemisia*). Среди спор отсутствуют споры холодолюбивых представителей.

Эти изменения в составе спорово-пыльцевых спектров отражают, очевидно, изменения растительного покрова, связанного с улучшением климатических условий. Исходя из состава спектров, растительность можно представить следующим образом. Преобладали в растительном покрове разнотравно-злаковые группировки, образованные преимущественно представителями семейств осоковых, сложноцветных, маревых. Обильно было в них и разнотравье. Этот состав спорово-пыльцевых спектров более всего соответствует растительности луговых степей. По данным Л.Г.Динесмана [1977], в спектрах, характеризующих такую растительность, преобладает пыльца маревых, сложноцветных, разнотравья, однако пыльца злаков, как следовало бы ожидать, не включается в состав доминирующей группы. Именно такое соотношение в группе пыльцы трав отмечается для спектров второго комплекса. Пыльца злаков здесь имеет почти вдвое меньшие значения по сравнению со спорово-пыльцевыми спектрами первого комплекса. В то же время пыльца маревых имеет самые высокие значения в разрезе, причем роль ее возрастает по сравнению с первым комплексом в два–три раза. Самые высокие значения отмечены также для пыльцы, переотложенной из различных отложений более раннего времени, вероятно, третичного. Эти данные (высокие значения пыльцы маревых и наличие переотложенной пыльцы) указывают на то, что образцы отбирались в районе распространения незакрепленных растительностью субстратов, т. е. на месте существования палеолитической стоянки. Ведь именно образцы этой части диаграммы содержали культурные остатки верхнего палеолита. Растительность, в окружении которой она существовала, можно представить как разнотравно-злаковые луговые степи с участками небольших широколиственных лесов. Обнаруженная

Табл. 1. Состав пыльцы и спор в образцах из разрезов стоянки Говоруха

Глубина, в м	0,05	0,1	0,16	0,25	0,35	0,45	0,55	0,65	0,75	0,85	0,95	1,05	1,15	1,25	1,35	1,45
Общий состав, % :																
Пыльца деревьев и кустарников	6	5	9	17	10	6,0	10	21	7	8,5	6	2	10	6	3	4
Пыльца трав и кустарничков	80	76	72	72	83	80	80	76	82	78	89	80	83	84	85	77
Споры	14	18	19	11	7	14	10	3	11	13,5	5	18	7	10	10	19
Сумма подсчитанных зерен	170	227	199	244	280	258	258	289	298	165	373	181	156	182	178	269
Пыльца деревьев и кустарников, % :																
<i>Picea excelsa</i>	-	-	-	2,4	0,8	0,5	2,6	0,8	0,9	0,7	-	1,3	-	0,6	1	2,3
<i>Pinus cf. cembra</i>	-	1,6	-	-	-	-	-	-	-	-	0,4	0,5	1,3	1,2	-	-
<i>Pinus silvestris</i>	2	1,6	3,6	9,2	7,8	4,1	6,2	4,9	4,3	4	1,4	0,8	4,3	4	3,1	1,3
<i>Ainus</i>	-	0,5	1,8	-	-	-	0,4	1,2	0,9	-	-	-	-	-	-	-
<i>Betula pubescens</i> + <i>B. verrucosa</i>	-	-	1,2	1,8	0,8	0,5	1,3	2,9	1,3	4	1,2	0,7	6	1,8	-	1,3
<i>Carpinus cf. orientalis</i>	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Carpinus betulus</i>	-	2,1	2,4	0,9	0,4	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Quercus robur</i>	-	0,5	-	0,9	0,4	0,5	-	-	-	0,7	-	-	-	-	-	-
<i>Ulmus sp.</i>	3,4	1	4,2	0,9	0,4	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Tilia cordata</i>	-	-	-	-	-	-	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Corylus avellana</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пыльца трав и кустарничков, % :																
<i>Ephedra distachia</i>	-	-	-	1,8	0,4	-	0,4	0,8	1,7	-	-	-	-	-	-	-
<i>Poaceae</i>	8,2	20,5	4,2	7,5	4,6	14,1	5,8	14,3	9	9	20	16	22,9	15	19,2	21
<i>Cyperaceae</i>	16	16,3	5,4	6,4	2,4	5,2	4,4	10,6	15,2	23	22	17,8	12,1	16	24	30
<i>Liliaceae</i>	1,3	1,5	0,6	0,8	0,4	1,5	-	0,8	0,9	1,5	1,3	-	1,5	-	-	2,3
<i>Urtica</i>	-	-	-	0,9	-	-	0,4	0,8	-	-	-	1,3	-	3	1,8	0,9
<i>Polygonaceae</i>	11,5	5,4	5	1,4	0,8	2,6	2,2	2	1,7	2,8	0,6	1,3	2,3	-	-	-
<i>Rumex sp.</i>	-	-	-	-	0,4	-	0,9	0,4	-	0,7	-	-	-	5,4	1,2	-
<i>Chenopodiaceae</i>	8,5	8,6	20,5	20	19,8	18,7	22,3	10,6	21	17	1,2	10,6	4,5	3	1,2	5,6
<i>Caryophyllaceae</i>	1,3	-	1,2	-	0,8	3,1	-	-	0,4	-	1,2	2	2,31	3	-	3,2
<i>Ranunculaceae</i>	3,4	2,7	-	0,4	-	1	0,4	-	1,7	-	2,4	2,6	4,5	3,6	6	4,1
<i>Brassicaceae</i>	-	-	-	-	2,7	1,5	1,8	4,1	1,7	1,5	-	0,7	6,7	4,2	13	4,6
<i>Rosaceae</i>	4,7	3,8	4,2	12	12,4	10,4	4,4	2,7	3	3,5	8	3,3	3,8	6,6	4,4	7
<i>Fabaceae</i>	-	-	1,8	0,4	3,8	3,1	0,9	2,7	1,3	1,5	1	1,3	-	3,6	-	-
<i>Apiaceae</i>	-	-	-	-	-	-	-	0,8	-	-	-	-	-	1,8	-	-
<i>Plumbaginaceae</i>	-	-	-	-	-	-	-	2	0,4	-	-	-	-	0,6	6	-
<i>Convolvulaceae</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,8	-	-	-	-	-
<i>Boraginaceae</i>	-	-	-	-	-	1,5	-	-	-	-	1,2	3,3	3,8	4,2	5	1,3
<i>Lamiaceae</i>	8,2	5,4	9,1	4,7	19	11	22,3	7,4	6	7,7	9,4	16,6	6,8	3	-	2,7
<i>Plantago sp.</i>	2,1	-	0,6	0,4	0,8	-	1,3	2	0,9	-	3,1	2,6	7,6	7,2	4,9	2,3
<i>Rubiaceae</i>	7,5	-	4,8	9,1	6,4	6,2	7,8	8	6,7	5,6	9	6,2	8	3,8	5	3,2
<i>Asteraceae</i>	8,3	13,4	16	7,4	9,6	7,8	6,6	15,4	7,7	8,4	7,5	11,3	6,1	10,2	3,1	9,7
<i>Artemisia sp.</i>	12	10,8	9,1	12	3	4,1	7	4,1	14	5	-	0,7	-	3	-	0,4
<i>Centaurea sp.</i>	-	-	-	-	0,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Linaceae</i>	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Водные и прибрежно-водные, %																
<i>Sparganium</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Myriophyllum</i>	-	-	-	1,4	1,5	-	-	-	0,4	-	1,2	-	-	-	-	-
Споры, % :																
<i>Hepaticae</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bryales</i>	100	95	100	95	14x	100	99	98	29x	100	10x	100	100	16x	-	-
<i>Lycopodium sp.</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19x	80
<i>Selaginella selaginoides</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1x	3,5
<i>Equisetum</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
<i>Polypodiaceae</i>	-	2	-	5	6x	-	1	2	7x	-	1x	-	-	-	-	3,5
<i>Botrychium boreale</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2x	-	-	-	-	-

в спектрах пыльца прибрежно-водных растений *Sparganium*, *Myriophyllum* указывает на близость водоема. Климатические условия улучшились по сравнению с предыдущим периодом.

Третий спорово-пыльцевой комплекс выделен по результатам спорово-пыльцевого анализа погребенного под курганом ямной культуры грунта (глубина 0,05–0,15 м). Состав спорово-пыльцевых спектров, в соответствии с соотношением основных компонентов, можно отнести к спектрам степной зоны. В составе таких спектров основное значение принадлежит

пыльце трав при незначительном количестве пыльцы деревьев. Именно такой состав выявлен в образцах третьего спорово-пыльцевого комплекса. Пыльца трав составляет 72–80%. Пыльцы деревьев немного – в среднем до 7%. Изменился состав – отсутствует пыльца ели, уменьшилось значение пыльцы сосны, возрастает роль пыльцы широколиственных пород, представленной пыльцой граба, дуба, липы. В группе трав преобладает пыльца маревых, сложноцветных. Высокое значение имеет пыльца злаков. Разнотравье

представлено бобовыми, гречишными, лютиковыми, гвоздичными, розоцветными.

Максимальные значения пыльцы широколиственных пород, состав пыльцы травянистых растений указывают на определенные изменения растительного покрова. Время накопления отложений, в которых сформировались спектры третьего спорово-пыльцевого комплекса, учитывая археологические материалы, можно определить как соответствующие атлантическому периоду голоцена.

Образцы почвы для третьего спорово-пыльцевого комплекса отбирались под курганом ямной культуры. Установлено, что ямная культура распространялась в степной и на юге лесостепной зон Восточной Европы в 3 – начале 2 тыс. до н. э. [Археологія., с. 263]. Таким образом, время образования почвы, сформировавшейся несколько ранее, можно определить как атлантический период голоцена, рамки которого определены в интервале 8000–5000 лет [Хотинский, 1977, с. 16]. Между накоплением лессовидной толщи и погребенной под курганом почвы существовал, вероятно, перерыв, из-за которого не удается проследить последовательность развития растительного покрова от послеледниковья через ранние этапы голоцена до его оптимальной фазы (атлантический период) и далее.

Таким образом, начало формирования проанализированных отложений (1-й спорово-пыльцевой комплекс) соответствует, вероятнее всего, холодной фазе валдайской ледниковой эпохи, которая датируется в рамках 20–17 тыс. лет [Чеботарева, Макарычева, 1982, с. 16].

Второй спорово-пыльцевой комплекс, отражающий изменения в составе растительности в сторону потепления при увеличении влажности, формировался, возможно, в один из периодов потепления

послеледниковья [Величко, 1973]. Лугово-степной характер растительности времени формирования культурного слоя хорошо согласуется с фаунистическими остатками стоянки, представленными лошастью. Подобное кратковременное потепление климата в период формирования лессовидных суглинков отмечено в разрезе стоянки Молодова I на Среднем Днестре для слоя с остатками деятельности позднеледниковья человека и условно связано с широко распространенным в Европе потеплением, известным под названием ласко (по датировкам, относящимся ко времени 16000–17000 лет назад [Молодова., 1982, с. 226] или 16500–18000 лет назад [Djinjian, 2002, p. 26].

Третий спорово-пыльцевой комплекс характеризует растительность атлантического периода голоцена.

Изучение палинологических материалов стоянки позволили дать ее стратиграфо-палинологическую датировку и реконструировать географическую обстановку, а обобщение археологических данных – образ жизни ее обитателей. Геолого-стратиграфическим и палинологическим методами стоянка датируется поздним этапом верхнего палеолита, одним из периодов потепления послеледниковья, что, однако, не совпадает с радиоуглеродной датой. Среда обитания жителей стоянки Говоруха характеризуется как луговые степи с господством разнотравно-злаковой растительности с небольшими лесными сообществами вблизи водоемов. Стоянка интерпретируется как кратковременный базовый лагерь небольшой группы охотников на лошадь или экспедиции по добыче кремневого сырья, попутно решавшей производственно-бытовые проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

- Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 448 с.
- Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
- Гричук В.П. Растительность Европы в эпоху максимального развития верхнеплейстоценового оледенения / Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. Реконструкция и модели. – М.: Наука, 1973.
- Динесман Л.Г. Биогеоценозы степей в голоцене. – М.: Наука, 1977. – 160 с.
- Кротова О.О. Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говоруха на Лугані // Археологія. – 1980. – Вип. 33. – С. 53–60.
- Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднеледниковья памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 3–67.
- Кротова А.А. Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднеледниковья памятников // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81–90.
- Кротова А.А. Структура позднеледниковья памятников бассейна Северского Донца // КСИА. – М., 1992. – Вып. 206. – С. 68–72.
- Кротова О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 24–30.
- Молодова І. Унікальне муст'єрське поселення на Середньому Дністрі. – М.: Наука, 1982. – 240 с.
- Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы / Ред. А.А.Синицын, Н.Д.Праслов. – СПб., 1997. – 141 с.

Рогачев А.Н., Кудряшов В.Е. Боршево 1 // Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону (1879–1979). – Л.: Наука, 1982. – С. 211–216.

Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. Опыт трансконтинентальной корреляции этапов развития растительности и климата. – М.: Наука, 1977. – 200 с.

Чеботарева Н.С., Макарычева И.А. Геохронология природных изменений ледниковой области Восточной Европы в валдайскую эпоху // Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет: Атлас-монография. – М.: Наука, 1982. – С. 16–26.

Djinjian F. Peuplements & Adaptations au Paleolithique Superieur en Europe Occidentale // Верхний палеолит – Верхний Плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – СПб., 2002. – С. 20–26.

**KROTOVA A.A., PASHKEVICH G.A.
UPPER PALEOLITHIC SITE GOVORUHA
AND ITS PALINOLOGICAL CHARACTERISTICS**

The paper is devoted to the analysis of archaeological and palynological data's provided by the Upper Palaeolithic site of Govoruha situated in the South-Eastern Ukraine.

Reconstruction of paleoenvironment leads to conclusion, that the site was disposed in a forest-steppe landscape with predominate steppe elements under the terms of one of a warm phase of the Late Glacial.

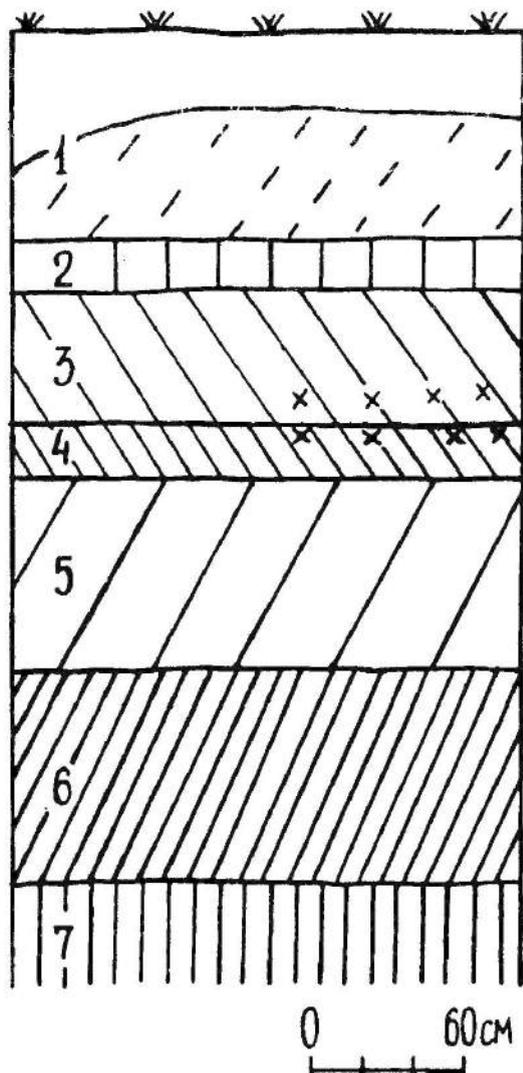

Рис. 1. Стратиграфический разрез стоянки Говоруха.

Условные обозначения: 1 – насыпь кургана эпохи бронзы; 2 – погребенная под курганом почва; 3–7 – суглинок; x – культурные остатки эпохи палеолита.

Fig. 1. Stratigraphy of Govoruha site: 1 – iron age mound; 2 – burial (under mound) soil; 3–7 – loam; x – Upper Paleolithic cultural records.

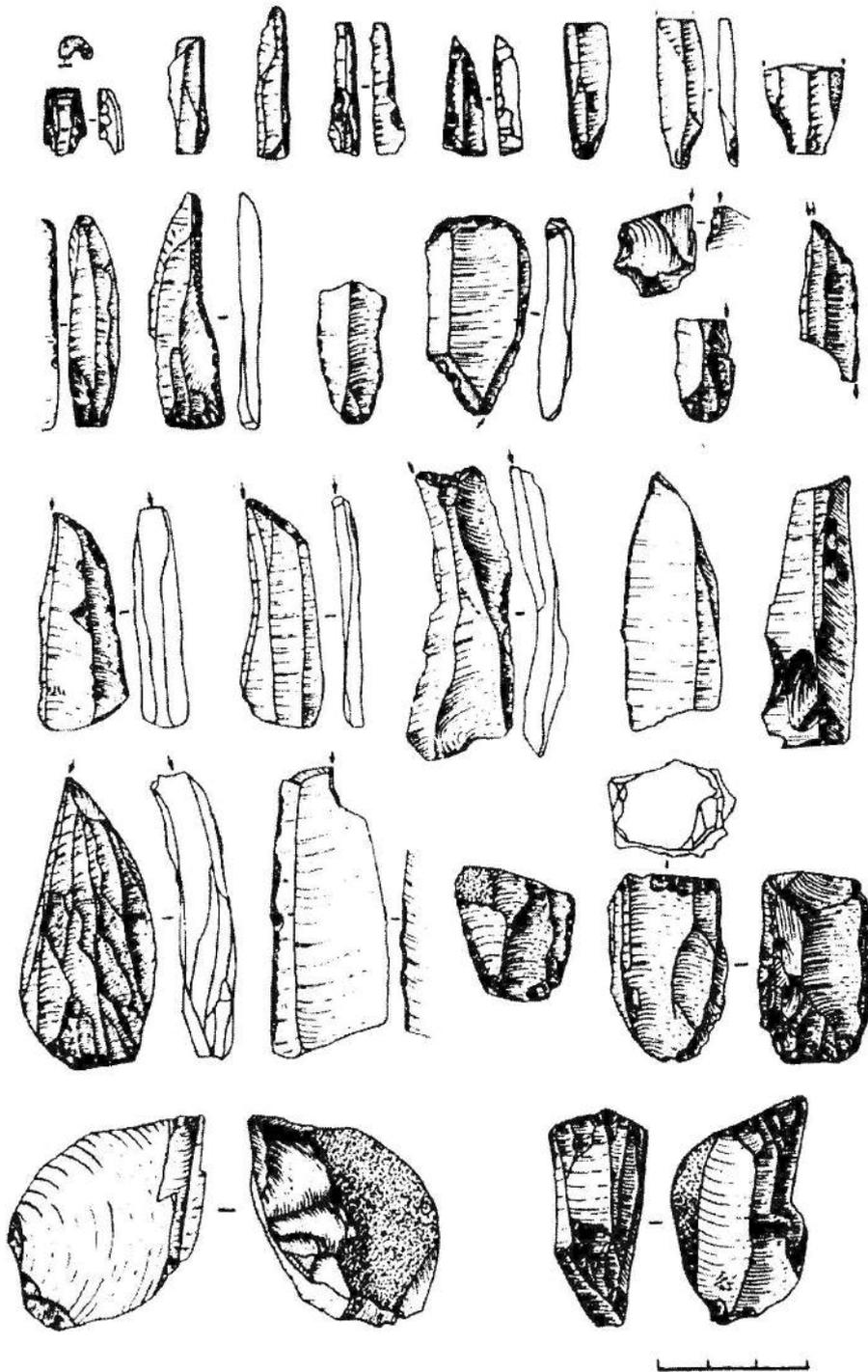

Рис. 2. Культурные остатки стоянки Говоруха: 1 – фрагмент изделия из перламутра; 2–27 – кремневые изделия.
Fig. 2. Cultural objects of Govorukha site: 1 – fragment of pearl object; 2–27 – flint tools.

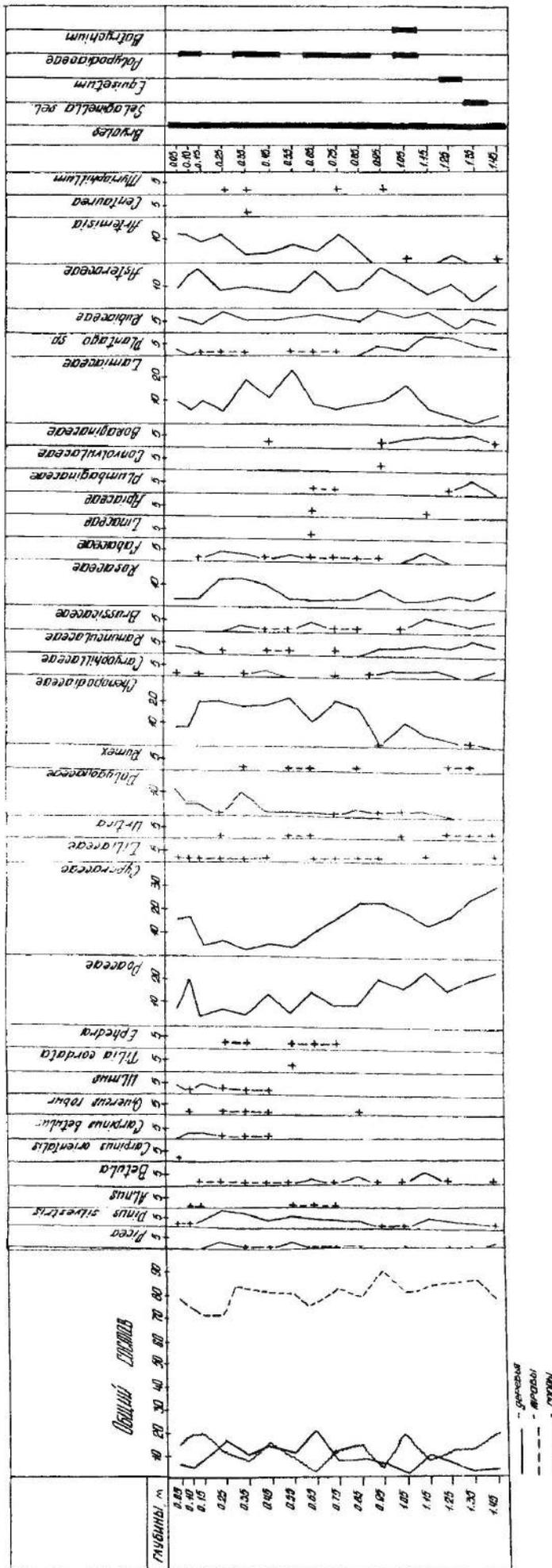

Рис. 3. Спорно-пыльцевая диаграмма разреза стоянки Говоруха.
 Fig. 3. Pollen percentage diagram for Govoruha site.

МАНЬКО В.А.

МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ ПОДОСНОВА РАННЕГО НЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена проблеме определения генетической подосновы раннего неолита Восточной Украины, главным образом, донецкой культуры. Проанализированы возможности генезиса донецкого неолита на основе зимовниковской мезолитической культуры. Освещается роль миграций, контактов с археологическими культурами других регионов для формирования ранненеолитических культур востока Украины.

Богатая источниковедческая база неолита Восточной Украины, казалось бы, должна значительно облегчить решение вопроса об участии либо неучастии автохтонного мезолитического населения в формировании неолитических культур. Однако облик ранненеолитических комплексов, известных в настоящее время, настолько сильно отличается от местных культур финала палеолита – мезолита, что однозначно решить данную проблему невозможно.

В настоящее время в финале палеолита – мезолите Восточной Украины выделяются несколько культурных явлений, которые в той или иной степени могли участвовать в генезисе ранненеолитической донецкой культуры. Разные исследователи выделяют эпиграветтские и осокоровско-царинковские памятники рогаликско-передельского узла финала палеолита [Горелик, 2001], памятники зимовниковской культуры [Горелик, 1984б, с. 115–133; Зализняк, 1994, с. 231–244; Манько, 1996, с. 10–31; Гавриленко, 2000, с. 17–71], памятники типа Мишевский Яр [Телегин, 1982, с. 148–152; Горелик, 1984а, с. 6–7; Телегин, 1989, с. 120–121], памятники типа Рубцы [Горелик, 1984а, с. 16–17], памятники типа Петропавловка [Горелик, 1984а, с. 17–19], памятники типа Теплое [Горелик, 1984а, с. 7–8], памятники типа хутор Шевченко [Горелик, 1987, с. 146–160], памятники типа Моспино [Телегин, 1982, с. 121–126]. Приведенный список не является исчерпывающим. Ряд исследователей полагает также, что сама донецкая культура является мезо-неолитической [Горелик, 1986, с. 3–19; Зализняк, 1998, с. 194–199]. Обилие выделяемых явлений в финальном палеолите – раннем мезолите Восточной Украины значительно осложняет анализ генезиса донецкого неолита. В этой связи необходимо провести своего рода «реструктуризацию» мезолитических культур и типов памятников, поскольку подобное разнообразие, как представляется, не отражает картины реального культурного районирования мезо-неолитических культур востока Украины, затрудняет анализ развития последующей эпохи. По этой причине одной из задач данной работы является проведение ревизии выделяемых культурных единиц.

MANKO V.O.

THE MESOLITHIC HABITATION BEYOND THE NEOLITHIC IN EAST UKRAINE

В настоящее время достаточно достоверно выяснено, что наиболее ранним явлением в неолите Восточной Украины является донецкая культура, датируемая на основании серии радиоуглеродных датировок последней трети VII – первой половиной VI тыс. до н. э. [Манько, 2003, с. 150–186; Манько, Телиженко, 2003, с. 31–64]. Соответственно, вопрос о генетической подоснове раннего неолита Восточной Украины в основном сводится к рассмотрению генезиса донецкой культуры.

Финальнопалеолитические памятники Восточной Украины и генезис донецкой культуры

При исследовании рогаликско-передельского узла памятников А.Ф.Горелик выделил стоянки с преобладанием эпиграветтских и осокоровско-царинковских компонентов [Горелик, 1996, с. 209–218]. По его мнению, обе культурные традиции памятников рогаликско-передельского узла приняли участие в генезисе донецкой культуры [Горелик, 2001]. Не углубляясь в описание комплексов рогаликско-передельского узла, отметим, что эпиграветтские комплексы здесь связываются с донецкой ранненеолитической культурой на основании находок микрорезцов. Представляется, что факт наличия микрорезцовой техники в финальном палеолите является недостаточным для вывода о генетической преемственности. Как отметил Л.Л.Зализняк [2002, с. 126–127], анализируя концепцию А.Ф.Горелика, микрорезцовая техника распространена в эпиграветте Украины настолько широко, что не может стать значимым аргументом для установления факта прямой преемственности культур. К этому следует добавить, что наличие хронологического разрыва между аллередскими эпиграветтскими комплексами рогаликско-передельского узла (11400 BP) и наиболее ранними комплексами донецкой культуры (7400–7300 BP) исключают возможность прямой связи. Хронологический разрыв примерно в 4 тыс. лет оказывается совершенно незаполненным.

Нет оснований связывать генезис донецкой культуры и с осокоровско-царинковскими комплексами рогаликско-передельского узла, характеризующимися наличием низких удлиненных трапеций с крутой

ретушь по сторонам и верхнему основанию. Наличие значительного хронологического разрыва между рогаликскими и донецкими памятниками, казалось бы, должно было полностью исключить мысль о возможной генетической взаимосвязи. Однако ситуация осложняется тем, что в свое время А.Ф. Горелик [1984а, с. 7–8] выделил в особое явление памятники типа Теплая, которые должны были заполнить хронологическую лакуну между финальным палеолитом и ранним неолитом. Основной чертой, связывающей комплекс Теплой с эпимадленскими комплексами Рогалика, стало наличие серии низких трапеций с круторетушированными верхними основаниями. В прочем комплекс Теплой практически идентичен большинству известных донецких неолитических комплексов. Теплянская коллекция содержит острие с микрорезцовым сколом, микропластинку с притупленным краем, резец-струг, острие абузовского типа, то есть все те виды изделий, которые характеризуют большинство неолитических донецких памятников.

Как представляется, аргументы о связи комплекса Теплое и Рогалика кажутся надуманными. Даже если допустить, что трапеции Теплой и Рогалика вписываются в один типологический ряд, есть ли у нас гарантия того, что их находки связаны с прочими категориями инвентаря Теплой? Памятник представляет развешенную дюну, все находки теплянского комплекса происходят из сборов с поверхности. Шурфовка стоянки показала отсутствие культурного слоя. Общее количество найденных на стоянке изделий с вторичной обработкой едва превышает полторы сотни. По изложенным причинам вывод о связи ранней донецкой культуры с местными финальнопалеолитическими памятниками представляется необоснованным.

Необходимо также отметить, что при анализе позднемезолитического или раннеолитического комплекса Теплая поиск аналогий трапеций с крутой ретушь по верхнему основанию более корректен при сопоставлении с близкими хронологически памятниками Восточной Европы, а не с близкими территориально памятниками Рогаликско-Передельского узла. Тип трапеции с ретушь по верхнему основанию был достаточно широко распространен в Восточной Европе в раннем, развитом и даже в позднем неолите. Трапеции такого типа известны в Северном Прикаспии в комплексах мезолитической сероглазовской культуры [Васильев и др., 1988, с. 3–41], а также на неолитической стоянке VI тыс. до н. э. Джангар [Кольцов, 1988, с. 52–91]. Трапеции с ретушь по верхнему основанию имеются в материалах культуры Таш-Аир в Крыму. Такие изделия отмечены в комплексах Буран-Кая (верхний слой), Таш-Аир (8–6 слои) [Yanevich, 1998, p. 147–159]. Можно было бы привести и иные примеры.

Нельзя не обратить также внимание на тот факт, что трапеции с круторетушированными верхними основаниями могут иметь достаточно поздний даже для

неолита возраст. Такие изделия найдены в позднеолитических комплексах тубинского узла памятников на Северском Донце, датируемых последней третью VI тыс. до н. э. по данным радиоуглеродного анализа [Манько и др., 2001, с. 27–53]. Данное обстоятельство позволяет усомниться не только в культурной чистоте стоянки Теплое, но и в правомерности выделения данного комплекса как отдельного культурного явления. По этой причине памятники типа Теплое (собственно, представленные эпонимным комплексом), невозможно использовать для реконструкции развития неолита Восточной Украины, поскольку данный комплекс является смешанным, связанным с различными культурами раннего и позднего неолита.

Таким образом, даже если и имеется какая-либо связь раннего неолита Восточной Украины с финальным палеолитом данной территории, связь эта не может быть в настоящее время достоверно обозначена. Возможно, что дальнейшее изучение финального палеолита Восточной Украины не только не даст возможности установить такую связь, но предоставит материал для окончательного опровержения возможности такой связи. Дело в том, что лакуна между финальным палеолитом и ранним неолитом Восточной Украины заполнена периодом развития зимовниковской культуры, носители которой, по всей вероятности, вытеснили все прочие группы населения, создав устойчивую систему, доминировавшую в степных пространствах Подонечья на протяжении дриаса 3 – бореала. Это обстоятельство делает все аргументы о связи финального палеолита и неолита Восточной Украины крайне ненадежными.

Зимовниковская культура

В результате исследования каменного века Восточной Украины в последнее время были открыты более 20 стоянок финала палеолита – мезолита на территории Луганской, Донецкой и Ростовской областей, кремневая индустрия которых отличается преимущественно отщеповой техникой расщепления, основанной на раскалывании многоплощадочных нуклеусов посредством твердого отбойника, изготовлении орудий в большей степени на коротких пластинах и отщепах, наличием средневысоких и высоких трапеций с круторетушированными прямыми или вогнутыми сторонами.

В настоящее время зимовниковская культура Левобережной Украины рядом исследователей рассматривается как огромный культурный массив, заполнивший пространства Днепровского Надпорожья, Подонечья, а также бассейны левобережных притоков среднего течения Днепра [Залізняк, 1994, с. 231–244; Гавриленко, 2000, с. 71–92]. Автор склоняется к мысли, что ареал зимовниковской культуры был более узким и охватывал лишь степную часть Подонечья [Манько, 1996, с. 10–31; 1997, с. 11–26]. Как бы то ни было, данная проблема не имеет отношения к рассматриваемому вопросу. Важно то, что непосредственной предшественницей донецкой

культуры на Востоке Украины была зимовниковская культура (по В.А.Манько) либо сабовский вариант зимовниковской культуры (по Л.Л.Зализняку и И.Н.Гавриленко). В дальнейшем будет применяться термин «зимовниковская культура» в узком (по В.А.Манько) значении.

Памятники зимовниковской культуры в настоящее время известны в пределах Донецкой и Луганской областей на правом берегу Донца: Маяки, на р. Лугани, правом притоке Северского Донца: Сабовка 1 [Манько, 1997, с. 11–26] и 2 [Манько, 1996, с. 10–31], Хорошее [Манько, 2003б, с. 31–64]; в балочных системах отрогов Донецкого кряжа: Зимовники 1:2–3 [Горелик, 1984б, с. 115–133], Врубовка [Манько, 1996, с. 10–31], Минчекур [Горелик, 2003, с. 11–30]; на р. Боровой, левом притоке Северского Донца: Преображенное; на р. Мокрый Еланчик, впадающей в Азовское море: Петропавловка [Горелик, 1984а, с. 17–19]; в бассейне р. Волчьей, левого притока Днепра: Кременная Гора [Цвейбель, 1984, с. 58–59]. Стоянка Моспино [Телегин, 1982, с. 121–126], со смешанными зимовниковско-донецкими чертами, найдена в балочной системе р. Кальмиус, впадающей в Азовское море. Таким образом, территория распространения зимовниковской культуры в значительной степени совпадает с территорией донецкой неолитической культуры. В значительной степени совпадение территорий касается бассейна Северского Донца. Важным различием в районировании зимовниковской и донецкой культур является отсутствие памятников зимовниковской культуры на пойменных озерах левого берега р. Северский Донец. По всей вероятности, такое различие определялось действием климатического фактора, исключавшего возможность проживания в пойме Донца в начале голоцена.

В настоящее время хронология и периодизация зимовниковской культуры разработаны не очень тщательно из-за отсутствия радиоуглеродных датировок. По этой причине существующая периодизация культуры основана на данных прямой стратиграфии, полученной по материалам стоянок Зимовники 1 и Сабовка 1, а также на данных осмотра разрезов некоторых стоянок М.Ф.Векличем и Н.П.Герасименко [Веклич, Герасименко, 1990, с. 20–22].

Древнейший этап развития зимовниковской культуры связан с комплексами Зимовники 1–3 и Сабовка 1 (нижний слой) и датируется, по всей видимости, дриасом 3 – пребореалом. Данные комплексы отличаются ярко выраженной отщеповой техникой расщепления, связанной с использованием жесткого отбойника. Доминирующими типами нуклеусов являются многоплощадочные от отщепов, в том числе кубовидные и дисковидные. Использовались при получении пластинчатых отщепов и коротких пластин также призматические и конические нуклеусы. Отдельные нуклеусы комплекса Сабовка 1, изготовленные, как правило, из галечного кремня, – двуплощадочные монофронтальные от правильных

пластинок. Данное обстоятельство позволяет предполагать, что развитие отщеповой техники являлось следствием деградации пластинчатой техники, а не было чертой, характеризующей позднепалеолитических предшественников зимовниковцев. Резцовые комплексы очень разнообразны. В серии боковых резцов преобладают косоретушные, в том числе со встречными и диагонально расположенными резцовыми сколами. Часто использовались также угловые и двугранные поперечно-угловые резцы. Среди скребков абсолютно преобладают концевые формы, в том числе двойные. Соотношение резцов и скребков в комплексах определялось, по-видимому, хозяйственной спецификой стоянок. В Сабовке 1 резцов в 1,4 раза больше, чем скребков. В Зимовниках 1–3 скребков немного больше, чем резцов. В Сабовке 1 встречена серия комбинированных орудий (резцы-скребки). Отличительной особенностью раннего этапа зимовниковской культуры является практически полное отсутствие приема ретуширования кромок, параллельных продольной оси заготовок. Не ретушируются края скребков и резцов, встреченные в комплексе пластины и отщепы с ретушью имеют, чаще всего, фрагментарную ретушь утилизации. Отличительной особенностью комплекса Сабовка 1 является такая уникальная черта для степного мезолита, как наличие серии топоров, в том числе и с траншевидными сколами. Наиболее рельефной чертой, характеризующей раннюю зимовниковскую культуру, является наличие серий высоких трапеций симметричных очертаний с круторетушированными сторонами. Размеры трапеций сильно варьируют: от миниатюрных до очень больших (высота от 0,9 до 3,5 см). С трапециями морфологически связаны треугольники, отличающиеся от трапеций лишь наличием точечного верхнего основания. Судя по находкам из комплекса Сабовка 1, геометрические микролиты ранней зимовниковской культуры изготавливались в псевдомикрорезцовой технике. Данное обстоятельство позволяет понять причину развития отщеповых технологий расщепления в регионе, где все без исключения финальнопалеолитические комплексы характеризовались развитой пластинчатой техникой. Техника расщепления ранних зимовниковских комплексов была приспособлена, прежде всего, для производства геометрических микролитов. Открытие псевдомикрорезцовой технологии позволило использовать для изготовления наконечников стрел практически любую заготовку, в том числе и отщеповую. В этой связи производство правильных пластинчатых заготовок, необходимых для технологического цикла, связанного с применением классической микрорезцовой техники, оказалось излишним. Данное обстоятельство и привело к деградации пластинчатой техники у носителей зимовниковской культуры. Следует отметить, что изменение техники расщепления и комплекса

оснащения метательного вооружения привели к ситуации, когда практически невозможно различить черты, характерные для позднепалеолитических предшественников зимовниковской культуры.

Стратиграфическая позиция комплекса нижнего слоя Сабовки I не оставляет сомнений в древности комплекса. Культурный слой располагался в коричневом суглинке (ископаемая почва), отдельные находки были погружены в причерноморский лесс. Данное обстоятельство позволяет предполагать для раннего этапа зимовниковской культуры датировки в рамках дриаса 3 – пребореала. Усиливает впечатление о возможном позднелепесточном возрасте ранней зимовниковской культуры анализ культурного слоя Зимовников 1–3, где находки также погружались в причерноморский лесс.

Второй этап развития зимовниковской культуры характеризуют комплексы Зимовники 1–2 и Сабовка 2. Все черты, характерные для первого этапа, почти в полной мере сохраняются. Доминирующей техникой изготовления геометрических микролитов остается псевдомикролезвевая. Инновациями являются: появление подокруглых скребков, билатеральных резцов, так называемых резцов-стругов, а также незначительные изменения в составе геометрических комплексов. Так, в комплексе Зимовники 1–2 появляется трапеция низких пропорций с зубчиками по верхнему основанию. Данное обстоятельство позволяет предполагать для второго этапа развития зимовниковской культуры наличие контактов с мезолитическим населением Крыма (мурзак-кобинская культура).

Второй этап развития зимовниковской культуры связан, по всей вероятности, с бореалом. На такой датировке настаивали М.Ф. Веклич и Н.А. Герасименко после осмотра стратиграфического разреза Зимовников 1–2 [Веклич, Герасименко, 1990, с. 20–22]. К такому же выводу нас подталкивает наличие радиоуглеродной даты, полученной для маловыразительной стоянки Хорошее, которая может быть зимовниковской. Датировка получена по зубу лошади из шурфа на территории стоянки: $8600 \pm 110 \text{ BP} - 7775-7540 \text{ BC (cal)}$ (K1-7836).

Третий этап развития зимовниковской культуры представляет для нас наибольший интерес, поскольку комплексы данного этапа характеризуются, наряду с традиционными, ярко выраженными чертами, свойственными донецкой культуре. К третьему этапу следует отнести комплексы Петропавловка, Врубовка, Сабовка I (верхний слой), Новопавловка, вероятно, Кремная Гора и Моспино, а также узел памятников у с. Георгиевка в Луганской обл. (Минчекур 1–3, Карагуз). Среди перечисленных комплексов стратифицированными являются Врубовка и верхний слой Сабовки I. Материалы указанных комплексов залежали в черноземном слое непосредственно над слоем коричневого суглинка. Данное обстоятельство позволяет достаточно надежно датировать третий этап зимовниковской культуры раннеатлантическим

временем. Вполне возможно, что часть поздних зимовниковских комплексов непосредственно предшествует раннему этапу донецкой культуры, а часть комплексов даже синхронна ранним донецким памятникам. Перечисленные зимовниковские комплексы неоднородны по составу кремневого инвентаря, особенностью каждого комплекса является соотношение классических зимовниковских и инновационных донецких черт. Как традиционные черты следует рассматривать наличие нуклеусов от отщепов, высоких массивных трапеций и треугольников, концевых скребков. В качестве инновационных (донецких) черт выступают: распространение отжимной техники расщепления, связанной с использованием микролитических конических и карандашевидных нуклеусов; распространение подокруглых скребков, резцов-стругов, трапеций низких пропорций, пластинок с притупленными краями, острий на пластинах, в том числе и острий с микролезвевыми сколами. По всей вероятности, процесс усвоения инноваций в зимовниковской среде, с одной стороны, означал разрушение зимовниковской традиции материальной культуры, с другой – процесс сложения донецкой культуры на основе местной зимовниковской и инновационной для Восточной Украины традиции, связанной с использованием отжимной техники и с изготовлением острий на пластинах. О происхождении инновационной традиции будет сказано далее. В целом же следует отметить, что большинство зимовниковских памятников позднего этапа отличаются от классической донецкой индустрии лишь процентным соотношением различных категорий кремневого инвентаря, но не качественным его составом. В какой-то степени третий этап можно назвать переходным от зимовниковской к донецкой раннеолитической культуре. Данный этап отражает синтез традиционной и инновационной технологий. Углубление такого синтеза рано или поздно должно было привести к качественному скачку, который привел к кардинальному изменению системы традиций материальной культуры и образованию нового культурного явления.

Многие памятники третьего этапа зимовниковской культуры отражают те или иные стороны синтеза традиционных и инновационных технологий. По этой причине мы должны подробно остановиться на каждом из комплексов, относимых к позднему этапу.

Наиболее представительным комплексом третьего этапа является верхний слой стоянки Сабовка I. Здесь наряду с традиционными многоплощадочными нуклеусами от отщепов и уплощенными и подконическими нуклеусами от укороченных пластинчатых заготовок и пластинчатых отщепов имеется карандашевидный нуклеус от микропластинок, а также обломок подобного нуклеуса. Серия из 27 трапеций содержит два изделия со струганными спинками, являющихся, скорее всего, позднеолитической примесью. Большинство

трапеций (23) – высокие, симметричных очертаний, отражают несомненную принадлежность комплекса к зимовниковской культуре. Важным хронологическим показателем относительно поздней хронологической позиции комплекса является наличие двух низких трапеций. Несомненной инновационной чертой является наличие 3 изделий с микрорезцовыми сколами. Два таких изделия, по всей вероятности, были сверлами, но одно изделие, несомненно, является острием, напоминающим яниславицкое. Острие изготовлено на проксимальном конце правильно ограненной пластинки. Левый край пластинки имеет две круторетушированные выемки, стыкующиеся с микрорезцовым сколом. Дистальный конец острия цел, что позволяет предполагать, что данное острие было полуфабрикатом. Инновацией также является наличие в комплексе косо́го острия на пластинчатом отщепе с одним круторетушированным краем. Скребокковый комплекс в целом зимовниковский, содержит преимущественно концевые формы. Резцовый комплекс, численно преобладающий в сравнении со скребокковым, демонстрирует разнообразие форм. Наряду с традиционными для зимовниковской культуры формами имеются несколько резцов-стругов, позже ставших ведущим типом в резцовом комплексе донецкой культуры. Инновацией является также наличие пластинок с притупленными краями. Следует лишь отметить, что такие пластинки отличаются от известных в раннем неолите Восточной Украины неправильной формой и изогнутым профилем.

В целом, с неолитическими комплексами востока Украины комплекс верхнего слоя Сабовки I роднит наличие нуклеусов, расщепленных посредством отжимных технологий, наличие косо́го острия и острий с микрорезцовыми сколами, наличие резцов-стругов.

Большой интерес представляет анализ комплекса Врубовка. Памятник однослойный, культурный слой Врубовки залегал в черноземе, ни одна из находок не опускалась в подстилающий суглинок, что позволяет рассматривать полученные материалы как хронологически однородные, свободные от примеси ранних зимовниковских материалов. Техника расщепления комплекса характеризуется процессами синтеза традиционных технологий, основанных на использовании жесткого отбойника, и инновационных отжимных технологий. Наряду с традиционными многоплощадочными нуклеусами имеется подкарандашевидный нуклеус от микропластинок, а также нуклеусы традиционных для зимовниковской культуры форм (двуплощадочные, уплощенные), используемые для получения правильных пластинок и микропластинок посредством их отжима.

Геометрические микролиты немногочисленны, представлены высоким и средневысоким треугольниками, характерными для традиционной зимовниковской индустрии. Среди скребков имеются инновационные формы – боковые скребки. Большинство резцов – традиционных форм, но инновационный тип резцов-стругов образует серию,

составляющую треть резцового комплекса. В комплексе имеется косо́е острие на пластинке с круторетушированным краем. Несомненной инновацией является наличие пластинки с притупленным краем правильных очертаний, вполне пригодной для использования в качестве вкладыша костяного острия, типа, распространенного в донецких комплексах. Особенностью данного изделия является наличие плоской подтески с бруска.

Таким образом, наличие отжимной техники расщепления, наличие косо́го острия и пластинки с притупленным краем, а также наличие серии резцов-стругов, очевидно, указывает на близость комплекса Врубовки и комплексов донецкой культуры.

Комплекс Петропавловки немногочислен, происходит, главным образом, из сборов подъемного материала. Однако анализ данного комплекса весьма важен, поскольку функцию стоянки можно определить как мастерскую. В этой связи очень показательным является изменение в составе нуклеусов в сравнении с ранними зимовниковскими памятниками. Несмотря на то, что большинство орудий изготовлено из отщепов и коротких пластин, большая часть нуклеусов, среди которых призматические, конические и карандашевидные, имеет фасетки снятия пластинчатых заготовок. Вполне вероятно, что получение отщеповых заготовок было связано с начальной стадией расщепления, а на стадии расщепления, приближающей нуклеусы к предельной сработанности, использовалась отжимная техника с целью получения правильных пластинчатых заготовок. Несмотря на явное различие техники расщепления классических зимовниковских комплексов и Петропавловки, зимовниковская принадлежность комплекса очевидна. Об этом говорит наличие двух массивных средневысоких трапеций. Инновационной формой в комплексе Петропавловки является резец-струг. Среди прочих категорий изделий интересна находка тесла на массивном отщепе.

Источниковедческая ценность комплекса Петропавловка состоит в том, что он наглядно иллюстрирует высокую степень разрушения традиционных зимовниковских технологий расщепления кремня, показывает в динамике процесс отмирания отщеповой техники расщепления и замены ее отжимной пластинчатой.

Комплекс Кременной Горы наиболее тяжело интерпретировать, поскольку все изделия комплекса происходят из подъемного материала и могут представлять смесь комплексов различных эпох. Тем не менее, в контексте анализа поздней зимовниковской культуры следует отметить наличие в комплексе Кременной Горы высоких трапеций симметричных очертаний зимовниковского облика в сочетании с серией подконических и подкарандашевидных нуклеусов, наличие косых острий, яниславицкого острия, резцов-стругов, подокруглых скребков, топорика. Вполне возможно, комплекс Кременной Горы отражает весьма позднюю ступень синтеза

традиционных и инновационных технологий востока Украины.

Комплекс Моспино наиболее ярко отражает процесс синтеза зимовниковской индустрии с инновационной технологией, проникшей на восток Украины. Нуклеусы стоянки – подконические и карандашевидные от пластинок и микропластинок. Зимовниковской чертой комплекса Моспино является наличие серии высоких и средневысоких трапеций. Их особенностью выступает использование для их изготовления правильно огранных пластин и пластинок, что отличает данную категорию изделий от прочих зимовниковских комплексов. По всей вероятности, моспинский комплекс отражает такую стадию синтеза традиционных и инновационных технологий, когда архаические приемы раскалывания кремневых конкреций посредством твердого отбойника практически исчезают. Замена отщеповых технологий пластинчатыми привела к изменению пропорций геометрических микролитов в сторону уменьшения их относительной высоты. Не исключено, что использование пластинчатых технологий могло привести к появлению наряду с традиционной псевдомикрорезцовой техникой классического микрорезца. Подобная возможность вполне могла возникнуть по причине увеличения длины исходных заготовок, позволяющих готовить выемку, не доходящую до самого края заготовки. К сожалению, подобный вывод нуждается в дополнительной аргументации, основания для которой могут возникнуть лишь с увеличением источниковедческой базы. Среди изделий с вторичной обработкой Моспино – пластинки с притупленными краями, косые острия, резец-струг. В принципе, от донецких комплексов Моспино отличает лишь отсутствие яниславицких острий. В целом, комплекс Моспино с равным основанием можно считать и поздним зимовниковским, и ранним донецким.

В тот момент, когда статья уже была практически готова, появилась статья А.Ф.Горелика, Н.И.Удовиченко и А.Н.Удовиченко, в которой были опубликованы результаты исследований узла мезолитических памятников у с. Георгиевка в Лутугинском р-не Луганской обл. [Горелик, Удовиченко, Удовиченко, 2003, с. 11–30]. В целом, на мой взгляд, опубликованные комплексы (Минчекур 1–3, Карагуз) следует связывать с третьим, поздним этапом зимовниковской культуры. Комплексам георгиевского узла свойственны такие черты: сочетание техники расщепления, ориентированной на получение отщепов, связанной с раскалыванием многоплощадочных нуклеусов посредством твердого отбойника, с техникой получения пластин посредством отжима при расщеплении копических нуклеусов, в том числе и близких по форме к карандашевидным; геометрические микролиты представлены высокими симметричными трапециями с вогнутыми сторонами; наличие в резцовых комплексах серий билатеральных боковых резцов на нуклеидных либо обычных сколах;

наличием пластинок с притупленными краями и косых острий; наличие бифасов. По каким-то причинам авторы статьи отмечают, что донецкие черты практически не отмечены в георгиевской группе памятников. Сходство с донецкой культурой отмечается лишь на основании наличия овальных топориков. С таким утверждением трудно согласиться, поскольку авторы публикации сами приводят примеры наличия в описываемых ими комплексах ярких донецких черт: двойных резцов, пластинки с притупленным краем, наконец, пластинчатой отжимной техники. Неверно, на мой взгляд, интерпретированы находки пластинок со скошенными концами, которые авторы, впрочем, со значительными оговорками, считают обломками трапеций. Все трапеции комплексов – высокие симметричные очертаний, поэтому трудно предположить, что все обломки трапеций связаны с тем, что поломались исключительно низкие трапеции. Один из таких обломков «трапеций» имеет крутую ретушь по краю и является, скорее всего, обломком абузовского острия, а не низкой трапеции. Таким образом, наличие косых острий, в том числе одного абузовского острия, является еще одной чертой, сближающей георгиевские комплексы с донецкой культурой.

Невозможно согласиться и с тем, что авторы публикации противопоставляют георгиевские комплексы зимовниковской культуре. Аргументом служит наличие пластинчатой техники. Подобный подход просто удивляет: как было показано выше, развитие пластинчатой техники, собственно, и составляет содержание третьего этапа зимовниковской культуры. Следует также помнить, что пластинчатая техника свойственна в той или иной степени не только поздним, но и самым ранним зимовниковским памятникам.

Парадоксальны и общие выводы, сделанные авторами относительно культурной позиции георгиевских комплексов: реанимируется давно дискредитированный термин «памятники типа Моспино». В отличие от Д.Я.Телегина, относившего к памятникам типа Моспино разнокультурные памятники, в том числе донецкой и платовоставской культур, авторы предлагают объединить в обновленную группу памятников типа Моспино все те памятники, которые мною отнесены к позднему этапу зимовниковской культуры. При этом отмечается что «... Моспинская индустрия в свете новых публикуемых материалов может быть противопоставлена уже известным феноменам культурной дифференциации мезо-неолитических единств Донбасса» [Горелик, Удовиченко, Удовиченко, 2003, с. 29]. Не будем же удивляться, если в будущем к списку культурных феноменов, длиннейший список которых приведен мною в начале статьи, добавится моспинская культура. Невозможно представить, что А.Ф.Горелик, фактический автор нового культурного явления, не видит зимовниковских черт в георгиевских комплексах либо в любых других, отнесенных им к новому типу

памятников. Полагаю, что ошибка заключается в том, что А.Ф.Горелик некорректно использует термин «археологическая культура», под которым следует понимать систему развивающихся, а не застывших в неподвижности традиций материальной культуры. Если не видеть развития археологических культур, в том числе и зимовниковской, мы неизбежно придем к такому состоянию вещей, когда каждый новый комплекс будет маркировать новую культуру либо «памятники типа...» (кстати, любопытно было бы услышать определение последнего термина).

Таким образом, зимовниковская культура, являясь автохтонной мезолитической культурой востока Украины, сыграла важную роль в формировании донецкой неолитической культуры. Под воздействием знакомства с инновационными технологиями, проникавшими на восток Украины из соседних регионов, зимовниковское население постепенно изменяет свою традиционную технику расщепления, усваивает новые типы орудий. Накопление в зимовниковской среде инновационных технологий привело в конечном итоге к качественному скачку, маркирующему образование новой культуры, ставшей известной в литературе как донецкая. Своего рода индикатором такого скачка явилась возможность освоения поймы Северского Донца, представлявшей совершенно новый тип ландшафта, который позволял максимально использовать богатство природного окружения. Освоение поймы Донца привело, наряду с прочим, к разработке множества новых источников кремневого сырья. Данное обстоятельство сыграло особую роль в конечной трансформации традиционных зимовниковских технологий обработки кремня. Качественный галечный кремль, ранее практически не использовавшийся носителями зимовниковской культуры, оказавшись основным сырьем для производства орудий, определил прогресс в развитии пластинчатой техники, активном ее использовании, определил возможность изготовления тех видов оснащения метательного вооружения, которые лишь спорадически применялись в зимовниковской среде: косых острий, острий с микрорезцовыми сколами, вкладышей костяных наконечников.

Может возникнуть впечатление, что автор настаивает на том, что зимовниковская культура стала единственным источником формирования неолита востока Украины. Это не так. Носители инновационных технологий, контактирующие с зимовниковцами в конце бореала – начале атлантикума, несомненно, вместе с зимовниковским населением активно осваивали пойму Северского Донца, где и произошел окончательный синтез двух культурных явлений. Позже мы постараемся выяснить происхождение носителей технологий отжимной пластинчатой техники на востоке Украины. Пока же отметим, что зимовниковское население, автохтонное население Восточной Украины, несомненно, приняло самое активное участие в формировании ранне-неолитических культур данного региона.

Вопрос о памятниках типа Миньевский Яр

Следующим культурным явлением, которое мы обязаны проанализировать в связи с возможностью участия в формировании неолитических культур востока Украины, являются памятники типа Миньевский Яр.

Представление об индустрии Миньевского Яра получено нами в результате исследований, проводившихся на памятнике в разное время П.П.Ефименко, Н.Н.Сибилевым, И.Ф.Левицким, Д.Я.Телегиным, А.А.Кротовой и А.Ф.Гореликом [Горелик, 1984а, с. 6–7]. В результате были получены коллекции, позволяющие установить культурное своеобразие памятника. Техника расщепления – преимущественно отщеповая, характеризуется сочетанием грубых призматических нуклеусов с подконическими. Преобладают скребки концевых типов, билатеральные боковые резцы (резцы-струги). Из оснащения метательного вооружения найдено острие яниславицкого типа. Отличительной особенностью комплекса является наличие серии топоров-транше с перехватом.

Происхождение индустрии Миньевского Яра достаточно традиционно связывают с мезолитом или даже неолитом Подесенья, характеризующимся отщеповой техникой расщепления и наличием топоров-транше.

Не исключено, что малочисленность кремневого комплекса Миньевского Яра не дает нам представления о реальных типах оснащения метательного вооружения, свойственных данной индустрии. Возможно также, что редкие находки иволистых наконечников, напоминающих свидерские, на отдельных стоянках донецкой культуры следует связывать именно с кратковременным эпизодом пребывания носителей миньевоярской традиции на Донце.

Было бы весьма соблазнительно связать индустрию Миньевского Яра с генезисом донецкой неолитической культуры на том основании, что обеим культурам свойственны резцы-струги и яниславицкие острия. Тем не менее, такой вывод следует признать некорректным по нескольким причинам:

1. Ничем не доказан мезолитический возраст Миньевского Яра. Грубость техники расщепления не является индикатором определенной хронологической позиции. Соответственно, яниславицкие острия и сопряженный с ними тип резцов-стругов могли быть заимствованы носителями индустрии Миньевского Яра у носителей донецкой культуры. Такой вывод вполне правомерен, поскольку трудно ожидать от носителей отщеповых технологий умения изготавливать острия на правильно ограненных пластинках.

2. Продвижение в бассейн Северского Донца носителей индустрии, более свойственной для мезолита Полесья, может быть связано с атлантическим периодом, когда языки леса проникли по пойме Северского Донца вглубь степей. В этом случае и речи быть не может о генетической связи Миньевского Яра

и донецкой культуры, которая к тому времени уже сформировалась.

3. Единичность памятников типа Миньевский Яр исключает возможность их какого-либо серьезного воздействия на формирование облика раннего неолита Восточной Украины.

Таким образом, эпизод, связанный с миграцией в Подонечье носителей индустрии типа Миньевский Яр, следует считать несущественным для дальнейшего развития неолита Восточной Украины. Единственным следом пребывания на Донце носителей культурного типа Миньевский следует считать находки в донецких комплексах отдельных иволистных острий на пластинах, в том числе и с подтеской брюшка. Такие изделия имеются в комплексах Рубцы, Райгородок, Петровская 10, Клешня 4.

Вполне возможно, что миграция носителей традиций Миньевского Яра отражает кризисные явления в позднем мезолите – раннем неолите Подесенья, когда отдельные общины были вынуждены искать новые территории для продолжения традиционных занятий, а именно охоты на оленей. Находки костей благородного оленя в комплексе Миньевского Яра подтверждают в какой-то степени такое предположение. Вполне вероятно, что попытка носителей индустрии Миньевского Яра внедриться в систему поземельных отношений обитателей поймы Донца закончилась неудачей. С другой стороны, появление на востоке Украины подобных групп населения могло служить расширению сферы контактов местных неолитических племен, приводило к усвоению знаний о смежных территориях, служило важным фактором в формировании культурных единиц больших, нежели археологическая культура, в данном случае – днепро-донецкой историко-культурной области.

Как мы видим, проникновение лесного населения Подесенья на восток Украины не привело к значительным культурным изменениям.

Следует отметить, что все соображения о роли миньевоярской индустрии, о ее участии либо неучастии в генезисе неолитических культур имеют смысл лишь в том случае, если памятники типа Миньевский Яр существовали в реальности. А между тем, как это ни парадоксально, именно такой уверенности у нас нет. Дело в том, что комплекс Миньевского Яра очень беден и содержит мизерное количество изделий с вторичной обработкой. При этом его культурное своеобразие было отмечено исследователями в 1970–80-е гг., когда не были еще известны зимовниковские комплексы. Между тем, Миньевский Яр мало чем отличается от поздних зимовниковских памятников. Мы наблюдаем здесь ту же отщеповую технику расщепления, те же концевые скребки. Отсутствие трапеций вполне объясняется тем, что памятник является мастерской. Даже наличие тесел с перехватом не должно нас смущать: подобные изделия имеются и в раннем зимовниковском комплексе Сабовка I, и в позднем зимовниковском комплексе Петропавловка. Наличие яниславицких

острий также не является значимым аргументом, поскольку донецкие черты, как говорилось выше, свойственны поздним зимовниковским комплексам, а в таких зимовниковских комплексах, как Сабовка I (верхний слой) и Кременная Гора, имеются аналогичные яниславицкие острия. В этой связи проблема миньевоярской индустрии должна оставаться открытой до появления аргументов в пользу какой-либо из двух выдвинутых в данной публикации возможностей оценки данного комплекса.

Яниславицкая культура

С такими же трудностями поддается анализу возможность контактов населения востока Украины и носителей яниславицкой культуры. Возможность таких контактов очевидна, поскольку у носителей донецкой и яниславицкой культур присутствует общий тип оснащения метательного вооружения, а именно – яниславицкое острие. В то же время яниславицкая и донецкая культуры достаточно сильно различаются между собой. Основное различие состоит в том, что техника расщепления, связанная у носителей той и другой культур с получением правильных пластинчатых заготовок, базируется в яниславицкой культуре на расщеплении торцевых нуклеусов, а в донецкой культуре – на расщеплении конических и карандашевидных нуклеусов при весьма незначительной роли торцевого расщепления. Не менее существенным различием является также тот факт, что находки яниславицких острий в бассейне Днестра сопряжены с находками так называемых яниславицких треугольников. Более того, как известно, яниславицкие треугольники и яниславицкие острия изготавливались из одной пластины и могли являться частями одного сложного наконечника стрелы [Cyrek, 1978, с. 213–225; Нужный, 1992, с. 87]. Отсутствие на востоке Украины яниславицких треугольников отчетливо показывает, что нельзя говорить о непосредственной генетической связи яниславицкой и донецкой культур. Есть и иные различия в технике изготовления острий с микрорезцовыми сколами в бассейне Днестра и на востоке Украины. Так, на Донце отсутствуют изделия с микрорезцовыми сколами ромбической формы, свойственные яниславицким памятникам, в том числе и наиболее древнему, как представляется, памятнику яниславицкой культуры Максимонис 4 в Литве. Данное обстоятельство абсолютно исключает раннее выдвигавшуюся А.Ф.Гореликом гипотезу о генетической связи донецкого комплекса Хутор Шевченко и комплекса Максимонис 4 [Горелик, 1987, с. 146–160], а также позволяет вообще подвергнуть сомнению наличие генетической связи яниславицкой и донецкой культур.

В то же время, нет совершенно никаких оснований оспаривать возможность взаимовлияния донецкого и яниславицкого населения. Во-первых, данные культуры должны были, судя по всему, развиваться синхронно в первой половине атлантикума, о чем свидетельствуют серии радиоуглеродных датировок. Во-вторых, обе культуры располагались на территории, позже

вошедшей в днепро-донецкую историко-культурную область (ДДИКО), что предполагает наличие контактов, обуславливающих появление общих элементов материальной культуры у носителей разных культур. В-третьих, в начале неолита обе культуры развивались в сходных ландшафтных условиях, характеризующихся сходным составом фауны и растительности, которая в атлантикуме в пойме Донца все более приобретала черты, характерные для лесной зоны. В-четвертых, обе культуры испытали значительное воздействие кукрекской культуры, которая, без преувеличения, можно сказать, выступила в роли объединителя культурных традиций различных, весьма отдаленных, территорий, выступая посредником в распространении инновационных технологий. О последнем обстоятельстве следует рассказать подробнее.

Кукрекская культура

Кукрекская культура в позднем мезолите и раннем неолите широко распространяется из степного Приазовья и Причерноморья вверх по Днепру, проникая на его притоки [Залізник, 1998, с. 173–180; Гаскевич, Гавриленко, 2000, с. 10–21]. Кукрекские элементы проникают глубоко на север, достигая Киевского Полесья. Миграция кукрекцев вверх по Днепру и на его притоки приводила к распространению множества инновационных технологий, проникновению северных элементов культуры в Днепровское Надпорожье и надпорожских в Киевское Полесье. С одной стороны, этот процесс маркируется распространением кукрекских вкладышей на территории Киевского Полесья и на левобережных притоках Днепра, с другой – появлением различных наконечников на пластинках (постсвидерских и яниславицких) в Днепровском Надпорожье (Игрень 8) [Телегін, 2002, с. 47].

Одновременно элементы кукрекской культуры распространяются в бассейне Северского Донца. Это приводит вначале к появлению в зимовниковских комплексах элементов кукрекской культуры, о которых подробно говорилось выше: косые острья, пластинки с притупленными краями, резцы-струги, отдельные кукрекские псевдовкладыши. Не исключено, что процесс диффузии кукрекского населения на восток Украины сопровождался обратным воздействием со стороны зимовниковской культуры. Этот процесс приводил к появлению в Днепровском Надпорожье комплексов Остров Сурской 5, Попов мыс, характеризующихся ярко выраженными зимовниковскими элементами. Именно в Днепровском Надпорожье мигрирующее зимовниковское население должно было столкнуться с кукрекцами, успевшими к тому времени освоить ряд инноваций, имеющих яниславицкое происхождение. По всей вероятности, именно благодаря посредничеству кукрекцев яниславицкие острья и связанные с ними торцевые нуклеусы, как следствие возвратных миграций зимовниковского населения, попали на восток Украины и в дальнейшем стали распространяться среди

населения, формирующего донецкую культуру. Использование микрорезцовой технологии, с которой было знакомо население востока Украины и которая применялась для изготовления яниславицких острей, облегчила усвоение данной инновации. При этом, как представляется, была усвоена лишь форма нового острья, но не технология его изготовления. Доминирующая технология получения яниславицких (или донецких) острей была связана с псевдомикрорезцовой техникой и не была связана с получением яниславицких треугольников. Подобную модель усвоения инноваций следовало бы охарактеризовать как направленную (опосредованную) конвергенцию. Как представляется, наличие в кукрекской среде традиции изготовления косых острей значительно облегчало закрепление традиции изготовления острей с микрорезцовыми сколами. По сути, «яниславицкие» острья донецкой культуры – не более чем традиционные косые «абузовские» острья, изготовленные в псевдомикрорезцовой технологии. Не случайно, что на всем протяжении истории донецкой культуры изготавливались острья обоих типов, то есть инновационным технологиям так и не удалось окончательно вытеснить более древнюю традицию изготовления косых острей.

Важным представляется вопрос о характере воздействия кукрекского культурного импульса на восток Украины. Вопрос сводится к тому, имела ли место миграция кукрекского населения или процесс ограничивался усвоением инноваций, определенных спорадическими контактами. Анализ состава позднемезолитических и раннеолитических комплексов Восточной Украины показывает, что однозначный ответ на этот вопрос дать нельзя. Дело тут не в слабости источниковедческой базы, а в том, что процесс контактов населения Восточной Украины с носителями кукрекской культуры прошел несколько стадий, на протяжении которых характер взаимоотношений мог сильно меняться. Так, в конце бореала – начале атлантикума, когда существовали поздние зимовниковские памятники, знакомство восточнороссийского населения с кукрекскими технологиями могло обуславливаться спорадическими контактами, связанными с возвратными миграциями зимовниковского населения в Днепровское Надпорожье. Для этого существовали все предпосылки. Притоки Днепра Самара и Волчья вплотную подходят к бассейну Северского Донца. Это обстоятельство могло позволять зимовниковскому населению при наличии экстремальных обстоятельств совершать быстрые переходы в Днепровское Надпорожье, богатое природными ресурсами. Не случайно в бассейне верхнего течения р. Волчья расположена поздняя зимовниковская стоянка Кременная Гора. Использование природных ресурсов Надпорожья могло оказаться невозможным при отсутствии мирных отношений с кукрекским населением. Такого рода контакты вполне могли с годами или с веками приводить к появлению

совместных общин, обуславливать миграцию части кукрекского населения во встречном направлении. По всей вероятности, активизация миграции кукрекского населения из Днепровского Надпорожья в Подонечье была связана с появлением возможности колонизации поймы Северского Донца. В этот период (уже в рамках неолита) количество кукрекских элементов в донецких комплексах резко возрастает, что приводит к появлению в пойме Донца комплексов типа Клешня 3, маркирующих ранний этап развития донецкой культуры [Манько, Телиженко, 2000, с. 5–34]. Не исключено, что кукрекские миграции в Подонечье также носили возвратный характер. Это обусловило появление в Надпорожье таких комплексов, как Попов Мыс [Нужный, 1989, с. 145–154] и Остров Кизлевый 5, характеризующихся набором орудий, более характерных для комплексов Северского Донца, чем Надпорожья.

Таким образом, наиболее ранняя неолитическая культура востока Украины, донецкая, формировалась в условиях растущего воздействия кукрекской культуры, колонизация которой новых территорий объединяла культурные традиции Днепровского Надпорожья, Киевского Полесья и Подонечья. Не исключено, что данный процесс явился источником формирования ДДИКО. В дальнейшем этот процесс захватил в свое русло новые культуры, распространился на другие территории.

Матвеевокурганская культура

Процесс формирования донецкой культуры Восточной Украины и матвеевокурганской культуры Северного Приазовья [Крижевская, 1992 с. 113–121] осуществлялся практически одновременно, что не могло не положить отпечаток на облик донецкой культуры. Не исключено, что население Восточной Украины также могло испытать определенное влияние

со стороны населения, создавшего матвеевокурганскую культуру. Распространение в донецких комплексах уплощенных нуклеусов и постепенное изменение пропорций трапедий в сторону уменьшения высоты в какой-то степени могут объясняться контактами с матвеевокурганским населением.

По всей видимости, контакты населения Восточной Украины и матвеевокурганской культуры развивались по тому же сценарию, что и с кукрекской культурой. Вначале в отдельных комплексах развивались отдельные черты матвеевокурганской культуры, затем наступила пора прямой миграции, приведшей к образованию памятников типа Старобельск [Манько, 2002, с. 132–153]. Впрочем, данный вопрос, касаясь уже неолитической эпохи, выходит за пределы анализа роли миграций в формировании облика раннего неолита Восточной Украины.

***

Таким образом, вопрос о мезолитической подоснове раннего неолита Восточной Украины решается следующим образом: ранне-неолитическое население Восточной Украины было в своей основе зимовниковским, то есть его основу составили местные автохтоны. Среди культур-мигрантов, определивших процесс трансформации традиционной зимовниковской кремневой индустрии, главное место следует отнести кукрекской культуре, ставшей также культурой-посредником в распространении на территории Восточной Украины инноваций, связанных с янциславской культурой. В меньшей степени в раннем неолите востока Украины ощущается воздействие гребениковской культуры, причем такое воздействие осуществлялось через матвеевокурганское население. Носители индустрии Миньевского Яра практически не приняли участия в генезисе неолита Восточной Украины.

ЛИТЕРАТУРА

- Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. К вопросу о стратиграфии мезолитических и неолитических памятников Луганской области // Проблемы исследования памятников археологии Северного Причерноморья: ТД. – Херсон, 1990.
- Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). – Полтава: АСМІ, 2000. – 128 с.
- Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. – 2000. – № 1.
- Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1984а.
- Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники-1 в Северо-Восточном Приазовье // СА. – 1984б. – № 2.
- Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1986.
- Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с янциславскими вкладышевскими компонентами на Среднем Донце // СА. – 1987. – № 3.

- Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах роголико-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская обл., Украина) // Археологический альманах. – №5. – Донецк, 1996.
- Горелик А.Ф. Памятники Роголико-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3.
- Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К.: Вид-во НАУКМА, 1998.
- Залізняк Л.Л. Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002.
- Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – СПб., 1991.
- Манько В.А. Проблемы зимовниковской культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996.
- Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья. – Луганск: Осирис, 1997.
- Манько В.А., Телиженко С.А. Ранненеолитическая стоянка Клешня 3 на среднем Донце // Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 2000. – Вып. 4.
- Манько В.А., Телиженко С.А., Журавлев О.П., Ковалюх Н.Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 2001. – Вып. 5.
- Манько В.О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002.
- Манько В.О. Пам'ятки неолітичної донецької культури Зелена Горниця 5 і 6 та проблеми складання дніпро-донецької історико-культурної області // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 2.
- Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита – энеолита Подонечья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Луганск: Вид-во СНУ, 2003. – № 1.
- Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. – К.: Наук. думка. – 1989.
- Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наук. думка, 1992.
- Телегін Д.Я. Ігреське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганск: Шлях, 2002.
- Сурек К. Nieznane zabytki z grobu w Janisławicach woj. Skierniewickie I nowe obserwacje nad tym respołem // Wiadomości Archeologiczne. – 1978. – Т. 43, з. 2.

MANKO V.O.

THE MESOLITHIC HABITATION BEYOND THE NEOLITHIC IN EAST UKRAINE

The article examines the problems of genesis of Donetsk culture of Eastern Ukraine. Donetsk culture is the most ancient Neolithic culture of the Eastern Ukraine. Its genesis associated with native Mesolithic population as well as with migration of inhabitants from close to Zimovnikovskaya culture regions. Zimovnikovskaya culture, which had being developed during the end of Pleistocene – beginning of Holocene, passed several phases of development. The most ancient stage of development of Zimovnikovskaya culture was characterizes by flake techniques of core reduction and pseudomicroburing techniques for trapezes production. The final stage of development was characterized by increasing significance of blade techniques of core reduction and by appearance of point on arrows. On the final stage of development of Zimovnikovskaya culture all the characteristics typical for the ancient foragers of Donetsk Neolithic culture were formed. Inhabitants of new landscape territories by the foragers of Zimovnikovskaya culture (shores of valley lakes of the river Severskiy Donets) made further increasing of significance of blade techniques, transformation of classical Zimovnikovskaya industry, increasing of innovation technologies significance. Thus, Zimovnikovskaya culture became the basis fore Donetsk Neolithic culture formation. Kukrek culture became so called «Catalyst» Culture for neolithization of population.

ТОВКАЙЛО М.Т.

ДО ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО НЕОЛІТУ

У статті розглядаються проблеми датування буго-дністровської культури, її взаємин із культурами балкано-карпатського регіону – Старчево–Кереш–Кріш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені–Трипілля А. Визначається місце буго-дністровської культури в системі неоліту – раннього енеоліту Південно-Східної Європи.

Проблема датування буго-дністровської культури (далі – БДК), що лягла в основу культурної інтерпретації та періодизації неоліту Північного Причорномор'я, привертала до себе увагу археологів у минулому, не згасає інтерес до неї й тепер. Зокрема, протягом останнього часу з'явилася низка публікацій, у яких розглядаються проблеми періодизації та хронології БДК. Інтерес до цієї проблематики зумовлений значним розширенням бази радіокарбонних дат для буго-дністровської й ряду суміжних із нею неолітичних і ранньоенеолітичних культур, отриманих у Київській лабораторії М.Ковалюхом. Спираючись на них, деякі археологи спробували переглянути усталені хронологічні схеми.

Хронологія і періодизація БДК були розроблені В.Даниленком [1969, с. 149–157, 216–218]. У розвитку раннього, розвинутого й пізнього періодів БДК він виділяв шість послідовних фаз, яким передувала ще одна фаза безкерамічного неоліту, що була виділена на основі нижнього шару поселення Заньківці 2 і продатована другою половиною VII тис. до н. е. Наступні дві керамічні фази – скибинську і соколицьку – В.Даниленко відносив до раннього неоліту, зіставляючи їх із культурами балкано-дунайського регіону, з одного боку, та ранньонеолітичними культурами Східного Прикаспію – з другого. Третю, печерську, фазу БДК дослідник відносить до розвинутого неоліту і зіставляє з періодом культурної та економічної активності населення старчевсько-керешської культури, пік якої припадає на середину V тис. до н. е. З нею він пов'язує виникнення на території Правобережної України землеробства. Наступну, самчинську фазу В.Даниленко також відносив до середнього періоду БДК і пов'язував із розселенням племен дніпро-донецької культури. Із самчинською фазою він синхронізував пам'ятки «нотного» періоду культури лінійно-стрічкової кераміки (далі – КЛСК). Подальші савранську та хмільницькі фази БДК В.Даниленко відносив до пізнього неоліту, характеризував відновленням традиційних рис буго-дністровської культури й поновленням контактів з неолітичними племенами Нижнього Подунав'я і датував їх першою половиною IV тис. до н. е.

Запропонована В.Даниленком періодизаційна схема в цілому була підтверджена В.Маркевичем на

ТОВКАЙЛО М.Т.

THE PROBLEMS OF DATING OF BUG-DNIESTER NEOLITHIC

матеріалах Дністра [1974, с. 127–141]. У розвитку молдовського неоліту він виділив п'ять послідовних хронологічних фаз, які відповідають заньковецькій, соколицькій, печерській, самчинській та савранській фазам БДК Південного Бугу. Відсутність на Дністрі скибинських і хмільницьких пам'яток дослідник пояснював особливостями місцевого неоліту, період існування якого визначав у хронологічних рамках середини VI – початку IV тис. до н. е. На матеріалах поселень другої й третьої фаз ще з більшою виразністю, ніж на Бузі, проявилися впливи неолітичних культур Кріш–Старчево–Кереш. Численні аналогії кераміці Сорок 3 дослідник знаходить на розташованих неподалік пам'ятках культури Кріш, а також на окремих пам'ятках культури Кереш та Старчево [Маркевич, 1974, с. 102].

Поділ буго-дністровської культури на три періоди – ранній (Печера, Соколиці та Скибинці), середній (Самчинці) й пізній (Саврань, Хмільник і Гайворон) – запропонувала Р.Грінгхем [1971, р. 97]. Ранній період вона синхронізувала з культурою Кріш Румунії, середній – з середньою і пізньою фазами КЛСК, а пізній – з культурою Прекукутені 3 – Трипілля А [там само, р. 98, 101, 167–168].

З критикою періодизаційних схем В.Даниленка та В.Маркевича виступив Д.Телегін [1977]. Справедливо вважаючи хронологічне членування досамчинських пам'яток на дві (Маркевич) чи три (Даниленко) фази і виділення хмільницької фази недостатньо аргументованими, зокрема не підкріпленими стратиграфічними даними, він запропонував власну схему з трьох основних етапів: раннього (досамчинського), середнього (самчинського) й пізнього (савранського). Їм як у Подністров'ї, так і в Побужжі передувє етап докерамічних фінально-мезолітичних пам'яток [Телегін, 1977, с. 89–91]. Однак запропонована Д.Телегіним схема БДК не прижилася – більшість археологів й надалі продовжували користуватися старими схемами В.Даниленка й В.Маркевича.

Хронологію та періодизацію буго-дністровських пам'яток Степового Побужжя було запропоновано й автором [Товкайло, 1993; 1996, с. 13, 16, 19; 1998, с. 10–12, 14, 15]. У розвитку місцевого пізнього неоліту було виділено три послідовні етапи. Базуючись на

розробленій для Трипілля А хронології та існуючих тоді радіовуглецевих датах, пізній період БДК у Степовому Побужжі було продатовано кінцем останньої чверті V – початком другої чверті IV тис. до н. е.

Важливі для розуміння місця БДК серед неолітичних культур балкано-карпатського регіону дані отримані в кінці 1980–1990 рр. у Республіці Молдова, де були виділені ранньонеолітичні пам'ятки типу Сакарівки 1, які органічно пов'язані з культурою Кріш [Larina, 1994; 1994a; Ларина и др., 1997].

У 1998 р. Київською лабораторією Інституту геохімії і фізики мінералів НАН України за зразками з кістки й рогу було проведено ізотопне датування буго-дністровських та ранньотрипільських комплексів із території України [Відейко, Ковалюх, 1998, с. 65–66; Бурдо, Ковалюх, 1998, с. 60–61]. На основі

каліброваних дат час існування пам'яток БДК на Південному Бузі визначено в хронологічних межах середини VII – середини VI тис. до н. е. [Відейко, Ковалюх, 1998, с. 65–66]. Невідповідність цих дат отриманим раніше датам для буго-дністровської, крішської та лінійно-стрічкової культур [Долуханов, Тимофеев, 1972] очевидна. Узгоджуються лише дати, одержані для безкерамічних шарів Заньківців 2 (7540±65 BP) та Сорок 2 (7515±120 BP; 7420±80 BP). Згодом серія ізотопних дат для БДК поповнилась і сьогодні нараховує 29 дат для 12 пунктів [Долуханов, Тимофеев, 1972; Telegin et al, 2000; Котова, 2002, табл. 9; 10], із них дати сорокської групи пам'яток (Bln-586–589) та дата Пугача 2 (Ki-3030) виконані за вугіллям, решта – за кісткою (табл. 1).

Табл. 1. Радіовуглецеві дати для буго-дністровської культури за кісткою та вугіллям

Пам'ятка	Індекс	BP	cal. BC
Сороки 5	Bln-589	6495±100	5409±89
Сороки 2, шар 1	Bln-586	6825±150	5693±134
Сороки 2, шар 2	Bln-587	7420±80	6262±92
Сороки 2, шар 3	Bln-588	7515±120	
Миколина Брояка, кв. 1, гл. 1,2 м	Ki-8171	6520±70	5439±75
Гард 3, траншея 1	Ki-6687	6640±50	5531±41
Гард 3, квадрат 8	Ki-6655	6930±55	5761±68
Пугач 2	Ki-3030	5920±61	4790±80
Пугач 2, розкоп 1, гл. 2,4–2,5 м *	Ki-6678	6520±60	5465±62
Пугач 2, розкоп 1, гл. 2,7–2,9 м *	Ki-6679	6560±50	5473±41
Пугач 2, XIX-51	Ki-6657	6810±60	5644±47
Пугач 2, розкоп 2, гл. 2,5–2,6 м	Ki-6656	6895±50	5728±57
Саврань, житло 2	Ki-6653	6920±50	5748±62
Саврань	Ki-6654	6985±60	5806±77
Базьків Острів, кв. Щ-14, гл. 0,6 м, верхній шар	Ki-8169	6580±80	5498±58
Базьків Острів, кв. У-4, верхній шар	Ki-8168	6720±70	5581±59
Базьків Острів, кв. Ю-7, гл. 0,8 м, нижній шар	Ki-6652	7160±55	5986±47
Базьків Острів, кв. Г-7, гл. 0,8 м, нижній шар	Ki-6651	7235±60	6050±64
Базьків Острів, гл. 0,9 м, нижній шар	Ki-6696	7215±55	6033±61
Базьків Острів, кв. Я-12, гл. 0,8 м, нижній шар	Ki-8167	7270±70	6089±66
Базьків Острів, кв. Б-8, гл. 0,8 м, нижній шар	Ki-8166	7410±65	6253±60
Митьків Острів, гл. 1,25 м	Ki-6695	7375±60	6144±85
Печера, квадрат Ж-7, гл. 0,7 м	Ki-8164	7205±70	6032±70
Печера	Ki-6692	7260±65	6078±64
Печера	Ki-6693	7305±50	6108±53
Сокільці 1, комплекс 1	Ki-8165	7260±80	6081±73
Сокільці 2, гл. 1,2 м	Ki-6698	7405±55	6242±81
Сокільці 2, гл. 1,4 м	Ki-6697	7440±60	6287±68
Заньківці 2	Ki-6694	7540±65	6336±76

* Із видання у видання з посиланням на авторів розкопок переходить нічим не обґрунтоване твердження про те, що проби Ki-6678 та Ki-6679 відносяться до Трипілля А. У зв'язку з цим хочу підкреслити, що на жодному з поселень зі спільним заляганням буго-дністровських і ранньотрипільських матеріалів нами не було виділено якогось окремого ранньотрипільського горизонту.

Власну періодизацію буго-дністровських пам'яток Південного Бугу, що складається з двох періодів, запропонувала Н.Котова [2002, с. 21–24]. До першого з них віднесено нижні шари поселень Базьків Острів, Сокільці 1, 2, 6, Печера, Глинське й частково матеріали Митькового острова. До другого – верхній шар

Базькового Острова, Саврань, Пугач 1 і 2, Гард 3, а також Самчинці та Шумилово-Чернятку. Керуючись постулатом «Однак, серія радіовуглецевих дат показала...», перший період (пам'ятки типу Печер) дослідниця синхронізує з III–II' шарами поселення Нижня Браневина, другим шаром Гури Бачулуй та

шаром 3–а Лепенського Виру, а другий – тобто пам'ятки типу Самчинців і Саврані – з культурою Кріш–Старчево–Кереш [Котова, 2002, с. 39, 74].

Отже, суперечливість запропонованих різними дослідниками варіантів датування БДК очевидна. Спробуємо проаналізувати їх, максимально враховуючи наявну джерелознавчу базу. Хронологічними реперами для БДК, без сумніву, були і залишаються пам'ятки культур балкано-карпатського регіону: Старчево–Кереш–Кріш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені–Трипілля А, які репрезентують розвиток неоліту і раннього енеоліту в цьому регіоні. Тому на аналізі взаємин БДК із цими культурами й варто передусім зосередити увагу.

Культура Кріш – це румунська частина найдавнішої в Південно-Східній Європі етнокультурної спільноти Старчево–Кереш–Кріш, яка остаточно сформувалася на початку V тис. до н. е. (за некаліброваною шкалою дат) на території й на базі двох основних компонентів: групи пам'яток Гура Бачулуй і культури Протостарчево, віднесених В.Титовим до найдавнішого керамічного неоліту, іншими дослідниками – до перших ступенів розвитку культур Старчево, Кереш та Кріш [Титов, 1996, с. 16, 190, 191]. Група Гура Бачулуй була носієм традицій виготовлення тонкого полірованого й розписаного посуду, культура Протостарчево – традицій імпресо, засвоєних і перероблених посями культур Старчево, Кереш та Кріш.

Виникнувши у вузькому ареалі, ці культури швидко поширилися в різних напрямках і в першій половині V тис. до н. е. охопили широкі області Балкан, Середнього та Нижнього Подунав'я, Трансільванію і Молдову [Титов, 1996, с. 193]. Їхньою крайньою північно-східною периферією стала територія Пруто-Дністровського міжріччя, де носії культури Кріш зіткнулися з місцевим буго-дністровським населенням. Репрезентантом культури Кріш у цьому регіоні виступає група з понад 10 пам'яток типу Сакарівка 1, розташованих у лісостеповій зоні центральної Молдови. Розкопки проводилися лише на чотирьох із них: Селіште 1 [Маркевич, 1973, с. 22], Віішоара 1 [Борзьяк, Дергачев, 1980, с. 36–37], Біліченій Ной 10 [Ларина і др., 1997, с. 70–73] й особливо масштабні – на поселенні Сакарівка 1, де спочатку В.Маркевичем у 1978 р. [1979, с. 487], а пізніше В.Дергачовим та О.Ларіною у 1989–1991, 1998 рр. було досліджено площу понад 10 тис. кв. м. [Larina, 1994; 1994a, p. 28–42; Дергачев, 1999]. Дослідники відзначають, що група Сакарівка є синкретичним явищем, яке виникло внаслідок змішання культурних традицій (і відповідно носіїв цих традицій) прибульців із заходу та місцевого населення при провідній ролі «крішського» елемента [Ларина, 1999, с. 98; Larina, 1994]. Походження цих пам'яток пов'язують із переселенням групи з керешсько-крішськими традиціями з Центральної Трансільванії та верхів'їв Тиси [Дергачев, 1999, с. 175].

На поселеннях сакарівської групи, площа яких сягає від 1 до 2 га, виявлені залишки довготривалих жител – землянок і напівземлянок із глинобитними

склепінчастими печами й короткочасні легкі наземні житла з відкритими вогнищами. Крем'яний інвентар характеризують призматичні та конусоподібні нуклеуси. Серед заготовок переважають дрібні відщепи. Вироби з вторинною обробкою представлені кінцевими, округлими та боковими скребачками на відщепі та кінцевими на платівках, вкладнями серпів «карановського» типу, свердлами, проколками й різцями. Мікроліти геометричних форм нечисленні – це трапеції і паралелограми. Знаряддя з інших порід каменю – сланцеві трапецієподібні чи підпрямокутні тесла, піщаникові зернотерки та абразиви. Різноманітні кістяні й рогові вироби: лопатки-шпатели, ложила, ножі, голки, мотики, оправы серпів. У Сакарівці було знайдено найдавніші в регіоні мідні вироби – ковани бусини.

Крішська кераміка (рис.1:20–33) виготовлена з домішками рослинності, рідше – шамоту. Вона плоскодонна й має ангобовану поверхню. Серед кухонного посуду переважають горщики з більш чи менш округлим туловом, прикрашені заглибленим орнаментом у вигляді прогладжених чи вирізаних ліній, пальцевих защипів та нігтьових відбитків, які зрідка поєднуються з рельєфними наліпними валиками. Натомість столовий посуд виготовляли з тонкоструктурної глиняної маси. Його відзначають ретельно залощена поверхня і, як правило, відсутність орнаментациї – лише зрідка трапляються наліплені ручки-утори та сліди розпису у вигляді широких смуг червоно-коричневою фарбою. Для столового посуду характерні ребристі миски й приземкуваті чаші з ребристо-округлим туловом, плоскодонні чи на невисоких кільцевих піддонах, а також «фруктовниці» на високих пустопорожніх ніжках.

Буго-дністровська кераміка виявлена на поселеннях Сакарівка 1, Віішоара 1 і Біліченій Ной 10. Вона має традиційні для печерських пам'яток складові формових мас: подрібнена черепашка, пісок та рослинність і представлена переважно плоскодонними горщиками з лінійним орнаментом по всій поверхні посудин (рис.1:17–19).

Усі описані вище типи й форми як буго-дністровського, так і крішського посуду сакарівської групи пам'яток, його орнаментация, способи обробки поверхні в повному обсязі представлені в буго-дністровських комплексах Подністров'я (Сороки 2, шар 1; Сороки 3; Сороки 1, шар 1б) та Побужжя (Печера, Сокільці 1, 2 і 6, Митьків Острів й ін.), культурну ідентичність яких ніхто не заперечує (рис.1:1–16).

Близькість та хронологічна відповідність обох культур виявляється також і при порівнянні їхніх господарських систем. Основними агрокультурами, що їх вирощували мешканці Сакарівки були півчасті пшениці: двозернянка (*Triticum dicoccum*) – 43%, однозернянка (*T. monococcum*) – 27,5% та спельта (*T. spelta*) – 17,8%. М'яка або карликова пшениця (*T. Aestivum-compactum*) була лише домішкою в посівах інших пшениць. Друге місце посідали посіви ячменю – півчастого й голозерного, крім того зустрічається

просо, горох, а також овес, який виступав лише супутником та забруднювачем у посівах плівчастих пшениць [Кузьминова и др., 1998, с. 168–170, табл. 1; Янушевич, 1986, с. 14]. Такі ж види пшениць, за винятком карликової, а також, імовірно, плівчастий ячмінь та просо зафіксовані й на ранньонеолітичних буго-дністровських поселеннях Сороки 2 (шар 1), Сороки 3, Сороки I (шар 1б) та Сороки 5 у Подністров'ї [Янушевич, 1976, табл. 6; Маркевич, 1974, табл. 8]. Поодинокі відбитки зернівок пшениць однозернянки, двозернянки і спельти, ячменю плівчастого, проса й льону виявлені останнім часом на кераміці різночасових буго-дністровських поселень Південного Бугу [Котова, Пашкевич, 2002, с. 106, табл. 2]. Особливо відзначаю знахідки відбитків проса та ячменю в нижньому шарі поселення Сокільці 2, які були занесені в регіон, очевидно, разом із крішською керамікою. В крішських пам'ятках прилеглих територій Румунії виявлені ті ж самі види пшениць і просо, тоді як на території Угорщини зафіксовані лише пшениці однозернянка й двозернянка, а також два види ячменю – дворядного та багаторядного [Кузьминова и др., 1998, с. 176, табл. 4].

Серед фауністичних залишків поселення Сакарівки I абсолютно переважають (89% за кількістю кісток та 80% за кількістю особин) кістки свійських тварин. Це велика і дрібна рогата худоба, свиня та собака; виявлено також кісткові залишки одомашненого коня [Давид, 1997, с. 115]. Однак, на відміну від Сакарівки I, на поселенні Селіште (Рупутра) переважали кістки диких тварин, а серед свійських виявлені лише собака, свиня, бик і зовсім невідомі вівця й коза [там само]. Саме ці види свійських тварин, за винятком вівці та кози, були запозичені мешканцями буго-дністровських поселень сорокської групи. На думку А. Давида, скотарство у ранньому неоліті Середнього Подністров'я вже існувало як окрема галузь, але воно відіграло ще незначну роль [1997, с. 114]. Вже у ранньому неоліті навик скотарства поширилися і в Побужжя, однак дані про склад домашніх тварин тут суперечливі. Зокрема, в нижніх шарах Базькового та Митькового островів В. Бібікова виділила лише домашнього бика [Даниленко, 1969, с. 179], тоді як О. Журавльов у нижньому шарі Сокільців 6 виявив кістки свійських видів бика, вівці-кози, свині, коня та собаки, а в Печері – бика і коня [Журавлев, Котова, 2002, с. 113, табл. 8]. Дуже мало даних, які характеризують скотарство середнього періоду БДК – це лише кістки бика з середнього шару Базькового Острова [Даниленко, 1969, с. 179]. Зате у повному складі велика й мала рогата худоба, свиня і кінь представлені у пізньому періоді БДК на поселеннях Миколина Брояка [Даниленко, 1969, с. 179], Пугач 2, Гард 3, верхній шар Сокільців 6 [Журавлев, Котова, 2002, табл. 9]. З усього цього можна зробити висновок, що навик відтворюючого господарства, види культурних рослин та домашніх тварин племена як дністровського, так і південнобузького варіантів БДК запозичили від більш розвиненої культури Старчево–Кереш–Кріш, скоріше

всього від населення сакарівської групи, з яким вони підтримували тісні культурні й економічні зв'язки.

Проникнення носіїв культури Кріш у Пруто-Дністровське міжріччя почалося ще на третій фазі культури Кріш (Віішоара), але більшість пам'яток цього регіону, в тому числі й Сакарівка I, яку дослідники зіставляють із румунським поселенням Валя Лупулуй, належать до фінальної четвертої фази цієї культури, на підставі чого пам'ятки типу Сакарівки датують другою чвертю – серединою VI тис. до н. е. (за каліброваною шкалою дат), чому не суперечить і єдина радіовуглецева дата Сакарівки I (Bln-2425): 6650 ± 50 BP = 5480–5440 cal. BC [Larina, 1994, p. 51; 1994a; Ларина, 1999, с. 98; Дергачев, 1999, с. 174, 175]. Близька до неї дата буго-дністровського поселення Сороки 2, шар I (Bln-586) – 6825 ± 150 BP = 5693 $\pm$ 134 cal. BC (табл. 1). Дата Сакарівки узгоджується з деякими визначеннями для культури Старчево–Кереш–Кріш, отриманими ще в 1960 рр.: Дяларет (Bln-75) – 7090 ± 100 BP; Вершник (H-595/485) – 6865 ± 150 BP; Горная Тузла (Grn-2059) – 6640 ± 75 BP [Долуханов, Тимофеев, 1972, с. 49].

Більшість буго-дністровських пам'яток Південного Бугу, де було виявлено матеріали культури Кріш чи простежено її вплив, В. Даниленко відніс до печерської фази й лише по одній пам'ятці – до соколицької (Сокільці 2) та скибинецької (Базьків Острів) фаз. Їхнє виділення ґрунтується лише на типологічному зіставленні матеріалів і не підтверджується стратиграфічними даними, а крішський посуд із цих поселень, власне, нічим не вирізняється серед такого ж посуду з пам'яток печерської фази, однак, у поєднанні з гостродонною буго-дністровською керамікою, все ж може датуватися й дещо ранішим часом. Те ж саме спостерігаємо і на поселенні Сороки 2, шар I, крішський елемент якого характеризується типовими ознаками: кулястою формою, плоскодонністю, добре заглаженою поверхнею та псевдонігтьовим орнаментом [Маркевич, 1974, с. 91, рис. 48, 2, 5].

Різночасність дністровських пам'яток із крішськими рисами визнає Е. Комша, який поселення Сороки 2, шар I зіставляє з пам'ятками типу Главанештій Век, а пам'ятки печерської фази Молдови (Сороки III, Сороки I, шар 1–6) – із Валя Лупулуй, що представляє фінальний етап культури Кріш [Comsa, 1978, p. 34].

Головними ознаками пам'яток скибинецької фази В. Даниленко вважав переважання гостродонного посуду над плоскодонним та лінійну орнаментацию, що складає криволінійні та геометричні композиції. Такий посуд, на його думку, виник у Східному Прикаспії (Джебел, шар 5), звідки він через Нижнє Подоння (нижні шари Ракушечного Яру й Цимлянська ГЕС) поширився в Північне Приазов'я (Кам'яна Могила), а також проник і в культурні комплекси кримської, сурської та буго-дністровської культур. При цьому процес формування неолітичної культури території на схід від Дніпра супроводжувався складанням тут скотарського господарства, тоді як у Північно-Західному Причорномор'ї він відбувався вже внаслідок

розселення зі сходу нових етнокультурних масивів скотарів [Даниленко, 1969, с. 11, 12, 176, 216]. Свою концепцію про формування неолітичних культур Південної України в результаті запозичення землеробства з Балкан, а скотарства із Закаспію [1969, с. 176–186] В.Даниленко обґрунтовував численними знахідками фауністичних решток домашніх тварин у мезолітичних, неолітичних та енеолітичних шарах Кам'яної Могили [1969, с. 12; 1986, с. 49].

Помилковість таких поглядів В.Даниленка було доведено А.Формозовим [1977]. Зокрема, викликала заперечення віднесена А.Окладниковим до п'ятого шару печери Джебел посудина яйцеподібної форми із сіроглиняною лощеною поверхнею. Зараз таку кераміку розглядають у комплексі з керамічними матеріалами 4-го шару, звідки вона провалилася у нижчі шари цього поселення [Неолит Северной Евразии, 1996, с. 116]. Така кераміка Східного Прикаспію нагадує посуд ямної культури Поволжя і Північного Причорномор'я, однак вона не має аналогій на стоянках попереднього часу ні на Нижньому Дону, ні в Приазов'ї [Формозов, 1977, с. 128]. Необґрунтованою виявилася також ідея В.Даниленка про проникнення скотарства на територію України із Закаспію. Провідними галузями господарства мешканців печери Джебел, що залишили середньонеолітичні комплекси 5, 4 і 3 шарів, залишалися полювання, збиральництво та рибальство (зачатки скотарства простежені лише для 4-го шару цього поселення) [Неолит Северной Евразии, 1996, с. 118]. Так само не підтвердилася гіпотеза В.Даниленка про вплив кельтємінарської культури на формування неоліту Східної Європи [Формозов, 1977, с. 125].

Для території всього Північного Причорномор'я А.Формозов відзначає загальну картину переростання місцевого мезоліту в неоліт, ознакою чого є збереження на його ранніх етапах мікролітичного крем'яного інвентарю. Формування неолітичної культури в Молдові та Правобережній Україні, в тому числі й виникнення землеробства і скотарства, він розглядає як двосторонній процес, у якому місцеві мезолітичні традиції поєдналися із сильним впливом передових балкано-дунайських племен [Формозов, 1977, с. 63–65, 68, 69, 128]. Більше того, останні дослідження показують, що західні неолітизуючі впливи не обмежувалися Правобережною Україною й поширювалися далі на схід від Дніпра, зокрема на мезолітичну людність кукрецької культури, в результаті чого постала неолітична сурська культура [Залізняк, 1998, с. 179, 210, 211; Ларина, Петренко, Сапожников, 1999, с. 20], а також населення, що залишило ранньонеолітичні пам'ятки матвієвокурганського типу [Крижевская, 1992, с. 113–115, 118] та ракушечнярської (нижньодонської) культури [Котова, 1994, с. 56; 1997, с. 167].

Тепер розглянемо керамічні комплекси пам'яток Нижня Браневина (шар III'–II'), Гура Бачулуй (шар II) та Лепенський Вир (шар III–a), з якими Н.Котова синхронізує пам'ятки печерського типу БДК. Нижня Браневина і Гура Бачулуй – це багатошарові поселення,

нижні шари яких лягли в основу виділення культурної групи пам'яток Гура Бачулуй з її традиціями розписної кераміки й тонкостінного полірованого посуду. Шари III'–II' Нижньої Браневини та шар II Гури Бачулуй, які займають середню позицію в стратиграфічних колонках цих поселень, відображають уже початкові етапи розвитку культурного комплексу Старчево–Кереш–Кріш [Титов, 1996]. Із пам'ятками сакарівського і печерського типів Пруто-Дністровського міжріччя, Подністров'я та Побужжя їх поєднують спільні елементи й мотиви в орнаментативній грубого (кухонного) посуду і спільна технологія обробки тонкого (столового) посуду. Йдеться про поширення орнаменту у вигляді зашипів, відбитків нігтя, рельєфних валиків, шишечок тощо та поширення неорнаментованих чаш і мисок з сірою й чорною лощеною поверхнею. Проте, на відміну від крішських пам'яток сакарівської групи, основними формами середніх шарів Нижньої Браневини та Гури Бачулуй є грушоподібні, кулясті й приземкуваті посудини, успадковані від попереднього часу. Сіро- і чорнолощені чаші та миски тут виключно напівсферичної форми, тоді як у Молдові та Україні переважають їхні ребристі форми. І ще одне: у виготовленні частини посуду збережена традиція використання червоного ангобу та розпис білою фарбою [Титов, 1996, с. 22, 27, 32, 33]. Нічого подібного ні в пам'ятках типу Сакарівки, ні в печерських пам'ятках БДК не виявлено. Отже, у хронологічних колонках культур Старчево–Кереш–Кріш шари III'–II' Нижньої Браневини і шар II Гури Бачулуй повинні посідати нижчу позицію порівняно з крішськими пам'ятками Молдови та України. Те ж саме можна сказати й про поселення культури Протокріш – шар III–a Лепенського Виру, верхній горизонт якого (III–a–2) синхронізується з другим шаром Гури Бачулуй та шарами III'–II' Нижньої Браневини, тоді як нижній (III–a–1) займає проміжне становище між шарами III–II і III'–II' [Титов, 1996, с. 53–56]. Таким чином, синхронізація Н.Котовою буго-дністровських пам'яток печерського типу з III'–II' шаром Нижньої Браневини, II шаром Гури Бачулуй та III–a шаром Лепенського Виру не підтверджується археологічними матеріалами, а тому не може бути прийнятою.

Культурою Старчево–Кереш–Кріш завершується ранній неоліт балкано-карпатського регіону [Титов, 1980, с. 76]. Синхронні їй пам'ятки печерського типу БДК також слід датувати раннім неолітом, а не середнім, як вважав В.Даниленко. Таке членування буго-дністровського неоліту обґрунтовується також значними змінами у складі крем'яного інвентарю, що відбуваються в часі переходу до пам'яток самчинської фази й особливо виразно простежуються в наборі мікронабору пам'яток печерської фази Побужжя складала платівки з притупленим краєм та вкладні кукрецького типу, то на самчинській фазі такі вироби повністю виходять з ужитку, а їх місце посідають асиметричні трапедії і паралелограми.

Ранньонеолітичну культуру Кріш на території

Молдови змінює КЛСК, нотний період якої та групу Желіз В.Титов цілком обгрунтовано відносив до середнього неоліту [1980, с. 76; 1996, с. 249]. Зараз серед пам'яток КЛСК Республіки Молдова виділяють три хронологічні групи: ранню денченську, проміжну й пізню гура-каменчійську, і датують їх другою та третьою фазами молодшої КЛСК східного ареалу [Ларина, 1994, с. 51; Ларина, 1999, с. 100, 101; Ларина и др., 1999, с. 11, 12]. Сьогодні вже ні в кого не викликає заперечень синхронізація самчинських та ранньосавранських пам'яток БДК, з одного боку, і сусідніх із нею пам'яток «нотного» періоду КЛСК – з другого, яка ґрунтується на обопільних керамічних імпортах. Зокрема, фрагменти лінійно-стрічкового посуду виявлені у буго-дністровських комплексах поселень Базьків Острів [Даниленко, 1969, с. 66], Сороки 5 [Маркевич, 1974, с. 116, 135], Тетереука Ной 10 [Ларина, 1999, с. 99] і, навпаки, буго-дністровські – на поселеннях гура-каменчійської групи Цира, Нові Русешти [Маркевич, 1973, с. 22–25; 1974, с. 135] та Майнова Балка [Петренко, Дворянинов, 1991; Петренко и др., 1993; Петренко, Сапожников, 1993; Ларина и др., 1999]. Тим часом, розвиток взаємин між обома культурами має свою історію і не обмежується лише імпортами. На думку О. Ларіної, контакти з БДК виникають уже на ранньому етапі, що знаходить відображення не лише в імпортованому посуді, а й у наслідуванні в буго-дністровському середовищі керамічних зразків КЛСК (Сороки 5). Зворотні буго-дністровські впливи зафіксовані на пам'ятках пізнього етапу (Гура Каменчій 6). У цей час взаємини між обома культурами посилюються, що приводить до змішання їхніх керамічних традицій (Майнова Балка) [Ларина, 1999, с. 103, 104, 106; Ларина и др. 1999, с. 19, 20].

На жаль, доведена археологічними методами синхронність обох культур не підтверджується радіокарбонними датами. Абсолютний вік молдавських пам'яток О.Ларіна визначає останньою чвертю VI – початком V тис. до н. е. Підставою для такого датування послужили, зокрема, дві радіокарбонні дати для поселення Тирпешть у Румунії: 4220 ± 100 BC (Blп–800); 4295 ± 100 BC (Blп–801), які після калібрування вказують на кінець VI тис. до н. е. [Ларина, 1999, с. 104]. Тим часом дві дати для верхнього шару зі змішаними самчинськими та савранськими матеріалами Базькового Острова, а також дата савранського поселення Сороки 5 (табл.1) тягнуть до середини VI тис. до н. е. Проміжок між цими датами певною мірою заповнюють три нові визначення Київської лабораторії для українського поселення «нотного» періоду КЛСК Більшівці, дослідженого Т.Ткачуком у Верхньому Подністров'ї [Котова, 2002, с. 30, табл. 10]: 5313 ± 81 cal. BC (Кі–8076); 5367 ± 70 cal. BC (Кі–8077); 5188 ± 111 cal. BC (Кі–8078). За цими визначеннями, пам'ятки КЛСК нотного періоду у Верхньому та Середньому Подністров'ї повинні були б датуватися серединою – другою половиною VI тис. до н. е. Хоча таке датування КЛСК Молдови в цілому узгоджується з датуванням культури Кріш на цій

території, воно не може бути прийнятним, бо суперечить загальній схемі періодизації та хронології КЛСК Центральної Європи, згідно з якою весь розвиток культури з її двома етапами, кількома фазами і групою Желіз тривав протягом 700–600 років від 5500 до 4900 рр. до н. е. [Ларина, 1999, с. 104].

Найкраще досліджені пам'ятки пізнього періоду БДК, які добре представлені на всій території одношаровими поселеннями, що дуже важливо з погляду гомогенності їхніх матеріальних комплексів. Окрему периферійну й, очевидно, найпізнішу групу складають поселення БДК, розташовані в північностеповій зоні на території Миколаївської обл. Серед них виділено три (1–3) послідовні хронологічні етапи [Товкайло, 1993; 1996, с. 13, 16, 19; 1998, с. 10–12, 14, 15]. Матеріали цих поселень дали змогу поставити питання про синхронність буго-дністровської та ранньотрипільської культур, становлення і розвиток взаємин між ними [Шапошникова, Товкайло, 1989, с. 86–87; Товкайло, 1990, с. 191–194; 1996, с. 13, 16, 19; 1998, с. 10–12, 14, 15]. Мої висновки про синхронність пізніх буго-дністровських і ранньотрипільських пам'яток типу Сабатинівки 2 ґрунтуються на даних стратиграфії, наявності імпортів та взаємовпливів. Взаємини між обома культурами виникають на другому етапі пізнього неоліту Степового Побужжя, коли на ряді поселень регіону (Пугач 2, Гард і Гард 4) вперше з'являється ранньотрипільська кераміка, яка в керамічних комплексах цих поселень складає від 7 до 12%. На третьому етапі кількість ранньотрипільської кераміки різко зростає й сягає тепер від 39,6 (горизонт «б» Пугача 1) до 52,4% (Гард 3). Простежено багато випадків сумісного залягання серед розвалів неолітичних посудин уламків ранньотрипільського посуду і навпаки, а також у заповненні вогнищ та ям. Буго-дністровські керамічні імпорти зафіксовані на ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр (рис.2:17), що знаходиться за межами ареалу БДК [Шмаглий, Видейко, 1987, с. 98].

Уже на другому етапі виникають взаємовпливи між обома культурами. Зокрема, частина буго-дністровського посуду з поселень цього часу при збереженні традиційної технології його виготовлення набуває невластивих йому ранньотрипільських рис, що проявилось як у формі посудин, так і їхній орнаментатії. Тобто з'являються невідомі досі тонкостінні горщики з округлим туловом та невисокими, трохи відхиленими вінцями (рис.2:1–4), що нагадують одну з форм ранньотрипільського столового горщика. Трипільський компонент виявляють також імітація канелюрів на плічках посудини (рис.2:1), ряди відтисків округлого штампа на шийці (рис.2:2,4) й короткі насічки по зовнішньому краю вінця (рис.2:3,4).

Зворотні впливи простежено на кераміці ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр. В орнаментатії посуду цих поселень з'являються нехарактерний для раннього

Трипілля лінійно-прогладжений орнамент у вигляді горизонтальних, вертикальних, діагональних ліній (рис.2:7,11–16) та композицій, у тому числі й зональних, із відтисків гребінцевих та накольчастих штампів (рис.2:5,6,8–10), що утворюють горизонтальні та діагональні ряди й виконані у властивій для пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя манері. В цей же час відбуваються деякі зміни і в технології виготовлення ранньотрипільського посуду, особливо столового, а саме – застосування поряд із традиційними складовими формових мас графіту. На ранньотрипільських поселеннях Побужжя такий посуд уперше з'являється в Сабатинівці 2 [Збеневич, 1989, с. 90, 93].

Зрештою, посилення взаємин і взаємовпливів між обома культурами на завершальному, третьому, етапі привело до появи синкретичного посуду, що характеризується змішанням керамічних традицій у технології виготовлення, формах і орнаментативі (рис.2:18–24).

Близькість обох культур простежується й при зіставленні крем'яного інвентарю пізньонеолітичних буго-дністровських та ранньотрипільських поселень типу Сабатинівки 2, що виявляє його майже повну ідентичність. Певною мірою збігаються також і радіовуглецеві дати, отримані в різних лабораторіях до 1998 р. для поселення Пугач 2 (Кі–3030) – 5920 ± 61 BP = 4790 ± 80 cal. BC [Telegin et al, 2000] та поселень культури Прекукутені – Трипілля А: Тимкове (Він–3191) – 5700 ± 70 BP – 4541 ± 89 cal BC [Telegin et al, 2000, р. 66], Рогожана (Він–2426) – 5700 ± 55 BP [Wechler, 1994, с. 18] та три дати для перших двох шарів телю Подурь-Дялул Гіндари – 5820 ± 50 ; 5820 ± 150 та 5780 ± 50 BP [Монах, 1991, с. 31].

Отже, виходячи з археологічних даних, слід було сподіватись, що проведене у 1998 р. нове датування пізніх буго-дністровських та ранніх трипільських пам'яток етапу Прекукутені 3 – Трипілля А [Telegin et al, 2000, р. 66] підтвердить висновок про їхнє співіснування в Степовому Побужжі протягом певного часу. Однак нові дати для Пугача 2, Гарду 3 і ранньотрипільських поселень Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр розводять обидві культури в часі, визначаючи першим хронологічні межі 5830–5400, а другим – 5190–4840 рр. до н. е. У чому ж причини такої невідповідності?

Усі шість визначень для Пугача 2 та Гарду 3 зроблені за кістками, узятими з єдиних, стратиграфічно неподільних культурних шарів, що містять матеріали як буго-дністровської, так і ранньотрипільської культур. Отже, визначити, якій із них належали ці кістки неможливо. Якщо виходити з того, що матеріали обох культур із цих поселень є синхронними, то відповідно й отримані дати повинні бути близькими як Саврані (табл.1), так і Сабатинівці 2 чи Гребенюковому Яру. Як бачимо, цього якраз і немає. Якщо ж виходити з тези про існування тут різночасових поселень, спочатку

буго-дністровського, а пізніше ранньотрипільського чи навпаки, то й тоді одна частина дат Пугача 2 та Гарду 3 повинна була б відповідати Саврані, а інша – Сабатинівці 2 чи Гребенюковому Яру. Цього теж немає – всі шість дат ближчі до Саврані, ніж до Сабатинівки 2. Не піддаючи ці дати критичному аналізу, М.Відейко та Н.Бурдо віднесли їх до БДК [Бурдо, Ковалюх, 1998; Відейко, Ковалюх, 1998]. Оскільки ж ми не знаємо жодного ранньотрипільського поселення, на якому не було б фауністичних решток, то доводиться визнати, що буго-дністровські й ранньотрипільські матеріали, в тому числі й кістки тварин, із поселень Пугач 2 та Гард 3 є синхронними. Саме таке пояснення видається мені найвірогіднішим, тим більше, що це доведено на основі аналізу археологічних матеріалів. Якби савранські й ранньотрипільські пам'ятки справді розділяли кілька сотень років, то яким чином на ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр у ямі, яку можна вважати закритим комплексом, далеко за межами буго-дністровського ареалу могла опинитися савранська кераміка? І як могли б виникнути взаємовпливи між обома культурами, простежені на кераміці як поселень Степового Побужжя, так і ранньотрипільських поселень Сабатинівка 2, Гайворон та Гребенюків Яр?

Отже, практика застосування при датуванні БДК нових ізотопних визначень висвітлила низку проблем як загального, так і часткового характеру. Перша з них полягає в незбіжності нових та старих дат, отриманих у різних лабораторіях до 1988 р., а також дат, одержаних на основі різних датуючих матеріалів (вугілля, кістка, черепашка тощо). Ця проблема стосується багатьох культур і може бути розв'язана в процесі вдосконалення самого методу датування. Наступна проблема полягає в доборі датуючого матеріалу. В нашому випадку таким матеріалом послужила кістка, взята на аналіз із відкритих комплексів багат шарових поселень, гомогенність культурних нашарувань яких викликає великі сумніви. Такими поселеннями в Побужжі є Митьків Острів, Печера, Сокільці 1, 2 та 6, Заньківці 2. Виділення окремих культурних горизонтів на цих поселеннях, за відсутності чіткої стратиграфії, було зроблено на основі типологічного методу. При цьому слід пам'ятати, що навіть за наявності чіткої стратиграфії можливе проникнення кісткового матеріалу з одного шару в інший. Ця проблема може бути розв'язана ретельнішим відбором проб із надійно стратифікованих об'єктів. Ще одна проблема полягає в суперечності радіокарбонівих дат даним хронології, що були отримані на основі традиційних археологічних методів. Ця суперечність породжена не критичним, формальним застосуванням радіокарбонівих дат без урахування всього комплексу археологічних даних і може бути подолана проведенням відповідної експертизи на достовірність із позицій археологічної методології.

ЛІТЕРАТУРА

- Борзняк И.А., Дергачев В.А.** Новый тип неолитических памятников в Молдавии // Археологические исследования на Украине в 1976–1979 гг.: ТД. – Днепропетровск, 1989. – С. 36–37.
- Бурдо Н.Б.** Нові дані до проблеми генези трипільської культури // ТД міжнар. наук.-практ. конф. «Трипільський світ і його сусіди». – Збараж, 20–25 серпня 2001 р. – С. 4–6.
- Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М.** Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 60–61.
- Відейко М.Ю., Ковалюх М.М.** Изотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 65–66.
- Давид А.И.** Фауна млекопитающих мезолитических и неолитических поселений Республики Молдова // Vestigii Archeologice din Moldova. – Chişinău, 1997. – С. 111–118.
- Давид А.И., Маркевич В.И.** Хозяйство и фауна неолитических поселений Среднего Поднестровья // Фауна кайнозоя Молдавии. – Кишинев: РИО АН МССР, 1970. – С. 53–74.
- Даниленко В.Н.** Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наук. думка, 1969. – 258 с.
- Даниленко В.Н.** Буго-днестровская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 118–126.
- Даниленко В.М.** Кам'яна Могила. – К.: Наук. думка, 1986. – 152 с.
- Дергачев В.А.** Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья // Stratum plus. – СПб.– Кишинев–Одесса, 1999. – С. 169–211.
- Долуханов П.М., Тимофеев В.И.** Абсолютная хронология неолита Евразии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М.: Наука, 1972. – С. 28–75.
- Журавлев О.П., Котова Н.С.** Каталог остеологических материалов неолитических памятников Украины // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – С. 111–119.
- Залізняк Л.Л.** Передісторія України Х–V тис. до н. е. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 305 с.
- Збеневич В.Г.** Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1989. – 224 с.
- Котова Н.С.** Мариупольская культурно-историческая область (днепро-донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Ковель: Вежа, 1994. – № 1. – С. 1–143.
- Котова Н.С.** Неолітична епоха // Давня історія України: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – С. 157–224.
- Котова Н.С.** Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.
- Котова Н.С., Пашкевич Г.А.** Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – С. 106–110.
- Крижевская Л.Я.** Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – СПб., 1992. – 177 с.
- Кузьминова Н.Н., Дергачев В.А., Ларина О.В.** Палеоботанические исследования на поселении Сахаровка I // Revista arheologică. – 1998. – 2. – P. 166–182.
- Ларина О.В.** Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. – СПб.– Кишинев–Одесса, 1999. – С. 10–140.
- Ларина О.В., Вехлер К.-П., Дергачев В.А., Коваленко С.И., Бикбаев В.М.** Новые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы // Vestigii arheologice din Moldova. – Chişinău, 1997. – P. 62–110.
- Ларина О.В., Петренко В.В., Сапожников И.В.** Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка) // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII. – С. 10–21.
- Маркевич В.И.** Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.
- Маркевич В.И.** Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 487.
- Монах Д.** Энеолитический тель Подурь-Дялул Гиндару // Материалы междунар. конф. (Кишинев, 1990 г.) «Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.)». – К., 1991. – С. 30–32.
- Неолит Северной Евразии.** – М.: Наука, 1996.
- Петренко В.Г., Дворянинов С.А.** Новые данные о неолитическом поселении Майнова Балка // Материалы междунар. конф. (Кишинев, 1990 г.) «Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.)». – К., 1991. – С. 14–15.
- Петренко В.Г., Полищук Л.Ю., Сапожников И.В.** Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век) // Древности Причерноморских степей. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 103–114.
- Петренко В.Г., Сапожников И.В.** Дослідження поселення Майнова Балка // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надтир'я, 1993. – С. 92–93.

- Телегін Д.Я.** Рец. на: Маркевич В.И. Буго-дністрівська культура на території Молдавії // *Археологія*. – 1977. – № 23. – С. 88–91.
- Титов В.С.** Ранній і середній неоліт Восточної Венгрії // *Археологія Венгрії. Каменний век*. – М.: Наука, 1980. – С. 73–249.
- Титов В.С.** Неоліт Карпатського басейна. – М.: Наука, 1996. – 284 с.
- Товкайло М.Т.** До питання про взаємні населення буго-дністрівської та ранньотрипільської культур у Степовому Побужжі // I полевої семінар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: ТД. – Тялянки–Веселый Кут–Майданецкое, 1990. – С. 191–194.
- Товкайло М.Т.** Ранньотрипільська кераміка Степового Побужжя і проблема взаємин раннього Трипілья та буго-дністрівської культури // ТДІІ міжнар. наук. конф. «Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття)». – Львів, 1993. – С. 68–70.
- Товкайло М.Т.** Неоліт Степового Побужжя: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 17 с.
- Формозов А.А.** Проблеми етнокультурної історії каменного віка на території європейської частини СРСР. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
- Янушевич З.В.** Культурні рослини Юго-Запада СРСР по палеоботаничним дослідженням. – Кишинів: Штинци, 1976. – 214 с.
- Янушевич З.В.** Культурні рослини Северного Причорномор'я: палеоботаничні дослідження. – Кишинів: Штинци, 1986. – 91 с.
- Comsa E.** Contribution a l'etude de la Culture Cric en Moldavie (le site de Glavanestii Vechi) // *Dacia*. – 1978. – XXII. – P. 9–36.
- Larina O.** Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova // *Thraeo-Dacia*. – Bucuresti, 1994. – XV. – 1–2. – P. 41–66.
- Larina O.** Culturi din epoca neolitică. – Chisinau: Stiinta, 1994a. – 36 p.
- Telegin D.Ja., Kovalyukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M.** Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic-Copper Age Cultures into periods for Ukraine // *Radiocarbon and Archeology*. – 2000. – № 1.
- Tovkajlo M.** Periodisierung und Chronologia des Spätneolithikums in des Steppen am Südlichen Bug // *Eurasia Antiqua*. – 1996. – № 2. – S. 9–28.
- Tringham R.** Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000–3000 B.C. – London: Huthinson University Library, 1971. – 240 p.
- Wechler K.** Zur Chronologie der Tripolie-Cucuteni-Kultur aufgrung von ¹⁴C-Datierungen // *ZfA Z. Archäolog.* – 1994. – № 28. – S. 7–21.

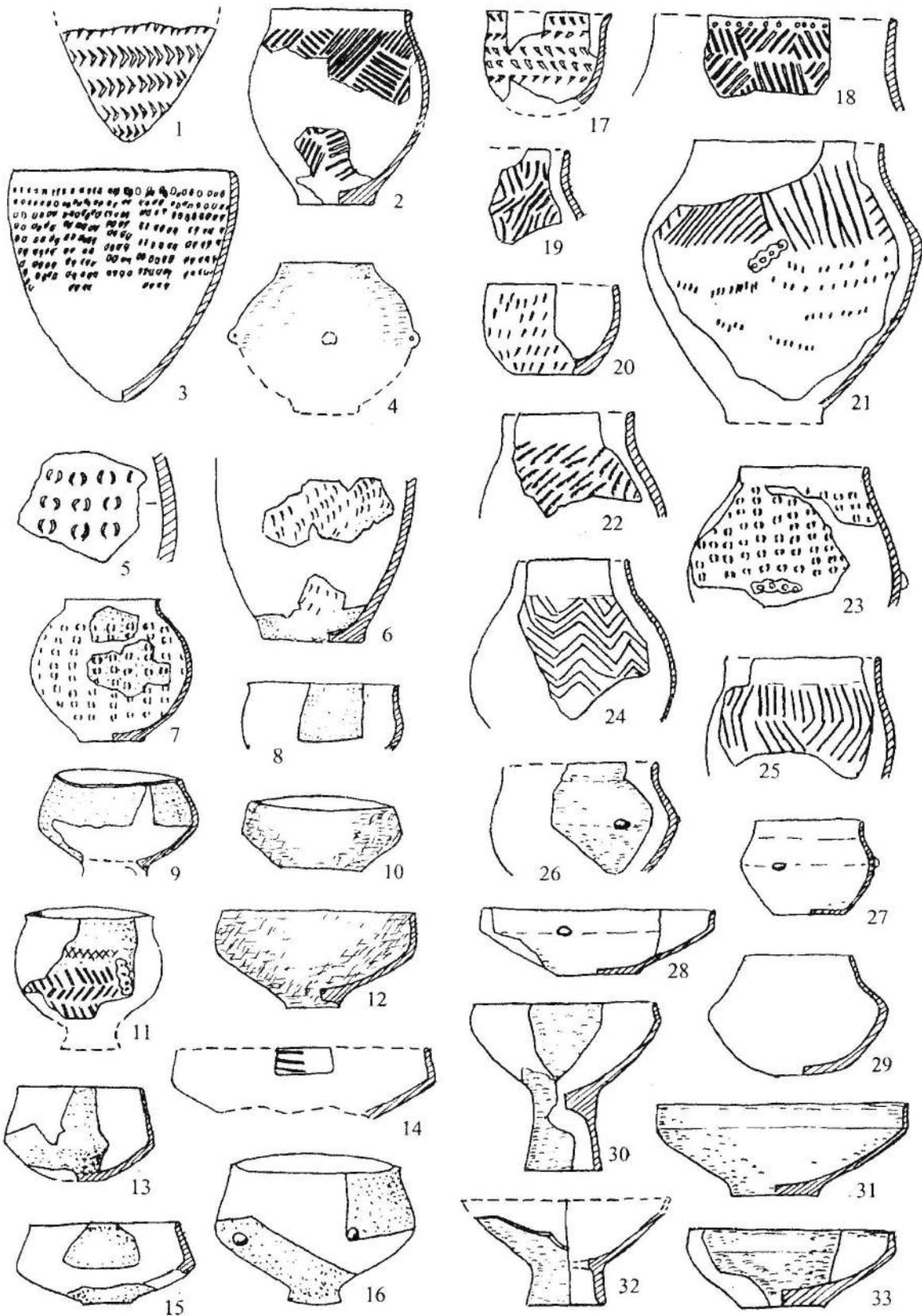
ТОВКАЙЛО М.Т.

THE PROBLEMS OF DATING OF BUG-DNIESTER NEOLITHIC

Proposed article discuss the question of mutual relations of Bug-Dniester culture and cultures of Balkan-Carpathian region, namely: Starchevo–Feresch–Fris, Linear Pottery culture and Precucuteni–Orypillya A. The second main issue of the article is the definition of the place of Bug-Dniester culture in the system of Neolithic – Early Eneolithic of South-Eastern Europe. The sites of Pechera type are defined to the time of Early Neolithic. These are: Baz'kiv Ostriv, Sockiltsy 6, Pechera, Soroky 1, a layer 1a, Soroky 2, a layer 1, Soroky 3, etc. These sites are synchronized with sites of Sakarovka group of Kris culture, localized on the territory of Moldova. It is very likely, that reproductive economy including cultivated plants and domesticated animals were borrowed from Sakarovka sites.

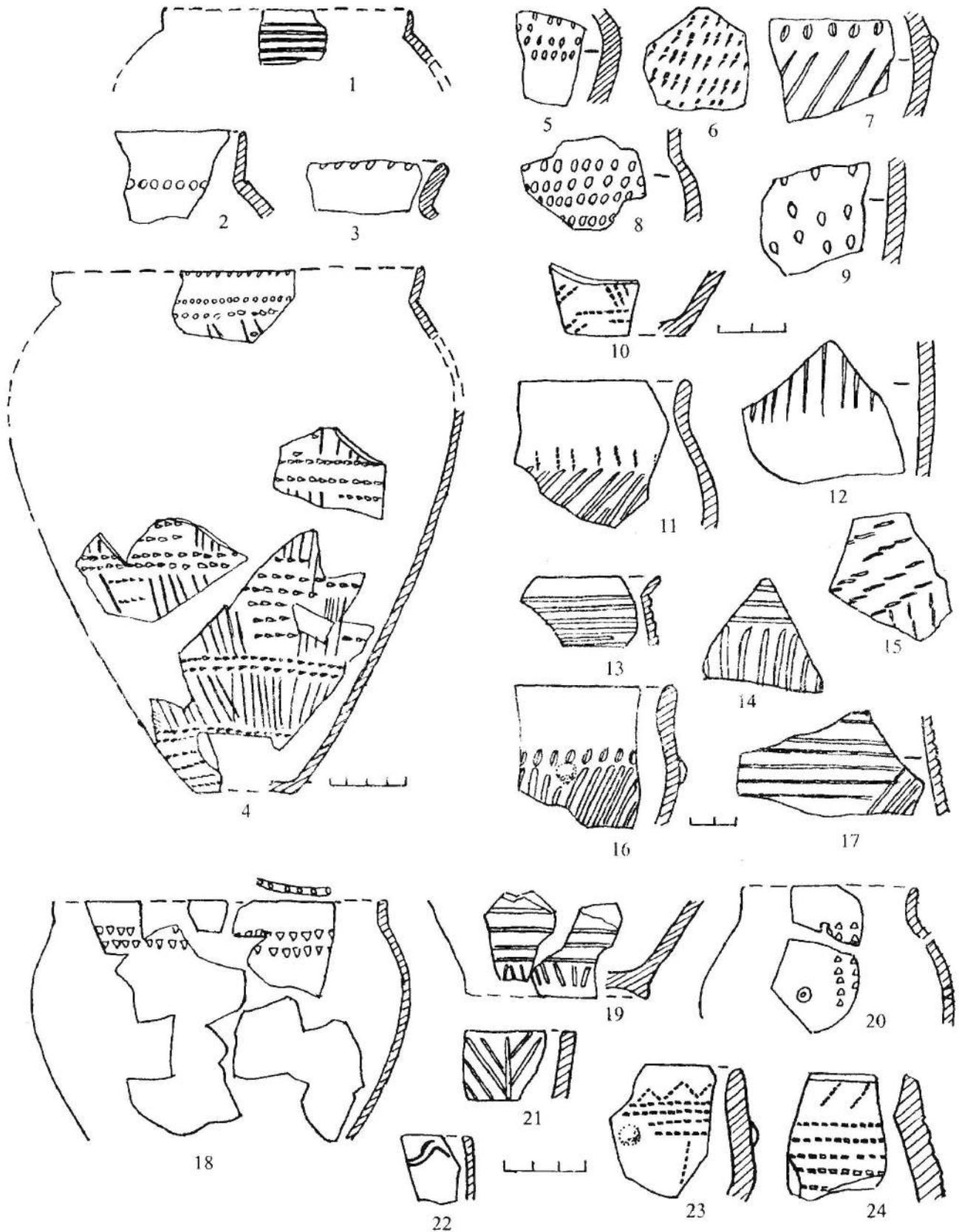
Middle Neolithic sites of Samchyntsy and Early Savran time are synchronous to the Linear Pottery culture of the Middle River Dniester region.

Late Neolithic sites of Bug-Dniester culture of Northern Steppe zone, presenting the peripheral and seemingly the latest group (Pugach 1 and 2, Gard 3 and 4) are synchronized with the earliest sites of Precucuteni 3 – Orypillya A cultures in River Bug region (Sabatynivka 2, Gaivoron, Grebeniukiv Yar).

Рис. 1. Кераміка з поселень БДК (1–16) та сакарівської групи культури Криш (17–33): 1, 2, 4, 6 – Сороки 2, шар I; 3 – Базьків Острів; 5, 15 – Сороки 3; 7, 13, 14 – Сороки 1, шар I «б»; 8 – Сокільці 1; 9–12 – Сокільці 6; 16 – Глинське; 17–33 – сакарівська група поселень (за В.Даниленком [1969]; В.Маркевичем [1974], О.Ларіною [1994] та В.Дергачовим [1999]). Масштаби різні.

Fig. 1. Pottery from Bug-Dniester culture settlements (1–16) and Sakarovka group of sites of Kric culture (17–33): 1, 2, 4, 6 – Soroky 2, a layer 1; 3 – Baz'kiv Ostriv; 5, 15 – Soroky 3; 7, 13, 14 – Soroky 1, a layer 1b; 8 – Sockiltsy 1; 9–12 – Sockiltsy 6; 16 – Glynske; 17–33 – Sakarovka group of settlements (after V.Danylenko 1969, V.Markevich 1974, O.Larina 1994, V.Dergachev 1999). Scales are different.

Рис. 2. Буго-дністровська кераміка з ознаками впливу культури Трипілля А (1–4), ранньотрипільська кераміка з ознаками впливу БДК (5–16) та буго-дністровський імпорт (17), синкретична кераміка 18–24): 1, 4 – Пугач 2; 2 – Гард 3; 3 – Пугач 1, горизонт «б»; 5–13 – Гайворон; 14 – Сабатинівка 2; 15–17 – Гребенюків Яр; 18, 20, 21, 24 – Гард 3; 19, 22, 23 – Пугач 1, горизонт «б».

Fig. 2. Bug-Dniester pottery with signs of impacts of Trypillya culture (1–4). Early Trypillya pottery of signs of impacts of Bug-Dniester culture (5–16) and Bug-Dniester import, syncretic pottery (18–24): 1, 4 – Pugach 2; 2 – Gard 3; 3 – Pugach 1, horizon «b»; 5–13 – Gaivoron; 14 – Sabatynivka 2; 15–17 – Grebeniukiv Yar; 18, 20, 21, 24 – Gard 3; 19, 22, 23 – Pugach 1, horizon «b».

ЛУГОВА Л.М.,
МЕЛЬНИКОВА І.С.

**МАТЕРІАЛИ ДОБИ НЕОЛІТУ
У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

У публікації подається короткий огляд матеріалів доби неоліту із зібрання Полтавського краєзнавчого музею.

В археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею знаходиться досить значна колекція знахідок неолітичного часу, яка нараховує близько 3,5 тис. музейних предметів.

Неоліт Полтавщини представлений, в основному, пам'ятками культури ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецької культури.

Перший огляд археологічної збірки музею, в тому числі її неолітичної частини, був зроблений М.Я.Рудинським у 1928 р. в зв'язку з 35-річчям музею [Рудинський, 1928, с. 29–62]. Осганія почала складатися ще напр. XIX – на поч. XX ст. Це, перш за все, матеріали досліджень неолітичних пам'яток надворкляського лівобережжя в околицях Полтави К.М.Мельник-Антонович, І.А.Зарецького, М.Я.Рудинського, О.К.Тахтая та інших. Вже тоді полтавськими дослідниками було звернуто увагу на нині широко відому, але, на жаль, майже повністю зруйновану археологічну багатошарову пам'ятку в ур. Біла Гора поблизу с. Макухівки. З того часу вона постійно перебуває в полі зору археологів та краєзнавців. Звідси походить і найбільша неолітична колекція музею. В 1940–60-х рр. в результаті численних археологічних розшуків, які проводилися по Ворсклі та Коломаку співробітниками музею, зокрема Г.О.Сидоренко, М.І.Гавриленком, Н.Х.Дідан, а також на той час любителем, а в майбутньому відомим археологом І.О.Післарієм, та іншими, археологічна колекція музею значно збагатилася новими матеріалами, в тому числі й доби неоліту.

Останнім часом в ході масштабних розвідок співробітників музею О.Б.Супруненка, В.О.Мокляка, О.М.Гкаченка в нижній течії р. Ворскли, на Пелі та Су.і було обстежено відомі та відкрито ряд нових пам'яток доби неоліту, збори з яких представлені великою кількістю кераміки та крем'яними виробами.

З нових надходжень варто також згадати поки-що маловідомі на Полтавщині матеріали сурсько-дніпровської неолітичної культури з Орільського правобережжя. Вони надійшли від краєзнавця І.В.Бовкуна з відкритих ним пам'яток поблизу с. Заченилівка та Лівенське Новосанжарського р-ну.

Окрему групу пам'яток становлять передані до музею випадкові знахідки.

На жаль, всі роботи з дослідження неолітичних пам'яток Полтавщини носять розвідковий характер зі збором підйомного матеріалу, за винятком розкопок, проведених у 1970-х рр. В.І.Непріною на поселеннях біля

LUGOVA L.M.,
MELNIKOVA I.S.

**MATERIALS
FROM NEOLITHIC SITES
IN POLTAVA MESEUM**

с. Марки Полтавського р-ну та Лукім'я Оржицького р-ну [Непріна, 1976, с. 4–8; 1979, с. 312–313]. Але до колекції Полтавського краєзнавчого музею матеріали цих досліджень не надійшли.

Далі пропонуємо короткий інформаційно-статистичний огляд неолітичних матеріалів археологічної колекції музею. Опис подано в алфавітному порядку населених пунктів, до яких прив'язані археологічні пам'ятки, представлені в колекції. Частина цього матеріалу вводиться до наукового обігу вперше.

1. Білики, смт., Кобеляцький р-н. Правий берег р. Ворскла.

В околицях села знайдено крем'яні наконечник дротика та ніж доби мезоліту – неоліту. Розвідки О.Б.Супруненка 1986 р. [Супруненко, 1991, с. 36].

Інв. №: ПКМ. 72084/А. 11243; ПКМ. 72085/А. 11244.

2. Вакулени, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

В околицях села, в ур. Слобідка та Рудне, під час археологічних розшуків співробітників музею М.І.Гавриленка 1946, 1953 рр., Н.Х.Дідан, С.І.Мячина 1949 р., Г.О.Сидоренко, С.І.Мячина, О.П.Котлік 1952 р. зібрано численний підйомний матеріал. Знахідки доби неоліту нараховують 75 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом та 75 крем'яних виробів, у тому числі один вкладень кукрецького типу [Супруненко, 1988, с. 9].

Інв. №: ПКМ. 8293/А. 234, ПКМ. 8295/А. 236, ПКМ. 11617/А. 1133, ПКМ. 12478/А. 1281, ПКМ. 12491/А. 1283, ПКМ. 12476/А. 1279.

3. Вакулени, с., Полтавський р-н, хут. Марки. Лівий берег р. Ворскла.

В колекції представлені знахідки з розвідок співробітників музею М.І.Гавриленка, В.Й.Довженка, Г.О.Сидоренко, Л.А.Дух, С.І.Мячина, Н.Й.Корози, Н.Х.Дідан, Л.М.Лугової (1942, 1944, 1952, 1985 рр.), проведених поблизу колишнього хутора. Частина матеріалу походить з відомого поселення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, яке знаходилося на його північній околиці. Всього нараховується 206 од., в тому числі 86 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом та 120 крем'яних виробів [Непріна, Післарій, 1972, с. 94–94; Неприна, 1976, с. 4–8; Супруненко, 1988, с. 12].

Інв. №: ПКМ. 4631/А. 226, ПКМ. 5555/А. 230, ПКМ. 5556/А. 231, ПКМ. 10496/А. 645, ПКМ. 10788/А. 937, ПКМ. 11616/А. 1132, ПКМ. 12477/А. 1280, ПКМ. 12492/А. 1284, ПКМ. 64264–64265, 64292/А. 9223–9224, 9251.

4. Великі Сорочинці, с., Миргородський р-н. Правий берег р. Псел.

Мотика. Ріг. Випадкова знахідка О.В.Леня. 1953 р.
Інв. №: ПКМ 12832/А 1331.

5. Верхня Жужманівка, с., Козельщинський р-н. Лівий берег р. Псел.

Крем'яний інвентар в кількості 15 од. зібрано і передано до музею М.І.Цариним у 1980 р.
Інв. №: ПКМ. 47386–47409/А. 4567–4589.

6. В'язівка с., Лубенський р-н. Лівий берег р. Сліпирід.

1983–1984 рр. в результаті робіт розвідагону Посульської археологічної експедиції, керованого О.Б.Супруненко, на південь від села в ур. Слобідка на підвищенні серед заплави річки досліджувалось місцезнаходження В'язівка–IV (інша назва ВНС–IV) з різночасовими матеріалами, які надійшли до музею. В їх числі 8 фр. пізньонеолітичної кераміки. Основу збірки складає змішаний (мезоліт – доба бронзи) крем'яний інвентар (309 од.) [Гавриленко, 2000, с. 17].

Інв. №: ПКМ. 56199–57203/А. 6695–6699, ПКМ. 57204–57368/А. 6700–6834, ПКМ. 59104–59106/А. 7301–7303.

7. Головач, с., Полтавський р-н, ур. Пінчукові Горби. Лівий берег р. Ворскла.

Підйомний матеріал із розвідок О.Б.Супруненка 1983–1984 рр., зібраний на поселенні за 1,5 км на південь – південний схід від села в кількості 249 од., представлений 80 фр. неолітичної кераміки та 169 крем'яними виробами [Супруненко, 1991, с. 27].

Інв. №: ПКМ. 56817–56824/А. 6313–6320, ПКМ. 60468–60708/А. 8618–8858.

8. Градизьк, с., Глобинський р-н, ур. Пивиха, лівий берег р. Дніпро.

В колекції крем'яний ніж із зборів Д.П.Кального 1960 р. та крем'яні вироби з розвідок О.Б.Супруненка 1984 р. в кількості 54 од., серед яких один наконечник стріли неолітичного часу.

Інв. №: ПКМ. 17195/А. 1949, ПКМ. 59916–59969/А. 8066–8119.

9. Григоро-Бригадирівка, с., Овчаренки, хут., Кобеляцький р-н. Лівий берег р. Дніпро, межиріччя Ворскли і Псла.

У 1982 р. до фондів музею надійшли різночасові археологічні матеріали Полтавського розвідагону (кер. О.Б.Супруненко) експедиції «Славутич–82» серед яких неоліт представлений 13 крем'яними виробами та шліфованим човником із сланцю [Каталог, 1985, с. 8].

Інв. №: ПКМ. 51028/А. 5127, ПКМ. 51038–51051/А. 5137–5150.

10. Дубина, с., Новосанжарський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

4 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом з розвідок В.О.Мокляка 1990 р.

Інв. №: ПКМ. 71216–712218, 71220/А. 10820–10822, 10824.

11. Жовніно, с., Черкаська обл.

Човник кам'яний. Подарунок від краєзнавчого гуртка школи с. Жовніно. Випадкова знахідка. 1949 р.

Інв. №: ПКМ. 11796/А. 1166.

12. Запсілля, с., Великобагачанський р-н. Лівий берег р. Псел.

Розвідками О.Б.Супруненка 1983 р. поблизу села обстежено кілька поселень. На двох із них були зібрані

матеріали доби неоліту: 6 фр. кераміки і крем'яне вістря дротика (пункт IV) та 14 фр. кераміки і крем'яна сокира (пункт V, ур. Костенків бугор) [Каталог, 1985, с. 7–8].

Інв. №: ПКМ. 57425/А. 6921, ПКМ. 57431/А. 6927, ПКМ. 57369–57375/А. 6866–6871, ПКМ. 57404–57418/А. 6901–6914.

13. Зачепилівка, с., Новосанжарський р-н, ур. Білий Кінь, лівий берег р. Ворскла.

Підйомний матеріал з розвідок І.В.Бовкуна 1991 р. нараховує 77 од. Він представлений 62 фр. кераміки сурсько-дніпровської культури, 2 – дніпро-донецької, 7 – неоліту ямково-гребінцевої кераміки, 5 крем'яними виробами та іклом дикого кабана [Гавриленко, Білібін, Верещака, 1992, с. 89–93].

Інв. №: ПКМ. 72088–72163/А. 11247–11322.

14. Зінці, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

Уламок крем'яної пластини та відщеп із розвідок Г.О.Сидоренко. 1959 р.

Інв. №: ПКМ. 16578/А. 1916.

15. Климівка, с., Карлівський р-н. Лівий берег р. Орчик.

Серед матеріалів з розкопок М.Я.Рудинського і О.К.Тахтаєва 1926–1927 рр. – крем'яна скребачка і наконечник стріли доби неоліту.

Інв. №: ПКМ. 10279/А. 428, ПКМ. 10300/А. 449.

16. Ключівка, с., Новосанжарський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

В околицях села розвідками співробітників музею О.Б.Супруненка 1981–1986 рр., В.О.Мокляка 1989–1990 рр., О.М.Ткаченко 1990 р. та краєзнавця В.В.Клюшника 1983 р. на мисах і дююних підвищеннях в заплаві річки відкрито та обстежено понад 20 поселень і місцезнаходжень з матеріалами неоліту – пізнього середньовіччя [Супруненко, 1991, с. 31–33; Мокляк, 1990, с. 111–112; 1991, с. 73–74; Ткаченко, 1991, с. 79–82; Каталог, 1985, с. 8].

У музейній колекції неолітична збірка представлена з пам'ятки, яка знаходиться в ур. Татарський Бугор, а також з пунктів 2, 5, 6, 10, 11, 14, 19 і нараховує 68 фр. кераміки з ямковим і гребінцевим орнаментом, 56 крем'яних виробів та кам'яний човник.

Інв. №: ПКМ. 52133/А. 5737, ПКМ. 52490, 52491/А. 5757, 5758, ПКМ. 52493–52495/А. 5760–5762, ПКМ. 52515–52517/А. 5782–5784, ПКМ. 68812–68813/А. 9920–9921, ПКМ. 68863–68867/А. 9971–9975, ПКМ. 68913–68917/А. 10021–10025, ПКМ. 69052–69055/А. 10160–10163, ПКМ. 71302/А. 10906, ПКМ. 73147–73155/А. 11735–11743, ПКМ. 73062–73091/А. 11650–11679, ПКМ. 73162–73209/А. 11760–11807, ПКМ. 73272–73273/А. 11870–11871, ПКМ. 73296–73305/А. 11894–11903.

17. Ключники, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

На поселенні Ключники–I, яке знаходиться на північно-західній околиці села, знайдено 4 фр. неолітичної кераміки. Розвідки О.Б.Супруненка 1983 р. [Супруненко, 1991, с. 25].

Інв. №: ПКМ. 56675/6170.

18. Кобеляки, м., нижня течія р. Ворскла.

У 1980 р. до музею надійшла знайдена випадково мотика з рогу оленя [Каталог, 1985, с. 9].

Інв. №: ПКМ. 46702/А. 4541.

19. Ковалівка, с., Шишацький р-н. Лівий берег р. Грунь-Ташань, лівої притоки р. Псел.

На західній околиці села краєзнавцем А.А.Захарченком у 1968 р. зібрано і передано до музею 14 крем'яних виробів доби неоліту.

Інв. №: ПКМ. 21216/А. 2042

20. Крамаренки, с., Кременчуцький р-н. Лівий берег р. Псел.

Крем'яний нуклеус. Випадкова знахідка Г.М.Орел. 1977 р.

Інв. №: ПКМ. 30457/А. 2241.

21. Крутий Берег, с., Полтавський р-н, лівий берег р. Ворскла.

В колекції 1 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом, знайдений на поселенні доби бронзи за 0,15 км на північ від села. Розвідки О.Б.Супруненка 1983 р. [Супруненко, 1991, с. 25].

Інв. №: ПКМ. 56392/А. 5888.

22. Кунцеве, с., Новосанжарський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

У колекції зберігаються матеріали із розвідок О.М.Ткаченка 1990 р., зібрані на поселенні Кунцеве—III доби неоліту – бронзи, розташованому за 0,8 км на південь від західної околиці села: 6 фр. стінок неолітичної кераміки, прикрашеної ямковим орнаментом [Ткаченко, 1991, с. 82].

Інв. №: ПКМ. 73453–73456, 73465, 73503/А. 12051–12054, 12063, 12101.

23. Кустолові Куші, с., Кобеляцький р-н, лівий берег р. Ворскла.

На території села та в його околицях розвідками О.Б.Супруненка 1983–1984 рр. обстежено кілька різночасових поселень. На деяких із них (куток Ісаївка, ур. Загідино та Покотилка) зібрано значну колекцію неолітичного матеріалу, яка нараховує 527 од.: 206 фр. ліпного посуду лисогубівської, ямково-гребінцевої і дніпро-донецької культур та 323 крем'яні вироби [Супруненко, 1991, с. 33–36].

Інв. №: ПКМ. 57087/А. 6584, ПКМ. 57094–57138/А. 6590–6634, ПКМ. 59970–60062/А. 8120–8212, ПКМ. 60098–60244/А. 8248–8394, ПКМ. 60247–60265/А. 8397–8415, ПКМ. 60276–60304/А. 8426–8454, ПКМ. 60382–60392/А. 8532–8542, ПКМ. 60370–60381/А. 8520–8531.

24. Лівенське, с., Новосанжарський р-н. Правий берег р. Оріль.

У 1993 р. до музею надійшли матеріали зібрані, І.В.Бовкуном, серед яких 10 фр. кераміки сурьєко-дніпровської культури, 2 пожеподібні пластини і свердло із кременю, а також кістяні пряслице, проколка та намисто з хребців риби (16 од.).

Інв. №: ПКМ. 72936–72951/А. 11524–11539.

25. Лиман, с., Диканський р-н. Правий берег р. Ворскла.

У 1951 р. М.І.Гавриленком передана колекція археологічних знахідок із околиць села, серед яких 8 фр. ліпного посуду неолітичної доби з ямково-гребінцевим орнаментом.

Інв. №: ПКМ. 1217/А. 1242.

26. Лубни, м., Правий берег р. Сула.

Човник із розкопок Ф.І.Камінського 1883 р. [Каталог, 1985, с. 7].

Інв. №: ПКМ. 14/А. 14.

27. Лукіщина, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

На північно-західній окраїні села біля озера Сайга на поселенні Лукіщина—III зібрано 3 фр. неолітичної кераміки і 6 крем'яних виробів. Розвідки О.Б.Супруненка 1983 р. [Супруненко, 1991, с. 27].

Інв. №: ПКМ. 56769–56771/А. 6264–6266, ПКМ. 56774–56779/А. 6269–6274.

28. Макухівка, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Коломак, лівої притоки р. Ворскла.

На південній околиці села знаходиться поселення неоліту – бронзи. Співробітники музею Г.О.Сидоренко, І.І.Мовчан (1947 р.) та О.П.Котлік (1951 р.) зібрали тут численний підйомний матеріал, серед якого неоліт представлений 21 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом, а також крем'яними виробами: пластинами, відщепами, скребком-скобелем, вістрям на спис та наконечником стріли (20 од.).

Суттєво доповнюють колекцію з території пам'ятки збори Полтавського розвідзагону під керівництвом О.Б.Супруненка 1983 р. (240 од. зб.): 6 фр. ліпної кераміки з орнаментацією гребінцевим штампом, 14 – з горизонтальними смугами ямкових відтисків. Крем'яні вироби представлені 3 нуклеусами, 99 аморфними та 8 пластинчастими відщепами, 4 уламками, 25 лусочками, 6 сколами, 30 пластинами середніх розмірів, 26 мікропластинами, 21 перетином пластин та ін. [Супруненко, 1992, с. 46–50].

Інв. №: ПКМ. 8447/А. 241, ПКМ. 8456/А. 250, ПКМ. 10276/А. 425, ПКМ. 56507–56616/А. 6003–6111.

29. Макухівка, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Коломак, лівої притоки р. Ворскла.

На південний захід від села на місці колишнього хут. Триби (нині база Вторсировини) західніше ур. Біла Гора знаходиться різночасове поселення, яке неодноразово обстежувалось вищеназваними співробітниками музею. Серед знахідок – 342 фр. неолітичного посуду та 180 крем'яних виробів.

Інв. №: ПКМ. 4631–4632/А. 226–227, ПКМ. 4634/А. 229, ПКМ. 8457/А. 251, ПКМ. 10643/А. 792, ПКМ. 11627/А. 1143, ПКМ. 12293/А. 1262, ПКМ. 12294/А. 1263, ПКМ. 12833/А. 1332, ПКМ. 12840/А. 1334, ПКМ. 12842/А. 1336.

30. Макухівка, с., Полтавський р-н. Біла Гора, ур., південно-східна околиця Полтави, лівий берег р. Коломак. Багатощарове поселення з матеріалами від неоліту до XVII–XVIII ст.

Музейна колекція з пам'ятки представлена підйомним матеріалом з численних розвідок працівників музею, краєзнавців, викладачів педінституту, дитячої станції туристів та співробітника ІА АН УРСР Ю.М.Захарука. Поселення неодноразово обстежувалось і шурфувалось, починаючи з 1921 р. (М.Я.Рудинський); 1927–1928 рр. (Бордюк та С.А.Неділько); 1928–1929 рр. (В.И.Довженко та М.І.Гавриленко); 1944 р. (Г.О.Сидоренко, Л.А.Дух, Є.І.Мячін, Н.Й.Короза); 1945 р. (Г.О.Сидоренко, Є.І.Мячін); 1947 р. (Г.О.Сидоренко); 1949 р. (О. К. Малишев, Н.Х.Дідан та Є.І.Мячін, К.І.Кушнірчук, Г.О.Сидоренко, О.П.Котлік, М.І.Гавриленко); 1952 р. (К.І.Кушнірчук, Г.О.Сидоренко); 1953 р. (К.І.Кушнірчук, Г.О.Сидоренко, Н.Х.Дідан та Ю.М.Захарук); 1954 р. (Г.О.Сидоренко); 1955 р. (екскурсія дитячої станції туристів); 1959 р. (Г.О.Сидоренко); 1962 р. (І.О.Післарій);

1963 р. (Г.О.Сидоренко, І.О.Післарій). З нових надходжень слід відмітити колекцію крем'яного інвентарю (138 од.), яка надійшла із розвідок О.Б.Супруненка 1983 р. [Супруненко, 1992, с. 50]. Всього матеріали неолітичної доби з Білої Гори нараховують 649 од. зб., з них 240 фр. посуду культури ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецької та типу Засухи (дві останні представлені окремими фр-тами), 407 крем'яних виробів та відходів крем'яної індустрії: пожеподібні пластини ретушовані і неретушовані, скребки, різці, вкладиші (з них 6 кукрецького типу), наконечники дротика та списів, скобель, трапедія, відтискач, відбійник, вістря стріл, відщепи, пуклеуси, а також уламки 2 кам'яних човників, знайдених у 1927 р. (Інв. №: ПКМ. 15/А. 15) та інше.

За останні роки пам'ятка на Білій Горі майже повністю зруйнована кар'єром.

Інв. №: ПКМ. 15/А. 15, ПКМ. 8449/А. 243, ПКМ. 10277–10278/А. 426–427, ПКМ. 10284–10298/А. 433–447, ПКМ. 10310–10311/А. 459–460, ПКМ. 10313–10314/А. 462–463, ПКМ. 10316–10323/А. 465–472, ПКМ. 10341/А. 490, ПКМ. 10354–10355/А. 503–504, ПКМ. 10357/А. 506, ПКМ. 10777/А. 926, ПКМ. 10784/А. 933, ПКМ. 10786/А. 935, ПКМ. 10789–10790/А. 938–939, ПКМ. 10809/А. 958, ПКМ. 11628–11629/А. 1144–1145, ПКМ. 11633–11635/А. 1149–1151, ПКМ. 11637/А. 1153, ПКМ. 12009/А. 1229, ПКМ. 12016/А. 1236, ПКМ. 12224/А. 1249, ПКМ. 12243–12244/А. 1258–1259, ПКМ. 12309/А. 1268, ПКМ. 12446/А. 1271, ПКМ. 12455–12456/А. 1276–1277, ПКМ. 12841/А. 1335, ПКМ. 13144/А. 1354, ПКМ. 13654/А. 1375, ПКМ. 14238/А. 1382, ПКМ. 16577/А. 1915, ПКМ. 26110–26115/А. 2088–2093, ПКМ. 20350–20352/А. 2030–2032, ПКМ. 30489/А. 2273, ПКМ. 30494–30496/А. 2278–2280, ПКМ. 56621–56646/А. 6117–6142.

31. Нехвороца, с., Новосажарський р-н.

Розвідками В.О.Мокляка 1990 р. поблизу села виявлено залишки двох поселень неоліту – бронзи. Неолітичний матеріал представлений фр-тами кераміки: пункт I – 3 од., пункт II – 1 од.

Інв. №: ПКМ. 71287–71290/А. 10891–93, ПКМ. 71292/А. 10896.

32. Нові Санжари, смт., Новосажарський р-н. Правий і лівий берег р. Ворскла.

Серед матеріалів, зібраних О.Г.Куп'яньським та М.І.Гавриленком у 1946 р. поблизу селища за 0,5–0,6 км нижче дерев'яного мосту на правому березі річки і переданих до музею, – 1 фр. вінця горщика сурько-дніпровської культури та кістяні гарпун і гладилка, які також можуть бути віднесені до доби неоліту. У 1958 р. разом з іншими знахідками, зібраними краснавицем І.Б.Бойковою на багатопаровому поселенні, до колекції надійшли 9 фр. кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом. У 1982 р. на пляжі турбази Полтавським розвідзагоном комплексної археологічної експедиції ІА АП УРСР, керованим О.Б.Супруненком, виявлено 3 фр. кераміки дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур. Із розвідок В.О.Мокляка 1990 р. неолітичний матеріал з території селища та його околиць представлений фр-тами кераміки та крем'яними виробами: пункт I – 5 од., пункт II – 2 од.

Інв. №: ПКМ. 8298/А. 239, ПКМ. 15901/А. 1890, ПКМ. 51635–51637/А. 5734–5736, ПКМ. 71222–71225, 71229/А. 10826–10829, 10833, ПКМ. 71232–71233/А. 10836–10837.

33. Олександрівка, с., Харківська обл.

До музею надійшли матеріали з розвідок П.Я.Гавриша 1984 р. на Харківщині серед яких 3 крем'яні вироби неолітичного часу: трапедія з підструганою спинкою, вістря списа, скребок [Каталог, 1985, с. 8].

Інв. №: ПКМ. 58802–58804/А. 7136–7138.

34. Полтава, м., ур. Рогізна. Правий берег р. Ворскла.

Серед підйомного матеріалу з розвідок 1944 р. співробітників музею Г.О.Сидоренко, Є.І.Мячіпа, Н.Й.Корози – 6 фр. ліпного посуду з ямково-гребінцевим орнаментом та 3 крем'яні вироби доби неоліту.

Інв. №: ПКМ. 4633/А. 228.

35. Попівка. Глобинський р-н. Правий берег р. Псел.

Мотика. Ріг. Випадкова знахідка В.В.Михайлика. 1981 р. [Каталог, 1985, с. 9].

Інв. №: ПКМ. 48892/А. 4595.

36. Приліпка, с., Козельщинський р-н, ур. Топіршки. Правий берег р. Псел.

Серед матеріалів з різночасового поселення, яке розвивається р. Псел (розвідки Л.М.Лугової, 1986 р.), неолітичні знахідки представлені 2 крем'яними пластинками, переданими директором сільської школи та 20 фр. неолітичної кераміки (в тому числі розвалом одного горщика).

Інв. №: ПКМ. 64328–64329/А. 9255–9256, ПКМ. 64651–64642/А. 9314–9395.

37. Пристанційне, с., Новосажарський р-н. Лівий берег р. Ворскла та р. Тагамлик.

Поблизу села за 0,8 км на захід від залізничної станції «Малоперещепинська» (п. Малоперещепинська I), за 0,6 км на північний захід – захід від станції в ур. Рубайчин Бугор (п. Малоперещепинська II) та за 3 км на південний захід від села (п. Малоперещепинська IV) Полтавським розвідзагоном під керівництвом О.Б.Супруненка у 1983–84 рр. обстежені різночасові поселення з матеріалами епохи неоліту, представленими фр-тами кераміки лисогубівської, дніпро-донецької і ямково-гребінцевої культур та крем'яним інвентарем в кількості 240 од.

Інв. №: ПКМ. 56895–56932/А. 6391–6428, ПКМ. 56958–57008/А. 6454–6504, ПКМ. 56963–56999/А. 6509–6545, ПКМ. 57019–57021/А. 6565–6567, ПКМ. 60414–60467/А. 8564–8617.

38. Святилівка, с., Глобинський р-н. Лівий берег р. Сула.

З розвідок О.Б.Супруненка 1984 р. до музею надійшла крем'яна сокира клиноподібної форми.

Інв. №: ПКМ. 62883/А. 9204.

39. Снігин, с., Лубенський р-н. Правий берег р. Сула.

Кістяний гарпун. Випадкова знахідка жителя села С.О.Щербини в ур. Перебрід. Передано до музею у 1984 р. [Сидоренко, 1992, с. 142–143].

Інв. №: ПКМ. 59103/А. 7300.

40. Платформа Ткаченкове. Лівий берег р. Ворскла.

Розвідками О.Б.Супруненка 1983 р. за 1,2 км на захід від залізничної платформи зібрано 6 фр. неолітичної кераміки та 17 крем'яних виробів [Супруненко, 1991, с. 29].

Інв. №: ПКМ. 56846–56858/А. 6342–6354

41. Федорівка, с., Глобинський р-н. Правий берег р. Хорол.

Залишки кількох неолітичних стоянок в заплаві р. Хорол поблизу та на території села були відкриті розвідками В.І.Непріної, Є.В.Махно в 1968 р. В колекції

музею вони представлені підйомним матеріалом з розвідок співробітника музею Г.О.Сидоренко за участі Д.Косарика у 1968 р. і 1977 рр. Вони нараховують 50 од. зб. серед яких переважають фр-ти посуду з ямково-гребінцевим орнаментом (43 од.); крем'яних виробів – 4 відщепи і 1 наконечник стріли, 1 точильний камінь та мотика з рогу оленя.

Інв. №: ПКМ. 21103, 21107, 21108/А. 2035, 2039, 2040, і ПКМ. 30470/А. 2254, ПКМ. 48892/А. 4595.

42. Яцинова Слобідка, с., Полтавський р-н. Лівий берег р. Ворскла.

З розвідок М.І.Гавриленка 1953 р. до колекції музею надійшли 4 крем'яні вироби: нуклеус, 2 ножі та скребок. Інв. №: ПКМ. 12887/А. 1347.

Крім того в музейній колекції неолітичної доби зберігаються 5 предметів, місце знахідки яких невідоме: 1 фр. кераміки та 4 вироби з кременю.

Інв. №: ПКМ. 30475/А. 2259, і ПКМ. 20350/А. 2030, ПКМ. 31779/А. 2294.

Насамкінець зазначимо, що, хоча неолітичні пам'ятки Полтавщини шляхом розкопок майже не досліджувалися, музейна колекція характеризує їх в достатній мірі, а на її основі створений відповідний розділ в експозиції.

ЛІТЕРАТУРА

Гавриленко І.М., Білібін О.О., Верещака С.Г. Перша пам'ятка сурсько-дніпровської культури у Новореклі // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 89–93.

Гавриленко І.М. Уламок кам'яного човника з Білої Гори від Полтавою // ПАЗ. – Полтава: Полт. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 166.

Мокляк В.А. Археологічне пам'ятники в окрестностях Новых Санжар // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 109–115.

Мокляк В.О. До археологічної карти Новосанжарського району // ПАН. – Полтава, 1991. – С. 67–78.

Мокляк В.О. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського району Полтавської області в 1992 р. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. № 38. – Арк. 17–18.

Неприна В.І., Післарій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. – К., 1972. – № 7. – С. 91–95.

Неприна В.И. Раскопки неолитических поселений у с. Лукомье // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 312–313.

Неприна В.И. Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/23. – Ф. е. – № 8420. – С. 4–8.

Пам'ятники матеріальної культури древньої і середньовікової Полтавщини: Каталог виставки. – Полтава, 1985. – С. 5–9.

Рудинський М.Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища Ворскли. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. – К.: ВУАК, 1926. – С. 3–15.

Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 36–38.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 13–14, 40–91.

Сидоренко О.В. Гарпун з Посулля // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Ч. 1. – С. 142–143.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. – Полтава, 1991. – С. 23–43.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Ч. 1. – С. 40–56.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей. Каталог. – Полтава, 1988. – С. 7–14.

Тахтай О.К. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 // Антропология. К., 1928. – Вип. 2. – С. 250–256.

Тітова О.М. Поселення дніпро-донецької етнокультурної спільності на Полтавщині // 100-річчя ПКМ.: М-ли ювід. наук. конф. – Ч. 2. Археологія Полтавщини. – Полтава: ПКМ, 1991. – С. 32–33.

Ткаченко О.М. Нові пам'ятки в околицях сіл Кюсовка та Кунцеве Новосанжарського району // ПАП. – Полтава, 1991. – С. 79–83.

Ткаченко О.М. Поселення Кюсовка-14 у Нижньому Поворсклі // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – С. 100–104.

LUGOVAL.M., MELNIKOVALS. MATERIALS FROM NEOLITHIC SITES IN POLTAVA MESEUM

In the article the materials of the Neolithic Age from collections of the Poltava Local Lore Museum published. There are more than 2,5 thousand of the museums artefacts. In the collections of the Neolithic Age are: finds from Sites of the Dnieper-Donets'c. h.c. Pit-combware c.h.c., on the territory of the Poltava's region. Also, in the collection finds from some new sites of Sursko-Dnieper's cul. there are. The most finds was the results of archaeological researches (different years) of the archaeologists, museum scientist-workers: I.O.Zaretsky, M.Y.Rudynsky, O.K.Pislariy, G.O.Sydorenko, M.I.Gavrylenko, N.H.Didan, O.B.Suprynenko, V.O.Moklyak, O.M.Tkachenko, etc.

Наукове видання

Кам'яна доба України

Збірка наукових статей

Випуск 5

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Отрошенко В.В.
д.і.н., с.п.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Телєгін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.п.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 10.05.04. Підписано до друку 28.08.04. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 29,29. Обл. вид. арк. 37,64. Тираж 500 прим. Зам. № 04/51.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська, буд. 32, кв. 69.
Тел. (044) 425-70-06.

Видруковано в ІПП "Луганська археологічна експедиція".
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1-б/95.
Тел. (0642) 32-04-45.